

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I**

**FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI**

№ 4

GƏNCƏ – 2023

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof.
prof. Şahin Tağiyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevda Qurbanəliyeva
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev,
dos. İldırım Qasımov, dos. Bayram Apoyev,
dos. İ.C.Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 28 dekabr 2023 –cü il tarixli (protokol № 04) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRİCAT**BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ**

Məmmədaliyeva S.Ə., Əmirova E.Q. *Müasir dövrün ekoloji problemləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.7.

Hacıyeva N.N., Mahmudova S.C. *Qarabağ çaylarının turizm - rekreasiya baxımından potensial əhəmiyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.11.

Şeyxzamanlı A.B., Əsgərsəy H.E. *Dərsdə təlimin təşkilinə qoyulan əsas tələblər*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.14.

KİMYA ELMLƏRİ

İbadova S.Y., Məmmədova R.İ., Fərəcov S.İ. *Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının neft çirklənməsi zamanı fitotoksikliyi və fermentativ aktivliyi*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.17.

Hacıyev Y.H., Namazova L.O. *Bioloji fəallıq göstərən yeni hidrazonların alınması*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.24.

Abdullayev N.İ., Abdullayeva K.S., Quluzadə N.Q. *Karbohidrogen əsaslı işlənmiş qazma məhlullarının tədqiqi*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.27.

İbadova S.Y., Fərəcov S.İ., Məmmədova R.İ. *Antropogen proseslərin təsiri altında Xəzər sahili torpaqlarında ağır metalların tərkibinin dəyişməsi*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.33.

Məmmədova R.İ., İbadova S.Y., Bağirova E.T. *Yol bitumunun istehsalı prosesində turş qudronlarının termiki emalının ekoloji problemləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.39.

İQTİSAD ELMLƏRİ

Həsənova M.C. *Sahibkarlığın inkişafında bankların korporativ idarə edilməsi formaları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.46.

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Sadıqova Y.F. *Arxeologiya və etnoqrafiyanın informasiya təminatında İKT-nin tətbiqi üzrə dünya təcrübəsi*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.51.

Nağıyev E.N., Mehdiyev E.M. *Qədim və ilk orta əsrlər dövründə Qərbi Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.62.

Məmmədova K.Ə. *Kitabxanalarda marketing fəaliyyətinin təşkilinin terminoloji problemləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.72.

Veyisov A.H., Bədəlova T.S., Mehdiyeva H.Ş. *Baş katibin şəxsi həyatı*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.77.

Sadiqov T.K. *Virtual məkanda kitabxana layihələrinin reyting qiymətləndirilməsi tarixi və cari vəziyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.84.

İsmayılov A., Rəhimli F.S. *Tarix dərslərinin tədrisi prosesində şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılması yolları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.88.

Adıgözəlov V.V. *Bosniya və Herseqovina münaqişəsinin beynəlxalq tənzimlənməsi*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.93.

Babayev V.T. *Müstəqil Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.99.

Mustafayeva Z. A., Mehdiyeva H.Ş., Şəmilova D.İ. *Göyçə gölü ətrafının erkən tunc dövrü arxeoloji abidələri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.103.

Əliyev T., İsgəndərli N. *Tarix dərslərində Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin tədrisində dair*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.107.

Əliyeva M., İsayeva K., Həsənova R. *Milli mənəvi dəyərlərimiz – Gəncəbasarın arxeoloji abidələri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.112.

Elməddin Behbud *Ensiklopediyalarəcn nəşrə hazırlanması tarixi və redaktə xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.116.

Abbasov S.Ə. *Ölkədə avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemlərinin tətbiqi məsələləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.122.

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

Məmmədov İ.M., İsayeva E.E. *Uşaqların məktəb təliminə hazırlanması probleminə müxtəlif yanaşmaların təhlili və bu problemə müasir yanaşma*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.127.

Xəlilova Z.M. *Psixi inkişafın ləngiməsi və nitq inkişafının geriliyi*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.134.

Məmmədova P.Ə., Bağırova A.M. *Uşaq vəyənietmənin tərbiyəsində ailənin rolu*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.139.

Musayeva H. *Diqqətsizlik və hiperaktivlik olan uşaqların neyropsixoloji düzəlişi*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.144.

PEDAQOGIKA

Əliyeva L.T. *İngilis dilinin tədrisində öyrənənlərin motivasiyasını artıran vasitələrdən istifadə yolları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.147.

Bayramova Z.V., Ələsgər A.M. *İnklüzyanın nəzəri və praktik cəhətdən mahiyyətinin dərki*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.153.

Salmanova J.O. *Plümlist yanaşma: tələbələrdə mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması məsələləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.158.

Nəşibova S.N. *Məktəbəqədər təlimin təşkilinə verilən tələblər*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.164.

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Məmmədova R.H. *“Musiqi” dən məktəb kurikulumunun tələblərinin musiqi dərslərində tətbiqi məsələləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.170.

Şabanova S.A. *Məktəblilərin musiqi tərbiyəsinə verilən müasir tələblər*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.174.

Seyfullayeva N.N. *Bəstəkar Telman Hacıyevin mahnılarında vətən mövzusu*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.178.

Rüstəmov S. *Musiqi sənətində “Xərəbat” mövzusunda dair*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.182.

Tağıyeva G.H., Əliyev Ə.S. *“Musiqi məllimliyi” ixtisası üzrə kadr hazırlığında “əsas musiqi aləti” fənninin yeri və əhəmiyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.186.

Allahverdiyeva R.Q. *XVI – XVII əsrlərdə dekorativ-tətbiqi sənətlər*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.191.

Rəsulova E.Q. *Şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında təsviri incəsənət dərslərinin imkanları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.195.

Məmmədova A.Ə., Kazımova X.E. *Ibtidai siniflərdə qadın sənətkarlarının tədrisi vəziyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.199.

Verdiyeva E.H., Kazımova X.E. *Gəncə xalça məktəbi*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.203.

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Şəmilova Ş.V. *Jak Preverin şeirlərində “Oyun texnikası”ndan istifadə üsulları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.207.

Əhmədova Ü.K. *Gültəkin (Əmin Abid) poeziyasında türkcülüyn poetikida*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.214.

Məhərrəmov S.İ. *Toni Morisonun “Sevgili” əsərində mədəni yanaşma*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.221.

Xəlilova H.Ə. *Linqvostatistika və ya kvantativ dilçilik: zipf qanunu, menzerat-altman qanunu. linqvistik və statistik tədqiqatın üstünlükləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.

DOI:10.30546/gdu.4.2023

DOI:10.30546/gdu.2023.4.226

Məmmədzadə L.Z. *Azərbaycan və Türk dillərində pəremik vahidlərin linqvistik-üslubi xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.230

Həbibova K.Ə. *Virtual maskalar və manipulyativ nitqi strategiyaları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.238

Məmmədova S.M. *Bədii tərcümənin xüsusiyyətləri və çətinlikləri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.248

Məmmədova N.E., Əliyeva N.İ. *İngilis dilində tələffüz və səlisliyi artırmağın yolları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.254

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Quliyev A.R. *Bulud texnologiyaları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.258.

Rzayeva M.Ə., Ağayev İ.M. *Dözümlüüün tərbiyə prosesində həll olunan vəzifələr* DOI:10.30546/gdu.2023.4.263.

Məmmədova L.A. *Fiziki tərbiyənin vasitələri*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.269.

Həsənov E.F., Rəhimova R.S. *Dünyanın tanınmış şahmat ustaları və rekordçuları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.273.

Hüseynov F.B., Məmmədov Ş.R. *Hərbi qulluqçuların yüksək hərbi intizama tabe olmaları*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.276.

Rəhimova R.S., Məmmədova A.M. *Orta məktəblərdə qüsurlu şəxslərin dərslər proqramı*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.276.

Ələkbərova N. T., Şahmuradlı M.F. *Sürətli iqtisadi inkişaf*

DOI:10.30546/gdu.2023.4.282.

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT:574.

MÜASİR DÖVRÜN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Məmmədaliyeva Sevdə Əsgər qızı, Əmirova Emiliya Qara qızı
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filiali

Xülasə: *Bəşər cəmiyyətinin müasir inkişafı mərhələsində əhalinin ekoloji savadlılığı son dərəcə mühümdür. Bu gün hər bir insan, prinsipcə, ətraf mühitdə öz yeri və rolu haqqında düşünülməli, savadlı insanda isə ekoloji təfəkkür - öz hərəkətlərini yaşadığı ərazidə baş verə biləcək nəticələr baxımından qiymətləndirmək vərdişi formalaşmalıdır. Məqalədə insanın antropogen fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitin dəyişməsi ilə bağlı məsələlər müzakirə olunur. Müxtəlif səviyyələrdə ekoloji problemlərin səbəbləri və nəticələri haqqında ümumi məlumat verilir. Bunlardan havanın, suyun çirklənməsi və iqlim dəyişikliyi məsələləri nəzərdən keçirilir.*

Açar sözlər: Ekoloji savadlılıq, texnoloji tərəqqi, havanın çirklənməsi, suyun çirklənməsi, iqlimin istiləşməsi, ozon dəliyi

Ключевые слова: Экологическая грамотность, технический прогресс, загрязнение атмосферы, загрязнение воды, потепление климата, озоновая дыра

Key words: Environmental literacy, technological progress, air pollution, water pollution, climate warming, ozone hole.

Yeni və faydalı ixtiralar sayəsində həyatı bir çox cəhətdən asanlaşdıran texnoloji tərəqqi dövründə yaşayırıq. Lakin bəşəriyyətin əldə etdiyi bu nailiyyətlərin həm də digər tərəfi var - bu tərəqqinin nəticələri bütün dünyada ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir. İnsan, ətraf mühit və çirklənmə bir-biri ilə sıx əlaqəli anlayışlardır. Ətraf mühitin müxtəlif tullantıların aktiv şəkildə çirklənməsi qlobal ekoloji problemə - insanın mövcud olduğu mühitin məhvə səbəb olmuşdur [4]. İrəlilədikcə daha çox ekoloji problemlər yaranır və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı çətinliklər yaranır. Müasir dünyada hansı ekoloji problemlər mövcuddur?

Havanın çirklənməsi. Əsas problemlərdən biri atmosfer və müvafiq olaraq havanın çirklənməsidir. İlk dəfə texnoloji tərəqqinin təsirini hiss edən atmosfer havası idi. Təsəvvür edin ki, hər gün hər saat on minlərlə ton zərərli və zəhərli maddə atmosfərə atılır. Bir çox sənaye və istehsalat ətraf mühitə düzəlməz və sadəcə heyrətamiz zərbə vurur, məsələn, neft, metallurgiya, qida və digər sənaye növləri. Nəticədə atmosfərə çoxlu miqdarda karbon qazı atılır və planetin daim isinməsinə səbəb olur. Temperatur dəyişikliklərinin əhəmiyyətsiz olmasına baxmayaraq, daha qlobal miqyasda bu hidroloji rejimlərə, daha doğrusu, onların dəyişməsinə ciddi təsir göstərə bilər. Bütün bunlarla yanaşı, havanın çirklənməsi texnoloji tərəqqinin gəlişi ilə artıq dəyişmiş hava şəraitinə də təsir edir.

İstilik elektrik stansiyalarının, metallurgiya sənayesinin və nəqliyyatda böyük miqdarda kükürd qazı var. Qərbi Avropa ölkələrində adambaşına 46 kq-dan çox kükürd düşür. [2]. Kükürd dioksidi atmosfer rütubətində həll olunur, bitki örtüyünü sıxır və sıxışdırır, metal korroziyasını sürətləndirir, meşələrin böyüməsini və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını azaldır, binaları məhv edir.

Suyun çirklənməsi. İnsanlar qədim zamanlardan suyu çirkləndirirlər. Bir çox minilliklər ərzində hər kəs suyun çirklənməsinə öyrəşib, amma yenə də insanın bütün çirkab sularını və çirkabını içməli su aldığı mənbələrə atmasında qeyri-təbii bir şey var. Nə qədər paradoksal görünsə də, atmosfərə zərərli emissiyalar son nəticədə suya çevrilir və şəhərin bərk məişət

tullantıları və zibil poliqonlarının əraziləri hər yağışdan və qar əridikdən sonra yerüstü və yeraltı suların çirklənməsinə səbəb olur.

Beləliklə, təmiz su da qıt olur və su qıtlığı “istixana effekti”nin nəticələrindən daha tez təsir göstərə bilər: 1,2 milyard insan təmiz içməli susuz, 2,3 milyard insan çirklənmiş sudan istifadə etmək üçün təmizləyici qurğusuz yaşayır. Suvarma üçün su istehlakı artır, indi bu, ildə 3300 kub kilometr təşkil edir ki, bu da dünyanın ən zəngin çaylarından birinin - Missisipi çayının axınından 6 dəfə çoxdur. Qrunt sularından geniş istifadə onun səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Məsələn, Pekində son illərdə 4 metr aşağı düşüb [1,2].

ABŞ-da adambaşına ildə 600 kiloqram zibil düşür. dünyada məişət tullantılarının ən böyük istehsalçısı - Qərbi Avropa və Yaponiyada onların yarısı qədər istehsal olunur, lakin məişət tullantılarının artım tempi hər yerdə artır. Bizdə isə bu artım ildə 2-5% təşkil edir [1,2].

Bir çox yeni məhsulların tərkibində akkumulyatorlarda zəhərli maddələr - qurğuşun, civə və kadmium, məişət yuyucu vasitələrində zəhərli kimyəvi maddələr, həlledicilər və boyalar var. Ona görə də iri şəhərlərin yaxınlığındakı zibilliklər ciddi ekoloji təhlükə yaradır - yeraltı suların çirklənməsi təhlükəsi, əhalinin sağlamlığı üçün təhlükədir. Sənaye tullantılarının bu poliqonlara atılması daha böyük təhlükələr yaradacaq. Tullantıların təkrar emalı zavodları tullantı probleminin köklü həlli deyil - kükürd və azot oksidləri, karbonmonoksit atmosferə buraxılır və külün tərkibində zəhərli maddələr var; kül sonda həmin poliqonlarda başa çatır.

Su kimi adi bir maddə tez-tez diqqətimizi cəlb etmir, baxmayaraq ki, biz onunla hər gün, hətta saat başı qarşılaşırıq: səhər tualetində, səhər yeməyində, çay və ya qəhvə içərkən, yağışda və ya qarda evdən çıxarkən, nahar hazırlamaq və qab yumaq, camaşırxana zamanı... Ümumiyyətlə, çox, çox tez-tez. Bir dəqiqə su haqqında düşünün..., təsəvvür edin ki, birdən yoxa çıxdı..., yaxşı, məsələn, su təchizatı şəbəkəsində nasazlıq oldu. Bəlkə bu, artıq sizinlə olub? Belə bir vəziyyətdə aydın olur ki, “su olmadan yaşamaq mümkün deyil”.

İqlim istiləşməsi. 20-ci əsrin ikinci yarısında başlayan kəskin iqlim istiləşməsi etibarlı faktdır. Biz bunu əvvəlkindən daha mülayim olan qışlarda hiss edirik. Birinci Beynəlxalq Geofizika ilinin keçirildiyi 1956-1957-ci illərlə müqayisədə havanın səth qatının orta temperaturu 0,7°C artmışdır. Ekvatorda istiləşmə müşahidə olunmur, lakin qütblərə nə qədər yaxın olarsa, bir o qədər nəzərə çarpır. Arktik Dairədən kənarda 2°C2-ə çatır. Şimal qütbündə buzaltı su 1°C2 istiləşdi və buz örtüyü aşağıdan əriməyə başladı[1]. Bu fenomenin səbəbi nədir? Bəzi elm adamları hesab edirlər ki, bu, çoxlu üzvi yanacağın yandırılması və istixana qazı olan külli miqdarda karbon qazının atmosferə buraxılmasının nəticəsidir, yəni Yer səthindən istiliyin ötürülməsini çətinləşdirir. Kömür və neftin, təbii qazın və odunun yanması nəticəsində hər saat milyardlarla ton karbon qazı atmosferə daxil olur, qazın işlənməsi nəticəsində, Asiyanın çəltik tarlalarından, su buxarı və milyonlarla ton metan atmosferə qalxır. orada xloroflorokarbonlar ayrılır.

Gələcək üçün proqnoz (2030 - 2050) mümkün temperaturun 1,5 - 4,5 °C2 artımını təklif edir. Belə nəticələrə 1988-ci ildə Avstriyada keçirilən Beynəlxalq Klimatoloqlar Konfransı gəlib.

Ozon dəlikləri. Ozon təbəqəsinin ekoloji problemi elmi cəhətdən daha mürəkkəb deyil. Məlum olduğu kimi, Yer kürəsində həyat yalnız planetin onu sərt ultrabənövşəyi şüalardan örtən qoruyucu ozon təbəqəsi əmələ gəldikdən sonra yaranıb. Uzun əsrlər boyu heç bir problem əlaməti yox idi. Lakin son onilliklərdə bu təbəqənin intensiv şəkildə məhv edilməsi müşahidə olunur.

Ozon təbəqəsi problemi 1982-ci ildə Antarktidadakı Britaniya stansiyasından buraxılan zond 25-30 kilometr hündürlükdə ozonun səviyyəsinin kəskin azaldığını aşkar etdikdə ortaya çıxdı. O vaxtdan bəri Antarktida üzərində davamlı olaraq müxtəlif forma və ölçülərdə ozon

“dəliyi” qeydə alınıb. 2014-cü ilin son məlumatlarına görə, bu, 23 milyon kvadrat kilometrə bərabərdir, yəni bütün Şimali Amerikaya bərabərdir. Sonralar eyni “çuxur” Kanada Arktika arxipelaqı üzərində, Şpitsbergen üzərində, daha sonra Avrasiyanın müxtəlif yerlərində aşkar edilmişdir.

Ozon təbəqəsinin tükənməsi Yerdəki bütün həyat üçün hansısa super böyük meteoritin düşməsindən daha təhlükəli reallıqdır, çünki ozon təhlükəli radiasiyanın Yer səthinə çatmasının qarşısını alır. Ozon azalarsa, bəşəriyyət ən azı dəri xərçəngi və göz xəstəlikləri ilə üzləşəcək. Ümumiyyətlə, ultrabənövşəyi şüaların dozasının artırılması insanın immun sistemini zəiflədə bilər, eyni zamanda tarlaların məhsuldarlığını azalda bilər, Yerin onsuz da dar olan qida təchizatı bazasını azalda bilər. Ətraf mühitin çirklənməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi və ekosistemlərdə ekoloji əlaqələrin pozulması global problemlərə çevrilir. Bəşəriyyət indiki inkişaf yolu ilə getməyə davam edərsə, dünyanın aparıcı ekoloqlarının fikrincə, iki-üç nəsildən sonra onun ölümü qaçılmazdır.

Ekoloji balanssızlığın mənfi nəticələri universal xarakter almağa başladığı üçün ekoloji hərəkətin yaradılması zərurəti yarandı. Müasir ekoloji problemləri həll etmək üçün sənaye sivilizasiyasını dəyişdirmək və cəmiyyət üçün yeni zəmin yaratmaq lazımdır ki, burada istehsalın aparıcı motivi insanların əsas tələbatlarının ödənilməsi, təbii və əməklə yaradılmış sərvətlərin bərabər və humanist şəkildə bölüşdürülməsi olacaqdır. Sosial gücün daşıyıcısında keyfiyyət dəyişikliyi olmadan yeni sivilizasiyanın yaradılması çətin ki, baş verə bilər.

Cəmiyyətlə təbiət, insan və onun ətraf mühiti arasında uzunmüddətli dinamik əlaqə yaratmaq, fəaliyyət prosesində təbiətin düzgün inkişafı üçün məhsuldar qüvvələrin, xüsusən elmi və elmi şəraitdə yaranan inkişafın obyektiv ilkin şərtləri mövcuddur. Belə sosial-iqtisadi münasibətlər resursları tapıb rəşional bölüşdürən, təbii mühiti mümkün qədər çirklənmədən və daha da deqradasiyadan qoruyan, insanların tərəqqisinə və sağlamlığına maksimum qayğı göstərən, eyni zamanda özünü təkmilləşdirən insan olmadan mövcud ola bilməz. Bu cür ictimai fəaliyyətin əsası, hər şeylə yanaşı, artan sayda insanların həddindən artıq sərvət arxasınca getməyin daha vacib şeyləri atmaqla ödənilməyi bir sistemin məntiqsizliyini dərk etməsi ilə yaradılır. Məsələn, həyatın humanist tempi, yaradıcı iş və şəxsiyyətsiz sosial münasibətlər. Bəşəriyyət getdikcə daha çox başa düşür ki, tez-tez israf edilən resurslar getdikcə qıtlaşan resurslar tərəfindən çox baha ödənilir - təmiz su, təmiz hava və s.

Bu gün insan mühitinin tənəzzüldən qorunması həyat keyfiyyətinin və ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması tələbinə uyğundur. Tələblərin bu qarşılıqlı əlaqəsi - insan mühitinin qorunması və onun keyfiyyətinin yüksəldilməsi - həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ilkin şərtir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev T.N. Ekoloji menecment. Bakı, «Çıtar-Çap», 2006.
2. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Biznesmen bülleteni (BB) 29, Bakı, 1999
3. Məmmədov Ə.Ə. və b. Ətraf mühitin monitorinqi. Bakı, 2005
4. Xəlilov Ş.B. Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri. Bakı, AMEA-ın Geologiya İnstitutu, «Nafta-Press», 2006

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ*Мамедалиева Севда Аскер кызы, Амирова Эмилия Кара кызы.**Резюме*

На этапе современного развития человеческого общества чрезвычайно важна экологическая грамотность населения. Сегодня каждый человек в принципе должен задуматься о своем месте и роли в окружающей среде, а образованный человек должен выработать привычку экологического мышления – оценки своих действий с точки зрения последствий, которые могут возникнуть в его местности. В статье рассматриваются вопросы, связанные с изменением окружающей среды в результате антропогенной деятельности человека. Представлена общая информация о причинах и последствиях экологических проблем различного уровня. Среди них рассматриваются проблемы загрязнения воздуха и воды и изменения климата.

ECOLOGICAL PROBLEMS OF MODERN TIME*Mamedaliev Sevd Asker, Amirova Emilya Kara**Summary*

At the stage of modern development of human society, environmental literacy of the population is extremely important. Today, every person, in principle, should think about his place and role in the environment, and an educated person should develop the habit of environmental thinking - assessing his actions in terms of the consequences that may arise in his area. The article discusses issues related to environmental changes as a result of anthropogenic human activity. General information is presented on the causes and consequences of environmental problems at various levels. Among them are the problems of air and water pollution and climate change.

*Rəyçi: Mübariz Süleymanov**Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialının İctimai fənlər kafedrası 14.11.2023-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 15.11.2023-cü il*

UOT:379.85.

**QARABAĞ ÇAYLARININ TURİZM - REKREASIYA BAXIMINDAN
POTENSİAL ƏHƏMİYYƏTİ**

Dosent Hacıyeva Nəsimə Niyaz qızı, Mahmudova Səlminaz Cavanşir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ADPU-nun Ağcabədi filialı
nasiba.haciyeva@mail.ru, mahmudovas@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Qarabağ çayları hövzəsi yerləşdikləri ərazidə turizm baxımından böyük potensiala malik olduqları və bu çayların təsərrüfatın müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunmasından bəhs edilir.*

Açar sözlər: turizm, rekreasiya, çay hövzəsi, vulkanik yayla

Keywords: tourism, recreation, river basin, volcanic plateau

Ключевые слова: туризм, рекреация, бассейн реки, вулканическое плато

Azərbaycan Respublikasının bir çox çayları Qarabağ ərazisində yerləşir. Tərtər çayla Araz çayı arasındakı çayların əksəriyyəti Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsindən çıxır. Qarabağ bölgəsi çayları mənbəyini Vulkanik yayla və Qarabağ silsiləsindən götürür. Qeyd edək ki, ərazidən axan çayların mənsəbi Kür və Araz çaylarıdır. Lakin elə çaylar var ki, sularını bu çaylara çatdırma bilmirlər. Buna səbəb allüvial-prolüvial düzənliklərdə infiltrasiya və buxarlanma nəticəsində çay sularının itməsi səbəb olmuşdur.

Tərtərçay Kiçik Qafqazda axan xırda çay və bulaqların sularının qovuşmasından yaranır. Tərtərin mənsəbi 3120 m yüksəklikdədir. Tərtər çayı Kürə mənsəbdən 523 km yuxarıda 3 m yüksəklikdə tökülür. Çayın uzunluğu 200 km, hövzəsinin sahəsi 2650 km²-dir. Tərtər çay Qarabağ ərazisində Bərdə və Tərtər rayonları ərazisindən axır. Təsərrüfatın bütün sahələrində istifadə olunmaqla həm də turizm-rekreasiya baxımından böyük potensiala malikdir.

Xaçınçay Kiçik Qafqazın Haçı-Yurt (2397 m), Uyuxlu (2316 m), Çilqyas (2362), Çiçəkli (2343 m), Alla-Qaya (2583 m) və b. dağların yamaclarından axan sızqac və bulaqların qovuşmasından yaranan çaydır. Qarabağ vulkanik yaylasından 119 km məsafədə Ağdam, Tərtər və Bərdə rayonlarının ərazisindən keçərək Kürə sağ tərəfdən tökülür. Çayın hövzəsi boyunca rekreasiya resurslarının potensialı olduqca böyükdür. Çayın üzərində eyni adlı su anbarı 1964-cü ildə tikilib istifadəyə verilmişdir. Buda onun turizm əhəmiyyətini artırır. İşğaldan sonrakı illərdə ərazidə yeni infraqururların salınması və tikinti abadlıq işlərinə başlanılmışdır.

Qarqarçay Kiçik Qafqazın Qarabağ silsiləsindəki şərq yamacından axan Xəlfəliçayla Zarışlıçayın qovuşmasından əmələ gəlir. Geomorfoloji və hidroqrafik baxımdan çayın mənbəyi zarışlı çayının mənbəyini qəbul edilir. Çayın mənbəyi 2080 m yüksəklikdədir. Qarqarçay mənsəbdən Şelli kəndinə kimi ciddi şimaldan-cənuba doğru axır, sonra mənsəbə kimi qərbdən şərqə doğru istiqamətlənir, çay suyunu Kürə çatdırmır və Ağgöl yanında qamışlıqda itir. Kürün sağ qolu olan Qarqarçay Şuşa, Xankəndi, Ağdam, Xocalı, Ağcabədi, rayonlarının ərazisindən axır. 115 km məsafədə axan çay müxtəlif formalı dərələrə axır. Bəzən dərin olan dərələrlə axaraq sahil boyu yaşıl kolları və seyrək ağaclar və meşə massivləri ilə əhatə olunur. Turizm rekreasiya baxımından çay boyu ərazi böyük potensiala malikdir. Ağdamkənd su anbarı Qarqarçayı üzərində tikilmişdir. 1963-cü ildə istifadəyə verilmiş su anbarı 30 ildən artıq müddətdə işğal altında olmuşdur. İşğaldan azad olunduqdan sonra tikinti quruluş işləri aparılır və müasir standartlara uyğun hidro-qurğular quraşdırılır.

Quruçay Kiçik Qafqazın Qarabağ silsiləsinin cənubi-şərq yamacından axan İşxañçay və İkañçayın qovuşmasından yaranır. İşxañçay əsas çay qəbul edilir və onun mənsəbi Quruçayın mənbəyi olduğu nəzərə alaraq çayın uzunluğu 82 km hövzəsinin sahəsi 512 km²-dir. Çayın mənsəbi Böyük Kirsin şimal-qərbində 2320 m hündürlükdədir. Quruçay Araza mənsəbdən 142 km yuxarıda 108 m yüksəklikdə qovuşur. Qarabağ bölgəsində Xocavənd və Füzuli rayonları ərazidən axır. 82 km -lik məsafədə axan çayın suyunun çox hissəsini yağış sularından alır. Payız fəslində yağan yağışlar kiçik daşqınlar əmələ gətirir. Daşqınlar zamanı Quruçayın suyu bütünlüklə Dövlətyarlı su anbarına axıdılır.

Köndələnçay Kiçik Qafqazın Çaxmaq silsiləsinin şərq yamacından (1780m) bulaqdan başlayır. Arazın mənsəbindən 133 km yuxarıda 90 m yüksəklikdə ona tökülür. Hövzənin orta yüksəkliyi 708 m, Qırmızı-Bazara qədər isə 1130m -dir. Respublika daxilində formalaşan çay, mənbəyi Xocavənd rayonundan başlayıb Füzuli rayonun ərazisindən keçərək Bala Bəhmənli kəndi yaxınlığında Araza tökülür. Xocavənd rayonu ərazisində çay hövzəsi olduqca rəngarəng təbiətə malikdir. Çayın üzərində irili-xırdalı 3 su anbarı tikilmişdir. Köndələnçay su anbarı 1980-ci illərin əvvəllərində inşa edilmişdir. Füzuli rayonu təsərrüfatının, əhalinin suya olan ehtiyaclarının ödənilməsində çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Ərazi işğaldan olduqdan sonra su anbarının hidro-qurğularının yenidən bərpasına başlanılmışdır. 2023-cü ilin 14 iyununda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Füzuli rayonundakı Aşağı Köndələnçay su anbarında olmuşdur. Su anbarının daha müasir qurğularla təmin olunması ilə əlaqədar sərəncam vermişdir.

Nəticə

Qarabağ ərazisi bərpa olunan enerji resursları ilə zəngindir. Qarabağ Azərbaycanda yerli su ehtiyatlarının formalaşdığı əsas rayonlardan biridir. Azərbaycanın yerli su ehtiyatları 25%-i, yeni ilə təqribən 2 milyard 560 ton m³ su ehtiyatları bu ərazidə formalaşır. Regionun Tərtər, Xaçınçay, Köndələnçay, Quruçay kimi əsas çayları və digər kiçik çayları böyük su enerji və hidro-rekreasiya potensialına malikdir.

Qarabağın işğal altında olan su resurslarının azad olunması olduqca əhəmiyyətlidir. Bu ehtiyatlardan həm içməli su, həm meliorasiya, həm də elektrik enerjisi istehsalı və turizm-rekreasiya baxımından istifadəsi olduqca əlverişlidir. Qarabağın su ehtiyatlarını səmərəli idarə etməklə həm Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı hidro müharibəyə son qoydu, həm də Ermənistanın özünə də nəzarət imkanı qazandı.

Qarabağ çaylarının suları Azərbaycanda demək olar ki, ən keyfiyyətli sular hesab olunur. Həm də xüsusilə yuxarı hissələrdə meyllilik və sululuq çox, axın sürəti böyük olduğundan bu çaylar hidroenerji ehtiyatları ilə zəngindir. Onların Azərbaycanın digər sahələrindəki suvarma sistemlərinə daxil olması, eyni zamanda, ərazidəki Sərsəng, Suqovuşan, Ağdamkənd, Xaçınçay və sairə su anbarları ekoloji bərpa proseslərinin sürətlənməsinə təkan verir və turizm-rekreasiya baxımından istifadəsinə imkan verir.

İşğaldan azad olunan ərazilərin zəngin su ehtiyatları ölkənin sənayesi və kənd təsərrüfatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər həm də turizm-rekreasiya baxımından istifadəni sürətləndirir. Düşmən torpaqlarda hidrotexniki qurğuları tamamilə sıradan çıxarıb. Hazırda hidrotexniki qurğuların bərpası və suvarma işinin təşkili ilə bağlı planlar həyata keçirilir. Qarabağdakı çayların keçdikləri ərazilərdə turizm-rekreasiya baxımından əlverişli olması həm də xarici turistlərin buraya cəlb olunmasına şərait yaradır. Hal-hazırda Respublikamızda su təhlükəsizliyinin etibarlı şəkildə təmin olunması və çaylarda, çay hövzələrində turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulub. Bunun üçün Qarabağda potensial imkanlar vardır.

Ədəbiyyat

1. F. Ə. İmanov, A. B. Ələkbərov “ Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi. Bakı : Mütərcim 2017
2. S. Əfəndiyev “ Su ehtiyatlarının kompleks istifadəsi və mühafizəsi “. Bakı 1991
3. M. Ə. Məmmədov “ Azərbaycanın hidroqrafiyası “ . Bakı – 2012 “ Təhsil “ NPM.
4. M. Ə. Müseyibov “ Azərbaycanın fiziki coğrafiyası “ . “ Maarif “ nəşriyyatı. Bakı – 1998.
5. N. N. Hacıyeva “ Azərbaycanın təbii şəraiti və ehtiyatlarının iqtisadi – coğrafi qiymətləndirilməsi “ . Bakı – 2017

THE POTENTIAL IMPORTANCE OF KARABAKH RIVERS IN TERMS OF TOURISM AND RECREATION

*Docent Hajiyeva Nasiba Niyaz's, Mahmudova Salminaz Javanshir's
Summary*

The article mentions that the Karabakh River Basin has great potential in terms of tourism in the area where it is located, and that these rivers are widely used in various fields of the economy.

**ПОТЕНЦИАЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РЕК КАРАБАХА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ
ТУРИЗМА И ОТДЫХА**

*Доцент Гаджиева Насиба Нияз кызы, Махмунова Салминаз Джаваншир кызы
Резюме*

В статье отмечается, что бассейн реки Карабах имеет большой туристический потенциал в районе своего расположения, и что эти реки широко используются в различных сферах экономики.

Rəyçi: s.ü.f.d. Əhmədli Arifə

Coğrafiya kafedrasının 14 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 21 noyabr 2023-cü il

UOT:37.

DƏRSDƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİNƏ QOYULAN ƏSAS TƏLƏBLƏR

Dosent Şeyxzamanlı Arifə Bahəddin qızı, Əsgərsoy Hafizə Eyvaz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
aynuriü@mail.ru

Xülasə: Azad, suveren dövlətimizdə təlim prosesi daima ardıcıl olaraq inkişaf edir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan müəllim və şagirdlərin funksiyaları dəyişir. Məqalədə dərs zamanı təlim prosesində bərabər imkanların yaradılması haqqında məlumat verilir. Belə ki, şagirdyönümlülük prosesin mərkəzində dayanır.

Açar sözlər: təlim, pedaqoji proses, şəxsiyyətyönümlülük

Ключевые слова: образование, педагогический процесс, личность

Key words: training, pedagogical process, personality orientation

Təlim prosesi daima ardıcıl olaraq inkişaf edir. Müxtəlif zamanlarda özünəməxsus xarakter kəsb edir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan müəllim və şagirdlərin funksiyaları dəyişir. Onların fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələrə əsasən qurulur. Müəllim kurikulumlara uyğun inteqrasiya olunmuş planlarla yanaşı, yeni texnologiyalar hazırlayır, yaxud mövcud olanların içərisindən ən münasibini seçir. Bu texnologiyaların müəyyən olunmasında müəllim və şagird şəxsiyyəti təlimin aparıcı subyekti kimi çıxış edir. Münasibətlər "subyekt+subyekt" formulasına uyğun üfqi istiqamətdə qurulur. Bu zaman şagirdlər öz təfəkkürünün, düşüncəsinin, müəllimlər isə şagirdin inkişafı üçün şəraitin təşkilatçısı olur. Müəllimlərin rəhbərlik funksiyası dəyişir, informasiya vermək sahəsindəki fəaliyyəti məhdudlaşır. O daha çox sinif şəraitində təlim fəaliyyətini əlaqələndirən, istiqamətləndirən məsləhətçi kəsb edir. Şagirdlərin müstəqil idraki fəaliyyətini, fəal yaradıcılığını təşkil edən subyektə çevrilir. Pedaqoji prosesin düzgün qurulmasında mühüm didaktik prinsiplərə istinad olunur. Yeni kurikulumlara gətirilən pedaqoji prosesin təşkilində aşağıdakı prinsiplərin əsas götürülməsi zəruri hesab edilir:

Pedaqoji proses-pedaqoji prosesdə təlim məqsədləri kompleks (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) həyata keçirilir, real nəticələrlə yekunlaşan müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir;

Təlimdə bərabər imkanların yaradılması - bütün şagirdlərə eyni təlim şəraiti yaradılır və pedaqoji proses onların potensial imkanları nəzərə alınmaqla tənzimlənir;

Şagirdyönümlülük - şagird pedaqoji prosesin mərkəzində dayanır. Bütün tədris və təlim işi şagirdlərin maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, onların istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına yönəldilir;

İnkişafyönümlülük - şagirdlərin idrak fəallığı izlənilir, nailiyyətləri təhlil edilir, bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişaf səviyyəsi tənzimlənir;

Fəaliyyətin stimullaşdırılması - pedaqoji prosesin səmərəli və effektiv qurulması, şagirdlərin təlimə marağının artırılması üçün onların fəaliyyətindəki bütün irəliləyişlər qeyd olunur və dəyərləndirilir, nəticə etibarlı ilə şagirdlərin daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsi təmin olunur;

Dəstəkləyici mühitin yaradılması - pedaqoji prosesin münasib maddi-texniki baza əsasında və sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilməsi keyfiyyətin və səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün əlverişli və təhlükəsiz təlim şəraiti yaradır.

Təlimin formaları

Təlimin səmərəsi onun hansı formada təşkil olunmasından çox asılıdır. Təlimin məqsəd və onunla təşkili forması ilə həyata keçirilir, Məzmun formanı müəyyən edir və onunla reallaşır. Buna görə də təlimin səmərəli formalarının seçilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Təlimin təşkili forması təlim prosesinin mühüm komponentlərindən biridir. Forma hər hansı

fəaliyyətin, işin zahiri ifadəsidir. Təlimin təsmli termos: müəllim və şagirdlərin müəyyən qaydada və rejimdə cərəyan edən birgə fəaliyyətinin ifadəsidir. Fəal təlim daha geniş anlayışdır və "qrup təlimi" bu anlayışın tərkibinə daxildir.

Bu metodun mahiyyəti - problemin tədqiq edilməsidir k: bu zaman müxtəlif cür iş forması - mövcud ola bilər: frontal iş (bütün sinif ilə), qrupda iş, cütlərdə iş, fərdi iş.

Fərdi iş: Şagirdin fəaliyyətini izləmək, potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək və inkişaf etmək məqsədi daşıyır. Bu təlim forması şagirdin sərbəst düşünməsi üçün real imkanlar

Cütlərlə iş: Şagirdlər təlim tapşırıqlarını birgə yerinə yetirirlər. Bu dərs forması şagirdlərə daha yaxından əməkdaşlıq etməyə və ünsiyyət qurmağa, məsuliyyəti bölüşməyə optimal imkan yaradır.

Kiçik qrupla iş: Bu forma 3-6 nəfər şagirdin iştirakı ilə formalaşdırılır. Şagirdlər müəyyən problemi həll etmək üçün qrupda birləşirlər. Bu prosesdə onların müzakirə etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, mühakimə yürütmək və birgə fəaliyyət bacarıqları inkişaf edir.

Böyük qrupla və kollektivlə iş: Böyük qrup 7 və daha çox şagirdin iştirak etməsi şərt olmaqla sinifdə mövcud şagirdlərin 2 və daha artıq qrupa bölünməsindən almır. Əsas etibarını ilə bölünməmiş sinif də böyük qrupa daxildir. Ancaq daha rahat ifadəni təmin etmək üçün bölünməmiş sinif kollektivlə iş də adlandırıla bilər. Böyük qrupla işləmək, kollektiv fəaliyyətə alışmaq bacarığının bünövrəsini qoyur, şagirdlərdə ünsiyyət yaratma bacarığını təşəkkülü və inkişafını təmin edir.

Şagirdlərin idrak səviyyəsini müəyyən etmək üçün müəllim diaqnostik qiymətləndirmənin üsul və vasitələrindən istifadə edə bilər. Eyni zamanda formativ və summativ qiymətləndirmələrin nəticələri də şagirdin idrak səviyyəsi haqqında qənaətlərə gəlməyə imkan verir. Şagirdin yaş səviyyəsinə uyğun intellektual testlər bu problemin həllində uğurlu vasitədir.

Psixi inkişafdan geri qalma və mənəvi-psixoloji baxımdan qeyri-sabitlik şagirdin təlim nəticələrinə mənfi təsir göstərir. Bəzən şagirdlər müxtəlif səbəblərdən yoldaşlarının istehza obyektinə çevrilir. Bu da onun mənəvi baxımdan sarsılmasına və məktəbdən yayınma cəhdləri ilə nəticələnir.

Maraqların nəzərə alınması ilə tapşırıqların tərtib olunması və şagirdlərin təlimə cəlb olunması da təlim keyfiyyətini yüksəldən amillərdəndir.

Şagirdlər qarışıq qruplarda bir araya gətirilməlidir. Bu onlarda qələbə əzmi, birgəfəaliyyət, milli, etnik, irqi mənsubiyyətləri fərqli olsa da, vahid amal ətrafında birləşməyi bacarmaq kimi ümumbəşəri dəyərlər tərbiyə edir.

Ədəbiyyat

- 1.Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri, Bakı, 2007
2. Mərdanov M.C. Müstəqillik və təhsil islahatı. Azərbaycan müəllimi. 1998
3. Mehrabov A.O. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2001

**ТРЕБОВАНИЯ ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ МЕТОДАМ ПРЕПОДАВАНИЯ НА
СОВРЕМЕННЫХ УРОКАХ***Шейхзаманлы Арифа Бахаддиновна, Аскерсой Хафиза Ейвазовна**Резюме*

В статье говорится о методах проведения современных уроков. Также рассматриваются организация формы преподавания: индивидуальные, фронтальные и групповые формы проведения уроков. При этом учитываются потенциальные возможности учащихся, которые влияют на плодотворность восприятия учащимися пройденного материала.

**THE MAIN REQUIREMENTS FOR THE ORGANIZATION OF
TRAINING IN THE CLASS***SHeyxzamanli Arifa Bahaddin, Asgersoy Hafiza Eyvaz**Summary*

The article talks about methods of conducting modern lessons. The organization of the teaching form is also considered: individual, frontal and group forms of conducting lessons. At the same time, the potential capabilities of students are taken into account, which influence the fruitfulness of students' perception of the material covered.

*Rəyçi: dos.T.V.Rüstəmovna**Daxil olma tarixi 10 oktyabr 2023-cü il*

KİMYA ELMLƏRİ

UOT:54.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TORPAQLARININ NEFT ÇİRKƏNMƏSİ ZAMANI FİTOTOKSİKLIYI VƏ FERMENTATİV AKTİVLİYİ

*dosent, k.e.n., İbadova Sevinc Yadulla qızı,
dosent, k.e.n., Məmmədova Rəna İsgəndər qızı,
Fərəcov Seyxan İlfad oğlu
seyxan2001@mail.ru*

Xülasə: İşin məqsədi neft çirklənməsi zamanı AR torpaqlarında fermentlərin fəaliyyətindəki dəyişiklikləri öyrənmək və çirklənmiş torpaqların fitotoksikliyi araşdırmaqdır. Torpağın fitotoksikliyi və ferment aktivliyini öyrənmək üçün laboratoriya təcrübəsi aparılmışdır. Tədqiqat üçün boz-qəhvəyi, açıq şabalıd torpaqları və lobya test bitkiləri seçildi. Torpaqlar müxtəlif konsentrasiyalı neftlərlə çirklənmişdir. Torpağın fitotoksikliyi cücərməç bitkilərin yeriüstü hissəsinin uzunluğu və ümumi biokütlə ilə müəyyən edilmişdir. Nəticələr dözümlü olmadığını və hətta kiçik neft konsentrasiyalarının torpaqların ferment aktivliyində dəyişikliklərə səbəb olduğunu göstərdi. Tədqiq olunan bütün neftlə çirklənmiş torpaq nümunələri tədqiq olunan bitkilərin böyüməsinə və inkişafına mənfi təsir göstərmişdir ki, bu da cücərmənin, yeriüstü və yeraltı hissələrin uzunluğunun azalmasına səbəb olmuşdur. Nəticələr neft çirklənməsi AR torpaqlarının ferment aktivliyindəki dəyişikliklərə təsir etdi və neftin konsentrasiyası nə qədər yüksək olsa, bu dəyişikliklər daha güclü özünü göstərdi. Neftlə çirklənmiş torpaqlar tədqiq olunan bitkilərə qarşı güclü fitotoksiklik göstərmişdir.

Açar sözlər: AR torpağı, təcrübə, neft çirklənməsi, fitotoksiklik, torpaq fermentlərinin fəaliyyəti.

Key words: soil AR, experiment, oil pollution, phytotoxicity, activity of soil enzymes.

Ключевые слова: почва АР, эксперимент, нефтяное загрязнение, фитотоксичность, активность почвенных ферментов.

Giriş

Son onilliklərdə AR landşaftı artmaqda olan antropogen təsirlərə məruz qalır. Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən neft mədənləri ətraf mühitin vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Hal-hazırda AR-da mövcud ekoloji vəziyyət mövcud ətraf mühitin qorunması konsepsiyasının iki əsas problemini həll etmədiyini göstərir: birincisi, pollutantın ətraf mühitə daxil olmasının qarşısını almır, ikincisi, təbii ehtiyatların deqradasiyası və tükənməsi təhlükəsini aradan qaldırmır. Torpaqların neft və neft məhsulları ilə çirklənməsi problemi hazırda çox aktualdır. Torpağa daxil olduqdan sonra neft ilk növbədə onun bioloji xüsusiyyətlərinə təsir göstərir, torpaq fermentlərinin fəaliyyəti pozulur [1, 2], torpaqların fiziki-kimyəvi vəziyyətində də kəskin dəyişiklik baş verir ki, bu da bu torpaqlarda böyüyən bitkilərin böyüməsinə və inkişafına mənfi təsir göstərir. Neft və neft məhsullarının torpağa daxil olması mühüm bioloji proseslərdə iştirak edən fermentlərin fəaliyyətində dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da azot, fosfor, kükürd və karbohidrat mübadiləsinə birmənalı təsir göstərmir və bir sıra fermentlərin fəaliyyətində dəyişikliklərə səbəb olur [3, 4]. Neft və neft məhsullarının torpaq fermentlərinə təsiri çox yönlüdür: birbaşa – fermentlərin inhibisyonu, məhv edilməsi və ya aktivləşdirilməsi və dolayı-torpaq mezofaunasının və bitkilərin böyüməsinin inhibisyonu nəticəsində torpağın fermentativ hovuzunda dəyişiklik.

Eksperimental hissə

Müxtəlif müəlliflərin araşdırmaları göstərir ki, torpağın neft və neft məhsulları ilə çirklənməsi bitkilərin və torpaq yosunlarının böyüməsi və inkişafının ləngiməsinə, məhsuldarlığın azalmasına səbəb olur [5,6]. Neft məhsulları nisbətən aşağı konsentrasiyalarda belə bitkilər üçün zərərli [7]. Üstəlik, çirkləndiricinin subletal konsentrasiyaları da onların böyüməsinə əhəmiyyətli dərəcədə manə törədir.

AR torpaqlarında neft çirklənməsi zamanı fermentlərin fəaliyyətindəki dəyişikliklərin öyrənilməsi aktualdır, eyni zamanda neftlə çirklənmiş torpaqların vacib bir parametri bitkilərə nisbətən fitotoksikliyi. Buna görə tədqiqatımızın məqsədi AR-nın boz-qəhvəyi, açıq şabalıd torpaqlarında neft çirklənməsi zamanı fitotoksiklik və fermentativ aktivliyi öyrənməkdir. Məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr qoyuldu: tədqiq olunan torpaqları seçmək; laboratoriya təcrübəsi aparmaq; neftlə çirklənmiş torpaqların fitotoksikliyi araşdırmaq; neft çirklənməsi zamanı torpaqların enzimatik fəaliyyətindəki dəyişiklikləri öyrənmək.

Tədqiqat obyektini və metodları. Neft çirklənməsinin AR torpaqlarının fitotoksikliyini və fermentativ aktivliyini təsirini öyrənmək üçün laboratoriya təcrübəsi aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının torpaqları tədqiqat obyektini kimi istifadə edilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Tədqiq olunan torpaqlar

Torpaq	Yerləşdiyi yer və xüsusiyyətlər
Boz Qəhvəyi	Nardaran rayonu ərazisində boz-qəhvəyi torpaq qumlu, şoranlaşma dərəcəsinə görə praktik olaraq duzsuz, torpaq məhlulunun reaksiyası qələvidir
Açıq Şabalıd	Ziğ rayonun ərazisində açıq şabalıdı seçilir, torpaq qumlu, şoranlaşma dərəcəsinə görə duzsuzdur, torpaq məhlulunun reaksiyası bir qədər qələvidir

Laboratoriya təcrübəsi üçün torpaqlar torpaq üfüqlərini pozmadan və qarışdırmadan 10-20 sm dərinlikdən seçilmişdir. Nümunələr ərazidə, yollardan, boru kəmərlərindən, elektrik xətlərindən uzaqdakı fon hissələrində aparılmışdır.

Tədqiqata iki növ magistral zonadan 2 növ torpağa (boz-qəhvəyi və açıq şabalıd) məruz qalmışdır: Nardaran və Ziğ. Seçilmiş torpaq nümunələrində əsas torpaq fermentlərinin fəaliyyəti müasir adekvat tədqiqat metodları ilə öyrənilmişdir: katalaz-qazometrik metodlar: Ureaz-karbamid hidrolizindən əmələ gələn ammoniyak tərkibinə görə. Tədqiq olunan torpaqlar 5 kq ağırlığında bitki örtüyündə paylanır, torpaq Balaxanı yatağının nefti ilə çirklənir, neft yüngül, az dənəlidir, kükürd miqdarı 0,23, parafin tərkibi 6,35%, sıxlığı 0,736 q/sm³, özlülüyü 0,99 Mpa/s-dir. Müxtəlif neft konsentrasiyalarının təsiri öyrənilmişdir: torpaq kütləsinin 2,5%, 5% və 10%-i, bitki örtüyünə 90 ml, 185 ml və 370 ml neftin tökülməsi nəticəsində. Nəzarət qismində çirklənməmiş nümunələrdən istifadə edilib.

AR-nın neftlə çirklənmiş torpaqlarının fitotoksikliyi öyrənmək üçün bir test məhsulu olaraq adi lobya bitkisini seçdik. Lobyanın tez cücərən bir bitki olduğu bilinir və boz-qəhvəyi və açıq şabalıd torpaqlarda yetişdirmək üçün uyğundur.

Laboratoriya və analitik tədqiqatlar ümumi qəbul edilmiş ekoloji və torpaqsünəslilik metodlarından istifadə etməklə aparılmışdır. Torpaqların fitotoksikliyi lobya toxumlarının cücərmə nisbətələrinin dəyişməsi (cücərmə və ümumi biokütlə) və fidanların ilkin böyüməsinin intensivliyi (köklərin uzunluğu, yaşıl fidanların uzunluğu) ilə qiymətləndirilmişdir.

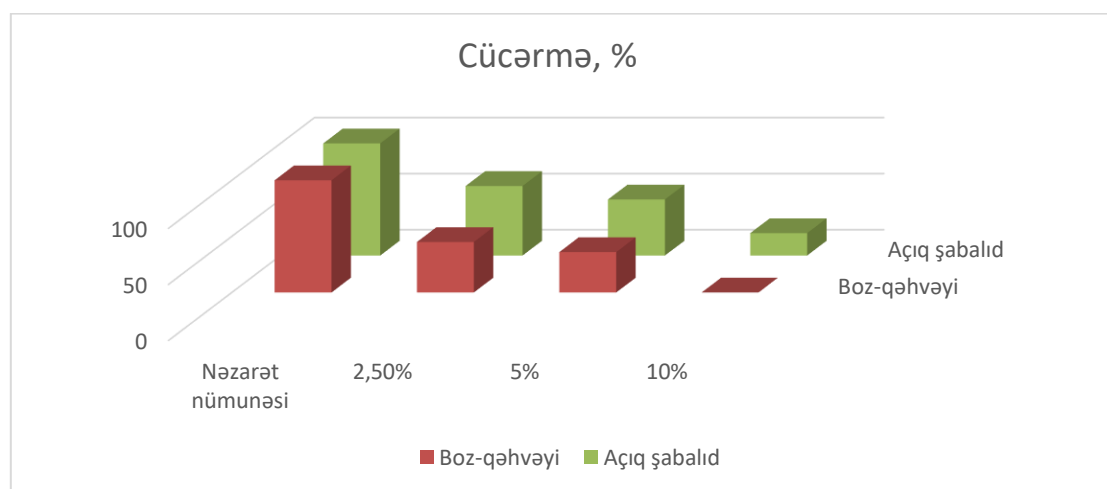
Nəticələrin müzakirəsi

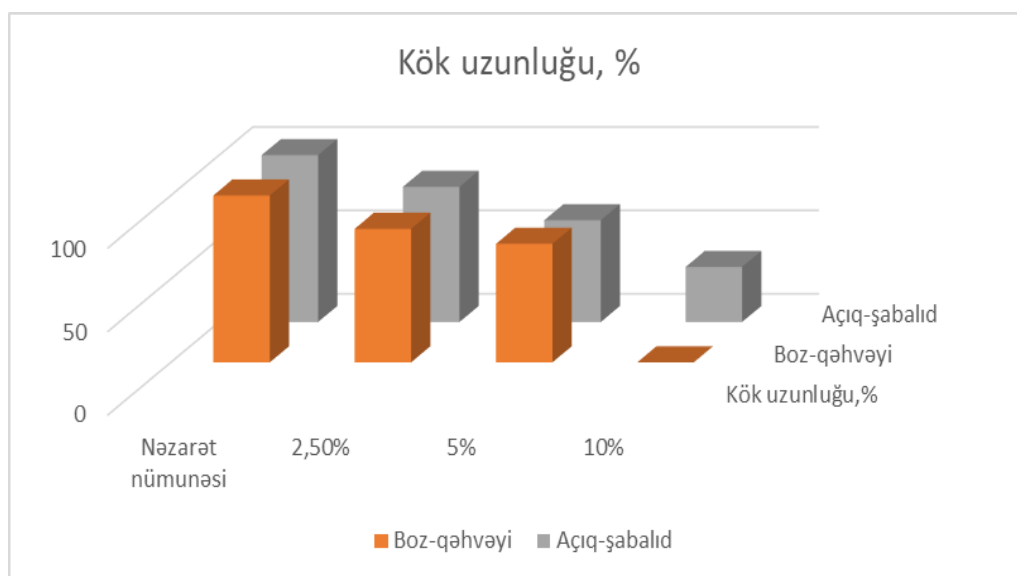
Çirklənmədən 28 gün sonra neft çirklənməsinin təsiri altında lobyanın morfometrik dəyişikliklərinin nəticələri Cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2**Neftlə çirklənmiş AR torpaqlarının fitotoksikliyi**

Torpaq növü	Torpaqda yağ konsentrasiyası			
	Nəzarət nümunəsi	2,5%	5%	10%
Cücərmə, %				
Boz qəhvəyi	100	45	36	-
Açıq şabalıd	100	62	50	20
Artım uzunluğu, %				
Kükürlü yarımşəhra	100	70	46	-
Açıq şabalıd	100	72	66	48
Kök uzunluğu, %				
Kükürlü yarımşəhra	100	80	71	-
Açıq şabalıd	100	81	61	33
Ümumi biokütlə,%				
Kükürlü yarımşəhra	100	40	30	-
Açıq şabalıd	100	56	49	11

Alınan nəticələrə əsasən, neft çirklənməsinin AR torpaqlarının bütün növlərində lobyaya böyüməsinə və inkişafına mənfi təsirini qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, neft çirklənməsi zamanı boz-qəhvəyi torpaqda lobyaya cücərməsi 2.5%, 2.2% dəfə azalır, neft konsentrasiyasının 5% olduqda cücərmə 2,7 dəfə azalır, neft konsentrasiyasının 10% olması lobyaya üçün ölümcül oldu - bu torpaqlarda toxum cücərmədi. Açıq şabalıdı torpaqda neft çirklənməsi zamanı neftin konsentrasiyası 2,5%, 5%, 10% olmaqla yaşıl pəhrələrin cücərməsi müvafiq olaraq 1,3, 1,6, 2,0 dəfə aşağı düşür (şəkil.1), köklərin uzunluğu isə yoxlama ilə müqasayədə 1,3, 2,6, 2,8, dəfə azalır (şəki 2).

Şək.1. Neft çirklənməsinin lobyanın cücərməsinə təsiri

Şək.2. Neft çirklənməsinin lobyə köklərinin uzunluğuna təsiri

Neft çirklənməsi AR torpaqlarının fermentativ aktivliyinin dəyişməsinə təsir göstərir, hazırkı tədqiqatda neftin katalaza və ureazanın aktivliyinə təsiri tədqiq edilib.

Cədvəl 3.

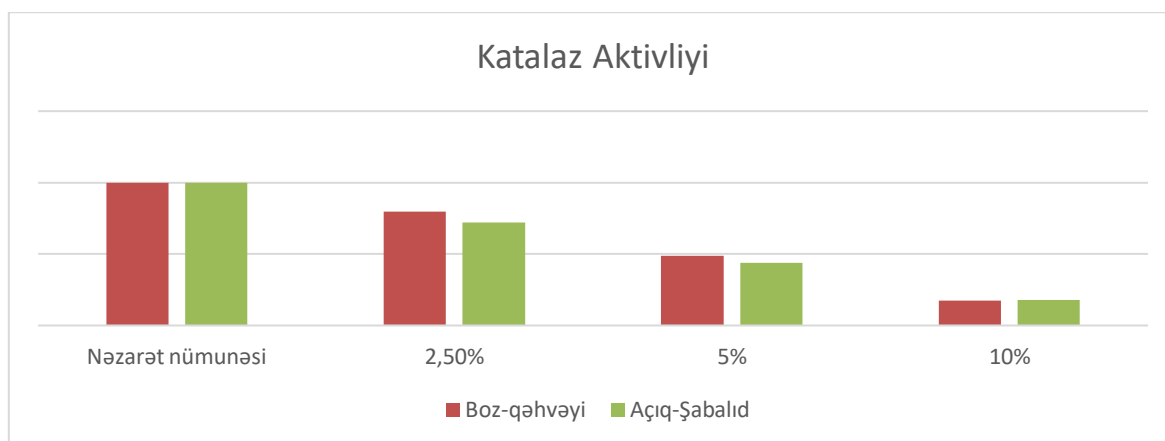
Neft çirklənməsi zamanı AR torpaqlarında fermentativ aktivliyin dəyişməsi

Təcrübələr seriyası		Katalazanın aktivliyi, 1 dəqiqədə qr torpaq üçün ml O ₂ .	Ureazanın aktivliyi 4 saatda 1 qr torpaq üçün N-NH ₄
Boz-qəhvəyi			
Nəzarət nümunəsi		2,9±0,24	0,91±0,12
Neft	2,5 %	2,31±0,15	1,25±0,18
	5 %	1,42±0,33	1,57±0,20
	10 %	0,51±0,1	1,80±0,22
Açıq-şabalıd			
Nəzarət nümunəsi		6,40±0,43	8,85±0,55
Neft	2,5 %	4,61±0,40	9,46±0,22
	5 %	2,82±0,38	11,95±0,31
	10 %	1,21±0,50	14,86±0,40

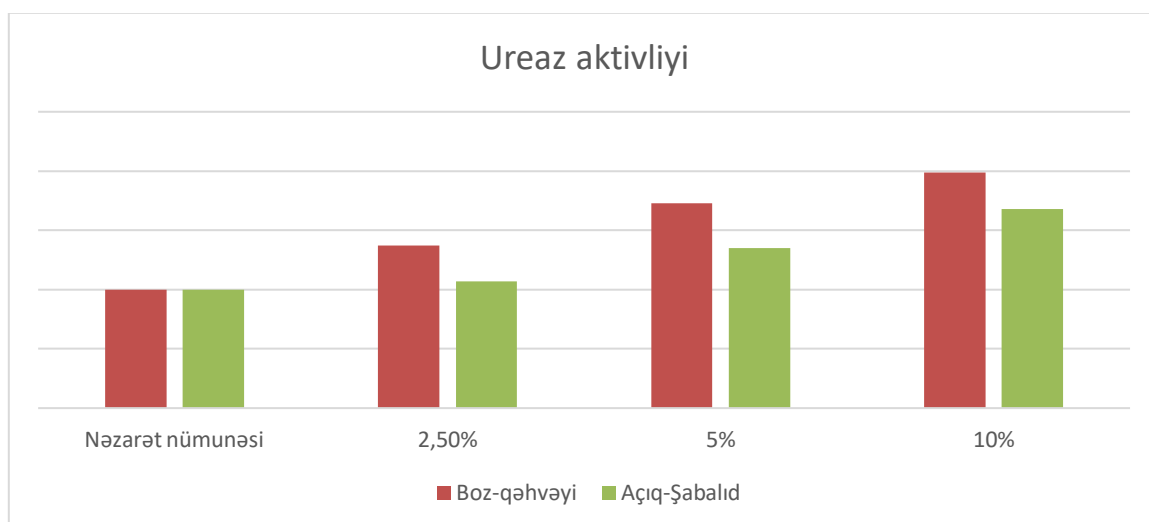
Yoxlama nümunəsində katalazanın aktivliyi: boz-qəhvəyi torpaqda 1 dəqiqədə 1 qr torpaq üçün 2,9 ml O₂ təşkil edir. Beləliklə, neft çirklənməsi zamanı bütün torpaq nümunələrində katalazın aktivliyi azalır. Belə ki, boz-qəhvəyi torpaqda, neft çirklənməsi ilə 2,5, 5%, 10%, katalaz aktivliyi nəzarət görüntüsü ilə müqayisədə müvafiq olaraq 1,2, 2,0, 5,6 dəfə azalır. Açıq şabalıd torpağında, 2,5% neft çirklənməsi konsentrasiyası ilə katalaz

aktivliyi nəzarət nümunəsindəki katalaz aktivliyi ilə müqayisədə 1,4 dəfə, 5%-2,3 dəfə, 10%-5,3 dəfə azalır (şək.3).

Bələliklə, AR torpaqlarının neft çirklənməsi katalazın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir və daxil olan neftin konsentrasiyası nə qədər yüksək olarsa, bu fermentin fəaliyyəti o qədər inhibə olunur. Boz-qəhvəyi torpağın yoxlama nümunəsindəki ureaz aktivliyi 4 saatda 1 qr torpaq üçün 0,91 mq N-NH₄, açıq şabalıd torpağında 4 saatda 1 qr torpaq üçün 8,85 mq N-NH₄ təşkil edir. Neft çirklənməsi ilə tədqiq olunan bütün torpaq nümunələrində ureaz aktivliyində artım var. Neftlə çirklənmiş boz-qəhvəyi torpaqda, 2,5% neft konsentrasiyası ilə ureaz aktivliyi 1,3 dəfə, 5%-1,7 dəfə, 10%-2,0 dəfə ureazın nəzarət aktivliyi ilə müqayisədə artır. Açıq şabalıd torpaqlarında 2,5 % neftlə çirklənmə ureaz aktivliyində kəskin dəyişikliklərə səbəb olmur və 5% və 10% neft konsentrasiyaları bu fermentin aktivliyini müvafiq olaraq 1,3 və 1,6 dəfə artır (şək.4). Alınan nəticələrə əsasən, fermentin fəaliyyətindəki dəyişikliklərin tətbiq olunan neftin konsentrasiyası ilə birbaşa əlaqəsini qeyd etmək lazımdır.

Şəkil.3. Neft çirklənməsi zamanı katalaz aktivliyinin dəyişməsi, nəzarətin %-i

Şəkil.4. Neft çirklənməsi zamanı ureaz aktivliyinin dəyişməsi, nəzarətin %-i

Nəticə

1. Neftlə çirklənmiş AR torpaqların test bitkilərinin böyüməsinə və inkişafına mənfi təsir göstərdiyi, torpağın fitotoksikliyinə görə aşağıdakı sıra meydana gətirdiyi sübut edilmişdir: açıq şabalıd > boz-qəhvəyi. Lobyə cücərməsi nəzarət nümunəsi ilə müqasayədə iki dəfədən çox azalır ki, bu da torpaqları çox pozulmuş kimi xarakterizə edir.

2. Müəyyən edilmişdir ki, boz-qəhvəyi yarımsəhra və açıq-şabalıd AR torpaqlarının müxtəlif konsentrasiyalı neftlə çirklənməsi torpaqların fermentativ fəaliyyətindəki dəyişikliklərə səbəb olur. Respublikanın bioloji aktivliyinə görə neft çirklənməsinə ən davamlı torpaqları açıq şabalıd, ən qeyri-sabit torpaqlar boz-qəhvəyi yarımsəhra torpaqlarıdır.

3. Sübut edilmişdir ki, torpaqların fitotoksikliyi və fermentativ aktivliyindəki dəyişikliklər tətbiq olunan neftin konsentrasiyası ilə birbaşa əlaqəlidir, belə ki, 10% neftlə çirklənmiş nümunələr tədqiq olunan parametrlərə ən mənfi təsiri göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva L.A., E. A. Azərbaycanın müxtəlif funksional təyinatlı torpaqlarının mikrobioloji qiymətləndirilməsi [Mətn] : Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın avtoreferatı: 2414.01 / Lalə Arif qızı Əliyeva; Bakı. AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutu, 2018. - 23 c.

2. Касумова С.Ю., Наджафова И.Х., Гасымова С.Г., Рзаева Л.А. Активность некоторых ферментов нефтезагрязненных почв Апшерона // АМЕА-нын xəbərləri, biologiya elmləri seriyası, 2003, № 1-2, s.165-168.

3. Мəммədov Q.Ş. Торпақшунашық və торпақ коғрафяасынын əsasлары. Bakı, “Elm”, 2007. 660

4. N. T. Aliyeva, R. I. Mammadova, S.Y. İbadova, K. S. Abdullayeva, M. A. Huseynova. The Study of the state of soil cover of the coastal zones of the Caspian Sea, subject to the influence of climatic and anthropogenic factors / III International scientific and practical conference “Ensuring sustainable development in the context of agriculture, energy, ecology and earth science (ESDCA-III-2023) DOI 10.1088/1755-1315/1212/1/012009

5. С. И. Наджафова, Ф. Ш. Кейсерухская, З. П. Гасанова. Самоочищающая способность различных типов почв Азербайджана от нефтяного загрязнения в зависимости от их рН. Агрохимия №3, 2021, с. 82-87.

6. С. И. Наджафова, Ф. Ш. Кейсерухская, Н. М. Исмаилов. Оценка биогенных ресурсов ассимиляционного потенциала основных типов почв Азербайджана в отношении органических загрязнений. Агрохимия, №5, 2022, с. 87-93.

7. N. M. Ismailov and S. I. Nadjafova. Experience in Assessing Environmental Risks of Main Oil Pipelines in Azerbaijan through the Prism of Soil Biogeoresistance to Crude Oil Pollution. Soil Science Bulletin, 2022, Vol. 77, №3, pp. 196–202

8. Experience in Assessing Environmental Risks of Main Oil Pipelines

9. in Azerbaijan through the Prism of Soil Biogeoresistance to Crude Oil Pollution

PHYTOTOXICITY AND FERMENTAL ACTIVITY OF SOILS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN DURING OIL POLLUTION*Ibadova Sevinj Yadullah, Mammadova Rena Iskander**Farajev Seyhan Ilfad***Summary**

The aim of the work is to study the changes in the activity of enzymes in AR soils during oil pollution and to investigate the phytotoxicity of contaminated soils. Methods A laboratory experiment was conducted to study soil phytotoxicity and enzyme activity. Gray-brown, light chestnut soils and bean test plants were selected for the study. Soils are contaminated with different concentrations of oil. Soil phytotoxicity was determined by the length of the aerial part of the germinating plants and the total biomass. The results showed no tolerance and even small concentrations of oil caused changes in soil enzyme activity. All studied oil-contaminated soil samples had a negative effect on the growth and development of the studied plants, which led to a decrease in germination and the length of above-ground and underground parts. Results: Oil pollution affected changes in enzyme activity of AR soils, and the higher the concentration of oil, the stronger these changes were. Oil-contaminated soils showed strong phytotoxicity against the studied plants.

ФИТОТОКСИЧНОСТЬ И ФЕРМЕНТАТИВНАЯ АКТИВНОСТЬ ПОЧВ АР ПРИ НЕФТЯНОМ ЗАГРЯЗНЕНИИ*Ибадова Севинч Ядулла кызы, Мамедова Рена Искандер кызы**Фараджев Сейхан Илфад оглы***Резюме**

-Цель работы - изучить изменение активности ферментов в почвах АР при нефтяном загрязнении и исследовать фитотоксичность загрязненных почв. Методы Для изучения фитотоксичности и ферментной активности почв был проведен лабораторный эксперимент. Для исследования были отобраны серо-коричневая, светло-каштановая почвы и тест-культура фасоли. Почвы были загрязнены различными концентрациями нефти. Фитотоксичность почвы определяли по всхожести, длине надземной части растений, длине корней и общей биомассе. Результаты представлены ниже. Результаты исследования показали, что почвы АР не толерантны к нефтяному загрязнению и что даже небольшие концентрации нефти вызывают изменения в ферментной активности почв. Все исследованные образцы почвы с нефтяным загрязнением оказали негативное влияние на рост и развитие испытуемых культур, что привело к снижению всхожести, длины надземной и подземной части. Выводы Нефтяное загрязнение повлияло на изменение ферментной активности почв АР, причем чем выше была концентрация нефти, тем сильнее проявлялись эти изменения. Нефтезагрязненные почвы проявили сильную фитотоксичность по отношению к изучаемым растениям. Ключевые слова: почва АР, эксперимент, нефтяное загрязнение, фитотоксичность, активность почвенных ферментов.

*Rəyçi k.e.n.,dos. Bağırova N. N.**Məqalə kafedranın 28.11.2023 tarixli 7 saylı protokolundan keçmişdir.**Daxil olma tarixi 04 dekabr 2023-cü il*

UOT:54.

BIOLOJİ FƏALLIQ GÖSTƏRƏN YENİ HİDRAZONLARIN ALINMASI*Hacıyev Yunis Hüseyn oğlu, Namazova Leyli Oqtay qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*yunis.haci@bk.ru

Xülasə: Molekullarında hidrazon fragmenti olan dərmanlar antibakterial maddələr kimi geniş tətbiq tapmışlar. Pirimidin törəmələri Altsmeyer xəstəliyinin müalicəsində yüksək bioloji fəallığa malikdirlər. Buna görə də, əvvəllər tədqiq edilməmiş 6-metil-1-(2-oksopropil)-3-(tietan-3-il)pirimidin-2,4(1H,3H)-dion hidrazonların pirimidin halqası və farmakofor fragmenti kimi hidrazon qalığı saxlayan yeni potensial bioloji fəal maddələrin sintezi maraqlıdır.

Açar sözlər: bioloji fəallıq, hidrazonlar, urasil törəmələri, xlorpropan-2-on

Ключевые слова: биологическая активность, гидразоны, производные урацила, хлорпропан-2-он

Keywords: biological activity, hydrazones, uracil derivatives, chloropropan-2-one

Müasir əzcaçılıq və tibbi kimyanın mühüm məsələlərindən biri müxtəlif xəstəliklərin profilaktikasında istifadə edilən yeni bioloji fəal birləşmələrin sintezidir [1]. Belə birləşmələrin alınması üçün əsas kimi urasilin bəzi törəmələrini götürmək olar. Belə birləşmələrdən 6-metilurasili, 5-hidroksi-6-metilurasili və onların struktur analoglarını götürmək olar.

Bir çox xəstəliklərin müasir terapiya üsulları immunomodulyasiya vasitələrinin istifadəsini özlərində etiva edir. Belə immunomodulyatorlara bir sıra urasil törəmələri aid edilir, onlar orqanizmdə gedən immun prosesləri stimulyasiya edir, patoloji funksiyaları bərpa edir, hüceyrələri aktivləşdirir və s. İmmunomodulyatorlardan, adətən, xəstəliklərin kompleks müalicə üsulları ilə müalicəsində istifadə edirlər. Metilurasil törəmələri Altsmeyer xəstəliyinin müalicəsində də yüksək fəallıq göstərir [2]. Onlar antioksidant və göbəkəleyhinə fəallığa malikdirlər, virusəleyhinə fəallıq da göstərə bilirlər, hepatit C-yə qarşı mübarizədə istifadə edilirlər. Bununla əlaqədar, yüksək bioloji fəallığa malik yeni urasil törəmələrinin axtarışı və sintezi aktual məsələ kəsb edir [3].

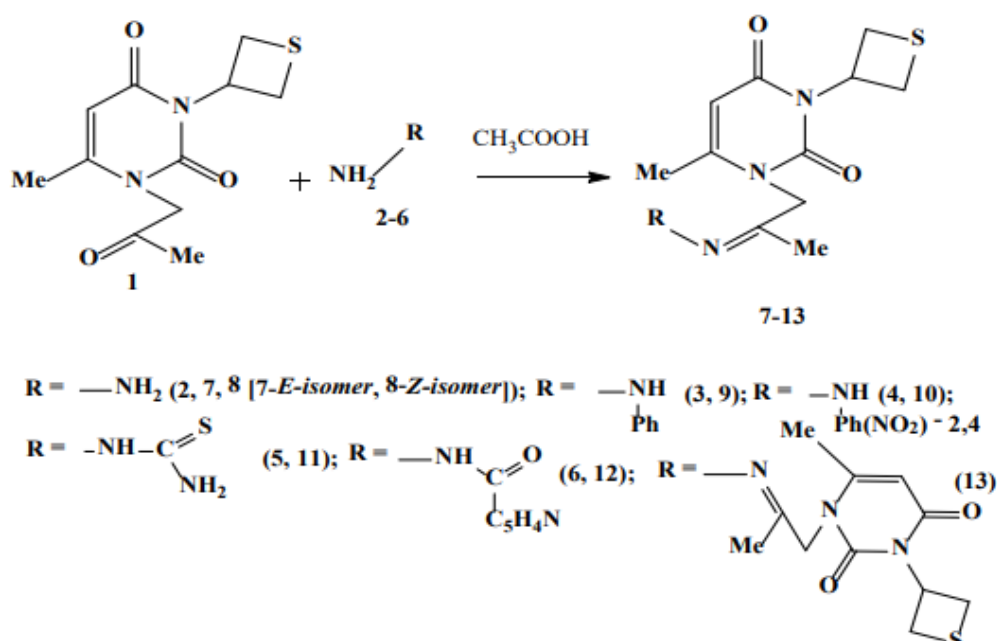
Başqırdıstan respublikasının Tibb Universitetinin bir qrup əməkdaşı belə törəmələrin sintezi üçün ilkin maddə olaraq, 6-metil-3-(tietan-3-il)pirimidin-2,4(1H,3H)-diondan istifadə ediblər. Alınmış maddələrin PMR ¹H spektrləri "Bruker Avance III 500" (Almaniya) spektrometrində çəkilmişdir. Element analizi "Hekatech Euro-EA" CHNS-analizatorunda (Almaniya) yerinə yetirilmişdir və onun göstəriciləri molekulyar formullarına əsasən hesablanan göstəricilərə uyğun olmuşdur. Göstəricilərin statistik işlənməsi STATISTICA 8.0 proqramının köməyi ilə aparılmış, maddələrin bioloji fəallığının proqnozu PASS və GUSAR onlayn-resurslardan istifadə etməklə aparılmışdır.

6-metil-3-(tietan-3-il)pirimidin-2,4(1H,3H)-dionun (I) sintezinin metodikası. Əks-soyuducu ilə təhciz edilmiş yumrudibli kolbada 0,5 mol 6-metil-3-(tietan-3-il)pirimidin-1,4(1H,3H)dion 0,65 mol xırdalanmış və közərdilmiş kalium karbonatla 250 ml asetonda 30 dəqiqə qaynadılır. Qarışıq soyudulur və üzərinə asetonda həll olunmuş 0,75 mol xlorpropan-2-on əlavə olunur və 3 saat qaynadılır. Qarışıq soyudulur, süzülür, süzüntü vakuumda buxarlandırılır və etanoldan yenidən kristallaşdırılır. Təxmini 70% çıxımla açıq-sarı rəngdə kristallik məhsul alınır.

6-metil-3-(tietan-3-il)pirimidin-2,4(1H,3H)-dion törəmələrinin sintezinin ümumi metodikası. (I) birləşməsinin üzərinə etanol mühitində 1:1 nisbətində müvafiq hidrazinlər

əlavə edilir. Onların üzərinə buzlu sirkə turşusu əlavə edilir və qarışıq 3 saat qaynadılır. Daha sonra mənfi temperatura qədər soyudulur və alınmış çöküntü propanoldan yenidən kristallaşdırılır.

Alınmış nəticələrin müzakirəsi. Hidrazonlar və semikarbazonlar kifayət qədər yaxşı öyrənilmiş birləşmələrdir və onlardan tibbdə antibakterial dərman maddələri kimi geniş istifadə edirlər. Ona görə, koronavirus (COVID-19) pandemiyasının yaydığı bir zamanda virusəleyhinə farmakofor fraqment saxlayan 6-metil-3-(tietan-3-il)pirimidin-1,4(1H,3H)dionun hidrazin törəmələri ilə qarşılıqlı təsiri maraqlıdır. Bu baxımdan, bu birləşmənin xlorpropan-2-onla alkiləşməsi reaksiyası yaxşı nəticələr verir. Hidrazonlar aşağıdakı sxem üzrə etanol mühitində turşu katalizatorunun iştirakında dionun müxtəlif hidrazin törəmələri reaksiyaları nəticəsində sintez edilir:

Alınmış məhsullar açıq-sarı rəngdən tünd-sarı rəngə qədər olan tozvari maddələrdir.

Maddələrin quruluşu PMR 1H spektroskopiyaya və element analiz ilə təsdiq edilmişdir.

Sintez edilmiş birləşmələr böyük ehtimalla virusəleyhinə və mikrobəleyhinə fəallıq göstərə bilirlər və buna səbəb maddələrin molekulunda məhz hadrazon fraqmentinin olmasıdır. Maddələrin bioloji fəallığının aşkar edilməsi istiqamətində tədqiqatlar davam etdirilir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev Y.H., Məmmədova A.T. Hidrazonların sintezi, quruluşu və onların əsasında bioloji fəal maddələr "Müasir təbiət və iqtisad elmlərinin aktual problemləri" beynəlxalq konfransın materialları, s.291-293, Gəncə, 2020
2. С.А. Мещерякова и др Синтез, изомерия и гипотензивная активность тиетансодержащих гидразонов урацилилуксусной кислоты Биоорганическая химия. 2014. Т.40, №3. Р. 327.
3. И.В. Петрова и др. Биологические свойства новых производных Медицинский вестник Башкортостана. 2013. Т.8, №6. С.163-165.

**ПОЛУЧЕНИЕ НОВЫХ ГИДРАЗОНОВ, ПРОЯВЛЯЮЩИХ
БИОЛОГИЧЕСКУЮ АКТИВНОСТЬ***Гаджиев Юнис Гусейн оглы, Намазова Лейли Огтай кызы**Резюме*

Лекарственные средства, в молекуле которых содержится фрагмент гидразона, нашли широкое применение в качестве антибактериальных, антиоксидантных средств. Производные пиримидина проявляют высокую активность при лечении болезни Альцгеймера, обладают противоопухолевой, противовирусной активностью. Поэтому перспективность синтеза неописанных ранее гидразонов 6-метил-1-(2-оксопропил)-3-(тиетан-3-ил)пиримидин-2,4(1H,3H)-диона, содержащих в роли фармакофорного фрагмента пиримидиновый цикл и остаток гидразона, представляет интерес для получения новых потенциальных биологически активных веществ.

**PREPARATION OF NEW HYDRAZONES EXHIBITING BIOLOGICAL
ACTIVITY***Hacıyev Yunis Huseyn, Namazova Leyli Ogtay**Summary*

Drugs containing a hydrazone fragment in their molecules have found wide application as antibacterial and antioxidant agents. Pyrimidine derivatives are highly active in the treatment of Alzheimer's disease, have antiviral activity. Therefore, the prospects for the synthesis of previously undescribed 6-methyl-1-(2-oxopropyl)-3-(thietan-3-yl)pyrimidin-2,4(1H,3H)-dione hydrazones containing a pyrimidine ring and a hydrazone residue as a pharmacophore fragment, is of interest for obtaining new potential biologically active substances.

*Rəyçi: k.e.n. dos. S.İ.İbrahimli**Kimya kafedrasının 29 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın №2 sayılı protokolu**Dxil olma tarixi 02 oktyabr 2023-cü il*

UOT:54.

**KARBOHİDROGEN ƏSASLI İŞLƏNMİŞ QAZMA MƏHLULLARININ
TƏDQIQI**

*Dosent Abdullayev Namiq İsfəndiyar oğlu, k.ü.f.d Abdullayeva Kəmalə Sədrəddin qızı
Quluzadə Nigar Qulu qızı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
quluzadenigar178@gmail.com*

Xülasə: Qazma məhlulu spesifik fiziki və kimyəvi xassələrə malik çoxkomponentli, dispers kolloid sistemdir. Qazma məhlulunun utilizasiya olunması vacibdir. Tədqiqat obyektini kimi karbohidrogen əsaslı qazma məhlulu götürülüb. Karbohidrogen əsaslı qazma məhlulu kimi "VMGZ" və "I-5A" mineral yağdan həmçinin müqayisə məqsədilə "SHELLSOL" sintetik yağdan istifadə olunub. Bu yağlar asfalt-qatran əlavələri ilə emal edilib. Tədqiqat zamanı bu yağların əlavələrlə emal olunmamışdan öncə və emal olunduqdan sonra özlülükləri müxtəlif temperaturalarda yoxlanılmışdır. Temperaturun artdıqca özlülüğün azalması müşahidə edilmişdir.

Açar sözlər: qazma məhlulu, utilizasiya, mineral yağ, sintetik yağ, asfalt-qatran, özlülük, temperatur.

Keywords: drillingfluid, disposal, mineral oil, synthetic oil, asphalt-resin, viscosity, temperature.

Ключевые слова: буровой раствор, утилизация, минеральное масло, синтетическое масло, асфальт-смола, вязкость, температура.

Giriş

Son illərdə global neft-qaz sənayesində iki tendensiya yaranmışdır:

1. işlənmiş və yeni yataqlarda təkmilləşdirilmiş neft-qaz çıxarma texnologiyaları vasitəsilə quyu debitini artırmaq;

2. geoloji, texnoloji, iqlim və ekoloji şərait səbəbindən əvvəllər istismar olunmayan yataqların işlənməsi.

Quyuların tikintisi ilə bağlı bu tendensiyaları həyata keçirməkdən ötrü neft-qaz çıxarmanın artması üçün böyük meyl bucağı olan, çoxtərəfli və böyük üfüqi ucu olan quyuların tikintisi lazımdır. Bu zaman qazma məhlulunun növü və keyfiyyəti vacib rol oynayır [1]. Quyuların aşağı məhsuldar olmasının səbəblərindən biri su əsaslı qazma məhlullarından istifadə edilməsidir. Çünki bu məhlullardan istifadə etdikdə məhlulun filtratları layın məsamə boşluğuna daxil olur və neft geriyə doğru itələnir, layın gilli sementi şişir, reagentlərlə həll olmayan birləşmələr, su-neft emulsiyaları əmələ gəlir. Emulsiya qazma mayeləri tələb olunan keyfiyyətdə qazma prosesini təmin edə bilər. Bu da layın dib zonasının keçiriciliyini saxlamağa, alətin bərkiməsinin aradan qaldırmağa, quyuların dayanıqlılığını təmin etməyə, şlamların çıxarılmasına imkan vermiş olur. Ancaq sübut olunmuşdur ki, emulsiya qazma məhlullarının üstünlükləri ilə yanaşı bir sıra çatışmazlıqları da vardır [2]. Xüsusilə də yüksək temperaturlu quyuların qazılması zamanı temperaturun artması ilə reoloji xüsusiyyətlərin azalması, komponentlərinin intensiv buxarlanması baş verir. Temperaturu yüksək olan quyuların qazılması üçün karbohidrogen əsaslı qazma məhlullarının texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə aid tədqiqat üsulu aktualdır və öyrənilməsi tələb olunur. Qazma işlərində karbohidrogen əsaslı qazma məhlullarından istifadə məhsuldar layların açılmasının səmərəliliyini artırır.

Emulsiya qazma mayesinin əsasını onun fiziki-kimyəvi və texnoloji xassələrini müəyyən edən karbohidrogen mayesi təşkil edir. Bunlardan ən geniş yayılanı aşağıdakılardır:

1. neft emalı məhsulları, qaz kondensatı, neft, dizel yanacağı, mineral yağlar

2. bitki və heyvan xammalları əsasında neft-kimyəvi sintezi məhsulları-olefinlər, onların oliqomerləri, xətti alkilbenzollar, poliolefinlər, asetallar, efirlər, sintetik yağlar.

Karbohidrogen əsaslı qazma mayesi kimi dizel yanacağının istifadəsi ətraf mühit üçün yanğın tələbləri ilə məhdudlaşır. Sintetik yağlar əsasən bioloji parçalana bilən mayələrin istifadəsinin məcburi olduğu dəniz layihələrində istifadə edilir. Lakin quruda qazma zamanı ən çox müxtəlif istehsalçılara məxsus mineral yağlar istifadə olunur. Mineral yağ emulsiya məhlulları üçün əsas mayedir, neft mənşəli məhsuldur, mazutun distilləsindən əmələ gəlir və yüksək dərəcədə dəyişkənliyə malikdir. Mineral yağlar müxtəlif keyfiyyətə və tərkibə malik yüksək molekullu birləşmələrdən (asfaltenlər, qətranlar, polisiklik aromatik karbohidrogenlər, parafinlər) və aşağı molekullu karbohidrogenlərdən ibarət mürəkkəb kolloid sistemdir[3].

Qazma əməliyyatları zamanı iki növ əsas tullantı əmələ gəlir: lay suyu və qazma tullantıları. Tullantı qazma məhlullarının tərkibində kimyəvi əlavələr, gil, neft kimi zərərli maddələr vardır. İşlənmiş qazma məhlullarının ətraf mühitə və insanlara təsir etməməsi üçün onları düzgün idarə etmək lazımdır. Məhz buna görə də onun utilizasiyası vacib məsələdir.

Eksperimental hissə

Tədqiqat zamanı karbohidrogen mayesi kimi müxtəlif istehsalçılara məxsus yağlardan istifadə etmək olar: “AKS 5/10” (Halliburton şirkəti), mövsümdənkənar qatılaşdırılmış hidravlik yağ “VMGZ” (Schlumberger şirkəti), sənaye yağı “I-5A” (ISK PetroEngineering), sintetik yağ “SHELLSOLL” (Hollandiya). Yağların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- kinematik özlülük
- sıxlıq
- alovlanma nöqtəsi
- donma temperaturu
- özlülük indeksi
- qələvilik ədədi (həmişə göstərilmir)
- turşu ədədi (həmişə göstərilmir)

Cədvəl 1.

Tədqiq olunan yağların texniki xarakteristikaları

Xüsusiyyətlər	“AKS” 5/10	“VMGZ”	“I-5A”	“SHELLSOLL”
20°C sıxlıq, kq/m ³	895	868	872	793
Kinematik özlülük, mm ² /san	8,7 (40°C)	9 (50°C)	6,5-8,2 (40°C)	1,98 (15°C)
Alovlanma nöqtəsi (açıq tidedə), °C	+92	+133	+122	+97
Donma temperaturu, °C	-14	-62	-14	-
Turşu ədədi, mq KOH/q yağ	-	0,3-0,9	0,03	-
Qələvilik ədədi, mq KOH/q yağ	-	-	-	-
Özlülük indeksi	-	158	-	-
Kükürdün kütlə payı, %	-	-	-	-

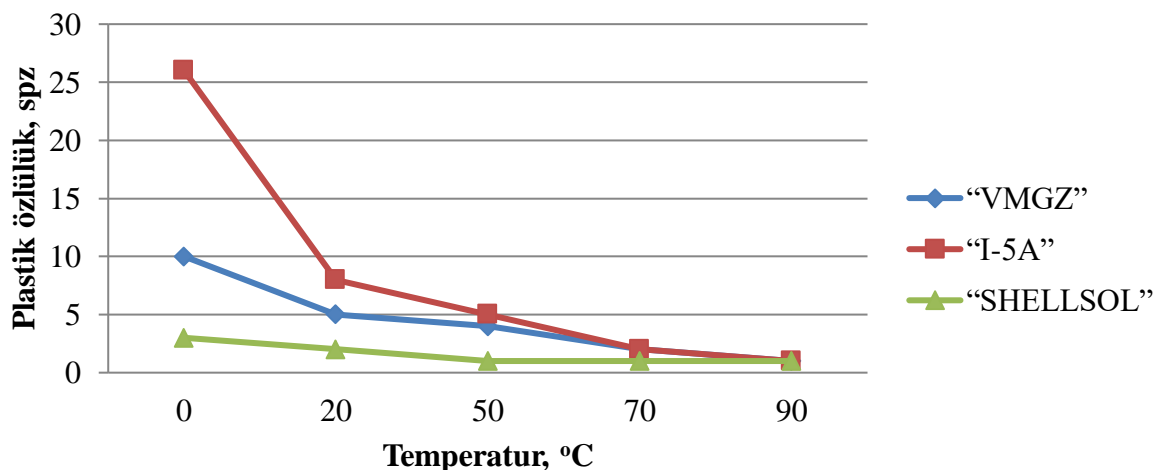
Su tərkibi, %	0,04	yox	yox	-
Mexaniki çirkərlərin tərkibi, %	0,007	yox	yox	-

Biz öz tədqiqatımızda “VMGZ”, “I-5A”, “SHELLSOL” yağlarından istifadə etmişik. Bu yağların müxtəlif temperaturlarda özlülük qiymətləri yoxlanılıb.

Cədvəl 2.

Müxtəlif temperaturlarda yağların plastik özlülük dəyərləri (əlavələr olmadan)

Temperatur	“VMGZ”	“I-5A”	“SHELLSOL”
0°C	10	26	3
20°C	5	8	2
50°C	4	5	1
70°C	2	2	1
90°C	1	1	1

Şəkil 1. Müxtəlif temperaturlarda yağların plastik özlülüynün temperaturdan asılılığı (əlavələr olmadan)

Əlavələr olmadan yağların özlülüynü temperaturun artması ilə azalır. 0°C-də “I-5A” yağının özlülüynü digər yağlara nisbətən üstündür. 90°C temperaturda “I-5A” yağının özlülüynü 0°C temperaturla müqayisədə 26 dəfə azalmış oldu. 90 °C-də isə hər 3 yağın özlülüynü 1-ə bərabərdir.

Daha sonra yağlar asfalt-qatran birləşmələri ilə işləndi. Schlumberger şirkətinin istehsalı olan “VMGZ” yağı “VERSATROL” ilə işləndi. “VERSATROL” təbii asflatdır (gilsonit). ISK “PetroEngineering” şirkətinə məxsus “I-5A” yağı isə EWO Block ilə işləndi. Müqayisə məqsədilə isə sintetik yağ olan “SHELLSOL” “BARATROL” əlavəsi ilə işləndi. “BARATROL” isə dəyişdirilmiş karbohidrogendir. Tədqiqat zamanı birinci konsentrasiya 10 kq/m³, ikinci konsentrasiya isə 20 kq/m³ götürüldü. Nümunələrin karbohidrogen dispersiyasını maksimuma çatdırmaq üçün Hamilton Beach laboratoriya mikserində 4 saat ərzində

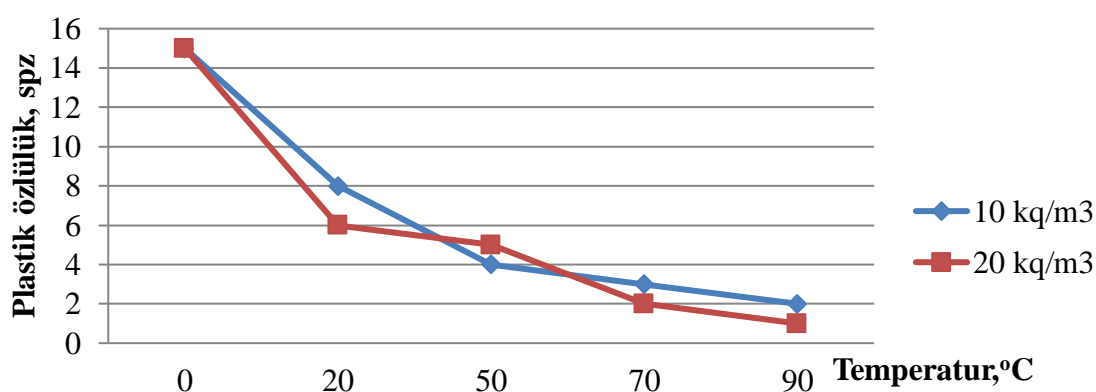
Şəkil 2. FANN viskozimetri

qarışdırıldı. Sonra isə 6 pilləli FANN viskozimetrindən (şəkil 2) və termokupadan istifadə edərək 0, 20, 50, 70, 90 °C temperaturda yağların plastik özlülüüyü yoxlanıldı.

Cədvəl 3.

Müxtəlif temperaturda “VERSATROL” ilə işlənmiş “VMGZ” yağının plastik özlülük dəyərləri

Əlavənin adı	Konsentrasiyası	“VMGZ”				
		0°C	20°C	50°C	70°C	90°C
VERSATROL	10 kq/m ³	15	8	4	3	2
	20 kq/m ³	15	6	5	2	1

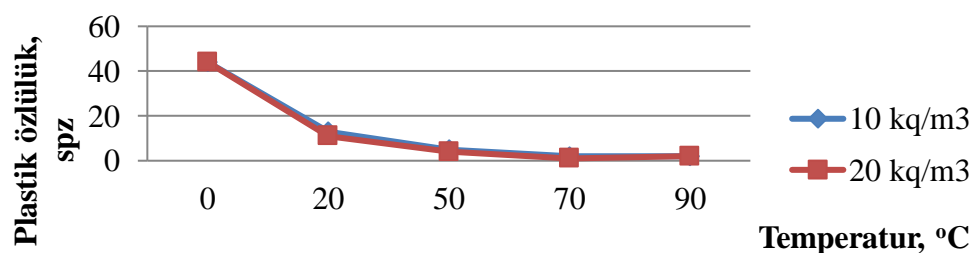

Şəkil 3. “VMGZ” yağının özlülüüyünün “VERSATROL” əlavəsi ilə işləndikdən sonra temperaturdan asılılığı

Cədvəl 4.

Müxtəlif temperaturda “EWO Block” ilə işlənmiş “I-5A” yağının plastik özlülük dəyərləri

Əlavənin adı	Konsentrasiyası	“I-5A”				
		0°C	20°C	50°C	70°C	90°C
EWO Block	10 kq/m ³	44	13	5	2	2
	20 kq/m ³	44	11	4	1	2

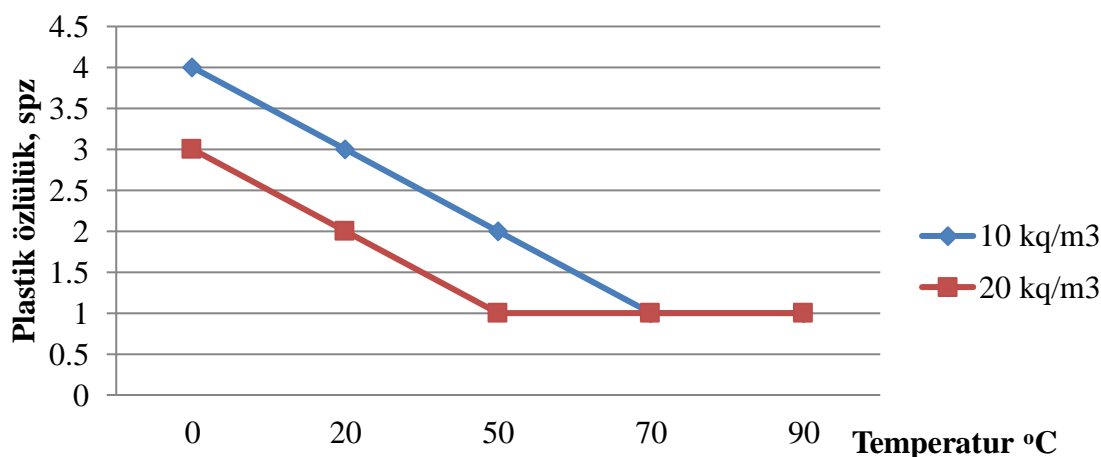

Şəkil 4. “I-5A” yağının özlülüüyünün “EWO Block” əlavəsi ilə işləndikdən sonra temperaturdan asılılığı

Cədvəl 5.

Müxtəlif temperaturda “BARATROL” ilə işlənmiş “SHELLSOL” sintetik yağının plastik özlülük dəyərləri

Əlavənin adı	Konsentrasiyası	“SHELLSOL”				
		0 °C	20 °C	50 °C	70 °C	90 °C
BARATROL	10 kq/m ³	4	3	2	1	1
	20 kq/m ³		2	1	1	1

Şəkil 5. “SHELLSOL” sintetik yağının özlülüynün “BARATROL” əlavəsi ilə işləndikdən sonra temperaturdan asılılığı

Nəticə.

Yağların temperaturdan asılı olaraq özlülükləri yoxlanıldı. Tədqiqatın nəticəsinə əsasən “VMGZ”, “I-5A”, “SHELLSOL” yağlarında həm emaldan əvvəl, həm də asfalt-qatran əlavələri ilə emaldan sonra konsentrasiyanın və temperaturun artması ilə özlülüynün azalması müşahidə edildi. Lakin emaldan sonra özlülük emaldan əvvələ nisbətən yüksəkdir. “I-5A” yağında daha çox dəyişiklik nəzərə çarpdı. “SHELLSOL” sintetik yağında isə nəticələr demək olar ki sabitdir.

Ədəbiyyat

1. Тирон Денис Вячеславович. Совершенствование технологии эмульсионных растворов для бурения скважин в условиях повышенных забойных температур. Диссертация на соискание ученой степени кандидата технических наук. Ухта-2017.
2. AbdulRazakIsmail, AbdulHadiAlias, WanRosliWanSulaiman, MohdZaidiJaafar, IsshamIsmail. Drilling fluid waste management in drilling for oil and gas wells. Chemical engineering transactions, vol.56, page-1351, 2017.
3. Dianjie Sui, Mingwang Zhan, Dianxue Sui and Fulei Zhao. Regulations and methods for disposal of waste drilling fluid. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science 631, page-1, 2021.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОТРАБОТАННЫХ БУРОВЫХ РАСТВОРОВ НА ОСНОВЕ УГЛЕВОДОРОДОВ

*Абдуллаев Намиг Исфандияр оглы, Абдуллаева Камала Садреддин кызы,
Гулузаде Нигар Гулу кызы*

Резюме

Буровой раствор представляет собой многокомпонентную дисперсную коллоидную систему со специфическими физическими и химическими свойствами. Важно утилизировать буровой раствор. В качестве объекта исследования был взят буровой раствор на основе углеводородов. В качестве бурового раствора на углеводородной основе использовано минеральное масло “VMGZ” и “I-5A”, а также синтетическое масло “SHELLSOL”. Эти масла были обработаны добавками изасфальто-смолы. В ходе исследования вязкость этих масел до и после обработки добавками проверялась при различных температурах. Наблюдалось снижение вязкости при повышении температуры.

RESEARCH OF HYDROGEN BASED TREATMENT DRILLING FLUID

*Abdullayev Namig Isfandiyar, Abdullayeva Kamala Sadraddin,
Guluzade Nigar Gulu,*

Summary

Drilling fluid is a multicomponent, dispersed colloidal system with specific physical and chemical properties. It is important to dispose of the drilling fluid. Hydrocarbon-based drilling fluid was taken as the research object. “VMGZ” and “I-5A” mineral oil were used as hydrocarbon-based drilling fluid, as well as “SHELLSOL” synthetic oil for comparison. These oils are treated with asphalt-resin additives. During the study, the viscosities of these oils before and after processing with additives were checked at different temperatures. A decrease in viscosity was observed as the temperature increased.

Rəyçi k.e.n.,dos. Bağırova N.N

Məqalə kafedranın 28.11. 2023 tarixli sayılı protokolundan keçmişdir.

Daxil olma tarixi 11 dekabr 2023-cü il

UOT:54.

**ANTROPOGEN PROSESLƏRİN TƏSİRİ ALTINDA XƏZƏR SAHİLİ
TORPAQLARINDA AĞIR METALLARIN TƏRKİBİNİN DƏYİŞMƏSİ***dosent, k.e.n., İbadova Sevinc Yadulla qızı**Fərəcov Seyxan İlfad oğlu**dosent, k.e.n., Məmmədova Rəna İsgəndər qızı*seyxan2001@mail.ru

Xülasə: *Ekoloji mühitin aqrofitosenozlarının çirklənməsi probleminin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Xəzər sahili zonasının su basmaya məruz qalmış torpaqlarında ağır metalların Cd, Cr, Ni, Pb, Rb, o cümlədən Sr, Zn tərkibinin öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatlar aparılmışdır. Bundan əlavə, su basmış və su basmayan torpaqlar arasındakı bu metalların tərkibindəki fərq müəyyən edilmişdir və A.B. Vinqradovun öz işində təqdim etdiyi göstəricilərlə müqayisə aparılmışdır. Aparılmış tədqiqatlar əsasında məlum olmuşdur ki, təbii mühitin ağır metallarla çirklənməsinin əsas mənbəyi torpaq örtüyünün ən münbit təbəqəsi olan yuxarı humus horizontudur. Bu kontekstdə biogen və hidromorf çirkləndiricilər, avtomorf mikroelementlər, su basma və fitosenoz əsas komponentlərdir.*

Açar sözlər: ekoloji mühit, Xəzər sahili, antropogen təsirlər, ağır metallar, torpaq

Key words: ecological environment, Caspian coast, anthropogenic impact, heavy metals, soil

Ключевые слова: экологическая среда, побережье Каспия, антропогенное воздействие, тяжелые металлы, почва

Giriş

Xəzər dənizi, suları böyük miqdarda antropogen fəaliyyət aparan çoxsaylı çay məhsullarının axdığı, son hövzəsidir. Dəniz səviyyəsinin qalxması nəticəsində dəniz mühiti, yandırılmış zibilliklərdən tullantı anbarlarından, mal-qara məzarlarından, kənd təsərrüfatı torpaqlarından, neft və qaz hasilatı sahələrindən gələn zəhərli maddələrlə çirklənir [1].

Sahil zonası Xəzər dənizinin suları ilə dolduqda, dəniz sahili quruya doğru dəyişdi. Sahil konturu dəyişdi, əvvəllər yüksək bioloji məhsuldarlığa olan sahil torpaqlarının böyük bir sahəsi su altında qaldı, bu da hidromorf torpaqların sahəsinin artmasına və avtomorf torpaqlarının azalmasına səbəb oldu. Bu proses sahil torpaqlarında üzvi maddələrin yığılmasına kömək edən yer florasının qalıqlarının parçalanmasına kömək etdi [2].

Su səthinin sərhədlərinin materikə keçməsi və torpaq sahələrinin azalması su altında qalmayan ərazilərdə antropogen yüklərin hərəkətinə və güclənməsinə kömək etdi [3,4].

Eroziya prosesləri artdı, nəticədə sahilyanı ərazilərinin torpaqlarını çirkləndirən və ya zənginləşdirən mikroelementlər, ağır metallar olan külli miqdarda torpaq, lil və çöküntülər çay suyu ilə dənizə daşınır [5]. Ağır metallar ətraf mühitin çirkləndirən maddələr kimi toksikliyinə görə xüsusi yer tutur. Civə, qurğuşun, kadmiyum, kobalt kimi metallarla çirklənmə xüsusilə zərərli (Mineev, 1990).

Ekspərimental hissə

Ağır metallar arasında qurğuşun, cadmium, arsen, civə və sink üstünlük təşkil edən çirkləndiricilər hesab edilir, çünki onların ətraf mühidə texnogen toplanması yüksək sürətlə baş verir [6, 7]. Xəzər sahilinin su basmış zonasının aşağıdakı ağır metalların: Cd, Cr, Ni, Pb, Rb, o cümlədən Sr və Zn-in, konsentrasiyası səviyyəsini öyrənmək üçün tədqiqatlar aparmışıq. Ağır metal ionlarının tərkibini və onların təhlilini müəyyən etmək üçün torpaq nümunələrinin götürülməsi üsulu DÜST 17.4.4.02-2017, DÜST R 53218-2008, DÜST R

50683-94-yə uyğundur. Eksperimental tədqiqatlar AAS vario 6 “Analytik Jena AG” cihazında aparılmışdır.

Sahil zonasının su basmış torpaqlarında ağır metalların paylanma qanunauyğunluqları haqqında daha aydın təsəvvür yaratmaq üçün onların su basmış və su altında qalmamış torpaqlar arasında və həmçinin A. B. Vinogradova görə Klarkın göstəriciləri ilə müqayisədə tərkib hesablanmışdır.

Nəticələrin müzakirəsi

Cd, Cr, Ni, Pb, Rb, eləcə də Sr və Zn ağır metalların bütün torpaq profili üzrə (dərindən 0-120 sm) (cədvəl 1) konsentrasiyası haqqında aşağıdakıları göstərir:

- su basmış çəmən və çəmən-bataqlıq torpaqların 0-120 sm təbəqəsində yuxarıda göstərilən kimyəvi elementlərin orta miqdarı 1,47 dəfə yüksəkdir və 132 mq/kq torpaq, susuz torpaqlarda isə 90 mq/kq təşkil edir;

- torpaq profilinin genetik horizontları tədqiq olunan kimyəvi elementlərin tərkibi səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir;

- kimyəvi elementlərin ən yüksək konsentrasiyası torpaq profilinin üst qatında (0-50 sm) aşkar edilmişdir. Su basmış torpaqlarda ağır metalların yığılma səviyyəsinə görə Klark göstəriciləri ilə tədqiq olunan ağır metallar aşağıdakı kimi yerləşir: Ni - 3.63 dəfə > Pb - 2.42 dəfə > Sr-1.31 dəfə > Cd -1.15 dəfə.

Cədvəl 1

Çəmən su basmayan torpaqlarda (mq/kq) ağır metalların orta miqdarı

Dərindən, sm.	Humus, %	Cd	Cr	Ni	Pb	Rb	Sr	Zr
Çəmən su basmayan torpaqlar. Əkin sahəsi								
0-50	2.42	0.47	151	65	20	80	250	230
0-50	3.10	0.49	169	72	22	87	253	242
orta məlumatlar	2.76	0.48	159	69	21	83	252	236
Çəmən su basmayan torpaqlar. Otlarlar								
0-50	3.66	0.62	117	150	32	74	261	246
0-50	3.67	0.66	135	133	19	86	265	263
0-50	2.77	0.48	137	254	20	88	480	284
0-50	2.84	0.40	143	47	20	80	431	267
orta məlumatlar	2.81	0.53	133	146	23	82	394	265
Su basmış torpaqlara fərq (dəfə)								
Daha yüksək	1.02	1.11	-	2.12	1.21	-	1.57	1.13
Daha aşağı	-	-	1.20	-	-	1.0	-	-
A. B. Vinogradova görə Clark göstəricilərinə fərq (dəfə)								
Clark		0.5	200	40	10	100	300	300
Su basmış torpaq	yuxarıda	1.11	-	3.61	2.42	-	1.31	-
	aşağıda	-	1.51	-	-	1.21	-	1.13
	yuxarıda	-	-	1.72	2.03	-	-	-
	aşağıda	1.09	1.26	-	-	1.18	1.17	1.25

Su basmış çəmən torpaqlarda 0-50 sm olan torpaq qatında Cd, Ni, Pb, Sr və Zn - nin orta miqdarı susuz torpaqlarda toplanması ilə müqayisədə 1,42 dəfə, torpaq profilinin alt qatında 60-120 sm dərinlikdə isə 1,55 dəfə çoxdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Su basmış çəmən torpaqlarda ağır metalların tərkibi (mq/kq)

Dərinlik, sm.	Humus, %	Cd	Cr	Ni	Pb	Rb	Sr	Zn
Çəmən ağır gilli su basmış torpaq. Otlaq								
0-10	4.82	0.64	121	167	31	92	271	245
15-25	3.23	0.62	113	130	29	70	260	253
35-45	2.87	0.60	117	155	35	62	245	235
70-80	1.61	0.72	124	74	29	91	241	243
120-130	0.27	0.89	125	101	30	62	232	260
170-180	0.21	0.92	77	37	21	68	225	263
Çəmən orta gilli su basmış torpaq. Otlaq								
0-10	4.61	0.65	134	134	25	97	284	263
15-25	3.81	0.60	141	141	17	82	295	275
30-40	3.49	0.60	141	141	17	82	295	275
42-52	2.81	0.71	120	120	13	73	234	231
55-65	1.61	0.80	113	75	11	75	220	183
75-85	0.43	0.77	104	71	87	83	230	213

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, həm su basmış, həm də susuz çəmən torpaqların 0-50 sm qatında Cr, Rb ağır metalların konsentrasiyası Klarkın göstəriciləri ilə müqayisədə orta hesabla 1,38 dəfə aşağıdır. Bu fakt onu göstərir ki, Xəzər dənizinin suyunda bu kimyəvi elementlərin yüksək konsentrasiyası yoxdur (cədvəl. 3).

Cədvəl 3

Çəmən-bataqlıq su basmış torpaqlarda (mq/kq) ağır metalların tərkibi

Dərinlik, sm.	Humus, %	Cd	Cr	Ni	Pb	Rb	Sr	Zn
Çəmən-bataqlıq su basmış torpaq								
0-10	4.52	0.42	277	224	28	106	530	289
10-20	3.94	0.54	143	310	18	103	471	278
20-30	2.88	0.72	140	258	29	103	490	287
40-50	0.90	0.62	20	108	5	41	420	212
Çəmən-bataqlıq su basmış torpaq								
0-10	4.52	0.37	225	52	26	82	432	268
10-20	3.57	0.43	121	45	20	80	542	242
20-30	2.86	0.54	123	39	18	82	691	273
30-40	2.64	0.45	114	57	27	87	243	268
40-50	0.86	0.26	130	45	15	75	254	291
90-100	0.40	0.54	50	34	8	62	204	369

Torpağın dəniz suyu ilə daşmasının torpaq-geokimyəvi nəticələrinin öyrənilməsi göstərmişdir ki, torpaq qatında 0-50 sm dərinlikdə əsasən Ni toplanır: su altında qalmayan torpaqlara nisbətən 2.14 dəfə çox; Cd - 1.11 dəfə; Sr - 1.5 və Pb - 1.21 dəfə çox, bu da onların üzvi maddələrdə olması ilə əlaqədardır (cədvəl. 4).

Cədvəl 4

Çəmən su basmayan torpaqlarda ağır metalların tərkibi (mq / kq)

Dərinlik, sm.	Humus, %	Cd	Cr	Ni	Pb	Rb	Sr	Zn
Çəmən su basmayan Torpaq. Şumlanmış yer								
0-10	3.98	0.38	134	72	19	≤S!	256	244
10-20	2.83	0.36	152	62	22	89	263	241
20-30	2.20	0.47	158	58	24	92	257	236
30-40	1.80	0.58	164	74	16	72	246	220
40-50	1.26	0.61	154	61	22	61	231	216
Çəmən orta qumlu torpaq. Bitkilər olan sahə								
0-10	4.10	0.41	137	78	21	99	261	258
10-20	4.31	0.43	177	66	18	99	260	249
20-30	2.41	0.51	179	56	24	91	251	241
40-50	1.60	0.63	178	88	21	63	241	222
60-70	1.10	0.43	42	71	17	60	221	203
90-100	0.51	0.40	48	78	14	48	186	243
110-120	0.36	0.33	56	43	11	42	170	252

Sahil zonasının su basması ilə bağlı geokimyəvi proseslərin təhlili göstərdi ki, Klark göstəriciləri ilə müqayisədə (A. B. Vinogradova görə) Ni, Pb, Sr, Cd metalların bənd formalarının konsentrasiyası orta hesabla 2.0 dəfə artmışdır. Qeyd edək ki, Xəzərin regionunun su basmış ərazilərinin torpaq örtüyü ağır metalların az konsentrasiyası ilə xarakterizə olunur.

Nəticə

1. Çay və qırt suları ilə su basma nəticəsində Xəzər dənizinin sahil zonasının torpaqlarında və dib çöküntülərində mühüm geokimyəvi dəyişikliklər baş vermişdir.

2. Daşqının təsiri altında, su basmış çəmən və çəmən-bataqlıq torpaqlarının torpaq profilində (dərinliyi 0-120 sm) Cd, Cr, Ni, Pb, Rb, eləcə də Sr və Zr ağır metalların orta miqdarı orta hesabla 1,47 dəfə artmışdır və burada əsasən Ni, Cd, Pb, Sr yığılır.

3. Su basmış qırtların üst yarım metrlik humus tərkibli təbəqəsində elementlərin orta miqdarı susuz torpaqlara nisbətən 1,42 dəfə, aşağı profildə (60-120 sm) isə 1,55 dəfə yüksəkdir. Bu o deməkdir ki, üzvi maddələr ağır metallar üzrə yüksək toplanma qabiliyyətinə malikdir.

4. Xəzər dənizinin sahil zonasının torpaq örtüyü ağır metalların az konsentrasiyası ilə xarakterizə olunur.

Ədəbiyyat

1. N. T. Aliyeva, R. I. Mammadova, S.Y.İbadova, K. S. Abdullayeva, M. A. Huseynova. The Study of the state of soil cover of the coastal zones of the Caspian Sea, subject to the influence of climatic and anthropogenic factors / III International scientific and practical conference "Ensuring sustainable development in the context of agriculture, energy, ecology and earth science (ESDCA-III-2023) DOI 10.1088/1755-1315/1212/1/012009

2. Рычагов Г. И. Колебания уровня Каспийского моря: причины, последствия, прогноз // Вестник Московского университета. Серия 5. География. 2011. №2. с. 4-12.

<https://cyberleninka.ru/article/n/kolebaniya-urovnya-kaspiyskogo-morya-prichiny-posledstviya-prognoz>

3. Усков В.М., Болдырева О.Н. Воздействие вредных веществ антропогенного происхождения на природную среду // Пожарная безопасность: проблемы и перспективы, №1 (6), 2015, с. 351-355. <https://cyberleninka.ru/article/n/vozdeystvie-vrednyh-veschestv-antropogennogo-proishozhdeniya-na-prirodnuyu-sredu/viewer>

4. Алиева Н.Т., Мамедова Р.И., Ибрагимов С.К., Ибадова С.Я., Абдуллаева К.С. Засоленные почвы прикаспийской низменности и пути их экологического восстановления // Журнал «Исследования, результаты», №2 (98) 2023, с. 69-81. DOI <https://doi.org/10.37884/2-2023/07>

5. Əliyeva N.T., Məmmədova R.İ., İbadova S.Y., Abdullayeva K.S. Abşeron yarımadasının Xəzər sahilinin şorlu torpaqlarının kation-anon tərkibinin ödənilməsi // Elmi xəbərlər jurnalı (Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası), Gəncə, №1, 2023, səh.42-50. https://gdu.edu.az/wp-content/uploads/2023/06/Elmi-X%C9%99b%C9%99r%C9%99r_2023_1.pdf

6. N.T. Aliyeva, R.A. Sadigov, R.I. Mamedova, S.Y. İbadova. Analysis of the content of heavy metal ions in the coastal zones of the northern part of the Apsheron peninsula // Вестник Карагандинского университета, Серия «Биология. Медицина. География», № 1(109), 2023, с.175-183. DOI 10.31489/2023BMG1/175-183

7. Водяницкий Ю. Н. Об опасных тяжелых металлах/металлоидах в почвах // Бюллетень Почвенного института им. В. В. Докучаева, №68, 2011, с. 56-82. <https://doi.org/10.19047/0136-1694-2011-68-56-82>

CHANGES IN THE CONTENT OF HEAVY METALS IN SOILS OF THE CASPIAN COAST UNDER THE INFLUENCE OF ANTHROPOGENIC PROCESS

Ibadova Sevinj Yadullah

Farajev Seyhan Ilfad, Mammadova Rena Iskander

Summary

In light of the importance of the problem of pollution of agrophytocenoses of the ecological environment, studies were carried out aimed at studying the content of heavy metals Cd, Cr, Ni, Pb, Rb, as well as Sr, Zn in soils of the Caspian coast zone subject to flooding. In addition, the difference in the content of these metals between flooded and non-flooded soils was determined, and a comparison was made with the indicators presented by A.B. Vinogradov in his work. Based on the research conducted, it became clear that the main source of pollution of the natural environment with heavy metals is the upper humus horizon, which is the most fertile layer of the soil cover. In this context, biogenic and hydromorphic pollutants, automorphic trace elements, flooding and phytocenosis are key components.

**ИЗМЕНЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ В ПОЧВАХ
ПОБЕРЕЖЬЯ КАСПИЯ ПОД ВЛИЯНИЕМ АНТРОПОГЕННЫХ ПРОЦЕССОВ***Ибадова Севинч Ядулла кызы**Фараджев Сейхан Илфад оглы, Мамедова Рена Искандер кызы**Резюме*

Аннотация. В свете важности проблемы загрязнения агрофитоценозов экологической среды, были проведены исследования, направленные на изучение содержания тяжелых металлов Cd, Cr, Ni, Pb, Rb, а также Sr, Zn в почвах зоны Каспийского побережья, подвергающихся затоплению. Кроме того, была определена разница в содержании данных металлов между затопляемыми и незатопляемыми почвами, а также проведено сравнение с показателями, представленными А.Б. Виноградовым в его работе. На основе проведенных исследований стало ясно, что основным источником загрязнения природной среды тяжелыми металлами является верхний гумусовый горизонт, который является наиболее плодородным слоем почвенного покрова. В данном контексте биогенные и гидроморфные загрязнители, автоморфные микроэлементы, затопление и фитоценоз являются ключевыми компонентами.

*Рәүҗи к.е.н.,дос. Бағырова N.N**Мәqалә kafedranın 28.11. 2023 tarixli saylı protokolundan keçmişdir.**Daxil olma tarixi 11dekabr 2023-cü il*

УОТ:54.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИЧЕСКОЙ ПЕРЕРАБОТКИ КИСЛЫХ ГУДРОНОВ В ПРОЦЕССЕ ПОЛУЧЕНИЯ ДОРОЖНЫХ БИТУМОВ

доцент, к.х.н., Мамедова Рена Искендер кызы
Багирова Эльнара Тельман кызы
доцент, к.х.н., Ибадова Севинч Ядулла кызы
abdullazade.elnara1998@gmail.com

Аннотация. Рассмотрены химические процессы, которые протекают в прудах с кислыми гудронами, и негативное воздействие их на природную среду. Наиболее опасными с точки зрения токсикологии, являются сульфокислоты и продукты их окисления и гидролиза. Исследованы различные методы переработки и утилизации кислых гудронов, значительное внимание уделено термическому тонкослойному крекингу кислого гудрона. Рассмотрен состав образцов, получаемых продуктов при тонкослойном крекинге кислых гудронов, в условиях разных технологических режимов. Выявлено, что при термическом тонкослойном крекинге, с увеличением температурного показателя от 300°C до 500°C, выход жидкого топлива достигает 70%. Методом тонко-слойного крекинга возможна утилизация кислого гудрона с получением жидкого топлива, битума или кокса.

Ключевые слова: экология, кислый гудрон, тонкослойный крекинг, битум.

Key words: ecology, acid tar, thin-layer cracking, bitumen.

Açar sözlər: ekologiya, turş qudrón, nazik qatlı krekinq, bitum.

Введение

Кислые гудроны - одни из основных отходов, которые образуются в нефтехимической и нефтеперерабатывающей промышленности. Эти отходы представляют собой массу, похожую на смолу, в составе которой имеются тя-желые углеводороды, вода, примеси неорганического происхождения, серная кислота, а также органические примеси в количестве 10-93%. Кислый гудрон накапливается в специальных прудах-накопителях, размещенных на открытом воздухе и при этом занимают большие площади. Такие пруды находятся, практически, во всех странах, наиболее крупные из них расположены Соединённых Штатах Америки, Бельгии, России, Китае, Германии, Великобритании и т.д. Считается, что переработка свежего кислого гудрона сложнее, чем кислого гудрона из отстойника, из-за высокого содержания серной кислоты. В нормальном состоянии серная кислота, смешанная с органикой, не реагирует с органической частью смеси. Это делает смесь труднодоступной для обработки в свежем виде, а после попадания в отстойники она реагирует с воздухом. Однако в отстойниках может происходить реакция воздуха с водой, что способствует снижению кислотности смеси [1].

Утилизация кислых гудронов затрудняется, в связи с наличием в них значительного количества серной кислоты в свободном виде [2].

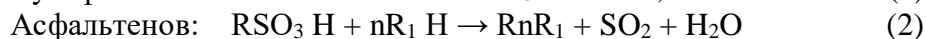
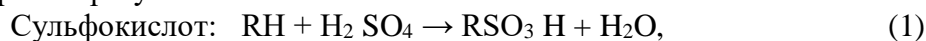
В воздухе рабочей зоны ПДК кислых гудронов составляет 0,1-1,0 мг/м³, относится ко второму классу опасности. При загрязнении экосистемы этими отходами, после ликвидации источника, на ее восстановления требуется около 30 лет.

Экспериментальная часть

Одним из основных методов переработки кислого гудрона это использование высокотемпературного окисления, где происходит превращение образовавшегося SO₂ в H₂SO₄. Данный метод имеет широкое применение во многих развитых странах.

Известен также метод утилизации кислых гудронов, подмешиванием их в такие углеводороды как мазут и прочее. Но так как происходит увеличение глубины нефтяной переработки, происходит уменьшение тяжелых остатков, в том числе и мазута, и следовательно, снижается потенциал техно-логии этого типа.

В кислом гудроне (КГ), наблюдается непрерывно протекающие реакции с участием серной кислоты, сульфокислот RSO_3H , углеводородов RH_1 и воды, при которых образуются:

Также протекают реакции окислительного восстановления сульфоновых кислот с органическими веществами, которые имеются в смеси, где серная кислота исполняет роль катализатора [3].

Автор работы [3,4], предложил несколько методов переработки КГ, разделить по следующим направлениям:

- получение вяжущего вещества для асфальтобетона путем химикотермической обработки с резиной и серой, нейтрализацией и последующем смешением с отходами, образующиеся в процессе производства пластмасс, электро-химическая нейтрализация и т.д.;

- получение жидкого топлива и кокса термическим способом;

- сжигание кислого гудрона вместе с торфом, горючими сланцами и бурым углем (выполнено в РФ, Европе, США);

- нейтрализация с помощью соединений кальция и дальнейшее захоронение (реализовано в Европе, РФ и США).

Автором работы [5] разработан метод термического тонкослойного крекинга, который является наиболее перспективным в получении товарных продуктов из кислого гудрона.

Известно, что процесс ТК представляет собой высокотемпературный крекинг углеводородов, с высокой скоростью протекания в кинетической области по реакции 1-ого порядка в тонком слое жидкой фазы [3].

В работе [2] кислый гудрон был превращен в асфальт методом термического крекинга. Полученный в результате применения этого метода продукт зависит от температуры, так как при высоких температурах (460-480°C) наблюдалась низкая проникающая способность, при воздействии на продукт в течение 10 минут. В противоположном случае, вместо асфальтенов и смол, ответственных за вязкость, образуется кокс. Данный вид переработки требует контроля за выбросами, так как самые низкие температуры составляют от 400 до 420°C. В результате тонкопленочного крекинга кислых смол при 350-400°C образуются 65-70% асфальтенов, 20-25% жидких углеводородов и 5-10% газа. При температуре 500°C образуется 18% кокс и жидкие углеводороды 75% [6].

Тонкослойный крекинг (ТК) высокомолекулярных углеводородов осуществляется следующим образом: разогретое сырье тонким слоем подается на разогретую плоскую рабочую поверхность реактора, температура которой выше, чем у крекинга. На горячей поверхности осуществляется энергетический нагрев данного слоя, то есть углеводороды подвергаются термическому удару. При этом происходит распад высокомолекулярных углеводородов на легколетучие, материал для битума и в малом количестве на коксообразные компоненты. Битумный материал через короткое время удаляется из зоны реакции, и процесс повторяется. Процесс ТК протекает

непрерывно в реакторе с поддержанием атмосферного давления. С помощью толщины сырья, времени контакта вещества с разогретой рабочей поверхностью реактора можно регулировать степень превращения высокомолекулярных углеводородов.

Обсуждение результатов

Один из основных факторов, оказывающих влияние на состав продуктов, полученных при ТК это температура. В таблице 1 и 2 представлены составы продуктов ТК кислого гудрона, и количество серы, полученные при 350, 400 и 500°C.

Таблица 1

Состав продуктов ТК кислого гудрона

Показатель	Образец №1		Образец №2
Т крекинга, °С	350	400	500
1	2	3	4
Состав продуктов ТК, мас. %			
Кокс	-	-	17
Битумный материал	65-70	65-70	-
Жидкое топливо	20-25	20-25	74
Газы, в т.ч., % мас.	5-10	5-10	10
1	2	3	4
SO ₂	99,5	99,3	<0,1
H ₂ S	<0,1	0,2	3,3
CH ₄	-	-	24,8
C ₂ H ₆	-	-	34,3
C ₂ H ₄	-	-	24,3
C ₃ H ₈	-	-	8,9
C ₄ H ₁₀	-	-	4,8
Ароматические углеводороды (БТК)	0,5	0,6	-

Таблица 2

Общее содержание в продуктах крекинга кислого гудрона

Продукт крекинга КГ	Образец №1 (t=350-400°C)		Образец №2 (t=500°C)	
	Распределение, %	Содержание, мас. %	Распределение, %	Содержание, мас. %
Кокс	-	-	12	0,4
Битумный материал	20	0,9-1,0	-	-
Жидкие углеводороды	6	0,7-0,9	54	0,7
Газы	74	99 (SO ₂)	34	3,2 (H ₂ S)

Жидкое топливо. Крекинг сульфокислот, которые имеются в составе кис-лых гидронов завершается до температуры 350°C, в то время как термический распад асфальтенов, смол и углеводородов еще достаточно низкий. Компонентную часть в жидком топливе составляют в основном сульфокислоты.

Разделение жидкого топлива осуществлялось на установке АФС-1. Групповой состав жидких углеводородов, полученные из образцов КГ 1 и 2 с диапазоном $T_{кип}$ от 200 до 250°C, приведен в таблице 3.

Таблица 3

Групповой состав жидких углеводородов ($t_{кип}=200-250^{\circ}C$)

Компонент	Содержание, мас. %		
	Образец №1	Образец №2	Образец №3
T крекинга, °C	350	400	500
Предельные, непредельные угл-ды, полиалкилнафтены	4,8	15,3	52,7
Полиалкилбензолы	3,4	15,2	9,6
Алкилнафталины	39,4	30,2	21,9
Антрацены, фенантрены, флюорены	50,9	35,9	4,0
Другие ароматические угл-ды	1,5	3,4	11,8

При температуре процесса равной 400°C происходит обогащение жидкого топлива продуктами крекинга высокомолекулярных углеводородов – полиалкилнафтенами, а также непредельными и предельными углеводородами. Глубокий крекинг углеводородов наступает в интервале от 400 до 500°C, и в результате образуется большое количество жидкого топлива, а также углеводородов в газообразном состоянии. Таким образом в процессе ТК кислого гудрона при температуре 350-400°C отсутствуют углеводороды, SO₂ является продуктом, процесса разложения H₂SO₄ и десульфирования сульфокислот (табл. 1). В состав газов, которые образуются при крекинге кислого гудрона с температурой 500°C, входят сера в виде H₂S, и легкие углеводороды.

Кокс. Исходя из данных в таблице 1, видно, что при ТК КГ при 400°C битумный материал является главным продуктом, а жидкое топливо составляет 20-25%. А при крекинге с температурным показателем 500°C, до 70% составляет жидкое топливо, а кокс – остаток. Подвергая углеводороды кислого гудрона глубокому крекингу при 500°C, можно не только увеличить выход жидкого топлива, но и обогатить его высококипящими компонентами. Физико-химические свойства такого топлива близки к печному [3].

Нефтяные битумы широко используются в строительной промышленности, в народном хозяйстве [7]. Основной задачей нефтяных битумов является склеивание, связывание частиц материалов минерального происхождения (песок, щебень), придают им гидрофобные свойства, заполняют промежутки между их частицами, гидроизоляция поверхностей и т.д.

К дорожным битумам предъявляются различные требования, высокое качество обеспечивает долговечность и прочность дорожных покрытий. Разрушение битума происходит при продолжительном воздействии солнечного света, низких или высоких температур, резких ее перепадов, кислорода воздуха, сильных динамических нагрузок. При этом битум разрушается, становится хрупким, крошится, теряет способность

создания кроющего слоя, структура его разрушается, асфальтены и смолы переходят в карбоиды и карбены, а так-же битум перестает склеиваться с щебнем, камнем и песком. В результате чего, происходит разрушение дорог, фундаментов, изоляции трубопроводов и т.д. Соотношение составляющих битума, оказывает сильное влияние на его свойства. Твердость битума зависит от количества асфальтенов в его составе. Благодаря смолам повышается эластичность битума, цементирующие свойства, а морозостойкость зависит от содержания масел. Групповой состав битумного материала изменяется с увеличением температуры ТК КГ в пределах 350-400°C (табл. 4).

Таблица 4

Групповой состав, полученного из кислого гудрона, битумного материала (образец №1), % мас.

Компонент	Температура ТК, °C	
	350	400
Углеводороды	25,6	33,8
Смолы	13,7	33,8
Карбены, карбоиды	33,2	47,8
Асфальтены	27,6	18,4
Пенетрация, 0,1 мм	2	2

С увеличением доли смол снижется количество карбоидов и карбенов. Пенетрация является одним из важных показателей качества битумного материала, который улучшается не с увеличением температуры крекинга, с прибавлением в состав битума фракции жидкого топлива, с $T_{кип.}$ выше 350°C.

Выводы

1. Было рассмотрено химическое воздействие прудов с КГ на природную среду, где наиболее токсичными опасными компонентами КГ являются сульфокислоты и продукты их окисления и гидролиза.

2. С экологической точки зрения наиболее перспективными для утилизации кислых гудронов является способы, которые преобразуют сульфокислоты в углеводороды. Для комплексного решения экологических проблем переработки КГ используется метод тонкослойного крекинга кислого гудрона, где образуется жидкое топливо и битумный материал.

3. Полученный из кислого гудрона битумный материал, даёт возможность расширения сырьевой базы, уменьшению энергетических затрат и решить вопрос по утилизации, образующихся в процессе производства отходов.

Литература

1. Журавский, Г. И. Технология и оборудование переработки кислых гудронов / Г. И. Журавский // Инженер-механик. – 2017. – № 1. – С. 2-6. <https://rep.bntu.by/handle/data/119153>
2. C. Danha , C. H. Chihobo , D. Musademba , D. J. Simbi, P. K. Kuipa & E. Jonathan/ Characterization and utilization of acid tar waste from crude benzol processing for environmental sustainability// IOSR Journal Of Environmental Science, Toxicology And Food Technology (IOSR-JESTFT) e-ISSN: 2319-2402,p- ISSN: 2319-2399.Volume 8, Issue 1 Ver. III (Jan. 2014), PP 16-21 DOI:10.9790/2402-08131621

3. А. Д. Зорин, д.х.н., профессор, Е. Н. Каратаев, д.х.н., в.н.с., В. Ф. За-нозина, к.х.н., зав. лабораторией, В. И. Фаерман, к.х.н., с.н.с., Е. В. Жебрыков, м.н.с., Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. Теоретическая и прикладная экология// Технологические аспекты решения экологической проблемы кислых гудронов. Тонкослойный термический крекинг экологизация производства. 2014. №3. С. 59-65 <http://envjournal.ru/ari/v2014/v3/files/14309.pdf>
4. Мещеряков С.В., Спиркин В.Г., Хлебинская О.А., Люшин М.М. Переработка и утилизация кислых гудронов // Химия и нефтехимия. 2008. № 2. С. 4–6. <http://envjournal.ru/ari/v2014/v3/files/14309.pdf>
5. Хмелева М. В., Самсонова Л. Е., Жебрыков Е. В., Занозина В.Ф. "Анализ вяжущих битумных материалов, полученных из кислых гудронов, на соответствие требованиям ГОСТа" Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, № 4-1, 2013, pp. 93-97. <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-vyazhushih-bitumnyh-materialov-poluchennyh-iz-kislyh-gudronov-na-sootvetstvie-trebovaniyam-gosta>
6. Zorin. A. D, Karataev. E. N, Zanozina. V. F, Knyazev. A. V and Zhebryakov. E. V (2012) Thin-film cracking of acid tars, Petroleum chemistry, 52: 245-252. DOI: 10.1134/S0965544112040135
7. Белова Н. А., Страхова Н. А., Цамаева П. С. "Совершенствование технологии производства битума для дорожного покрытия" Вестник Дагестанского государственного технического университета. Технические науки, т. 42, № 3, 2016, pp. 144-154. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovershenstvovanie-tehnologii-proizvodstva-bituma-dlya-dorozhnogo-pokrytiya>

YOL BİTUMUNUN İSTEHSALI PROSESİNDƏ TURŞ QUDRONLARININ TERMİKİ EMALININ EKOLÖJİ PROBLEMLƏRİ

Məmmədova Rəna İsgəndər qızı, İbadova Sevinc Yadulla qızı

Bagirova Elnara Telman

Xülasə

Turş qudronları olan gölməçələrdə baş verən kimyəvi proseslər və onların təbii mühitə mənfi təsiri nəzərdən keçirilir. Toksikoloji baxımdan ən təhlükəlisi sulfat turşuları və onların oksidləşmə və hidroliz məhsullarıdır. Turş qudronlarının emalı və utilizasiyasının müxtəlif üsulları tədqiq edilmiş, turş qudronlarının termal nazik təbəqəli krekinqinə böyük diqqət yetirilmişdir. Turş qudronlarının müxtəlif texnoloji şəraitdə nazik təbəqənin krekinqindən alınan nümunələrin tərkibinə baxılır. Müəyyən edilmişdir ki, nazik təbəqənin termal krekinqi zamanı temperaturun 300°C-dən 500°C-ə qədər artması ilə maye yanacaqın məhsuldarlığı 70%-ə çatır.

**ECOLOGICAL PROBLEMS OF THERMAL PROCESSING OF ACID TARS IN
THE PROCESS OF PRODUCING ROAD BITUMEN***Mammadova Rena Iskander, Ibadova Sevinj Yadullah**Bagirova Elnara Telman**Summary*

The chemical processes that occur in ponds with acidic tars and their negative impact on the natural environment are considered. The most dangerous from a toxicological point of view are sulfonic acids and the products of their oxidation and hydrolysis. Various methods of processing and utilization of acid tars have been studied, and considerable attention has been paid to thermal thin-layer cracking of acid tars. The composition of samples obtained from thin-layer cracking of acid tars under different technological conditions is considered. It was revealed that during thermal thin-layer cracking, with an increase in temperature from 300°C to 500°C, the yield of liquid fuel reaches 70%. Using the thin-layer cracking method, it is possible to utilize acid tar to produce liquid fuel, bitumen or coke.

*Rəyçi k.e.n.,dos. Abdullayeva K. S.**Məqalə kafedranın 28.11.2023 tarixli 7 sayılı protokolundan keçmişdir.**Daxil olma tarixi 11 dekabr 2023-cü il*

İQTİSAD ELMLƏRİ

UOT: – 02.25.69

**SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA BANKLARIN KORPORATİV İDARƏ
EDİLMƏSİ FORMALARI**

Həsənova Mehriban Cabir qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mehriban_adau.@gmail.ru

Xülasə: *Tarixi inkişafın-müxtəlif dövrlərində respublikamızda iqtisadiyyatın stabil inkişafının təmin edilməsi hər bir dövlət qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Obyektiv iqtisadi qanunauyğunluqlarla fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatı şəraitində mürəkkəb daxili struktura malik olan iqtisadiyyatın yüksələn xətt üzrə intensiv inkişafını mükəmməl idarəetmə sistemi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Makroiqtisadi proseslərin idarəedilməsi sistemində mövcud olan əsas aparıcı xəttlərdən biri dövlətin maliyyə-kredit resurslarının düzgün yerləşdirilməsi, öz təyinatı üzrə məqsəduyğun istifadəsi və artırılmasını təmin edə biləcək kamil bir maliyyə-bank qurumunun yaradılmasıdır. Başqa sözlə desək, hər hansı bir ölkənin bol təbii sərvətlərə və ehtiyatlara malik olması hələ heç də həmin ölkə vətəndaşlarının yüksək həyat səviyyəsinə malik olduğunu, ölkə iqtisadiyyatının artan sürətlə inkişaf etdiyini sübut edən iqtisadi göstərici hesab edilmir. Bu sərvətin qorunub saxlanılması və artırılması üçün digər analoji şərtlərlə yanaşı, ölkə daxilində mükəmməl maliyyə-bank sisteminin mövcudluğu ən önəmli şərtlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bank sistemi zəif olan bir ölkənin yüksələn xətt üzrə dinamik inkişafı praktiki olaraq qeyri-mümkündür.*

Açar sözlər: maliyyə-bank qurumunun yaradılması, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, makro iqtisadi proseslərin idarəedilməsi sistemi, sahibkarlıqda korporativ idarəetmə, mütəhərrik vahid korporativ idarəetmə sisteminin yaradılması.

Ключевые слова: создание финансово-банковского учреждения, финансово-хозяйственная деятельность, система управления макроэкономическими процессами, корпоративное управление в предпринимательстве, создание единой системы корпоративного управления.

Key words: creation of a financial and banking institution, financial and economic activities, management system of macroeconomic processes, corporate managing in entrepreneurship, creation of a unified corporate managing system.

Ölkəmizdə bank kreditinə faizin səviyyəsi iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində orta mənfəət normasını üstələyir. Belə vəziyyət kreditdən istifadə etməklə əldə edilən gəlirin, habelə yaranan mənfəətin özünün də kredit faizini və digər icbari ödənişləri ödəməyi getməsi ilə nəticələnir. Belə kreditləri almaqla nəinki qazanc əldə etmək, istehsal xərclərini və vergiləri də ödəmək mümkün olmur. İstehsal müəssisələri belə kreditləri almaqla özlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini daha da ağırlaşdırma bilər. Bankların, iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun ÜDM-ə nisbəti onların iqtisadi inkişafda roluna meyar hesab oluna bilər.[1]

Regionların iqtisadi inkişafında güclü, sağlam və rəqabət qabiliyyətinə malik müasir bank sisteminin yaradılması üçün elm və texnikanın son nailiyyətlərinə söykənən və daim yeniləşdirilən maddi-texniki baza, yüksək intellektual səviyyəli peşəkar kadrlar və bu sistemi hərəkətə gətirib irəli aparan kamil, işlək idarəetmə mexanizminin mövcudluğu əsas şərtin ödənilməsi, onların həmahəng uzlaşması və bir-birini üzvi surətdə tamamlaması zəruridir. Bu

göstərilən amillərdən hər hansı birinin zəifliyi yaxud da ayaqlaşa bilməməsi bank sisteminin sarsılmasına və bu da nəticə etibarı ilə bütövlükdə makroiqtisadi proseslərin pozulmasına gətirib çıxarır. Cəmiyyətin inkişafı üçün maddi-təbii sərvətlərdən daha önəmlisi həmin cəmiyyətin intellektual potensialı, yəni insan faktorudur. Yüksək intellektual səviyyəli üzvləri olan bir cəmiyyətin normal inkişafı üçün maddi-təbii sərvətlərə malik olması heç də vacib şərt hesab edilmir.[2]

İqtisadi və texnoloji proseslərin son dərəcə yüksək sürətlə inkişaf edib sabit qalmadığı və daim dəyişildiyi müasir şəraitdə, dövlətin, müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə resurslarının qorunub-saxlanması, dövryyəsi və uçotu kimi son dərəcə həssas bir vəzifəni yerinə yetirən bankların korporativ idarəetmə sisteminin də dəyişikliyə mütənasib olaraq yeniləşdirilməsi və tətbiq olunan üsul və metodların təkmilləşdirilməsi zəruri hesab edilir. İlk növbədə korporativ idarəetmənin bütün səviyyələrində insan faktorunun ön plana çəkilməsini, personal tərəfindən işin son nəticəsinə görə fərdi məsuliyyətin gücləndirilməsini, yüksək peşəkarlıq qabiliyyətinə malik təcrübəli və peşəkar kadrların daim diqqət mərkəzində saxlanılmasını nəzərdə tutan tədbirlər sisteminin işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Bu məqsədlə müəyyən edilmiş əsas strateji xəttə uyğun olan yeni taktiki metodların tətbiqi, bankların xidmət sferalarının artması və fəaliyyət dairəsinin genişlənməsini nəzərə alaraq, korporativ idarəetmə sisteminə daxil olan yeni struktur bölmələrin yaradılması, informasiya texnologiyaları sahəsində maliyyə sektoruna aid olan bütün yeniliklərin vaxtında bank sisteminə tətbiqi, idarəetmənin şəffaflığına nail olmaq üçün müstəqil və peşəkar mütəxəssislərdən ibarət nəzarət qurumlarının formalaşdırılması, bu qurumların sərbəst fəaliyyət göstərilməsi üçün tələb olunan bütün şəraitin yaradılması, onların işinə hər hansı bir müdaxilənin və təsirlərin qarşısını ala biləcək mükəmməl və təsirli bir korporativ idarəetmə sisteminin tətbiqi təmin edilməlidir.[3]

Sahibkarlıqda korporativ idarəetmə, təşkilatların idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması beynəlxalq aləmdə aktual hesab edilən problemlərdən biri sayılır. Xarakterinə görə riskli fəaliyyət növü olan bank biznesində səmərəli idarəetmə son dərəcə prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan korporativ idarəetmə standartları Mərkəzi Bankın prudensial tələbləri sırasına daxil olunmuş və risk yönümlü bank nəzarəti çərçivəsində onların tətbiqinə dair nəzarət artıq həyata keçirilir. Qeyd olunanlar müasir dövrdə banklarda korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin aktuallığını göstərir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının istər vahid korporativ idarəetmədəki struktur dəyişikliklərinin, istərsə də beynəlxalq aləmdə baş verən makroiqtisadi proseslərin araşdırılması və tədqiqində, habelə dünya bank sistemində korporativ idarəetmə sahəsində mövcud olan nailiyyətlərin bank sisteminə tətbiqi proseslərinin öyrənilməsində müəyyən bir boşluğun mövcud olması, konsepsiyaların tədqiq edilib öyrənilməsi bizə əsas verir və bu sahədə olan boşluqların aradan qaldırılmasına yardım etmiş olsun.[1]

Məqalənin məqsədi bank sisteminin vahid dünya bank sisteminə üzvi surətdə inteqrasiya olunduğu və onun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildiyi mövcud iqtisadi şəraitdə müasir tələbata cavab verə bilən, banklararası rəqabətə davam gətirə biləcək son dərəcə çevik, mütəhərrik vahid korporativ idarəetmə sisteminin yaradılması, müasir elmi yanaşma üsullarının tətbiqi ilə bankların praktiki fəaliyyətinin idarə edilməsində qarşıya çıxan problemlərin həllinin üzvi surətdə uzlaşdırılması və bu yolla istər ayrıca bir bankın, istərsə də bütövlükdə bank sisteminin bütün səviyyələrində idarəetmədə tətbiq olunan üsul və metodların təkmilləşdirilməsi, onların səmərəliliyinin artırılması, dünya bank sisteminin inkişafının ümumi iqtisadi qanunauyğunluqlarının və makroiqtisadi proseslərin respublikanın maliyyə-bank sisteminə birbaşa təsirini nəzərə ala bilən və mövcud maliyyə sabitliyini poza

biləcək hər hansı bir global iqtisadi tənəzzülün təsirini minimuma endirmək iqtidarında olan korporativ idarəetmə sisteminin yaradılması üsullarının tədqiq edilməsindən ibarətdir.[2]

Bu istiqamətdə aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- daha əlverişli investisiya mühiti formalaşdırılması, regionların sosial- iqtisadi inkişafına daxili və xarici investorlar cəlb edilməsi, investisiya qoyuluşları artımının stimullaşdırılması istiqamətində təkliflərin hazırlanması;

- regionların idarəetmə sistemi təkmilləşdirilməsi, sahə idarəçiliyindən funksional idarəçiliyə keçidin təmin olunması tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- sərhəd bölgələri, dağlıq və ucqar rayonların inkişafını sürətləndirmək üçün diferensial vergi dərəcələri, vergi güzəştləri, vergi tətillərinin tətbiqi tədbirlərinin müəyyən edilməsi;

- bank sisteminin yüksək intellektual səviyyəli peşəkar kadrlarla təmin olunması, yüksək əmək və icra intizamının mövcudluğu şəraitində hər bir işçinin düzgün seçilib yerləşdirilməsi, yəni hər bir fərddən onun real malik olduğu potensiala uyğun səmərəli istifadə olunması, başqa sözlə işin onu icra etməyə qadir olan səriştəli və peşəkar işçilərə həvalə edilməsi, hər bir struktur bölməyə, idarəetmə sisteminin müəyyənləşdirdiyi bütün vəzifələrin yüksək səviyyədə icrasını təmin edə biləcək idarəetmə qabiliyyətli müvafiq rəhbər işçilərin təyin olunması mexanizminin müəyyən olunması;

- beynəlxalq aləmdə baş verən makroiqtisadi proseslərin təhlili, dünya bank sistemində korporativ idarəetmə sahəsində mövcud olan nailiyyətlərin Mərkəzi Bank Sistemində tətbiqi tədbirlərinin işlənilib hazırlanması;

- Korporativ idarəetmənin inkişafının təmin olunmasına təsir göstərə biləcək amllərin müəyyənləşdirilərək onların tədqiq olunması, mövcud olan müxtəlif maliyyə alətlərindən zaman və məkan amilləri nəzərə alınmaqla istifadə olunması;

- korporativ idarəetmənin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsinin həlli istiqamətlərinin metodoloji prinsiplərini tədqiq və təhlil edərək, bu prinsiplərin bankların praktiki fəaliyyətinin idarə edilməsində qarşıya çıxan problemlərin həlli ilə üzvi surətdə uzlaşdırılması.[2]

Korporativ idarəetmə iqtisadi səmərəyə və artıma təkan verən, həmçinin investorların etibarını artıran əsas elementdir. Korporativ idarəetmə bankın menecmenti, onun şurası, səhmdarları və maraqlı tərəfləri arasında bir sıra münasibətləri əhatə edir. Korporativ idarəetmə bankın məqsədlərini müəyyən etmək, bu məqsədlərə nail olmaq və bankın fəaliyyətinin nəticələrinə nəzarət etmək üçün struktur təklif edir. Qabaqcıl korporativ idarəetmə bankın və səhmdarların maraqlarına cavab verən məqsədlərə nail olmaq üçün şuraya və menecmentə lazımi stimulyat yaratmalı və effektiv nəzarəti asanlaşdırmalıdır. Effektiv korporativ idarəetmənin ayrıca bir bank tərkibində və yaxud ümumilikdə iqtisadiyyatda mövcudluğu bazar iqtisadiyyatının düzgün işləməsi üçün zəruri olan etibarın yaranmasına köməklik edir. Nəticədə kapitalın cəlb edilməsi xərcləri azalır və banklar öz resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə çalışır və beləliklə artım lazımi səviyyədə saxlanılır.[4]

Korporativ idarəetmə, makroiqtisadi siyasətlər, məhsul və faktor bazarlarında rəqabət daxil olmaqla, bankların fəaliyyət göstərdiyi daha geniş iqtisadi kontekstin bir hissəsidir. Korporativ idarəetmənin strukturu həmçinin hüquqi, tənzimləyici və institusional mühütdən asılıdır. Əlavə olaraq, biznes etikası və bankların fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətlərin ictimai maraqlarının tanınması kimi faktorlar da bankın reputasiyasına və uzunmüddətli müvəffəqiyyətinə təsir göstərə bilər.

Korporativ idarəetmənin ən vacib elementi olan intellektual insan faktoruna, əməliyyat risklərinə, resursların təhlükəsiz yerləşdirilməsinə, bankdaxili nəzarətə və əmanət əməliyyatlarına dair hazırlanmış prosedurların bütövlükdə bank sistemində tətbiqi, son nəticədə bankdaxili nəzarətin gücləndirilməsində və yol verilə biləcək neqativ halların qarşısının vaxtında alınmasında müsbət təsirini göstərə bilər.

Azad bazar iqtisadiyyatını tənzimləyən makroiqtisadi qanunauyğunluqların fəaliyyət göstərdiyi müasir şəraitdə, digər maliyyə institutları ilə qarşılıqlı vəhdətdə pul-kredit əməliyyatlarının maddi daşıyıcısı olan bütövlükdə bank sistemi təşkil edir. Məqalənin obyektinə isə bank sisteminin idarə olunması mexanizmi, onun daxili strukturu, strukturun ayrı-ayrı komponentləri arasındakı əlaqə, idarəetmənin mövcud formasının və sistem-daxili nəzarətin səmərəliliyi, bu mexanizmin mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlər sisteminin işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi, sistemin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyənəndirilməsi təşkil edir.[2]

Məqalənin elmi yeniliyi, aşağıdakılardır:

- bankların strateji planlaşdırma prosesinin və strukturunun təşkilinin yenidən formalaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- korporativ idarəetmənin prinsiplərinin tətbiqi əsasında təkmilləşdirmə tədbirləri müəyyənəndirilmişdir;

- bank sisteminin idarə olunmasının daxili strukturu və bu strukturun ayrı-ayrı komponentləri arasındakı əlaqələrin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- bankın strateji vəzifələrinin müəyyən edilməsi zamanı idarəetmənin mövcud formasının və sistem-daxili nəzarətin səmərəliliyinin təmin olunması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- bank mexanizminin mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlər sisteminin işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi, bu sistemin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları müəyyənəndirilmişdir.[1]

Hal-hazırda ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanmasını nəzərə alaraq bankların korporativ idarəetməsinin bank sektorunda sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasına, bank sisteminin etibarlılığının yüksəldilməsinə və müasir qloballaşma tələblərinə uyğun dünya bank sistemində inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə təsiri mühümdür. Korporativ idarəetmənin prinsiplərinin banklara tətbiqi müştərilərin və xarici investorların banka daha geniş cəlb olunmasına, bank işinin şəffaflığının və korporativ məsuliyyətin artırılmasına zəmin yaradır.

Əldə edilmiş nəticələr, eləcə də irəli sürülən təkliflər yerli bank sistemində istifadə edilə bilər. Bu məqalə korporativ idarəetmənin hüquqi, institusional və tənzimləyici strukturlarını qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək səylərində onlara köməklik göstərmək və korporativ idarəetməni təkmilləşdirmək prosesində rol oynayan bankları istiqamətləndirmək məqsədini daşıyır.[2]

Ədəbiyyat

1. Yusifov E.M., Novruzova A.Q. “Korporativ idarəetmə”, Bakı 2014
2. Kərimov E. “Azərbaycan Korporativ hüququ”, Bakı 2014
3. А.П. Шихвердиев «Корпоративное управление», Сыктывкар 2015
4. Розанова Н.М., «Корпоративное управление», Москва 2016

ФОРМЫ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ БАНКАМИ В РАЗВИТИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Гасанова Мехрибан Джабир кызы

Резюме

Обеспечение устойчивого развития экономики в нашей республики в различные периоды исторического развития является одной из важнейших задач, стоящих перед

каждым государством. Невозможно представить интенсивное развитие экономики со сложной внутренней структурой в условиях рыночной экономики, действующей по объективным экономическим законам, без совершенной системы управления. Одним из основных линий в системе управления макроэкономическими процессами является создание совершенного финансово-банковского института, способного обеспечить правильное размещение финансовых и кредитных ресурсов государства, их целесообразное использование и увеличение. Другими словами, тот факт, что определённая страна обладает богатыми природными богатствами и ресурсами, еще не считается экономическим показателем, доказывающим, что граждане этой страны имеют высокий уровень жизни и что экономика страны развивается возрастающими темпами. Для сохранения и увеличения этого богатства, наряду с другими подобными условиями, одним из важнейших условий считается наличие в стране совершенной финансово-банковской системы. Динамичное развитие страны со слабой банковской системой практически невозможно.

FORMS OF CORPORATE MANAGING OF BANKS IN THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP

Hasanova Mehriban Jabir

Summary

Ensuring sustainable economic development in our republic in various periods of historical development is one of the most important tasks facing every state. It is impossible to imagine the intensive development of an economy with a complex internal structure in a market economy operating according to objective economic laws, without a perfect management system. One of the main lines in the system of managing macroeconomic processes is the creation of a perfect financial-banking institution capable of ensuring the correct allocation of financial and credit resources of the state, their appropriate use and increase. In other words, the fact that a certain country has rich natural wealth and resources is not considered an economic indicator that proves that the citizens of that country have a high standard of living and that the country's economy is growing at an increasing pace. To preserve and increase this wealth, along with other similar conditions, one of the most important conditions is the presence of a perfect financial-banking system in the country. The dynamic development of a country with a weak banking system is almost impossible.

Daxil olma tarixi 13 noyabr 2023-cü il

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT: 902.6; 39

**ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYANIN İNFORMASIYA TƏMINATINDA
İKT-NİN TƏTBİQİ ÜZRƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ***Sadiqova Yasəmən Feyzulla qızı**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Fizuli adına əlyazmalar institutu
yasaman.sadiqova@gmail.com*

Xülasə: *Bildiyimiz kimi informasiya texnologiyalarının inkişafının ən vacib aspekti informasiya resurslarının yaradılması və istifadəsinin təşkilindən ibarətdir. Bu işin həyata keçirilməsi bir vəzifə kimi həm elmi tədqiqat aparıcı qurumların, həm də informasiya xidməti göstərən müəssisələrin üzərinə düşür. Son illərdə kompüter texnologiyası və informasiya texnologiyasının sürətli inkişafı ilə əlaqədar elmi ictimaiyyətin uğurlu fəaliyyəti və qeyri-formal informasiyanın yayılmasına kömək etmək üçün əsaslı yeni şərtlər yaranmışdır. İKT-nin tətbiqi ilə bilik sahələri üzrə müxtəlif online mühitlər: e-tibb, e-astronomiya, e-kimya, e-fizika, e-tarix, e-arxeologiya, e-etnoqrafiya və s. formalaşmışdır. E-arxeologiya və yaxud e-entnoqrafiya kimi online mühitlərlərin formalaşması və qlobal informasiya məkanına inteqrasiyası təkcə telekommunikasiya mühitinin mövcudluğundan ibarət deyil. Burada ilk növbədə qlobal və daxili informasiya resurslarının istifadəsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur. İnformasiya və telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafı arxeologiya və etnoqrafiya üzrə informasiya resurslarının yaradılması, yığılması və emalı işlərinin aparılması üçün bütün zəruri imkanlar yaradıb. Məqalədə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin informasiya təminatında istifadəsinin mövcud dünya təcrübəsini araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: arxeologiya, etnoqrafiya, informasiya kommunikasiya texnologiyaları, elektron mühit, e-elm.

Ключевые слова: археология, этнография, информационно-коммуникационные технологии, электронная среда, электронная наука.

Key words: archeology, ethnography, information and communication technologies, electronic environment, electronic science.

GİRİŞ

XXI əsrdə insanlar artıq yeni bir cəmiyyətdə-informasiya cəmiyyətində yaşayırlar. Bu cəmiyyətdə biliyin istehsalı, mühafizəsi və ötürülməsi informasiya texnologiyalarının vasitəsilə həyata keçirilir. İnformasiya cəmiyyəti və ya cəmiyyətin informasiyalaşdırılması intellektual potensialın qiymətləndirilməsi və ondan səmərəli istifadə edərək inkişafı təmin etmək deməkdir. Başqa sözlə müasir dövrdə insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul edilir. Bu fikirlər 2003-cü ildə Cenevrədə, 2005-ci ildə Tunisdə keçirilən İC üzrə ümumdünya Sammitində (World Summit on the Information Society - WSIS) qəbul olunmuş konsepsiyada öz əksini tapmışdır [7]. Cəmiyyətin bütün sahələrinin elektronlaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə WSIS-in Fəaliyyət Planının C7 bəndində İKT-nin e-hökumət, e-təhsil, e-biznes, e-məşğulluq, e-səhiyyə, e-kənd təsərrüfatı, e-ətraf mühit və e-elm kimi səkkiz müxtəlif sahələrdə tətbiqi nəzərdə tutulur [Декларация принципов. Построение информационного общества – глобальная задача в новом тысячелетии: [12].

Artıq beynəlxalq aləmdə elmi tədqiqatların təşkilinin və fəaliyyətinin idarə edilməsinin yeni modeli olan e-elm formalaşmışdır. Elmi fəaliyyətin, eləcə də e-elmin problemləri ilə bir sıra beynəlxalq təşkilatlar məşğul olur. Onlardan UNESCO elmi proqramını “Elm və elmi biliklərdən istifadə” və “Dayanıqlı inkişaf üzrə” bəyannamələrinə əsaslanaraq müəyyənləşdirir. Onun fəaliyyətinin mərkəzində elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində İKT-nin tətbiqi ilə biliklərə əsaslanan cəmiyyətin yaradılması durur [2].

E-elmin əsas məqsədi elmin müasir tələblərə əsaslanaraq inkişaf etdirilməsidir. Burada vahid elmi mühitin yaradılması, elmi fəaliyyətin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, İKT-nin elmi qurumlarda tətbiqinin genişləndirilməsi, tədqiqat işlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə alimlər arasında əlaqələrin gücləndirilməsi, elmin bütün sahələrinin müasir dünya standartları səviyyəsində inkişaf etdirilməsinə və dünya elminə inteqrasiyasının təmin edilməsi məsələləri nəzərdə tutulur. Qeyd edildiyi kimi e-elmin müxtəlif sahələri mövcuddur. İKT-nin tətbiqi ilə bilik sahələri üzrə müxtəlif online mühitlər: e-tibb, e-astronomiya, e-kimya, e-fizika, e-tarix, e-arxeologiya, e-etnoqrafiya və s. formalaşmışdır. E-arxeologiya və yaxud e-entografya kimi online mühitlərlərin formalaşması və qlobal informasiya məkanına inteqrasiyası təkcə telekommunikasiya mühitinin mövcudluğundan ibarət deyil. Burada ilk növbədə qlobal və daxili informasiya resurslarının istifadəsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur.

ƏSAS HİSSƏ

İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin informasiya təminatında istifadəsinin mövcud dünya təcrübəsini araşdırmaqda məqsəd Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin informasiya təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətində yeni model və metodların müəyyən etməkdən ibarətdir. İKT-nin tətbiqi ilə bilik sahələri üzrə müxtəlif online mühitlər: e-tarix, e-arxeologiya, e-etnoqrafiya müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanda bu rəqəmsal mühitə aşağıdakıların daxildir: Hər biri sahənin online informasiya resursu hesab edilən Azərbaycanda arxeoloji və entografik tədqiqatlarla məşğul olan müəssisə və təşkilatları veb sahifələri; artefaktların qorunması üçün muzeylərin nəzdində yaradılan xüsusi fondlarda materialların elektron versiyada pasportlaşdırılması, arxeoloji və entografik tədqiqatların informasiya dəstəyində ən son və səmərəli informasiya kommunikasiya texnologiyalarından hesab edilən Coğrafi İnformasiya Sistemlərindən (CİS) geniş tətbiqi; rəqəmsal kitabxanalar, məlumat bazaları, elektron kataloqlar internet vasitəsilə elektron sənədlərin mübadilə edilməsi və istifadəyə verilməsi.

Arxeoloji və digər tarixi tədqiqatlara tətbiq edilən müasir geoinformasiya texnologiyaları, xüsusilə kompüter xəritələşdirmə texnologiyaları, tədqiqatçıların axtarış işlərini asanlaşdırma biləcək materialların qlobal sistemləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli bir texnologiya kimi qiymətləndirilir [5; c.143-146]. CİS-lərin arxeoloji və entografik tədqiqatlara ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində xarici arxeoloqların əsərlərində görünməyə başlanmışdı. Əslində 70-ci illərdə kompüter sistemləri və kompüter kartoqrafiyasının istifadəsi ilə əlaqədar əsərlər mövcud idi ki, onlar da bir növ geoinformatika ilə əlaqəli hesab olunur. İngilis arxeoloqu, Kembric Universitetinin professoru, prosesual arxeologiyanın qurucularından biri olan David Klarkın redaktoru olduğu "Məkan Arxeologiyası" əsərində qədim və orta əsr yaşayış yerlərinin öyrənilməsində məkan məlumatlarının təhlili problemlərini araşdırır və yaxud prosesual arxeologiyanın təsisçisi İyan Hodderin 1978-ci ildə nəşr olunan "Mədəniyyətin məkan dağılımının təşkili" əsərində məkan kontekstində mədəniyyətlərin təşkili tipologiyası tədqiq edilir [13]. Bu əsərlər sözü gedən tədqiqatların praktiki həyata keçirilməsi üçün coğrafi-informasiya sistemlərinə əsaslanmasa da, gələcək tədqiqatlar üçün əsas nəzəri bazanın formalaşmasına kömək etmişdir. Onlardan landşaft

arxeologiyasında məkanın təhlili üçün CİS-dən istifadə, proqnostik modelləşdirmə, həmçinin CİS-in analitik potensialına və məkan kontekstinə əsaslanaraq abidələrin mümkün yerlərini müəyyənləşdirmək və mədəni irs idarəçiliyi, əsasən, CİS-nin istifadəsinin ilk konkret nümunələri isə ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında, əsasən ABŞ və Kanadada görünməyə başlamışdır. Qərbi Avropada vəziyyət bir qədər fərqlidir. Orada geoinformatika ilə bağlı arxeoloji tədqiqatlar təxminən on il sonra, 1990-cı illərin əvvəllərində ortaya çıxdı və onların əksəriyyəti mədəni irsinidarədilməsi ilə əlaqəli idi. 90-cı illərin ortalarına qədər CİS-lərdən istifadənin perspektiv inkişafı arxeoloji abidələr də daxil olmaqla, mədəni irs sahələrinin qeydiyyatı və monitorinqində istifadə daha çox seçilir. 90-cı illərin sonlarına qədər yuxarıda göstərilən sahələrin hər biri yaxşı işlənmiş bir metodologiya ilə təmsil olunurdu.

Rusiyada da digər ölkələrdə olduğu kimi, arxeoloji CİS-ərin ortaya çıxması coğrafi məlumatların təhlili ilə əlaqəli nəzəri biliklərin toplanması dövründə meydana gəlmişdir. Rusiyada bu mövzu üzrə ən sanballı əsər G.E. Afanasyevin monoqrafiyası hesab edilir. Əsər Orta Don hövzəsinin Alan-Asso-Burtas əhalisinin məskunlaşma sistemlərinin öyrənilməsinə yönəldilmiş məkan məlumatların analizi və mürəkkəb məkan analizinin aparıldığı böyük bir arxeoloji layihənin nümunəsi əsasında yazılmışdır [4].

Rusiyada CİS-dən istifadə edərək oxşar sistemlərin yaradılması təcrübəsi artıq mövcuddur. Məsələn, CİS texnologiyaları əsasında üzərində "Stavropol diyarının arxeoloji irsi" CİS və Ural bölgəsinin tarixi və mədəni irsinin obyektləri və regional CİS yaradılmışdır [6, c. 260-261.; 11, c. 284-287]. Rusiya Elmlər Akademiyasının Arxeologiya İnstitutunda kompüter xəritəçəkmə vasitəsilə bizim eramın I minilliyində Qafqaz əhalisinin etnomədəni əlaqələrini təhlil etmək üçün tədqiqatlar da aparılmışdır [10, c. 272-275.]. Dünya təcrübəsində CİS texnologiyasının arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlarda uzun müddədir geniş şəkildə tətbiq edilsə də Azərbaycanda bu sahənin inkişafı öz ilkin mərhələsini yaşayır. İlk belə layihə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu tərəfindən "Azərbaycanın qərb rayonlarında müxtəlif dövr arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşməsi" adlı layihənin həyata keçirilməsi ilə reallaşdırıldı.

Son illərdə kitab və şifahi ünsiyyətdən rəqəmsal kommunikasiyaya qədər müşahidə olunan paradigmanın keçməsi elm və kitabxanalar üçün çox vacibdir. Çünki elmi kommunikasiya və kitabxana həmişə bir-birinə bağlı olub. Danılmaz faktdır ki, hər bir sahədə vahid informasiya məkanı formalaşmalıdır. Onların arasında xüsusi yeri kitabxanalar xüsusən də elektron kitabxanalar tutur. Məlumdur ki, elektron kitabxanalar ənənəvi kitabxanalarda informasiya texnologiyalarının təkamül dəyişikliklərinin əks olunmasıdır. Elektron kitabxanaların köməyi ilə kitabxananın informasiya sahəsinin keyfiyyət xüsusiyyətləri ən yaxşı şəkildə təkmilləşdirilmişdir. Buna görə, hər bir kitabxana özünü elektron kitabxana layihəsini yaradır və davamlı inkişafını həyata keçirir. Artıq virtual mühitdə rəqəmsal kitabxanalar böyük informasiya kütləsini və strukturlaşdırılmış şəbəkə informasiya sistemləri kimi inkişaf edir. T.V. Erşova və Y.E. Xokhlov elektron kitabxana fenomeninin mahiyyətini əks etdirərək, onun tərifini belə təklif edir: "*Elektron kitabxana müxtəlif elektron sənədlərin (mətn, qrafika, audio, video və s.) etibarlı mühafizə olunmasına onlardan və səmərəli istifadəsinə imkan verən və qlobal məlumat şəbəkələri vasitəsilə paylanan bir məlumat sistemidir*" [9, c.15-21.]

Rəqəmsal kitabxanaların görünüşünün proqnozlaşdırıldığı və ümumi prinsipləri təsvir olunduğu ilk elmi əsərlər amerikalı alim V.Bush və J. Likliderin əsərləridir. 1945-ci ilin iyulunda Amerikanın Tədqiqat və İnkişaf Agentliyinin direktoru V.Buş yeni texnologiyasının elmləri toplamaq, saxlamağa, axtarışa və əldə etməyə imkan verə biləcəyi potensial imkanları nümayiş etdirən "Necə düşünə bilərik" adlı məqalə çap etdirib. V. Buş sözü gedən məqalədə məlumatların saxlanması üçün fotosəkillərin istifadəsinə əsaslanan "Memex" informasiya

sistemi konsepsiyasını təklif edir və o burada müəyyən mənada gələcəkdə ixtira ediləcək mikrofilm və mikrofişlərin tətbiqini nəzərdə tuturdu. Məqalədə müəllifin informasiya və elmi araşdırma arasındakı əlaqəni, eləcə də yeni texnologiyaların gizli potensialını göstərdiyi aydın olur. V.Buşun məqaləsi Masaçussets Texniki Universitetinin heyət üzvlərindən biri olan və rəqəmsal kompüterlərin kitabxanaların gələcəyinə təsirini öyrənən J. S. R. Liklider 1965-ci ildə nəşr olunan "Gələcəyin Kitabxanaları" adlı kitabında həqiqətən istifadəçinin əsil köməkçisi kimi elektron kitabxana yaratmaq üçün zəruri inkişaf yolları araşdırılır [16]. XX əsrin 60-cı illərdə kitabxana məlumatlarının saxlanması və emalı üçün kompüterlərin istifadəsi başlanmışdır. İlk müvəffəqiyyətli nümunələrdən biri, maşınla oxunan kataloqların yaradılması və saxlanması üçün ABŞ Konqresinin MARC (Machine Readable Cataloging) formatının yaradılması (60-cı illərin sonlarında) idi. Online Kompüter Kitabxana Mərkəzində (OCLC) istifadə edilməsi bir çox kitabxanalar girişini əhəmiyyətli fondları saxlamağa imkan verirdi [8]. 1970-ci ildə isə ilk elektron kataloqlar da ABŞ kitabxanalarında tətbiq edilməyə başlandı.

İlk elektron kitabxananın meydana gəlməsi 1971-ci ilə təsadüf edir. İllinois Universitetində (ABŞ) material tədqiqat laboratoriyasında məzun olan Michael Hart Gutenberg layihəsinin təməlini qoydu. Layihədə ilk növbədə klassik ingilisdilli ədəbiyyat rəqəmsallaşdırıldı. M. Hart "Gutenberg layihəsi"nin adını ilk məşhur məhur nəşirin şərəfinə adlandırmışdır.

Elektron kitabxanaların müasir mənada formalaşması ötən əsrin 80-ci illərin sonundan başlayır. Bu dövrdə əsasən elmi jurnallarının ilk elektron kitabxanaları yaradılıb. ("Mercury", CORE, "Tulip" layihələri 1995-ci ildən "JSTORE", 1995-ci ildən "High Wire Press" və s.)

1980-1990-cı illərdə, Konqres Kitabxanasının kataloqları, Harvard Universiteti, Fransa Milli Kitabxanası və bir çox digərləri mövcud olduqda ən böyük xarici kitabxanaların elektron kataloqlarına onlayn giriş açılmışdır. Bununla yanaşı, həmin dövrün texnologiyaları ilə axtarış proseduru çox mürəkkəb idi və vaxt və hazırlıq tələb edirdi. 1990-cı illərdə isə ABŞ və Avropa ölkələrində elektron kitabxanaların inkişafı üçün proqramlar aktiv şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Avropa və qlobal informasiya cəmiyyəti üzrə 1994-cü ildə nəşr olunan hesabat elektron proqramlarının inkişafı üçün təşviqat oldu. "Bangemann Report" kimi tanınan hesabat M.Bangemann rəhbərliyi altında İnformasiya Cəmiyyəti üzrə yüksək səviyyəli ekspert qrupu tərəfindən hazırlanmışdır. Hesabat Avropada dərc etdirdikdən dərhal sonra informasiya cəmiyyətinin və elektron kitabxanaların yaradılması üzrə milli proqramlar hazırlanmağa başlandı. 1990-cı illərin ortalarında ilk elektron kitabxana layihələri ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropada yaranıb.

Eyni zamanda dünya kitabxanaları tədricən web texnologiyalarından istifadə etməyə başlamışdır ki, bu da kitabxanaların elektron kataloqlarını çox faydalı xüsusiyyətlərlə zənginləşdirdi: texniki sabitliyini və istifadəçilərin rahatlığını artırmağa imkan verirdi. Konqres Kitabxanası üçün 1997-ci ildə strateji inkişaf planı nəşr olunmuşdur. Bunlardan biri də Milli Rəqəmsal Kitabxana layihəsidir. Birinci mərhələdə bu layihə ABŞ-ın multimediyaya fondlarına, Konqres Kitabxanasında və ölkənin digər kitabxanalarına uzaqdan girişini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Elektron kitabxanalar yaratmaq məqsədi ilə həyata keçirilən ən nüfuzlu beynəlxalq layihələrdən biri "Bibliotheca Universalis" layihəsidir. Layihənin məqsədi - elektron kitabxanaların qlobal şəbəkəsini təşkil etmək idi. 1995-ci ildə başlayan layihədə: Fransa - Mədəniyyət Nazirliyi və Milli Kitabxanası, Yaponiya - Milli Kitabxana, ABŞ - Konqres Kitabxanası, Böyük Britaniya - Britaniya Kitabxanası, Almaniya - Alman Kitabxanası, Kanada - Milli Kitabxana, İtaliya - Dövlət Kitabxanası iştirak edirdi [3, c.8-11.].

MDB ölkələrindən Rusiyada elektron kitabxanaların yaradılması 1994-cü ildən davam edir. Elm və ali təhsil üçün milli kompüter telekommunikasiya şəbəkəsi yaratmaq üzrə idarələrarası proqram çərçivəsində Rusiyanın Əsaslı Tədqiqat Fondunun dəstəyi ilə LibWeb layihəsi 1995-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Bu layihənin əsas məqsədi aparıcı kitabxanaların və informasiya mərkəzlərinin informasiya resurslarının inteqrasiyası idi. 2005-ci ildə Rusiya Dövlət Kitabxanasının təşəbbüsü ilə Rusiya Elektron Kitabxanalar Assosiasiyası yaradılıb. Assosiasiya elektron kitabxanaların inkişaf etdirilməsi, internetdə elektron sənədlərin təqdim olunması üzrə fənlərarası dialoqun təşkil edilməsi, elektron kitabxanaların inkişafında dövlətin informasiya siyasətinin formalaşmasında iştirak etmək, Rusiyanın qlobal elektron sənədli məkana inteqrasiyasına dəstək və s. kimi bir sıra vəzifələri həyata keçirir. Hal-hazırda Rusiyada beynəlxalq əhəmiyyətə malik və çoxfunksiyalı elektron kitabxanalar mövcudur (RF Əsaslı Tədqiqatlar Fondunun elektron kitabxanası, eLRARARY.RU, Rusiya Dövlət Kitabxanasının Elektron Kitabxanası, CyberLeninka Elektron Elmi Kitabxana və s.).

Elmi və texniki fəaliyyətin nəticələri olan elmi hesabatlar, məqalələr, monoqrafiyalar və s. sənədləşdirin toplandığı elmi xarakterli elektron kitabxana növləri də formalaşmışdır. Bugünkü effektiv elmi araşdırmaları müasir informasiya dəstəyi olmadan təsəvvür etmək olmaz. İnformasiya dəstəyi alimlərin yüksək yaradıcı potensialının əsasını təşkil edir. Məqsəd onları dünya elmində yeni ideyalar və tendensiyalarla tanış etmək, qarşılıqlı faydalı beynəlxalq elmi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsidir. Burada dünya elmi informasiya mənbələrindən və əsasən də aparıcı elmi jurnallardan alimlərin istifadəsi üçün geniş imkanlar nəzərdə tutulur.

Dünyadakı ən böyük elektron elmi kitabxanalardan biri Rusiyanın Əsas Tədqiqat Vəqfinin Elmi Elektron Kitabxanasıdır (www.elibrary.ru). ELIBRARY.RU platforması 1999-cu ildə Rusiya alimlərinə Elsevier, Kluwer, Springer və bir sıra digər elmi nəşriyyatların aparıcı xarici elmi nəşrlərindən sürətli və səmərəli şəkildə elektron informasiya əldə etmək imkanının yaratmaq məqsədilə təsis edilmişdir. MDB-də ən böyük dissertasiya və tezislər toplusu 1944-cü ildən tibb elmləri və əczaçılıqdan başqa bütün ixtisaslarda müdafiə olunmuş dissertasiyalar Rusiya Dövlət Kitabxanasının dissertasiya şöbəsində yerləşdirilib. İndi dissertasiyalar kafedrasının Fondu 900 mindən artıq həcmli dissertasiyaya malikdir. Müasir informasiya texnologiyaları və ötürülmə vasitələri əsasında bu fondun geniş mövcudluğunu və təhlükəsizliyini təmin etmək zərurəti rəqəmsal kitabxanasının yaradılması Rusiya Dövlət Kitabxanasının Dissertasiyaların Elektron Kitabxanasının yaradılması ilə nəticələnmişdir (www.diss.rsl.ru). Hal-hazırda bəhs edilən elektron kitabxanasında 900 min tam mətn avtoreferat və dissertasiya möcuddur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın 2.2.18-ci maddəsinə əsasən kitabxanalarımız arasında birgə əməkdaşlıq çərçivəsində Milli Kitabxananın Elektron dissertasiya fondunun təşkili və ondan istifadə şöbəsində sözü gedən fondun virtual oxu zalı təşkil edilmişdir [1, s.127].

“CyberLeninka” adlı elektron kitabxana isə elm və tədqiqatın təbliğatına, elmi nəşrlərin ictimai keyfiyyətə nəzarətinə, fənlərarası tədqiqatların inkişafına, elmi araşdırmaların müasir institutuna və rus elminin zəmanətini artırmağa yönəlmiş açıq elmi elektron kitabxanadır. Kitabxana 2015-ci ilin fevral ayında oxuculara 500 minədək, 2017-ci ilin martında - 1,1 milyondan çox elmi məqalə təqdim etmişdir (<http://cyberleninka.ru>). İnternet məzmununun həcmi (səhifələr və faylların sayını) nəzərə alan dünya universitetlərinin reyting sistemi Webometrics-in məlumatına əsasən CyberLeninka - elektron kitabxanası ən yaxşı 10 elektron kitabxanası siyahısına daxildir. Bundan başqa Google Scholar-da materialların görünməsi baxımından dünyanın üçüncü ən böyük elektron kitabxanasıdır.

Bəhs edilən elektron kitabxanalar demək olar ki, bütün elm sahələri haqqında, o cümlədən arxeologiya və etnoqrafiya üzrə materialları özündə əks etdirir. Nümunə üçün göstərək ki, elibrary.ru elektron kitabxanasında “arxeologiya” açar sözü üzrə axarış apararkən 143362, “etnoqrafiya” sözü üzrə 122637 adda material nəticə əldə edildi. (Şəkil 1, 2.)

The screenshot shows the search results for 'arxeologiya' on the eLibrary.ru website. The search bar at the top indicates 'ВЕСЕГО НАЙДЕНО ПУБЛИКАЦИЙ: 143362 из 30162956'. The results are displayed in a table with columns for '№', 'Публикация', and 'Цит.'. The table lists six items related to archaeology, including special courses, urban archaeology, and international conferences. On the right side, there are options for 'Возможные действия' (Possible actions) such as 'Следующая страница' (Next page), 'Выделить все публикации на этой странице' (Highlight all publications on this page), and 'Добавить выделенные статьи в подборку' (Add highlighted articles to the selection).

№	Публикация	Цит.
1	ПРОГРАММЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ КУРСОВ ПО АРХЕОЛОГИИ: "ПОЛЕВАЯ АРХЕОЛОГИЯ" И "ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫЕ МЕТОДЫ И ТОПОГРАФИЯ В АРХЕОЛОГИИ" Гаджиев М.С., Магомедов Р.Г. Махачкала, 2006.	0
2	АРХЕОЛОГИЯ ГОРОДА - НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ РАБОТЫ СЕКТОРА АРХЕОЛОГИИ ОМСКОГО ФИЛИАЛА ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ СО РАН Татаров С.Ф. Культурологические исследования в Сибири. 2011. № 2. С. 100-102.	0
3	НАН 50, ИЛИ ОТ "СОВЕТСКОЙ АРХЕОЛОГИИ" - К "РОССИЙСКОЙ АРХЕОЛОГИИ" Белая Л.А., Макаров Н.А., Мунчаев Р.М. Российская археология. 2007. № 1. С. 5-12.	0
4	ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ СО РАН: ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЛАСТИ АРХЕОЛОГИИ Деревянко А.П., Маладин В.И., Шуньков М.В. Археология, этнография и антропология Евразии. 2007. № 2 (30). С. 2-23.	7
5	МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ "ПРОБЛЕМЫ ПАЛЕОНТОЛОГИИ И АРХЕОЛОГИИ ЮГА РОССИИ" ПО ПАЛЕОНТОЛОГИИ И АРХЕОЛОГИИ Титов В.В. Вестник Южного научного центра РАН. 2005. Т. 1. № 2. С. 95-96.	0
6	ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕТСКОЙ АРХЕОЛОГИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНЫХ ШКОЛ В УРАЛЬСКОЙ АРХЕОЛОГИИ Лобзинская Т.В.	0

Şəkil 1. eLibrary elektron kitabxanasında arxeologiya üzrə axtarışın nəticəsi

The screenshot shows the search results for 'etnoqrafiya' on the eLibrary.ru website. The search bar at the top indicates 'ВЕСЕГО НАЙДЕНО ПУБЛИКАЦИЙ: 122637 из 30162956'. The results are displayed in a table with columns for '№', 'Публикация', and 'Цит.'. The table lists four items related to ethnography, including a discipline program, a monograph, and a collection of ethnographic materials. On the right side, there are options for 'Возможные действия' (Possible actions) such as 'Следующая страница' (Next page), 'Выделить все публикации на этой странице' (Highlight all publications on this page), and 'Добавить выделенные статьи в подборку' (Add highlighted articles to the selection).

№	Публикация	Цит.
1	РАБОЧАЯ ПРОГРАММА ДИСЦИПЛИНЫ "ЭТНОГРАФИЯ, ЭТНОЛОГИЯ И АНТРОПОЛОГИЯ" ПОДГОТОВКИ АСПИРАНТОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ 07.00.07 - ЭТНОГРАФИЯ, ЭТНОЛОГИЯ, АНТРОПОЛОГИЯ Загребин А.Е. статья в открытом архиве № 21.25.02.2013	0
2	ГЛОБАЛЬНАЯ ЭТНОГРАФИЯ. ЭТНОГРАФИЯ В ВЕК МОБИЛЬНОСТИ Клиен Г. Монография / Ижевск, 2015.	0
3	КРУЖОК ЛЮБИТЕЛЕЙ ЭТНОГРАФИИ, РЕВНИТЕЛЕЙ МУЗЕЯ АНТРОПОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ ПЕТРА ВЕЛИКОГО Яковлева Т.М. В сборнике: Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2011 году. Санкт-Петербург, 2012. С. 265-274.	0
4	КОЛЛЕКЦИИ ПО ЭТНОГРАФИИ НАРОДОВ БАШКОРТОСТАНА В ФОНДАХ МУЗЕЯ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ УНЦ РАН Петров И.Г., Минисбаев А.Р. В книге: Второй Международный конгресс этнографов и антропологов. Резюме докладов и сообщений. 1997. С. 173-174.	0

Şəkil 2. eLibrary elektron kitabxanasında etnoqrafiya üzrə axtarışın nəticəsi

Azərbaycanda iri həcmli elektron kitabxanalar əsasən dövlət kitabxanalarının elektron kitabxanaları ilə məhdudlaşır. Belə ki, M.F.Axundov adına milli kitabxananın elektron kataloqunda arxeologiya və etnoqrafiya üzrə axtarış zamanı 2272 adda material nəticə əldə etmək olur. Qeyd edək ki, bu axtarış predmet, sənədin yerləşdiyi yer, nəşr yeri, nəşr dili, sənədin forması, sənədin məzmunu kateqoriyaları üzrə ümumilikdə aparılan axtarışın nəticəsidir. Etnoqrafiya üzrə eyni axtarış zamanı 2201 adda mənbə əldə olunmuşdur (2021-ci il üzrə).

Arxeologiya və etnoqrafiya üzrə elektron informasiyanı yalnız ümumi xarakterli elektron kitabxanalarda deyil, həm də bu sahələr aid sənədin retrospektiv axtarışına imkan verən birləşdirilmiş məlumat bazalarında da tapmaq mümkündür. Dünya təcrübəsində elmin ayrı-ayrı sahələri üzrə ixtisaslaşmış elektron bazalar da yaradılır ki, bunlar da elmin elektron informasiya təminatında mühüm yer tutur. Müxtəlif elm və tədqiqat müəssisələri arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatları üzrə iri həcmli elektron bazalar yaratmış və açıq istifadəsini təşkil etmişdilər. Nümunə olaraq tDAR (The Digital Archaeological Record) məlumat bazasını göstərmək olar. tDARarxeoloji tədqiqat qeydləri üçün beynəlxalq bir rəqəmsal bazadır. tDAR-ın istifadəsi, inkişafı və saxlanması "Digital Antiquity" adlı arxeoloji məlumatların

uzunmüddətli qorunmasına və bu məlumatlara çıxışların artırılmasına məqsədlə təsis olunmuş təşkilat tərəfindən idarə olunur (<https://www.digitalantiquity.org>). Qanuni şəkildə fəaliyyət göstərən bu qeyri-kommersiya təşkilatını dörd nəfərdən ibarət müstəqil direktorlar şurası idarə edir və fəaliyyəti Arkansas Universiteti, Arizona Dövlət Universiteti, Pensilvan Dövlət Universiteti, Vaşinqton Dövlət Universiteti, York Universiteti, Statistik Arasdırmalar Fondu tərəfindən dəstəklənir. Bazanın əsas funksiyası tədqiqatların nəticələri zamanı əldə olunan məlumatları toplayıb saxlamaq və açıq istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir. tDAR arxeoloqların, tədqiqatçıların, arxeoloji resursları istifadə və idarə edən təşkilat və qurumların ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. tDAR-da məlumatlar sənədlər, coğrafi məlumatlar, xəritələr, 2D və 3D şəkillər rəqəmsal formatında yerləşdirilmişdir. Sistemdə istifadəyə verilən materiallar belə qruplaşdırılmışdır: a) sənədlər: arxeoloji sahə tədqiqatları, məqalələr, sahə və laboratoriya qeydləri, kataloqlar, dissertasiyalar və tezislər, kolleksiyalar, araşdırma layihələrinin və təşkilatların tarixi sənədləri; b) verilənlər paketi: arxeoloji obyektlər haqqında məlumatları, yerləri və digər arxeoloji hadisələri təsvir edən kodlaşdırma cədvəlləri (csv, tab, accdb, mdb formatlarında); c) virtual: Uzaqdan zondlama faylları, 3D-skan fayllar (OBJ & E57) Arxeoloji qaynaqlar haqqında məlumatlar GPS, GIS, müqavimət, GPR və fərqli exolotlar və müxtəlif sensorlar tərəfindən toplanmışdır ç) şəkillər: arxeoloji və ya arxeoloji tədqiqatlarla əlaqəli şəkillər və illüstrasiyalar (tiff, .tif jpg, .jpeg .png.bmp, .gif, .pict formatlarında); d) Coğrafi məlumatlar: Arxeoloji qaynaqlar haqqında məkan məlumatları, coğrafi təsvirlər (xəritələr).

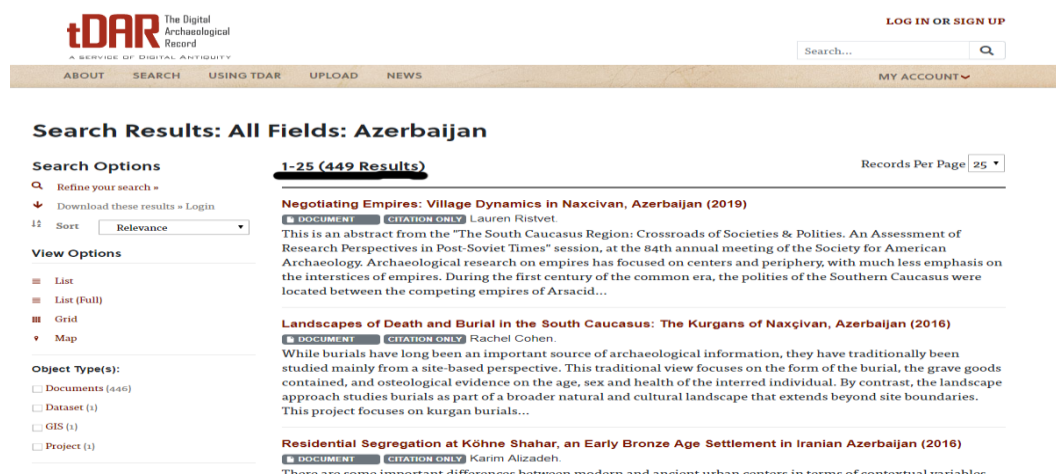
tDAR-a giriş qabaqcıl axtarış imkanları ilə təmin edilən web interface vasitəsilə həyata keçirilir. Onun məzmunu Google və digər böyük axtarış motorları tərəfindən indekslenir. Qeydiyyatdan keçmiş tDAR istifadəçiləri üçün müəllifləri tərəfindən müvəqqəti olaraq qadağan edilən və qanunla qorunan məxfi məlumatlardan əlavə bütün məlumatlar İnternet vasitəsilə sərbəst şəkildə əldə edilə bilər. Müəyyən bir ərazidə müxtəlif arxeoloji məlumatların idarə olunması, sənədlərin, məlumat banklarının və şəkillərin təşkili, hesabat və bibliografik məlumatlar, mövcud tədqiqat materiallarının təhlillə mübadiləsi, məqalələr və kitablarla bağlı məlumatların dərc edilməsi, məxfi materialların qorunması və s. databazanın təqdim etdiyi xidmətlərdir.

tDAR-da məlumatlar 350-dən çox kollec və universitetlər, dövlət qurumlara xidmət göstərir. 2016-cı ilin dekabr ayının məlumatına əsasən tDAR 383,000-dən çox arxeoloji hesabat və digər sənədlər (9,800-dən çox rəqəmsal tam mətn faylı), 20,000 şəkillər, 450 coğrafi verilənlər, 150 mənzərə və ya üç ölçülü obyektlərin şəkilləri toplanmışdır [14, 238-249 s].

tDAR-da məlumatların əksəriyyəti Şimali Amerika ilə bağlıdır. Ancaq, bu sistem beynəlxalq baza kimi nəzərdə tutulub və bütün qitələrin arxeoloji və tarixi qeydləri də əks olunur. ABŞ-dan başqa digər ölkə təşkilatları rəqəmsal məlumatların idarə edilməsi üçün tDAR-dan istifadə edirlər (Şəkil. 3.4.). Bu bazada Azərbaycan haqqında materiallar az da olsa da axtarış zamanı əldə etmək olur. Belə ki, bazada "Azərbaycan" açar sözü ilə axtarış apararkən 449 adda material üzə çıxarıldı. Onların böyük əksəriyyəti xarici müəlliflərin əsərləridir. (Şək. 3, 4)

Şəkil. 3. DAR məlumat bazasından istifadə edilən ölkələr.

Şəkil 4. tDAR məlumat bazasında Azərbaycan üzrə axtarışın nəticəsi

Arxeologiya və enoqrafiya üzrə digər ən böyük beynəlxalq məlumat bazası HRAF-dır ([Human Relations Area Files](https://hrf.yale.edu/)). Onun missiyası keçmişdə və indiki dövrdə mədəni müxtəlifliyi ilə cəmiyyətin anlaşılmasını təmin etməkdir. Bu missiyanı yerinə yetirmək üçün HRAF tədqiqat, tədris və təlim üçün elmi qaynaq və infrastruktur yaradır, həmçinin mədəniyyətlərə daimi dəyişikliklə bağlı orijinal tədqiqatları dəstəkləyir. HRAF verilənlər bazasında dünyanın əsas bölgələrində keçmiş və indiki dövr mədəniyyətlərinə dair etnoqrafik və arxeoloji mətnlər toplanmışdır. HRAF-ın sənədləri əsasən mətndən ibarət olsa da, HRAF-ın tədqiqat vasitəsi kimi fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, onun indeksləşdirilmiş məzmunu və güclü axtarış imkanları var. Bu gün HRAF internetdə dinamik və tam indeksli elektron kolleksiyaları inkişaf etdirir. HRAF-ın iki rəqəmsal kolleksiyası var: eHRAF Dünya Mədəniyyətləri (World Cultures) və eHRAF Arxeologiya (<https://hrf.yale.edu/>).

eHRAF Dünya Mədəniyyətləri (World Cultures) bazası - millətlərin və etnik qrupların mədəni və sosial həyatının müxtəlifliyinə dair tam mətnli sənədləri özündə cəmləşdirir. Baza həmçinin antropologiya, coğrafiya, tarix, sosiologiya, demoqrafiya, iqtisadiyyat və s. ilə əlaqəli bütün elmi fənlərdə tədris proseslərində istifadə olunur.

eHRAF [Archaeology](https://hrf.yale.edu/) (Arxeologiya) - arxeologiyaya dair tam mətn sənədlərindən ibarətdir. eHRAF [Archaeology](https://hrf.yale.edu/) məlumat bazası arxeologiya, tarix və mədəni müxtəliflik ilə əlaqəli biliklərin tədris proseslərində geniş istifadə olunur.

Bazada materiallar 1940-cı illərdə hazırlanmış Mədəniyyət Materiallarının Sxemi (Outline of World Cultures-OWC) üzrə sistemləşdirilir. Bu sistem insan davranışının, ictimai həyatın və adətlərin, maddi mədəniyyətin və insan mühitinin təsnifatı üçün etnoqrafik bir

sistemdir. Əvvəllər bu indeksləmə sistemi Etnoqrafiya Kolleksiyaşının kağız və mikrofilm versiyalarında istifadə olunurdu, indi isə OWC tezaurusu eHRAF Dünya Mədəniyyətləri və eHRAF Arxeologiya məlumat bazalarına xidmət edir. Hər il eHRAF Dünya Mədəniyyətlərinə təxminən 20-30 mədəniyyət haqqında 40.000 səhifə material əlavə olunur.

Azərbaycanda dünya təcrübəsi ilə ayaqlaşa bilən məlumat bazaları təssüf ki mövcud deyil. Aparılan araşdırmadan aydın oldu ki, müasir İKT-nin sürətli inkişafı və insanlar tərəfindən onların imkanlarının öyrənilməsi elmi fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə böyük təsir göstərmişdir. Dünya təcrübəsində arxeologiya və etnoqrafiya sahəsinə, və o cümlədən bu elmlərinin informasiya təminatında İKT-nin tətbiqi geniş şəkildə tətbiq olunur. Azərbaycanda aparılan arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların elektron informasiya təminatı üzrə bir çox işlər görülsə də burada da pərakəndəlik və vahid mərkəzləşmənin olmaması müşahidə olunur. Aparılan araşdırmalar: mövcud vəziyyətin təhlili və nəticənin dünya təcrübəsi ilə müqayisə bunu deməyə əsas verir. XXI əsrin reallıqlarını və tələblərini nəzərə alaraq və yuxarıda şərh olunan beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq Azərbaycanda aparılan arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların vahid elektron informasiya sistemi yaradılmalıdır. Bu məsələlərin həlli üçün arxeologiya və etnoqrafiya üzrə elmi fəaliyyətlə məşğul olan hər bir elmi qurum və digər informasiya müəssisələrinin qarşısında böyük və təxirəsalınmaz vəzifələr durur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Kitabxanası - 90: məqalələr məcmuəsi /baş red. və burax. məsul K.M.Tahirov; red. A.T.Abdullayeva.- Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası, - 2013.- 152 s.
2. Əliquliyev, R.M. mövcud dünya vəziyyəti, problemləri və inkişaf perspektivləri /R.M.Əliquliyev, R.Q.Ələkbərov, R.M.Alıquliyev [və b.]. - Bakı: "İnformasiya Texnologiyaları" nəşriyyatı, - 2015.- 127 s.
3. Андреев, В. А. Электронные библиотеки: опыт создания за рубежом // - Москва: Научные и технические библиотеки, - 1998. № 2,-с.8-11.
4. Афанасьев, Г.Е.Донские аланы (социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона /Г.Е.Афанасьев.- Москва: Наука, - 1993. - 178 с.
5. Безверщенко, Л.С. Использование геоинформационных технологии в археологических исследованиях // - Москва: Современные тенденции развития науки и технологии, - 2015. №1-3, - с.143-146].
6. Белинский А. Б. Применение методов дистанционного зондирования земли при создании геоинформационной системы «Археологическое наследие Ставропольского края» //Труды II (XVIII) Всероссийский археологический съезд в Суздале, - Суздаль: - 20-25 октября, - 2008, - т. III. - с. 260-261.
7. Всемирная встреча на высшем уровне по вопросам информационного общества. Женевский этап (10–12 декабря 2003 года). План действий [Электронный ресурс]. URL:https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0005!!PDF-R.pdf
8. Горный, Е, Вигурский К Развитие электронных библиотек - мировой и российский опыт, проблемы, перспективы: [Электронный ресурс] / URL: <http://www.fanread.net/book/2415310/?page=3>
9. Ершова Т.В., Ю.Е. Хохлов Опыт и перспективы интеграции российских социально значимых электронных информационных ресурсов на основе концепции электронных библиотек // - Казань: Электронные библиотеки, - 2001. том 4.- вып. 1.- с.15-21.
10. Ковалевская, В. Б. Компьютерное картографирование и анализ этнокультурных связей населения Кавказа I тыс. н. э. //Труды II (XVIII) Всероссийский археологический съезд в Суздале, - Суздаль: - 20-25 октября, - 2008, - т. III. - с. 272–275.

11. Халяпин, М. В. Объекты историко-культурного наследия степного Приуралья в свете геоинформационных исследований (из опыта проектирования регионального ГИС) //Труды II (XVIII) Всероссийский археологический съезд в Суздале, - Суздаль: - 20-25 октября, - 2008, - т. III. - с. 284-287
12. Электронный ресурс]. URL:https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0004!!PDF-R.pdf
13. Clarke, D. Spatial Archaeology /D.Clark. - London: Academic Press, - 1977.-386 p.
14. Francis, P. tDAR: a cultural heritage archive for twenty-first-century public outreach, research, and resource management /P. Francis, W. Keith, A. Leigh s. o. //- Washington: Advances in Archaeological Practice, - 2017. V 8, - 238-249 p.
15. Hodder, I. The Spatial organisation of culture /I. Hodder. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, - 1978. - 310 p.
16. Licklider, S. Libraries of Future /S.Liclider.- Cambridge: M.I.T Press, - 1965. - 219 p.

WORLD EXPERIENCE ON THE APPLICATION OF ICT IN THE INFORMATION SUPPLY OF ARCHEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Safiqova Yasaman Feyzulla

Summary

As you know, the most important aspect of the development of information technology is the organization of the creation and use of information resources. The implementation of this work as a task falls on both institutions conducting scientific research and enterprises providing information services. In recent years, due to the rapid development of computer technology and information technology, fundamentally new conditions have arisen for the successful operation of the scientific community and the dissemination of informal information. With the use of ICT, various online environments are being created in the fields of knowledge: electronic medicine, electronic astronomy, electronic chemistry, electronic physics, electronic history, electronic archeology, electronic ethnography, etc. has been formed. The formation and integration of online environments, such as electronic archeology or electronic entography, into the global information space is not limited to the existence of a telecommunications environment. Here, first of all, it is supposed to ensure the use of global and internal information resources. The development of information and telecommunications infrastructure has created all the necessary opportunities for creating, collecting and processing information resources on archeology and ethnography. The article examines the modern world experience in the use of information and communication technologies in archeology and ethnographic sciences.

МИРОВОЙ ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ИКТ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

Садыгова Ясемен Фейзулла кызы

Резюме

Как известно, важнейшим аспектом развития информационных технологий является организация создания и использования информационных ресурсов. Выполнение этой работы как задача ложится как на учреждения, проводящие научные исследования, так и на предприятия, оказывающие информационные услуги. В последние годы в связи с бурным развитием вычислительной техники и информационных технологий возникли принципиально новые условия для успешной

деятельности научного сообщества и распространения неформальной информации. С применением ИКТ создаются различные онлайн-среды в областях знаний: электронная медицина, электронная астрономия, электронная химия, электронная физика, электронная история, электронная археология, электронная этнография и др. сформировался. Формирование и интеграция онлайн-сред, таких как электронная археология или электронная этнография, в глобальное информационное пространство не сводится только к существованию телекоммуникационной среды. Здесь в первую очередь предполагается обеспечить использование глобальных и внутренних информационных ресурсов. Развитие информационно-телекоммуникационной инфраструктуры создало все необходимые возможности для создания, сбора и обработки информационных ресурсов по археологии и этнографии. В статье исследуется современный мировой опыт использования информационно-коммуникационных технологий в археологии и этнографических науках.

Daxil olma tarixi 03 oktyabr 2023-cü il

UOT:94(479.24).

**QƏDİM VƏ İLK ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ
QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ-SİYASİ COĞRAFIYASI**

Nağıyev Elsevər Niyazi oğlu, Mehdiyev Eldar Musa oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
eldarmeh1@gmail.com

Xülasə: *Qərbi Azərbaycan ərazisinin köklü sakinləri olan Azərbaycan türklərinin tarixini araşdırmaq elmi və siyasi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə qədim və ilk orta əsrlər dövründə Qərbi Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası təhlil olunmuşdur. Azərbaycanın tarixinin e.ə. III - II minilliyə dair yazılı mənbələrin kifayət qədər olmaması həmin dövrdə Qərbi Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasının geniş şərhinə imkan verməsədə, etnoqrafik və toponomik məlumatların verdiyi imkanlar əsasında təhlillər aparmaq mümkündür. İlk orta əsrlər dövründə Qərbi Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası ilə bağlı tarixi faktlar isə nisbətən daha genişdir və tədqiqatçılar tərəfindən elmi mübadiləyə daxil edilmişdir. Mövzu ilə bağlı aparılmış araşdırmalarda əldə olunmuş nəticələrə əsasən Qərbi Azərbaycan ərazisinin köklü sakinləri- aborigenlərinin Azərbaycan türkləri olduğunu əsaslı faktlarla təsdiqləmək mümkündür. Bu, isə həm Azərbaycan tarixi, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixi coğrafiyasının hərtərəfli və elmi şəkildə araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır. Araşdırmanın hərtərəfli və məzmunlu təhlil olunması üçün bir sıra tarixi ədəbiyyat və mənbələrdən istifadə edilmişdir.*

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Basarkeçər, Qəmərli, Ağbaba, Qaraqoyunlu mahalı, Vedibasar, Zəngəzur, Göyçə, Gümrü.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Басаркечар, Гемерли, Агбаба, Каракоюнлунский район, Ведибасар, Зангезур, Гекча, Гюмрю.

Key words: West Azerbaijan, Basarkechar, Gamarli, Agbaba, Garagoyunlu district, Vedibasar, Zangezur, Goycha, Gyumru

Azərbaycanın tarixi torpaqları olan, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisinin aborigenləri olmuş Azərbaycan türklərinin tarixini araşdırmaq elmi və siyasi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Azərbaycanın qərb sərhədləri mövzusunda tədqiqatlar apararkən ən çətin problemlərdən biri də mənbə məsələsidir. Məntiqi olaraq tədqiqatın mənbə bazasına yazılı qaynaqlar, arxeoloji və antropoloji materialları aid edirik. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, antik dövr Albaniyası ilə bağlı sırf dövrə aid olan yerli yazılı mənbə hələlik aşkar olunmayıb. Əlimizdə olan ən erkən yerli mənbə Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsəri hesab olunur ki, bu əsərdə Albaniyanın antik dövrü ilə bağlı yalnız epizodik məlumatlar verilmişdir, əsərdə daha çox erkən orta əsrlər dövrü Albaniyasından bəhs olunur. Albaniyanın antik dövrü ilə bağlı məlumatların böyük hissəsini isəyunan və latın dilli mənbələrdən təmin edilməyə çalışılmışdır.

Albaniya qərbdə İberiya ilə həmsərhəd idi. Antik müəlliflərin demək olar ki, hamısında Albaniyanın qərb sərhədləri ilə bağlı məlumat kimi onların qərbdə iberlərlə qonşu olması göstərilib. Albaniya dövləti formalaşana qədər ərazidə Kaspi (Xəzər) tipi olaraq xarakterizə olunan əhali qrupu yaşamışdır ki, müasir Qafqazda azərbaycanlılardan başqaikinci bir xalqla təmsil olunmur. Hələ ən qədim zamanlardan ərazidə Kür-Araz mədəniyyəti olaraq tanınan Erkən tunc dövrü mədəniyyəti yayılmışdı. Bu mədəniyyətin izləri Azərbaycan Respublikasından əlavə, Gürcüstanın və Ermənistanın şərq ərazilərində, Anadoluda, Şimali Qafqaz ərazisində, Cənubi Azərbaycanda da aşkarlanmışdır [2, s. 109]. Tədqiqatçıların bir qrupu Alazan (Qanıx) çayını, bir qrupu isə, İori (Qabırri) çayını iber-alban sərhədi olaraq

göstərir [30, s.113]. Lakin, bölgənin arxeologiyası, həmçinin əraziyə aid antropoloji nümunələr İori çayından qərbdəki müəyyən ərazilər, hətta Araqvi çayının yuxarı axarlarına qədər olan ərazilərin, Şərqi Ermənistanın bəzi ərazilərinin etnik albanların yaşadığı areala daxil olmasını göstərir. Xüsusilə e.ə. I əsrin sonu-əranın I-II əsrlərində baş verən hadisələri təsvir edən mənbələrdə bunu açıq şəkildə görmək olar. Erkən alban mədəniyyəti olaraq xarakterizə olunan Yaloylutəpə mədəniyyəti də yenə də Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının şərq rayonlarını əhatə etmişdir. Maraqlısı odur ki, gürcü müəllifləri özləri də antik dövrlərdə Gürcüstanın şərq ərazilərindəki fərqli bir mədəniyyətin mövcudluğunu qəbul edir, bunu öz əsərlərində həlləndirirlər. Təbii ki, bu fərqli mədəniyyətin daşıyıcısı alban tayfaları olmuşdur. Antik dövrlərdən başlayaraq şərqdə Xəzər dənizindən qərbdə Dəryal keçidinə qədər olan ərazidə albanlar yaşayıb. Antropoloji materiallara əsasən bu rayonların əhalisi eyni antropoloji qrupa aiddir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ərazidə ən qədim zamanlardan dolixokran, ensizsifət Kaspi (Xəzər) tipi, sonrakı dövrlərdə isə geniş simalı qədim alban tipi yaşamışdır. Müasir Qafqazda bu cür, yəni dolixokefal baş quruluşuna malik xalq albanların varisi olan azərbaycanlılardır [25,s.37]. Deməli, ərazinin yerli sakinləri olan albanlar danışılan dövrdə bu torpaqlarda sayca digərlərindən üstün idilər. Bunu təkcə müasir Azərbaycan Respublikasının qərb ərazilərində deyil, Gürcüstan Respublikasının şərqində, Ermənistanın şərqində antik dövrlərə, hətta daha qədim dövrlərə aid aşkarlanan dolixokefal baş quruluşlu sümük qalıqları sübut edir [25, s. 36].

Tariximizə, elmimizə, maddi və mənəvi irsimizə partiyalılıq, sinfilik mövqeyindən yanaşmaq vərdisi, “başqasının daxili işlərinə qarışmaq” vahiməsi üzündən xalqımızın... Azərbaycan Respublikası həddlərindən kənarında olan qüdrətli qolları, Cənubi Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda yaşayıb-yaradan soydaşlarımızın adlarını çəkməyə belə uzun illər cəsarətimiz çatmayıb. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların aqibəti bu mənada daha dözülməz olmuşdur [18,s.3]. Bununla əlaqədar İ.Məmmədov xüsusi vurğulayır: “Təəccüblü burasıdır ki, aborigen əhali olan Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi haqqında qısa məlumat verməyi belə nə erməni tarixçiləri, nə də Azərbaycan tarixçiləri rəva bilməmişlər. Erməni olmadıqlarına görə onlar “Erməni xalqının tarixi”ndən, Azərbaycanda yaşamadıqlarına görə “Azərbaycan tarixi”ndən kənarında qalmışlar.” [14,s.8].

Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan ərazisində ən qədim dövrlərdən yaşamağa başlamışlar. Bu faktı əsaslı şəkildə təsdiqləyən amillərdən biri həmin xalqın, tayfanın adını özündə yaşadan toponimlərdir. Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərə, IV-VII əsrdən başlayaraq Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərə istinad edib bu qənaətə gəlmək olur ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türkləri yerli sakinlər olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraqdan - Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər.

IV əsrin ikinci yarısındakı hadisələri qeyd edən Favstos Buzandın məlumatlarında da Cənubi Qafqaz zonasında (o, cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində) hun və digər türk etnoslarının mövcud olduğu bildirilir. İndiki Ermənistan ərazisində tarixən yaşayan qədim türk tayfalarından biri elə məhz hunlar olmuşdur. Ermənidilli mənbələrdə hunlar - xaylantürklər adlandırılır [12,s.172]. Bu tayfa Qərbi Azərbaycanın ərazisində IV-V əsrlərdə məskən salmışdır. Son dövrlərə qədər (XX yüzilliyin 80 – ci illərinədək) ermənilərin Şərqi Ermənistan adlandırdığı indiki ərazidə qorunub saxlanılan qədim oğuz qəbirləri, qoç, qoyun qəbir daşları yəhərli-yüyenli at heykəlləri xalqımızın tarixi keçmişi ilə səsləşir. “Ermənistan azərbaycanlıları yaşayan bir çox yerlərində, xüsusilə Basarkeçər, Artaşat (keçmiş Qəmərli), Amasiya (keçmiş Ağbaba), Eçmiədzin, Krasnı (keçmiş Qaraqoyunlu mahalı) və s. rayonlarda

sıx-sıx qoyun heykəllərinə, qəbir daşları üzərində qoyun, qoyun başı qabartmalarına tuş gəlmək olur” [22, s.142].

Bu ərazidə yaşayan ilk qədim türk tayfalarından biri **kimmerlər** olmuşlar. Bu adı daşıyan tayfalar miladdan əvvəlki minillikdə Krim, Cənubi Qafqaz və Kiçik Asiya regionunda yaşamış və tarixi mənbələrdə kimmer (yunan mənbələrində), qimirri (assur mənbələrində), qomer (Bibliya), qamir (erməni mənbələrində) şəklində verilmişdir. Yunan yazılarında proazərbaycan onomastikasındakı “a” səsinin “i” ilə verilməsi (Maday>Midiya) nəzər alındıqda kamər >kimmer dəyişməsinə qanunauyğun hal hesab etmək lazım gəlir. Göründüyü kimi, qamər tayfaları ilə birbaşa kontaktda olan qədim ermənilərin dilində (qədim erməni yazılarında) həmin tayfaların adı əslinə uyğun şəkildə verilmişdir [12, s.81].

E. ə. VIII əsrdə Qara dənizin şimal sahilləri kimmerlərin vətəni olmuşdur. Onları iskitlər qovmuşlar. Kimmerlər buradan Cənubi Qafqaza və Kiçik Asiyaya gəlmişlər. E.ə. 722-705-ci illərdə kimmerlər indiki Ermənistan ərazisində yaşamağa başlamışlar ki, bu da Urartu çarı I Rusanın dövrünə təsadüf edir (bax: 28; 29). “Kimmerlərin eradan əvvəl VIII əsrdə indiki Ermənistana gəlməsinə qədər burada yaşamış türkdilli əhəlinin necə adlandığı məlum deyil. Ona görə də kimmerlər Ermənistan ərazisində tarixi mənbələrdən adı məlum olan ilk etnosdur” [17, s.76].

Kimmerlərin etnik mənsubiyyəti tarixşünaslıqda mübahisəlidir. Bir qrup tarixçilər kimmerləri irandilli etnos [28, s. 97], başqa bir qrup isə kimmerləri qədim türk tayfalarından biri hesab edirlər [1, s. 102-103; 17, s. 76-82].

Firudin Cəlilov kimmerlər etnoniminin etimoloji təhlilini və morfoloji rekonstruksiyasını nəzərdən keçirərək qamər//qəmər//kimmer etnoniminin kökü/qam//qəm/hissəsini Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif anlamalarda işlənməsini tarixi-xronoloji ardıcılıqla izləyir və M.Kaşğariyə (M.Kaşğari “qam” sözünün şaman anlamında işləndiyini göstərir), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına (Bayındır xanın ulu şamanın oğlu olduğunu göstərir və onun Qamqanın (Qamxan) oğlu olduğuna istinad edir), qədim Azərbaycan antroponimlərinə (Qam-qan “baş, ulu şaman” anlamında Qam buredə isə müqəddəs qurd anlamında işləndiyini xatırladır) istinad edərək [13, s. 82-83] belə qənaətə gəlir ki, “Türk dillərində teonimin (tanrı adının sonralar etnonimə (qədilə adma), qəbilənin kahin tirəsinin adma (şamana), etnotoponimə (qəbilənin yaşadığı ərazi adma) çevrilməsi sistem şəklindədir. Ona görə də qam sözünün etnonim yaradan -ər (xəz-ər, az-ər, tat-ər), -an (tur-an, alp-an), -uq (tur-uq türk) şəkilçiləri ilə işlənilib, qəbilə-tayfa adma çevrilməsi (qamə-ər, qam-an, qam-uq) qanunauyğun haldır” [13, s.83].

Bununla yanaşı, Q.Qeybullayev kimmer çarlarının (Teuşpa, Tuqdame, Sandakşartu, Sandakur) adları əsasında izah edərək aydınlaşdırır ki, bu etnos qədim türk tayfasıdır [17, s.82-89].

Kimmer tayfasının adı indiki Ermənistan ərazisində yer adlarında öz əksini tapmışdır. İrəvanın yaxınlığında Qəmərli rayonunun (04.09.1945-Artaşat), eləcə də Eçmiədzin rayonunun ərazisindəki Qəmərli kəndinin adı (15.07.1946-Medzamor) kimmer qədim türk tayfasının adını əks etdirir.

Onu da əlavə edək ki, indiki Ermənistanın Gümrü şəhərinin adı da (Şörəyel sultanlığının ərazisinə daxil olan Gümrü şəhərinin 1804-ci ildə Rusiya tərəfindən işğalından sonra 1837-ci ildə Nikolay Gümrüyə gəlir. Elə 1873-ci ildə şəhərin adı dəyişdirilib çarın arvadının şərəfinə Aleksandropol qoyulmuşdur [21, s.36-37]. Leninin ölümündən sonra onun adını əbədləşdirmək məqsədi ilə şəhərin adı Ermənistan SSR Ali Sovetinin fərmanı ilə yenidən dəyişdirilib Leninkan adlandırılmışdır. SSRİ dağılandıqdan sonra şəhərə Qumayri, sonra isə təkrar olaraq Qyumari, yəni Gümrü adı verilmişdir) kimmer etnonimi əsasında formalaşmışdır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamış türk tayfalarından biri də **saklar** olmuşdur. Assur mənbələrinə görə saklar e.ə.VII əsrdə Qara dənizin şimalından Qafqaza gəlməyə başlamışlar. Herodot bu tayfanın adını skif kimi verir. Q.Qeybullayev yazır: “Həm kəmərler, həm saklar atlı etnoslar idilər, atdan qoşqu və minik heyvanı kimi istifadə edir, atın südünü içir, ətini yeyirdilər. Ona görə də antik müəlliflər hər iki xalqı “at südü içənlər” adlandırırdılar. Bu, bütün qədim türk xalqları üçün səciyyəvi olmuşdur. İrandilli xalqların tarixində belə şey yoxdur. Saklar Gürcüstanın şərqini, bütünlüklə Şimali Azərbaycan ərazisini və indiki Ermənistanı tutdular və e.ə 680-cı ildə Araz sahillərinə çatdılar” [16, s.48].

Sakların Qərbi Azərbaycan ərazisinə gəlmələri e.ə. VII əsrdən başlamışdır və beləliklə, ərazidə Sak dövləti yaranmışdır. Bu tayfanın adı indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Sisyan rayonunun adında öz izini qoruyub saxlamışdır.

Ə.Ələkbərli yazır: “Makedoniyalı İsgəndərin şərqə yürüşü ilə bağlı e.ə. IV yüzilin 2-ci yarısında Sak padşahlığı süqut edir və bu nəhəng Türk dövlətinin şimalı və cənubu arasında kəskin ayrılma baş verir. Şimalda və Cənubda bir sıra türk dövlətləri (Atropatena, Albaniya, Sisakan, Sakasena və s.) yaranır. Bu vaxtlar Armaniya yunanların işğalı altına keçir, e.ə. 321-ci ildə Selevkilər dövlətinin tərkibinə qatılır. Həmin tarixdən e.ə. 202-ci ilə qədər Armaniyada türksöylü Oruzlar // Oğuzlar (Sak boyundan) sülaləsi, e.ə. 202-ci ildən etibarən isə əslən mıdyalı Artaşlar (Qamər boyundan) sülaləsi hakimiyyətdə olur”. [15, s.10].

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim türk tayfalarından biri də **quqarlar** olmuş, təqribən e.ə. VII-VI əsrlərdə bu ərazidə yaşamışlar. Tarixən Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində Qoqarena əyaləti olmuşdur ki, bu da, şübhəsiz, quqarların adı ilə bağlıdır. Onlar Göyçə gölü ətrafında yaşamışlar. Türk mənşəli quqar tayfasının adı daha qabarıq şəkildə indiki Ermənistanın Quqark rayonunun adında özünü göstərir. Türkiyə tədqiqatçısı M.Fahrettin Kırzioğlu yazır: “Arsaklılar çağında Gölədən Tiflis altındakı Borçalıya kimi uzanan və XIII əyaləti təşkil edən bölgənin “Quqark” (Quqarlar) adı da əski “Qoqar-en”dən qalmadır” [10, s. 10].

“Sonrakı tarixi mənbələrdən aydın olur ki, 387-ci ildən sonra Gögər ölkəsi uzun müddət İberiya ərazisinə daxil edilmişdir. M.Xorenasi (V əsr) Gögər vilayətinin adını erməni dilinin qaydalarına uyğun olaraq Quqark şəklində yazmışdır. Sözü kökünü qədim azər dilindəki gögər//qöqər formasına uyğun quqar vermişdir, «k» isə erməni dilindəki cəmlilik bildirən şəkilçidir” [5, s. 66].

İndiki Ermənistanın ərazisində tarixən yaşayan türk tayfalarından biri isə **şiraklar** adlanırdı. Bunlar haqqında ilk məlumatı I əsrdə Strabon vermişdir. Tarixi mənbələrdə bu etnonim şirak, şıraç, çirak fonetik formalarında qeyd olunmuşdur. Bu tayfanın türk mənşəli olması haqqında M.Seyidovun [22, s.47-59], Q.Qeybullayevin [17, s. 105-108] və Q.Məşədiyevin [20, s.228] əsərlərində də məlumatlar vardır.

Şirak tayfası Göyçə gölü ətrafında, Arpaçaym sahilində yaşamışdır. Bu tayfanın adı indiki Ermənistanın ərazisində tarixən mövcud olmuş Şirak əyalətinin adında, Şörəyel toponimində özünü qoruyub saxlamışdır. Şirak türk tayfasının adını özündə əks etdirən ərazilərdə tarixən yalnız azərbaycanlılar yaşamışlar. Bu da Şirakların qədim türk tayfalarından olduğunu sübut edən tarixi dəlillərdən biri və başlıcasıdır. Onu da qeyd edək ki, şirak tayfası azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfalarından **qarqarlar** və **peçeneqlər** də yaşamışlar. Bu tayfaların adlarını özündə yaşadan toponimlər indiki Ermənistan adlanan ərazidə mövcuddur [9, s. 162-163, 207-208].

Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən yaşamış türk tayfalarından biri də **şadılı** tayfası olmuşdur. Şadılı tayfası “qədim şadlı boyu ilə bağlıdır, şadlı sözü isə qədim türk dilində titul bildirən şad sözündən yaranmışdır” [4, s.70].

“Şad” sözü qədim türklərdə hərbi titul mənasında işlənirdi [27, s.519]. Firudin Ağasıoğlu yazır: “.. şad titulu müxtəlif türk bölgələrində işlənmişdir. İrəvan mahalında bu titulun ən qədim yazılı tarixi m.ö. VII əsrin ortalarına aiddir. Asur yazısında keçən bu məlumat həmin çağda Kur-Araz çayları arasındakı ərəziləri əhatə edən və Vədi də daxil olmaqla, mərkəzi Göyçə gölü hövzəsi olan saqa-qamər boyalarının qurduğu Saqa dövləti ilə bağlıdır. Burada söhbət dövlət başçısı Tuğdamm oğlu Sandak -Şatər haqqında gedir” [10, s.11]

Şadlı türk tayfasının adı Qərbi Azərbaycanın Vedibasər mahalında 1988-ci ilə kimi azərbaycanlıların yaşadığı Şidli toponimində öz izini qoruyub saxlamışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən məskunlaşan qədim türk tayfalarından biri də **kəngərlərdir**. Kəngərlər bu əraziyə eramızın IV əsrindən sonra gəlmişlər. Qədim türk tayfalarından olan kəngərlər əsasən Ağrı vadisində, indiki Ermənistanın Gürcüstanla sərhədlərində yaşamışlar.

Kəngərli tayfasının adı Ağbaba mahalındakı Kəngər dağının adında özünü qoruyub saxlamışdır. Eləcə də kəngərli tayfasının qollarından olan **pol, çor** etnonimləri ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində xeyli yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur [17, s.112-114].

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən **cinli, oğuz, sabunçu, baharlı, bayandur, əfqanlar, qacar, peçeneq, qazax, əfşar, xalac, şamlı, ustacılı, türkmən, ayırım, qarapapaq, muğanlı** və b. türk tayfaları yaşamışdır [10, s.11]. Onların adlarına Əfşar (Vədi), Xalac (Qafan), Qaçaran (Qafan), Qaraqoyunlu (Cəmbərək), Qaraiman (Basarkeçər) və s. toponimlərdə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, tarixən yaşamış 24 oğuz tayfasının hamısının adı ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində xeyli toponimlər olmuşdur ki, bu da ərazinin qədim Oğuz yurdu olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş **varsaq, barsil, şıraç // siraç, qaşqay, saq, arsaq, bulqar** kimi türk tayfaları çox-çox qədim zamanlardan yaşamışlar [22, s.336]. Bu baxımdan erməni tarixçisi M.Xorenasinin türk tayfalarından biri olan bulqarların eramızdan əvvəl indiki Ermənistan ərazisində yaşadığını göstərən aşağıdakı fikri çox qiymətlidir: “O zaman Qafqazın böyük dağlarının ətəklərindəki Bulğarlann ölkəsində düşmənçilik başladı və onların çoxu bizim ölkəyə (indiki Ermənistan ərazisi nəzərdə tutulur – red) gəldilər və Qoğdan (İrəvanın yaxınlığında yaşayış məskəni olmuşdur – red) aşağıdakı bərəkətli yerlərdə uzun müddət yurd saldılar” [22, s.325].

Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən yaşamış türk tayfalarından biri **zəngi** idi. Bu tayfanın adı qədim çağlarda sanqi şəklində yazılmışdır [5, s. 114]. **Zəngi** tayfası türk mənşəlidir. Fəruq Şümer yazır: “Əlcəzir və Suriya hakimləri olan zəngilər də türk məmlük ailəsindən idilər” [23, s. 123].

Ərəb ölkələrindəki məmlük türkləri qıpçaq tayfalarıdır. Deməli, zəngilər qıpçaq tayfalarından biridir: “Zəngilər təkcə Ağrı vadisində deyil, həm də Zəngi (Zəngəzur) bölgəsində yaşamışlar. Ümumiyyətlə, İrəvan mahalının digər qədim tayfaları kimi zəngi boyları da sonralar geniş ərazilərə yayılmışdır. Belə ki, Quzey Azərbaycanda Zəngilan və Sanqaçal toponimlərində də izini qoymuş zəngilər bir zamanlar Türkünstan çöllərinə qədər köç etmişlər” [4, s.72].

Qərbi Azərbaycan ərazisinin zəngin tarixi vardır. Ermənistan haqqında ilk məlumatlar Bisitun yazılarında, Strabonun, Herodotun əsərlərində verilmişdir. Lakin bu qaynaqlarda adı çəkilən Ermənistanın indiki Ermənistan ərazisi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bəzi mənbələrdə e.ə. IV əsrin sonlarında yaranmış Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Artabazın olduğu qeyd edilir. Artabazın hakimiyyəti illərində çox güman ki, sonrakı Şərqi Ermənistan ərazisi də Azərbaycanın tərkibində daxil imiş [3, s.139].

E.ə.189-cu ildə Azərbaycanın qonşuluğunda Armeniya dövləti yaratmaq istəyirlər. Hətta Armeniya hökmdarları Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistanın Ağrı vadisinə və onun dağlıq hissəsinə hücum edir və oranı ələ keçirirlər. Lakin azərbaycanlılar sonralar bu torpaqları geri alırlar [1, s.140].

III-VII əsrlərdə indiki Ermənistanın müəyyən əraziləri Sasanilər hakimiyyətinə tabe idi. 387-ci ildə indiki Ermənistanın Ağrı vadisi İranın, Quqark vilayəti isə Gürcüstanın tərkibində olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan ərazisində Syunik vilayət olmuşdur. Bu, 12 vilayətdən ibarət idi [19, s. 95]. 591-ci ildə İranla Bizans arasında bağlanan müqaviləyə əsasən Ağrı vadisinin bir hissəsi və Syunik vilayəti İranın tabeliyində qaldı [18, s.90].

Girdman vilayətinin Albaniyanın qərb ərazilərinə daxil olması fikri isə daha ağlabatandır, təkcə ona görə ki, M.Kalankatlı onu Uti vilayətinin havarı olaraq göstərmişdir. Uti vilayətini isə Albaniyanın daha çox mərkəzi və qərb ərazilərini əhatə edirdi. Eyni zamanda, XIII əsr müəllifi Gəncəli Kirakos qeyd edir ki, Vardan Tavuş (Tovuz) və Şamxorun (Şəmkirin) qonşuluğunda “Girdman” qalasını tikdirdi. Bu məlumat da, həmçinin, göstərir ki, Girdmanı Albaniyanın hardasa qərb sərhədləri daxilində axtarmaq daha doğru olardı. Lakin Azərbaycan tarixşünaslığında olan dağlıq Şirvan ərazisindəki ikinci Girdman fikri də əsassız deyil. İlk dəfə XII əsr müəllifi Fələki Şirvaninin şerlərində Şirvanda Girdmançay hövzəsində bu vilayət qeyd olunmuşdur[26,s.186]. Lakin, mənbələrin əksəriyyətində Şəmkirçay hövzəsində, İberiya ilə sərhəddə yerləşən Girdmandan danışılır. Hətta, Şamxorçayın qollarından biri də erməni mənbələrində Kartman çayı olaraq qeyd olunub [26,s.186]. Girdiman Qafqaz Albaniyası ərazisinin tarixən formalaşan, antik və erkən orta əsrlərdə ölkənin hərbi-iqtisadi və dini-siyasi həyatında çox mühüm rol oynamış olan inzibati-siyasi vahidlərindən biri olub. Elə buna görə də Albaniya tarixi ilə bağlı yazılı mənbələrdə Girdiman vilayəti, Girdiman knyazlığı, Girdiman qalası, Girdiman məbədi və Girdiman şəhəri barədə məlumatlara tez-tez rast gəlinir.

Girdiman problemi hələlik milli tarixşünaslığımızda yetərinə öyrənilməmiş sahə olaraq qalmaqdadır. Ayrı-ayrı tədqiqatçıların bu problemlə bağlı müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş mülahizə və fikirləri isə öləri və ziddiyyətlidir. Bu da ondan irəli gəlib ki, Girdiman problemi barəsində yazanların əksəriyyəti orta əsr mənbələrinə, xüsusən də erməni-gürcü tarixçilərinin əsərlərinə istinad etməklə kifayətlənmişlər. Halbuki, ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, toponimikası, əhalinin etnik tərkibi, dili, mədəniyyəti və xüsusilə də maddi-mədəniyyət abidələri ilə bağlı əsrlər boyu dəyişilməmiş qalan təbii-tarixi reallıqlar yetərinə nəzərə alınmadan Girdiman vilayətinin tarixi-coğrafiyası barədə fikir söyləmək əlbəttə, düzgün olmazdı. Elə akademik Z.M. Bünyadov da Girdiman vilayətinin lokalizəsinə dair məqaləsində bu amili xüsusi olaraq qeyd edib. Amma təəssüflər olsun ki, əvvəllər olduğu kimi, son onilliklərdə də Girdiman probleminin öyrənilməsində bu amillər, o cümlədən Azərbaycan ərazisində aparılmış olan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmamışdır. Beləliklə, Girdiman problemi 60-70 il əvvəl olduğu kimi, bu gün də milli tarixşünaslığımızda çox ciddi polemika mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Albaniyanın siyasi tarixinin və tarixi coğrafiyasının tədqiqatçısı F.C.Məmmədova Girdiman vilayəti ərazilərini lokalizə etmişdir. Girdiman Kürün sağ sahilində yerləşən siyasi-inzibati vahid kimi Uti əyalətinə daxil olmuşdur. Mənbələrdə bu vilayət Qardman (qədim erməni dilində), Girdiman (qədim İran dilində) və Qardabani (qədim gürcü dilində) adı ilə tanınırdı. Bu vilayətin lokallaşdırılması ilə bağlı üç nəzəriyyə mövcuddur. Bir çoxu onun Ağsu və Girdiman çayları rayonunda (İ.Əliyev, F.L.Osmanov), digərləri müasir Qazax rayonu ərazisində (S.T.Yeremyan), üçüncü qrup isə Şəmkirçay hövzəsi ətrafında və Gədəbəy rayonunda (Z.M.Bünyadov) yerləşdiyini iddia edirlər. F.C.Məmmədovanın

fikirincə, Mehranilər torpaqlarının hüdudlarını möhkəmlətdikcə Kürün sol sahilinə doğru (müasir İsmayılı rayonunun ərazisi), Göyçay çayı - Girdiman hövzəsinə doğru irəliləyirdilər. Lakin Girdiman Albaniya dövlətinin qərbində xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi.

“630-cu ildə Cebi xaqan sərkərdə Çopran tarxanm başçılığı altında Armeniyaya üçminlik ordu göndərdi. Sasani mərzbanı orduda xidmət edən türk süvarilərinin rəisi, türk etnosuna mənsub olan Honahı, Çoprana qarşı göndərdi. İki türk dəstəsi Göyçə gölünün sahilində döyüşə girdilər. Burada Sasani ağalığının müdafiəsinə qalxmış Honah məğlub oldu. Döyüş gedən yer Azərbaycan türkləri yaşayan ərazi idi və onlar etnik və dil cəhətdən həm türk mənşəli albanlara, həm də türk xaqanlığının türkdilli əhalisinə qohum olduğundan çox güman ki, türk xaqanı azəri türkləri yaşayan ərazini öz hakimiyəti altına almaq istəyirdi. Qələbə nəticəsində Göyçə gölü sahil boyu türk xaqanlığına tabe edilir” [1, s. 195].

Bu dövrdə indiki Ermənistan ərazisində aşağıdakı əsas yaşayış məntəqələri olmuşdur.

İrəvan. Bu yaşayış məntəqəsi İrəvan xanlığının mərkəzi olmuşdur və indi də indiki Ermənistanın paytaxtıdır. Ararat vadisinin şimal-şərqində, Zəngi çayının sahilində yerləşir. İlk dəfə VII əsrdə (670) xatırlanır [10, s.13].

Ararat. Araz çayının sahilində yerləşirdi. Münbit torpaqları olduğu üçün əhali daha çox yaşayırdı. Ərazi XIII əsrə qədər səlcuqların, XIII əsrdən sonra monqol- tatarların tabeliyində olmuşdur.

Şirak. Axuryan çayının yuxarı və aşağı axarları arasında yerləşmişdir. Movses Xorenli “Ermənistan tarixi” əsərində Şirakı acgöz mənasım verən şirakin adı ilə bağlayır [10, s. 13]. Lakin əslində Şirak toponimi sirak adlı qədim türk tayfasının adı əsasında yaranmışdır.

Gümrü. İndiki Ermənistanın Şörəyel ölkəsində yerləşir. E.ə. IV əsrdə bura yaşayış məskəni olmuşdur. Erkən və orta əsrlərdə Kumayri adlanırdı.

Kotayk. İndiki Ermənistan ərazisindəki Kotayk (Abovyan) və Axta (Razdan) rayonlarının, Qəmərli (Artaşat) və Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonlarının bir hissəsini əhatə edib, Zəngi çayının vadisində yerləşirdi.

Qafan. Syunik vilayətində yeganə şəhər olmuşdur. Qafan-Qaçaran yolunun ortasında, Oxçu çayının sağ sahilində yerləşir. Qafan haqqında ilk məlumatlar V əsrin əvvəllərində verilmişdir. X əsrdən başlayaraq şəhər kimi tarixçilər tərəfindən qeydə alınmışdır. Qədim mənbələrdə Sünik əyalətinin 12 vilayətdən ibarət olduğu bildirilir. Sünikin, ümumiyyətlə Albaniya ərazisi olduğu həтта, bir çox erməni tarixçiləri tərəfindən də təsdiq olunur. Məsələn, Sebeosun yazdığına görə, 571-ci ildə Sünik hakimi üsyan edərək ermənilərdən ayrılıb. O, İran şahı Xosrovdan xahiş edib ki, Sünik arxivlərini Dvindən Paytakarana köçürsün və onların üstündən erməni adı götürülsün. Və bu xahiş yerinə yetirilib.

Şəki. X əsr anonim müəllifin verdiyi məlumata görə Şəki Ermənistanda uzunluğu təqribən 70 fərsəx olan bir vilayətdir [12, s.180].

Eyni zamanda indiki Ermənistan ərazisində tarixən Dvin, Ağm (Ani), Qami (Gəmi - Z.B.) kimi böyük şəhər və yaşayış məntəqələri olmuşdur [12, s.143].

Xəzər türk tayfası VIII əsrdə indiki Ermənistan ərazisində tam məskunlaşmağa başlamışdır. “II Yəzidin (720-724) hökmranlığı zamanı 722-23-cü ildə xəzərlər qıpçaq və digər türk tayfalarının köməyi ilə təqribən 30 min nəfərlik ordu ilə yenidən Arana soxuldular və onun ərazisindən keçərək Ermənistana girdilər” [12, s. 106].

XI əsrin I yarısında indiki Ermənistan ərazisi səlcuqların tabeliyinə keçmişdir. Qədimdən oğuz tayfaları indiki Ermənistan ərazisində yaşamışlar. Oğuzların bu ərazidə yaşadığını VII əsrin tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, əsərdə adı çəkilən Göyçə dənizi (Göyçə gölü-İ.B), Göyçə dağı, Altuntaxt, Şəruk

(Şirak – red) toponimləri tarixi həqiqətlərdən xəbər verir [6, s.45-60; 7 s. 197-204; 8, s.61-68; 9, s.432-433].

“Artyom adlı daha bir tanınmış erməni müəllifi oğuz tayfalarının bu məmləkətdə (indiki Ermənistanda – red) qədimdən məskunlaşdıqlarını şəkki-şübhə yeri qoymadan daha inandırıcı, daha gerçək faktla etiraf, təsdiq və sübut edərək yazmışdır: За несколько верст не доходя до сей деревни, увидел я в стороне множество надгробных памятников ... пришли на означенное место. Она есть древнее кладбище, называемое Огус...” [18, s.36-37]. 1124-ci ildə Ani və Şirak Gürcüstana birləşdirilir. İndiki Ermənistanın səlcuqlardan azad olunması çançə Tamaranın dövrünə (1184-1213) təsadüf edir. Bəni, Şirak, Ani 10-12 il ərzində (1190-cı ilin ortalarından XIII əsrin I onilliyinin axırına qədər) səlcuqlardan azad olunub, Gürcüstanın tabeliyinə keçdi.

Ümumiyyətlə mövzu ilə bağlı aparılmış araşdırmalardan əldə olunmuş nəticələrə əsasən Qərbi Azərbaycan ərazisinin köklü sakinlərinin - aborigenlərinin Azərbaycan türkləri olduğunu əsaslı faktlarla təsdiqləmək mümkündür. Bu, isə həm Azərbaycan tarixi, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixi coğrafiyasının hərtərəfli və elmi şəkildə araşdırılması üçün yeni geniş imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c., Bakı: Azəməşr, 1994, 688 səh.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild. Bakı: Elm, 2007, 520 səh.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cildə, VI c., Bah: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1982, 608 səh.
4. Ağasioğlu F. Azər xalqı (secmə yazılar). Bakı: Ağrıdağ, 2000, 436 səh
5. Ağasioğlu F. İrəvan mahalının qədim əhalisi / Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan adlandırılan ərazidəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı:ADPU-nəşri, 1998, 110-115.
6. Bayramov A.Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” la bağlı tarixi yer-yurd adlarımız. Pedaqoji Universitet Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası) / “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. №1, Bakı: ADPU, 1999, s.45-60.
7. Bayramov İ.M. “Goycə gölü” hidronimi haqqında // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, №4, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2002, s. 197-204.
8. Bayramov İ.M. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Altuntaxt toponimii // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). Bakı: ADPU, 1999, s.61-68.
9. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 696 səh.
10. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti, Bakı: 2011, 288səh.
11. Bəkirova E.A. Albaniyanın qərb torpaqları (antik dövr).Xəritə və şəkil. “İdeal-Print” MMC, Bakı, 2021, - 220 s.
12. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 səh.
13. Cəlilov F.A. Qədim türk etnonimləri (Qamər “kimmer”) / Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: API, 1987, s.81-83
14. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (B.Budaqov və Q.Qeybullayevin redaktəsi ilə), Bakı: Gənclik, 1995, 464 səh.
15. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 səh
16. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994, 102 səh
17. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 səh.
18. Məmmədov İ.S. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2002, 700 səh.

19. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azəməşr, 1993, 262 səh
20. Məşədiyev Q.T. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Azərbaycanın paleotoponimləri. Kitabi- Dədə Qorqud (məqalələr toplusu).Bakı: Elm, 1999, s.228-231
21. Mustafa N. Gümrünün tarixindən səhifələr // Elturan, 1993, №1-2, s.36-37
22. Seyidov M.Ə. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 səh.
23. Sumər Faruq. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 səh
24. Zeynalov F. Tükologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 347 səh.
25. Гарабаг: Курекчай-200 (Ред. Махмудов Я.М., Бахрамов Дж.А., Мамедова Г.Н.). Баку-2005, 168 с.
26. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991, с.550.,
27. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 стр
28. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории (“Киммерийцы”) // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.).Труды международной симпозиума по этническим проблемам история Центральная Азии в древности . Душанбе, 17-22 октября 1977 г. М.: Наука, с. 90-100
29. Страбон. География. В 17 книгах. Книга XI, Л., 1964,943 стр.
30. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959, 391.

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ДРЕВНЕГО И РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

*Нагиев Эльсевэр Ниязи оглы, Мехдиев Эльдар Муса оглу
Резюме*

В статье описывается историко-политическая география Западного Азербайджана в период древнего и раннего средневековья. Несмотря на то, что отсутствие письменных источников относительно истории нашей страны III - II тысячелетий до н.э. не позволяет широко интерпретировать историко-политическую географию Западного Азербайджана в этот период, провести анализ можно, опираясь на возможности, предоставляемые этнографическими и топономическими данными. Исторические факты, связанные с историко-политической географией Западного Азербайджана в период раннего средневековья, сравнительно широки и включены в научный обмен исследователями. По результатам, полученным в исследованиях по данной теме, можно подтвердить существенными фактами, что коренные жители территории Западного Азербайджана - аборигены - являются азербайджанскими тюрками. Это создает широкие возможности для всестороннего и научного изучения как истории Азербайджана, так и исторической географии народов Южного Кавказа. Для всестороннего и содержательного анализа исследовательской работы был использован ряд исторической литературы и источников.

HISTORICAL AND POLITICAL GEOGRAPHY OF WESTERN AZERBAIJAN DURING THE ANCIENT AND EARLY MIDDLE AGES

*Nagiyev Elsever Niyazi oglu, Mehdiyev Eldar Musa oglu
Summary*

The article describes the historical and political geography of Western Azerbaijan during the ancient and early Middle Ages. Despite the fact that the lack of written sources

regarding the history of our country of the III - II millennia BC does not allow to widely interpret the historical and political geography of Western Azerbaijan during this period, analysis can be carried out based on the possibilities provided by ethnographic and toponomic data. Historical facts related to the historical and political geography of Western Azerbaijan during the early Middle Ages are relatively wide and included in the scientific exchange of researchers. Based on the results obtained in studies on this topic, it can be confirmed by significant facts that the indigenous inhabitants of the territory of Western Azerbaijan - natives - are Azerbaijani Turks. This creates ample opportunities for a comprehensive and scientific study of both the history of Azerbaijan and the historical geography of the peoples of the South Caucasus. A number of historical literature and sources were used for a comprehensive and meaningful analysis of the research work.

Rəyçi: dosent Sevinc Bağırova

Azərbaycan tarixi kafedrasının 29.11. 2023-cü il tarixli iclasının 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 29 noyabr 2023-cü il

UOT: 94.

**KİTABXANALARDA MARKETİNQ FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNİN
TERMINOLOJİ PROBLEMLƏRİ**

Məmmədova Kəmalə Ənvər qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
Turizm və kitabxana-informasiya fəaliyyəti kafedrasının
M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı
ORCID ID: 0000-0003-1144-5083
kamalamammad@gmail.com

Xülasə: Məqalənin əsas məqsədi kitabxanalarda marketinq fəaliyyətinin təşkilinin terminoloji problemlərini tədqiq etməkdir. Məqalədə kitabxanalarda marketinq fəaliyyətinin təşkilinə təsir edən məsələlər araşdırılmış, respublika kitabxanalarında kitabxana marketinqinin tətbiqi ilə bağlı mübahisə doğuran əsas baza anlayışlarının izahı verilmişdir. Müəllif nəzəriyyə və praktikada yaranan terminoloji problemləri aparıcı elmi yanaşmalar əsasında şərh etmiş, bir sıra təkliflər irəli sürmüşdür. Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə Ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminar dərslərində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: kitabxana, kitabxana marketinqi, marketinq tədqiqatları, kitabxana-informasiya xidmət və məhsulları, kitabxana brendi, kitabxananın fərdi stili

Key words: library marketing, marketing research, library and information services and products, library brand, library image, library corporate identity.

Ключевые слова: библиотечный маркетинг, маркетинговые исследования, библиотечно-информационные услуги и продукты, бренд библиотеки, имидж библиотеки, фирменный стиль библиотеки.

Giriş. İctimai həyatda baş verən siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklər, o cümlədən də informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı bir çox müəssisələr kimi kitabxanaların da qarşısında yeni imkanlar açır. Kitabxanalar informasiya, rəqəmsal və idarəetmə texnologiyalarını mənimsəməklə öz üzərinə daha irimiqyaslı vəzifələr götürür və artıq get-gedə bazar şərtləri ilə fəaliyyət göstərən rəqabətqabiliyyətli bir təsisata çevrilir. Belə inkişaf tempi marketinq yönümlü yeni kitabxana modelinin formalaşması üçün də əlverişli zəmin yaradır.

Yeni iqtisadi mühitdə kitabxana fəaliyyətinə marketinq kimi ümumi məqsədlərə xidmət edən bir strateji yanaşmanın tətbiqi kitabxanalara həm öz missiya və məqsədlərinə xələl gətirmədən cəmiyyətdəki nüfuzunu yüksətməyə, həm kitabxananın iqtisadi səmərəliliyini artırmağa, həm də istifadəçilərin gündən-günə mürəkkəbləşən informasiya tələbatını tam və operativ şəkildə ödəməyə şərait yaradır. Marketinqin kitabxanalarda tətbiqinin belə geniş vüsət almasının bir səbəbi də kitabxanaların artıq öz fəaliyyətinə, kadr potensialına və malik olduğu informasiya resurslarına daha yaradıcı yanaşması, birbaşa istifadəçiyə istiqamətlənməsi və müasir kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarının əmtəə yönümlü olmasıdır. Kitabxanalarda marketinq fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji bazasının terminoloji cəhətdən işlənilməsi və dəqiqləşdirilməsi isə məsələnin aktuallığını bir az da artırır.

Problemin aktuallığı və öyrənilmə səviyyəsi. Məlumdur ki, kitabxanalarda marketinq fəaliyyətinin təşkilinin əsas prinsipləri, məqsəd və vəzifələri klassik marketinqin nəzəri bazası əsasında qurulmuşdur və onun əsas aparıcı növ təsnifatına əsaslanır. Lakin kitabxana marketinqinin bir neçə əsas komponentinin milli kitabxanaşünaslıqda terminoloji baxımdan hələ də dəqiqləşdirilməməsi onun respublika kitabxanalarında tətbiqi ilə bağlı müəyyən çətinliklər yaradır. Buna görə də, “kitabxana marketinqi” və onunla əlaqəli bir sıra termin və

anlayırlar bu gün müasir milli kitabxana terminologiyasında ən çox müzakirə edilən və mübahisə doğuran məsələlər siyahısındadır.

Problemin həlli və elmi yeniliyi. İlk növbədə onu qeyd etmək istərdik ki, kitabxanaların marketinq fəaliyyətinin nəzəriyyə və metodikası bu sahədə formalaşmış dünya təcrübəsindən, ölkədə və regionda baş verən siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni islahatlarla vəhdətdə öyrənilməlidir. Çünki kitabxanalar “yaşadığı” mühitdə fəaliyyət göstərir və bu mühitin diktə etdiyi inkişaf strategiyası əsasında formalaşır. Bu səbəbdən də birinci məhz “kitabxana marketinqi” anlayışının özünə aydınlıq gətirilməlidir.

Müasir kitabxanaşünaslıqda “kitabxana marketinqi” termini bir neçə aspektdən şərh edilir. Məsələn, hələ 1993-cü ildə rus kitabxanaşünasları L.N.Gerasimova və O.N.Kokoykina [8] kitabxanalarda marketinq fəaliyyətini 3 əsas tərkib hissəsinə bölmüşdü:

1. İstifadəçi;
2. Personal;
3. İnformasiya resursları.

2000-ci illərin əvvəllərində isə artıq tanınmış kitabxanaşünas-alim V.K.Klyuyev [9, s.38-39] kitabxana marketinqinin nəzəri-metodoloji aspektdən şərhini verdi və qeyd etdi ki, kitabxana-informasiya fəaliyyətinin marketinq strategiyası əsasında qurulması kitabxananın təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir etməklə yanaşı, həm də müasir kitabxanaların iqtisadiyyatının da formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Sonrakı illərdə oxşar yanaşma Q.B.Parşukovanın da mülahizələrində yer alır. O kitabxana işində marketinqi kitabxana-informasiya xidmətləri marketinqi kimi təqdim edir [10, s.16].

2007-ci ildə Rusiya Dövlət Kitabxanası tərəfindən hazırlanmış və Rusiyada kitabxana işinə dair ilk fundamental soraq nəşri hesab edilən “Kitabxana ensiklopediyası”nda bu termin belə şərh edilir: “Kitabxana marketinqi (ingilis dilində market-bazar, satış), kitabxananın fəaliyyət nəticələrinin mübadiləsi prosesində ətraf mühitlə münasibətlərinin tənzimlənməsi vasitəsidir” [7, s.595].

Termin ətrafında müzakirələr kitabxana terminologiyasının neologizmlərindən hesab edilən “Kitabxana marketologiyası” adlı terminin izahını da zəruri edir. Hətta rusiyalı kitabxanaşünas-alim A.B.Sokolov ali təhsil müəssisələrində tədris edilən “Kitabxana marketinqi” fənninin “Kitabxana marketologiyası” adı altında tədris edilməsini təklif edir. Onun fikrincə “kitabxana marketinqi” kitabxanaların idarəetmə konsepsiyasıdır və onun vasitəsilə marketinq tədqiqatları və istifadəçiyə qarşılıqlı təsir öyrənilir. “Kitabxana marketologiyası” isə bu prosesi öyrənən fəndir [6, s.2-9].

Təəssüf ki, kitabxana marketinqi ilə bağlı araşdırmaların Azərbaycanda hələ 2000-ci ildən elmi dövriyyəyə daxil olmasına baxmayaraq, uzun illərdən sonra-2012-ci ildə nəşr edilmiş “Kitabxana-bibliografiya terminləri lüğəti”ndə [3] kitabxana marketinqi ilə bağlı və əlaqəli heç bir terminin adı çəkilmir.

2015-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan Kitabxana ensiklopediyası”nda isə termin belə şərh edilir: “Kitabxana marketinqi-müxtəlif görünüşlü idarəetmə fəaliyyətidir ki, kitabxana məhsulunun və xidmətinin istehsalat hərəkətinə təsir edir” [1, s.357].

Bundan başqa, ensiklopediyada kitabxana marketinqi ilə əlaqəli bir neçə termin və anlayışın da adı çəkilir. Bunlardan “kitabxana işinin maliyyələşdirilməsi”, “kitabxana işində idarəetmənin təsərrüfat mexanizmi”, “kitabxana-informasiya xidməti məhsullarının sertifikatlaşdırılması”, “kitabxana innovasiyası”, kitabxana fəndrayzinqi”, “kitabxana menecmenti” və s. göstərə bilərik. Lakin kitabxana marketinqi ilə birbaşa əlaqəli olan termin və anlayışlar, məsələn, “pullu kitabxana-informasiya xidmət və məhsulları”, “kitabxananın

marketing kommunikasiyaları”, “kitabxana reklamu” və s. nəşrə daxil edilməmişdir. Maraqlıdır ki, klassik “kitabxana xidməti” anlayışı belə ensiklopediyada yoxdur.

Kitabxana marketingində müzakirə doğuran anlayışlardan biri “marketing tədqiqatları” anlayışıdır. Bəzi kitabxana mütəxəssisləri onu ənənəvi kitabxana tədqiqatları ilə eyniləşdirməyə çalışsalar da, marketing tədqiqatlarının imkanları daha genişdir. Kitabxanalarda aparılan marketing tədqiqatları həm kitabxananın ənənəvi fəaliyyət istiqamətlərini, həm də marketing fəaliyyətinin bütün aspektlərini əhatə edir. Marketing tədqiqatları onların hər biri barədə məlumatların toplanılmasını və təhlilini nəzərdə tutur. Onu kitabxana tədqiqatlarından fərqləndirən başlıca cəhət isə informasiya vasitəsilə kitabxananı informasiya bazarı, rəqib kitabxanalar, istifadəçilər, eləcə də digər ətraf mühit elementləri ilə əlaqələndirə bilməsindədir.

Növbəti mübahisəli termin “pullu kitabxana xidmətləri” və ya “pullu kitabxana xidmət və məhsulları” terminləridir. Məlumdur ki, hər bir kitabxana mövcud kitabxana qanunvericiliyinə əsasən əlavə büdcədən kənar vəsaitlər hesabına-fəaliyyət profilinə uyğun olan pullu kitabxana-informasiya xidmət və məhsulları təklif etməklə, kənar təşkilatlara müvəqqəti istifadə üçün istifadəyə olunmayan ərazini və ya əmlakı icarəyə verməklə və ya fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən kitabxanaya göstərilən sponsor köməyi ilə maliyyələşə bilər. Pullu kitabxana xidmətlərinin əsas mahiyyəti ödənişin ilk növbədə, dövlət tərəfindən maddi cəhətdən təmin edilməyən, surətci xartma və çoxaltma texnikası, kompyuter şəbəkələri, kommersiya bazalarına müraciət və s. istifadəsini tələb edən xidmətlər üçün nəzərdə tutulmasındadır.

Bu məsələdə müzakirə doğuran problem “pullu” ifadəsidir. Bir çox mənbələrdə, o cümlədən də 2008-ci ildə tərəfimizdən hazırlanmış “Kitabxanalarda ödənişli xidmətlərin təşkili: təşkilatı-metodik və normativ-texnoloji sənədlər” adlı metodik vəsaitdə [5] bu terminə alternativ olaraq “ödənişli” sözü işlənmişdir. Lakin “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 28-ci maddəsində (Maddə 28. Dövlət kitabxanalarının büdcədən kənar vəsaitləri) deyilir: “Dövlət kitabxanalarının işinin genişləndirilməsi, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və əməyin stimullaşdırılması məqsədilə nizamnamələrində göstərilən qaydada təsərrüfat fəaliyyəti və pullu xidmət əsasında büdcədən kənar fondlar formalaşdırıla bilər [4]. Bu maddəyə əsasən biz də bu terminin ödənişli deyil, “pullu” kimi işlənməsi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Kitabxana marketingində xidmətlərin personalizasiyası istifadəçi loyallığının güclü tərəflərindən biri hesab edilir. İndividual maraqlara istiqamətlənmiş sorğuların ödənilməsi metodları və şəxsi münasibətlərin yaradılması uzunmüddətli münasibətlər qurmağa imkan verəcək, müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini artıracaq [11, s.165].

Kitabxana marketinginin mübahisə doğuran terminləri içərisində “kitabxananın imici”, “kitabxananın fərdi stili”, kitabxana brendi” kimi terminlərin də adları tez-tez çəkilir. Azərbaycan dilində bu terminlər oxşar mahiyyət və məna kəsb etsələr də, onların hər birinin öz istiqaməti və konkret şərhə vardır.

Kitabxananın imici kitabxanaya yeni istifadəçi kateqoriyası cəlb etməyə, kitabxanada müasir və daha əlverişli mütaliə şəraiti yaratmağa və kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarına olan mövcud tələbatı daha da artırmağa xidmət edir [2, s.125-129].

“Kitabxananın fərdi stili” isə onun imicinin tərkibində formalaşır. O kitabxananın yalnız ona məxsus konkret bir obraz yaratmasına və bu obraz vasitəsilə işgüzar əlaqələr qurmasına istiqamətlənmiş fəaliyyətidir.

“Kitabxana brendi” anlayışı fərdi stil və brend anlayışı ilə müqayisədə özünə daha yaradıcı və əyləncəli münasibət tələb edir. Brend vasitəsilə kitabxana öz istifadəçilərinə, onun

bu və ya digər kitabxana-informasiya xidmət və məhsullarından istifadə etmə istəyinə birbaşa təsir göstərə bilər.

Nəticə. Müasir kitabxanalar cəmiyyətin elmi, tarixi və mədəni sisteminin vacib tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də informasiya bazarının tamhüquqlü iştirakçısıdır. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatı şəraitində kitabxanalarda marketinq fəaliyyətinin tətbiqi kitabxanaların sistemli şəkildə idarə olunması, insanların daim artan və dəyişən informasiya tələbatının ödənilməsi və özünüinkşaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün ən optimal yanaşma hesab edilir. Belə hesab edirik ki, hal-hazırda respublikada tanınmış kitabxana mütəxəssislərinin iştirakı ilə yeni, fundamental bir “Kitabxana-informasiya terminləri lüğəti”nin hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Eyni zamanda, kitabxana marketinqi ilə bağlı müstəqil terminologiyaya lüğət və ya soraq nəşrinin hazırlanması da bu istiqamətdə atılmış yaxşı bir təşəbbüs ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Kitabxana Ensiklopediyası: AKE /Azərbayc. Respublikası Mədəniyyət və Turizm Naz., Azərbaycan Milli Kitabxanası; lay. rəh. Ə.Qarayev; baş red. K.Tahirov; elmi red. A.Xələfov; red. heyəti X.İsmayılov [və b.]; [red.: Y.Kərimov, V.Quliyev; haz. üzrə işçi qrupu K.Aslan [və b.]. – Bakı: [M.F.Axundzadə adına Milli Kitabxana], 2015. – 630, [2] s.
2. Elmi kitabxanaların marketinq konsepsiyasında kitabxananın imicinin formalaşdırılması problemi / K.Məmmədova //Elmi Xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası. Gəncə Dövlət Universiteti. – 2023. – №2 – s.125-129.
3. Kitabxana-bibliografika terminləri lüğəti: Azərbaycanca-rusca-İngiliscə /Azərbayc. Respublikası Təhsil Nazirliyi, Respublika Elmi Pedaqoji Kitabxanası; tərt.: T.Ə. İsmixanova, Ş.M.Məmmədova; red.: P.V.Yusifova, Ü.İ.Məmmədova. – Bakı: Nərgiz, 2012. – 147s.
4. “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/5041>
5. Kitabxanalarda ödənişli xidmətlərin təşkili: təşkilatı-metodik və normativ-texnoloji sənədlər /K.Məmmədova; lay. rəh. A.İ.Əliyeva-Kəngərli; red. R.Kazımov. – Bakı: AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana, 2008. – 120s.
6. Библиотечная маркетинговая дисциплина как библиотечная дисциплина /А.В.Соколов// Библиотечное Дело». – 2015. – №3. – С.2-9.
7. Библиотечная энциклопедия / Рос. гос. б-ка. – Москва : Пашков дом, 2007. – 1300 с.
8. Герасимова Л.Н., Кокойкина О.Н. Маркетинг в библиотеке: учебное пособие. Москва, 1993. 59 с.
9. Маркетинг в практике библиотеки: правовой аспект /В.К.Клюев //АиФ.Новая б-ка. – 2004. – № 5. – С. 38-39.
10. Паршукова Г.Б. Маркетинговые основания в библиотечной деятельности: учеб. пособие / ГПНТБ СО РАН. – Новосибирск, 2005. – 151 с.
11. Технология маркетинга взаимоотношений: актуальность для библиотек /Т.М.Хвостова, А.В.Штратникова, О.М.Уржумова //Инновации и инвестиции. – 2020. – №11. – С.164-166.

**ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ
МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В БИБЛИОТЕКАХ***Мамедова Кямала Анвар гызы**Резюме*

В статье рассмотрены вопросы, затрагивающие организацию маркетинговой деятельности в библиотеках, а также разъяснены основные основные понятия, вызвавшие разногласия относительно реализации библиотечного маркетинга в республиканских библиотеках. Автор интерпретировал терминологические проблемы, возникающие в теории и практике, на основе ведущих научных подходов и выдвинул ряд предложений. Прикладная значимость: Статья может быть использована на лекциях и семинарах в высших учебных заведениях.

**TERMINOLOGICAL PROBLEMS OF ORGANIZING MARKETING
ACTIVITIES IN LIBRARIES***Mammadova Kamala Anvar**Summary*

The article discusses issues affecting the organization of marketing activities in libraries, and also explains the main basic concepts that have caused disagreements regarding the implementation of library marketing in republican libraries. The author interpreted terminological problems arising in theory and practice on the basis of leading scientific approaches and put forward a number of proposals. Application significance: The article can be used in lectures and seminars in higher education institutions.

*Rəyçi: t.ü.f.d.Samirə Məmmədova**Turizm və kitabxana-informasiya fəaliyyəti kafedrasının 04 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 07 noyabr 2023-cü il*

UOT: 94.

BAŞ KATİBİN ŞƏXSİ HƏYATI

*dosent Veyisov Arif Hacı oğlu, Bədəlova Tərlan Səttar qızı
Mehdiyeva Həqiqət Şadət qızı
BDU-nin Qazax filialı*

Xülasə: *Baş katibin xaricdən gətirilən şeylərin heç birindən xoşu gəlmirdi. Tarixi şeylərə, “Avropaya” nifrətini öz məişətinə də keçirmişdi. Özünün “proletar sadəliyini” uzun illər boyu nəzərə çapdırırdı. Onu həyatında isə əsas məsələ hakimiyyət idi.... Stalin öz uşaqlarının tərbiyəsi ilə yaxından məşğul ola bilmirdi, yaxud məşğul olmaq istəmirdi. Əslində uşaqlarını çox nadir hallarda görürdü. Böyük tarixi simalarının övladlarının məhz ataları məşhur adam olduqlarına görə bədbəxt böyümələri o qədər də nadir hadisə deyildi. Uşaqlar ataları haqqında az şey bilirdilər. Atanın onlarla məşğul olmaq vaxtı yox idi.*

Açar sözlər: Stalin, Alluluyeva, Yakov, Vasili, Beriya, Xruşşov, Svetlana.

Key word: Stalin, Alluluyeva, Yakov, Vasily, Beria, Khrushchev, Svetlana.

Ключевые слова: Сталин, Аллилуева, Яков, Василий, Берия, Хрущев, Светлана.

20-ci illərin axırlarından qəzetlər Stanlinin adını az çəkirdi. Düzdür, quberniya komitələri qısa “İ.Stalin” imzası ilə hər ay xeyli direktiv, göstəriş sərəncam alırdılar. Hələ ki, bəzən Stalinlə razılaşırdılar, onu açıq tənqid edə bilirdilər. “Bolşevik” jurnalında M.Semiçin məqaləsi verilmişdi-müəllif milli məsələ barəsində Stanlinin mövqeyi ilə razılaşmadığını bildirirdi. O zaman bu, adi iş idi. 1926-cı ilin əvvəlində “Bolşevik” də V. Sorinin replikası dərc olunmuşdu. O da partiya və sinif arasında qarşılıqlı münasibətlər məsələsinə Stanlinin baxışı ilə razılaşmamışdı. Oktyabrdan sonra cəmiyyət müstəsna sürətlə irəliləməkdə davam edirdi, üstəlik Leninin hasilə gətirdiyi demokratiya cürcətiləri hələ taptalanmamışdı. Stalin onu tanıyanlara da, tanımayanlara da adi insan kimi görünürdü. Bu cür adi fərdiyyətin öz adı şəxsi həyatı olmalı idi.

20-ci illərdə rəhbərlər sadə həyat sürürdülər. Stalin o vaxtlar Leninin sərəncamı ilə aldığı kiçik mənzildə yaşayırdı. Stalin üçün daha rahat mənzil tapılması üçün A.V.Lunaçarskinin 18 noyabr 1921-ci il tarixli məktubu indiyədək qalmışdı. V.İ.Leninin ÜRMİK katibi A.S.Yenukidzeyə qısa məktubu vardır. Həmin məktubda o, millətlər işləri üzrə xalq komissarı İ.V.Stalinə mənzil ayrılmasını sürətləndirməyi və icra haqqında telefonla məlumat verməyi xahiş edirdi. Tezliklə Kremldə Stalinə mənzil tapıldı. Stalin buraya axşamlar və ya gecələr gəlir, səhər tezdən işə gedirdi. Adi məişət şəraiti vardı: köhnədənqalma mebel, sürtülüb yeyilmiş döşəmə, kiçik pəncərələr. 20-ci illərin əvvəllərində Stalin Zubalovodakı bağda yaşamağa başladı, sonralar 30-cu illərdə isə Kuntsevoda, Stanlinin göstərişi ilə bağı təmir edib yenidən qururdu. Son illər iri evin yanında kiçik taxta ev tikmişdilər və Stalin oraya köçmüşdü. Otaqda əntiq şeylər adında heç nə yox idi. Otağının mərkəzi hissəsində Lenin ilə Stanlinin Qorkidə 1922-ci ilin sentyabrda M.İ.Ülyanova tərəfindən çəkilən fotosəkilinin böyüdülmüş sürəti vurulmuşdu.

Baş katibin xaricdən gətirilən şeylərin heç birindən xoşu gəlmirdi. Tarixi şeylərə, “Avropaya” nifrətini öz məişətinə də keçirmişdi. Özünün “proletar sadəliyini” uzun illər boyu nəzərə çapdırırdı. Onu həyatında isə əsas məsələ hakimiyyət idi. Bu hakimiyyətin məişət “bərbəzəyinin” Stalin üçün böyük əhəmiyyəti yox idi. 1938-ci ildə Kremldə gözəl bir binada Stalinə başqa bir mənzil ayırdılar. Həmin binanı XVIII əsrdə Kazakov senat üçün tikmişdi.

Mənzil ikinci mərtəbənin az qala hamısını tuturdu. Lakin Stalin bu mənzildə, demək olar, qalmırdı, “yaxud” bağda yaşamağı üstün tuturdu.

Stalinin 70 illiyi ərəfəsində Beriya Moskva su ambarının sahilində ona hədiyyə olaraq bağ evi verdi, “rəhbəri” dilə tutub bağa baxmağa razı saldı. Qocalmış “rəhbər” imtina etməyib gəldi. O, ətrafı və otaqları gəzdi, ətrafı dolaşdı, onu müşaiyət edənlərə baxdı, dinib danışmadan maşına minib getdi. Birdə orada görülmədi.

Baş katibin həyat tərzi normal deyildi. Hələ 20-ci illərdə o, gecələr işləməyi üstün tuturdu. Çox, lap çox qəlyan, papirus çəkirdi. Ölümünə 1 il qalmış tənqitmişdi və bununla öyünürdü.

Stalini adətən nahardan əvvəl bir az gürcü şərabı içməyi xoşlayırdı. Az gəzirdi. Günün heyvan və ya balıq ovunda keçirmirdi-özünün dediyinə görə onda bu “aristokrat adəti” yox idi. Soçidə olarkən Stalin sahilə durub ləpə döyənün öz yerindən oynatdığı çinqillərin xışiltısına qulaq asmağı xoşlayırdı.

20-ci illərin axırlarından etibarən həftədə bir iki filmə baxmaq adət halını almışdı. Xalq arasında adı çəkilib haqqında danışılan filmlərin hamısı qabaqcadan Kremldəki kiçik kino salonunda, sonralar isə Stalinin bağındakı kino qurğusunda göstərilirdi.

20-ci illərdən etibarən arvadı onu teatra aparmağa başlamışdı. Amma teatra az gedirdi. Arvadı öləndən sonra isə Böyük Teatr Stalinin həyatına möhkəm daxil oldu. Stalin 50-ci illərin əvvəllərində, insultundan qabaq “Sonalar gölü”nə baxmışdı.

Stalinin həyat yoldaşı Nadejda Sergeyevna Alluluyeva ərindən iyirmi iki il kiçik idi. Əslində gimnaziyanı qurtaran kimi partiya rəhbərlərindən birinin arvadı olmuşdu. Sənədlər, adamların, o cümlədən qızı Svetlananın dedikləri göstərir ki, cavan olmasına baxmayaraq Alluluyeva dolğun təbiətli şəxs idi. Bir müddətdən sonra partiya sıralarına qəbul edilmişdi, Millətlər işləri üzrə xalq komissarlığında işləyirdi, oxuyurdu. Növbətçi katib kimi Qorkidə, Leninin yanında olmuşdu. Paytaxtın Petroqraddan Moskvaya köçürülməsi məsələsi qalxanda Stalin arvadının ata-anasını da özü ilə aparmışdı. Onlar uzun müddət Kremldəki kiçik mənzildə Nadejda və kürəkəni ilə birlikdə yaşamışdılar.

Stalin arxivinin sənədləri ilə tanışlıq göstərir ki, bir çox məktubları, sərəncamları, göstərişləri, teleqramları təkcə Stalinin köməkçiləri və katibliyinin işçiləri-Nazaretyan, Tovstuxa, Kanner, Mexlis, Divinski deyil, həm də Nadejda Sergeyevna yazmışdı. Alluluyeva görürdü ki, əri iş üçün yaranıb. Əvvəllər başa düşmürdü ki, əsrinin həyatında onun üçün az yer ayrılıb. Stalinin isə ünsiyyət saxlamağa vaxtı olmurdu. Çox vaxt arvadı “Səni ailə, uşaqlar maraqlandırmır...” deyəndə o Nadejda Sergeyevanın sözünü kobudcasına kəsir, bəzən isə söyüş söyürdü. Alluluyevanın əri ilə ac ünsiyyətdə olmasının əvəzini müəyyən dərəcədə işi, təsiri verirdi, bir də əsrinin silahdaşlarının arvadları ilə tez-tez görüşlər: Polina Semyonovna Jemçujina, Molotovun arvadı, Dora Mansiyevna Xazan, Andreyevin arvadı, Mariya Markovna Kaqanoviç, Esfil İsayevna Qurrviç, Buxarinin ikinci arvadı ilə.

20-ci illərdə Stalinlə Alluluyevanın iki uşağı oldu: əvvəlcə, 1921-ci ildə Vasili, dörd ildən sonra Svetlana anadan olmuşdu. Sonra Stalin birinci arvadı Yekaterina Svanidzedən olan oğlu Yakov da gəlib onlarla birlikdə yaşamağa başladı. O, öz anasından cəmi 7 yaş kiçik idi, lakin Nadejda Sergeyevna ata nəvazişini görməmiş bu yeniyetməni ana məhəbbəti ilə sevirdi. Alluluyeva işlədiyi üçün uşaqlara dayə baxırdı. Kremldəki mənzil və ya Zubalovadakı həmişə tanış-bilişlə, qohum-əqraba ilə dolu olurdu. Arvadının ata-anasından başqa Alluluyevanın qardaşları Fyodor və Pavel, bacısı Anna öz yaxın adamları ilə tez-tez bura gəlirdilər. Stalinin birinci arvadı tərəfindən qohumları da həmçinin 30-cu illərdə, arvadı öləndən sonra Stalinin az-az gördüyü qohumlarının bu hay küylü dəstəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə seyrəldi və dağıldı. Alluluyeva atası və anası sonralar öz əcelləri ilə öləcəklər. Stalinin yaxın adamlarının bir çoxu “xalq düşməni” kimi edam ediləcək. Nadejda

Sergeyevanın qardaşı Pavel bir çox həbslərin, cəza tədbirlərinin, o cümlədən həm də Stalinin qohumlarının başına gətirilənlərin səhv olduğu barədə baş katibin yanında dəfələrlə söhbət salmaq istəmişdi, amma heç bir nəticəsi olmamışdı. Lakin bunlar 30-cu dəhşətli illərdə baş verəcək.

Stalin öz uşaqlarının tərbiyəsi ilə yaxından məşğul ola bilmirdi, yaxud məşğul olmaq istəmirdi. Əslində uşaqlarını çox nadir hallarda görürdü. Böyük tarixi simalarının övladlarının məhz ata-anaları məşhur adam olduqlarına görə bədbəxt böyümələri o qədər də nadir hadisə deyildi. Uşaqlar ataları haqqında az şey bilirdilər. Atanın onlarla məşğul olmaq vaxtı yox idi.

Stalinin böyük oğlu Yakovun taleyi daha faciəli olmuşdu. Atası ilə düz gəlmirdi. Stalin Yakovu zəif adam sayırdı, sonralar məlum oldu ki, səhv edirmiş. Ata oğlu Yakovun birinci nigahından narazı idi, elə ikinci dəfə Yuliya İsaakovna Meltserlə ailə qurmasından da, həmin nigahlardan iki uşağı vardı. Svetlana Alluluyeva xatırlayır ki, atasının soyuq münasibətindən başını itirən Yakov hətta özünü güllə ilə vurub öldürmək istəmişdi. Lakin xoşbəxtlikdən güllə bədəninə girib çıxmışdı və o, sağ qalmışdı. Hərçənd uzun müddət xəstə yatmışdı. Övladının ataya tam soyuq münasibəti bu cür ifrat şəkildə ifadə ediləndən sonra da Yakovu görəndə Stalin onu ələ salaraq söz ataraq demişdi: Heç gülləsi də hədəfə dəymədi.

Həm, xüsusilə Nadejda Sergeyevna Stalinin buz kimi soyuq amansızlığından sarsılmışdı. Lakin siyasi destpot evdə başqa adam ola bilməzdi. Ölkənin rəhbərləri ilə danışanda, nümayəndə heyətlərini qəbul edəndə, müşavirələr də nitq söyləyəndə, mədəniyyət xadimləri ilə söhbət edəndə isə Stalin sürətlə cildən-cild girməyi bacarırdı.

Atasının razılığı ilə Yakov Moskvada Dəmir yolu Nəqliyyatı Mühəndisləri İnstitutunu bitirdi, Stalin adına zavodun elektrik stansiyasında işlədi, sonra isə hərbiçi olmaq istədi. Stalinin köməkçilərinin sərəncamı ilə Yakov Cuqaşvili Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordu Artilleriya Akademiyasının axşam bölməsinə qəbul edildi, sonra dərhal birinci fakültənin dördüncü kursuna keçirildi.

Bu elə bir dövr idi... Hər şeyin astarını üzünə çevirirdilər. Boş bir şeyə irad tuta bilirdilər ki, bu da fəlakətlə nəticələnərdi. Lakin Yakov Cuqaşviliyə irad tutmurdular. Hərçənd o dövrdə də özlərinin vicdanı ilə alver eləməyən adamlar az deyildi. Akademiyanın zabitləri İvanov, Kobrya, Timofeyev, Şeremetov, Noviko attestasiyalarda və xasiyyətnamələrdə Stalinin oğlu barədə onun, görünür, layiq olduğu sözləri yazırdılar: Dövlət imtahanlarını kafi və yaxşı qiymətlərlə vermişdir. Bu sözləri hər şeyə qadir rəhbərin oğlu haqqında yazırdılar! Rəisləri Cuqaşvilini divizion komandiri təyin etməyi və ona kapitan rütbəsi verməyi tövsiyə etsələr də fakültənin rəisi Şeremetov başqa fikirdə olmuşdu: "Attestasiya ilə razıyam, lakin belə hesab edirəm ki, "kapitan" rütbəsinin verilməsi ancaq bir illik batareya komandirliyindən sonra mümkündür".

Yakov müharibənin ilk günlərindən etibarən cəbhəyə getmişdi. Mövcud sənədlər sübut edir ki, igidliklə vuruşmuşdu, öz borcunu axıradək yerinə yetirmişdi, lakin xidmət etdiyi hissə mühasirəyə alınmış və o, əsir düşmüşdü. Alman arxivlərindən nadir fotoqrafiya qalıb-hitlerçi zabitlərin bir dəstəsi kapitan Y.Cuqaşvilini dövrəyə alaraq gözlərini Stalinin böyük oğluna zilləmişlər. Şəkildə ən maraqlı cəhət Yakovun sifətinin ifadəsidir, özünün duruşudur: o, yumruqlarını sıxaraq düşmənlərə nifrətlə baxır. Faşistlər Yakovun əsir düşməsindən təbliğat məqsədilə istifadə etməyə çalışırdılar. Cuqaşvilinin şəkli olan vərəqlər yayırdılar, lakin sovet adamları bunları saxta vərəqlər hesab edirdilər.

Stalin öz oğlunun halına yanmaqdan çox bundan qorxurdu ki, cəza düşərgəsində Yakovun iradəsini qırıb onu almanlarla əməkdaşlığa məcbur edə bilərlər. Dolores İbarruninin 1985-ci ildə Barselonda ayrıca kitab şəklində çıxmış xatirələrində az məlum olan bir fakt misal gətirilir-həmin fakt nə təsdiq edilib, nə də təksib olunub. Müəllif yazır ki, 1942-ci ildə cəbhə xəttinin arxasına xüsusi qrup göndərilmişdi. Bu qrup o zaman Zaksenhauzəndə

saxlanılan Yakov Cuqaşvilini əsirlikdən azad etməli idi. Xüsusi qrupun tərkibində Frankonun “Mavi diviziya”sının zabiti adına yazılmış sənədi olan ispan Xose Parro Moyso da vardı. Lakin əməliyyat uğursuz nəticələndi. Qrup məhv oldu. Yakov atasının fikirləşdiyindən qat-qat güclü şəxsiyyət imiş. Bu cür fikirləşməyin özü dözülməz, ölümdən dəhşətli idi. Hammelburq, Lübek, Zaksenhauzen düşərgələrində gördüyü cəhənnəm əzabları Yakovu satqın eləməmişdi. Lakin qüvvəsi tükənirdi. 1943-cü il aprelin 14-də Yakov Cuqaşvili özünü düşərgə çəpərinin tikanlı məftili üstünə atdı və keşikçi onu güllə ilə vurub öldürdü.

Bir çox digər işlərdə olduğu kimi, oğlu barəsində də Stalin səhv eləmişdi. S.Alluluyevanın bildirdiyinə görə Stalinqrad yaxınlığındakı qələbəindən sonra atası ona söz arası demişdi: Almanlar Yaşanı özlərindən birinə dəyişməyi təklif edirdilər...Onlarla alverə başlamayacaqdım ki! Yox, müharibədə sövdələşmə olmaz...

“Rəhbərin” o biri oğlunun da taleyi acınacaqlıdır. Atası onu güclü, möhkəm, ağıllı adam kimi böyüdə bilmədi. Anası öləndən sonra oğlunun tərbiyəçisi əslində Stalini mühafizə dəstəsinin rəisi Vlasin oldu. Lakin yaltaqlıq, özbaşınalıq şəraiti iradəsiz, şiltaq, zəif adam yetişdirdi. Düzdür, pis döyüşməmişdi, lakin o qədər fərqlənməmişdi ki, müharibəyə kapitan rütbəsində başlasın. 1947-ci ildə general-leytenant olsun. General-leytenant Valisi İosifoviç Stalinin şəxsi işi “rəhbərin” ətrafındakıların nə kimi hoqqabazlıq elədiklərini aydın göstərir.

İyirmi yaşında V.İ.Stalinə dərhal polkovnik rütbəsi verilir. İyirmi dörd yaşında V.İ.Stalinə-aviasiya general-mayor rütbəsi verilir. 1941-ci ildə çox təcrübəsiz, ortabab təyyarəçi ikən Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordusu Hərbi Hava Qüvvələri İnspeksiyasının rəisi təyin olunur. 1943-cü ilin yanvarında 32-ci qvardiya qırıcı aviasiya polkunun komandri təyin edilir, bir ildən sonra 3-cü, 1945-ci ilin fevralında isə 286-cı qırıcı aviasiya diviziyasının komandri, 1946-cı ildə V.İ.Stalin korpus komandiri, sonra Moskva Hərbi Dairəsi Hərbi Hava Qüvvələri komandanının müavini, daha sonra komandanı təyin edilir. Əfsanəvi yüksəlişdir, lakin bu yüksəliş işgüzar və mənəvi keyfiyyətlərə əsaslanmır. Ona məxsus qovluqdakı sənədlərdə rəisləri göstərirlər ki, müharibə ərzində o, 27 döyüş uçuşuna çıxmış, düşmənin FV-190 tipli bir təyyarəsini vurub salmışdı: İki Qırmızı Bayraq, Aleksandr Nevski, II dərəcəli Suvorov ordenləri ilə, medallarla təltif olunmuşdu.

Şəxsi məqsədlərini güdən “xeyirxahlar” Stalinin oğlunun üstünə nemətlər və rütbələr yağdırırdılar. Vasili isə nəzərə çarpmadan yavaş-yavaş xronik alkoqolizm xəstəliyinə tutulmuşdu. Tədricən həyatın dibinə yuvarlanan bu adamın arvadlarına (azı 4 nəfər!) nə qədər dərd-bəla gətirdiyini təsəvvür etmək çətin deyildi. Vasili özlüyündə dərin maraq doğurmur, lakin bu pozğun insan taleyinin timsalında bir daha yəqin etmək mümkündür; hakimiyyətdən sui-istifadə ətrafdakıların hamısını, o cümlədən doğma övladlarını şikəst edir. Tarixdə belə hallar olmuşdur. Hakimiyyətin zirvələrinə çatan hökmdarlar çox vaxt özlərindən sonra mənəvi və cismani cəhətdən cılız uşaqlar qoyub getmişlər-çox pis mənəvi pozğunluq hələ diktatorun sağlığında onların əxlaqını puç eləmişdir.

Özünü nüfuzdan saldığı haqqında verilən məlumatdan sonra V.İ.Stalin paytaxt dairəsinin aviasiya komandanı kimi yüksək vəzifəsindən məhrum edilmiş və aşağı yuvarlanmışdı. Təsədüfi deyil ki, “rəhbər”in ölümündən cəmi 21 gün sonra general-leytenant V.İ.Stalin otuz iki yaşında ikən SSRİ müdafiə nazirinin 07 26 nömrəli əmrinə əsasən hərbi forma geyinmək hüququndan məhrum olunmaqla ordudan tərxis edildi. Hamı ondan əlini üzdü. Beləliklə, keçmiş hərbi təyyarəçi Vasili İosifoviç Stalin bədənini alkoqolla çürüdərək cavan ikən ömrünü başa vurdu.

Atasının ölümündən sonra V.İ.Stalini həbsxanaya saldılar: hansı günahlarısa, qəbahətlərisə və s. yada düşmüşdü. V.İ.Stalinin qızı Nadejda Vasilyevna iddia edir ki, istintaq və məhkəmə olmamışdı, ona 8 il iş vemişdilər. Məşhur partiya və dövlət xadimi A.N.Şelepın danışdı ki, Xruşşov məndən xahiş etdi ki, Lefortovaya gedim, Vladimir dustaqxanasından

ora gətirilmiş Vasiliyə baş çəkdim. Məhbus dəzgahda nə işə düzəldirdi. Yanıma gətirdilər, Vasili diz üstə köçüb ağladı: “Bağışlayın, bağışlayın, bir daha sözünüzdən çıxmaram...”. Görüş barədə Xruşşova danışdım. Bir qədər dinlədikdən sonra onu mənim yanıma gətirin dedi.

Ertəsi gün Vasili Stalini Xruşşovun yanına apardılar. Bu dəfə onun ayaqlarına düşdü: yalvarıb-yaxardı, ağladı, and-aman elədi. Vasilini qucaqlayan Xruşşov da ağladı. Uzun müddət atası haqqında danışdılar. Görüşdən sonra Vasilini vaxtından əvvəl buraxmağı qət etdik. Qərar hazırlayıb buraxdılar. Dustaqxanadan çıxarkən təkid elədilər ki, rəsmi surətdə Vasilyev familyasını götürsün. Ali Baş Komandan Stalin müharibə dövrünün bəzi direktivlərini məhz həmin familiya ilə imzalamışdı. Zəif adam olmasına baxmayaraq Vasili Stalin qətiyyətlə boyun qaçırdı. Köhnə dostları Vasilini tədriclə yenə də əvvəlki həyat tərzinə qaytardılar. Azadlığa buraxıldıqdan bir ay sonra sərxoş vəziyyətdə avtomobil sürərkən qəza törətdi. Onu Kazana sürgünə göndərmək qərarına gəldilər. Vasili özünün növbəti arvadı ilə birlikdə sürgünə getdi. 1961-ci il oktyabrın 31-də atasının cənazəsinin Mavzoleydən çıxarılması xəbəri Vasiliyə burada çatdı. Dustaqxana, xəstəliklər, araq, keçmiş “dostların” mürüvvətsizliyi onu tam əlil eləmişdi.

Vasili 1962-ci il martın 19-da vəfat etdi. Məzar daşında həyatı boyu olduğu kimi “Stalinə” yox, hökumət orqanlarının istədikləri kimi “Vasilyevə” yox, “Çuqaşvililərdən sonuncusuna” sözləri yazılacaq. Mərhum özündən sonra 7 övlad qoymuşdu: dördü doğma idi, üçünü övladlığa götürmüşdü. Kiçik oğlunun bədbəxtliyində Stalini təqsirləndirirlər. Qızı Svetlananı isə vətənpərvər kimi tərbiyə edə bilmədi. Nə qədər ki, qızı məktəbli idi. Stalin onu oğlanlarından çox sevirdi. Müharibə atanı qızından uzaqlaşdırdı. Böyüyən Svetlana bütün yaşlıları kimi ilk dəfə birinə vuruldu. Tanışı- jurnalist və kinorejissor A.Y.Kapler həbs edildi və 5 il iş aldı, sonra daha 5 il aldı. Stalin Beryadan Kapler haqqında arayış tələb etdi ona məlumat verdilər ki, Kaplerin Fransada bacısı var və Amerika muxbirlər Şapiro və Parker ilə görüşüb. Özünü təqsirkar bilməyib, lakin agentura məlumatı ilə ifşa olunur.

Svetlana iki ərə getmiş, ailə qura bilməmişdi. Üçüncü dəfə əcnəbi ilə nigahı da uğursuz oldu. Əri Moskvada vəfat etdi və dəfnlə əlaqədar olaraq Alluluyeva 1966-cı ildə xaricə getdi və mərhumun cənazəsini vətəninə apardı. Hindistandan geri qayıtmadı. Qərbə getdi, orada qaldı, öz məqsədləri üçün atasının adından həyasızlıqla istifadə edənlərin əlinə düşdü. Həmin vaxtadək Stalinin qızı filologiya elmləri namizədi idi, yaşı qırxı haqlamışdı.

1984-cü il noyabrın 1-də S.İ.Alluluyevanın SSRİ vətəndaşlığının da bərpa edilməsi və onun qızı O.V.Pitersin SSRİ vətəndaşlığına qəbul olunması haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı verildi. Lakin Svetlana Alluluyeva Vətəndə həyata uyğunlaşa bilmədi və ürəyinə yatan yerdə yaşamağı üstün tutdu. Nadejda Sergeyevna Alluluyeva sağ olsaydı rəhbərin uşaqları bəlkə də başqa cür böyüyərdilər. Dəlillər göstərir ki, onun ölümünə dolayı yolla Stalin bais olmuşdur. 1932-ci il noyabrın 8-dən 9-a keçən gecə Alluluyeva-Stalina intihar etdi. Onun faciəli hərəkətinin bilavasitə səbəbi kiçik bayram məclisində yanyöndəkilərin nəzərinə o qədər də çarpmayan inciklik oldu. Molotov, Vorosilov arvadları ilə birlikdə, baş katibin ətrafındakı digər şəxslər məclisdə idilər. Stalinin növbəti kobudluğuna arvadının kövrək təbiəti tab gətirmədi. Oktyabrın 15-ci ildönümü məclisində qanqaralığı oldu. Alluluyeva öz otağına gedib özünü güllə ilə vurdu. Ailənin təsərrüfat işlərinə baxan Karolina Vasilyevna Til səhər Alluluyevanı oyatmağa gedəndə onu ölmüş gördü. Tapança döşəmədə idi. Stalini, Molotovu, Voloşilovu çağırdılar.

Belə güman etməyə əsas vardır ki, mərhum ölümündən əvvəl məktub yazıb qoymuşdu. Baş vermiş hadisədən səhər xəbər tutanda Stalin sarsılsa da özünün qeyri-əxlaqi əqidəsinə sadıq qaldı: Alluluyevanın hərəkətini özünün təqsiri kimi yox, ərinə xəyanət kimi qiymətləndirdi. Stalin arvadı ilə ilkin matəm mərasimində vidalaşaraq qəbiristanlığa getmədi.

Ətrafındakı adamlar tezliklə Stalinin yaxın şəxslərdən birinin qohumu ilə yeni nigahını təşkil etməyə cəhd göstərdilər. Lakin yalnız bu dul kişiyə məlum olan səbəblər üzündən nigah baş tutmadı. Stalin ömrünün axırınadək tək yaşadı. Evdə ona qulluq eləməyi saysız-hesabsız xidmət işçilərindən təsərrüfatçı qadına tapşırırdı. Valentina Vasilyevna İstomina dul kişiye daimi qayğı məsələlərini öz üzərinə götürmüşdü, baş katib Qara dəniz sahilinə gedəndə də onu müşaiyət edirdi. Stalin öləndə İstomina Siyasi Büro üzvlərinin gözü qabağında özünü mərhum “rəhbər”in üstünə atdı və nalə çəkdi. Görünür, Stalin silahdaşlarına nisbətən bu qadına daha yaxşı adam olmuşdu.

Ömrünün lap axırlarında Stalində öz arvadının xatirəsinə hörmət əlamətləri görünmüşdü. Bağdakı evinin yemək otağında və kabinetində, həmçinin Kremldəki mənzilində Alluluyevanın fotolarını vurmuşdu. Bəlkə də ömrünün qürub çağında Stalinin vicdanı oyanmışdı. Lakin Stalində nə xeyirxahlıq olub, nə də vicdan.

Qətiyyəən şübhə yoxdur ki, N.S.Alluluyeva Stalini sevirdi və çox çətin işində ona hər cür kömək etməyə çalışırdı. O, Sənaye Akademiyasında oxuyur və uşaqları ilə məşğul olurdu. Qohumları deyirdilər ki, Alluluyeva ömrünün son illərində dərin daxili tələş keçirirdi. Bəlkə Stalin də onu özünəməxsus tərzdə sevirdi. Stalin bəzən həftələr boyu qohumlarından heç kəsə məhəl qoymurdu, onların keyfini soruşmurdu, səhhəti ilə maraqlanmırdı. O, öz nəvələrinin çoxunu heç vaxt görməmişdi və görməyə can atmamışdı.

Stalin birinci arvadının qardaşı, çox yaxın adamı Aleksandr Semyonoviç Svanidze həbs ediləndə Stalinin ağına da gəlmədi ki, ömrü boyu, uşaqlıqdan tanıdığı bu adam necə “düşmən” ola bilərdi. Onun hərəkətləri, davranışı, ətrafındakılarına və yaxın adamlarına münasibəti belə güman etməyə əsas verir ki, Stalin mərhəmət, alicənablıq, başqalarının hərəkətinə dözmək, insanlıq, peşmançılıq, günahları yumaq... nə olduğunu bilməmişdir.

Stalin rəhmdilliliyə, şəfqətə, mərhəmətə nifrət edirdi. Ən dəhşətlisi bu idi ki, Stalin siyasətdə də əxlaqi nemətlər üçün layiqli yer tapa bilmirdi. İş yoldaşlarının öz həmkarı, “xalq düşməni” haqqında donosbazlığı onun üçün nəcibliyin ən yüksək pilləsi idi. Beriya “rəhbər”in razılığı ilə onun ən yaxın köməkçisi Poskryobişevin arvadı Bronislava Somomonovnanı həbs edəndə arvadını xilas etmək haqqında ərin bütün xahişlərinə, Poskryobişevin qızı Qalina Aleksandrovnanın dediyinə görə yalnız bir cavab vermişdi: “Bu, məndən asılı deyil heç nə eləyə bilmərəm. Enkevedədə aydınlaşdırarlar.” Zavallı qadını, iki uşaq anasını 3 ili dustaqxanada saxlayandan sonra güllələdilər. Halbuki bu uşaqların atası sutqada 14-16 saat Stalinin yanında qalır, sənəd verir, arayış hazırlayır, rəhbərin sərəncamlarını aşağılara ötürürdü. Qalina Aleksandrovnaya danışdı: Hətta həbs haqqında əmr vermiş Beriya yenə də evimizə gəlirdi. Bir çox başqa məşhur adamlar da bizdə olurdular. Stalin anamla şəxsən tanış idi və əlbəttə, başa düşürdü ki, casusluqda ittiham üçün anamın qardaşı tibb avadanlığı gətirməkdən ötrü xaricə getmişdi – ittihamın başlıca dəlili bu idi. Heç bir günahı yox idi. Onu da güllələmişdilər.

Ətrafdakıların yaxın adamlarını, qohumlarını, arvadlarını həbs etdirərkən Stalin onların sadıq, itaətkar bəndə olub – olmadıqlarını yoxlayırmış. Kalinin Molotov, Kaqanoviç, Poskryobişev, bir çox başqaları ailələrində fəlakət baş verdiyini üzə vurmurdular. Stalin onların hərəkətlərini izləyir və görünür, itaətkarlıqlarından həzz alırdı.

Ən böyük bəla ondan ibrət idi ki, Stalinə əslində heç kəs etiraz eləmədi. Hal bu ki, vicdanın səsinin eşidiləcəyinə həmişə, hətta ən mürəkkəb şəraitdə güman var idi.

Ədəbiyyat

1. “Bolşevik” jurnalı, 1925-ci il. № 11-12
2. “Bolşevik” jurnalı, 1926-ci il. № 4
3. Molotov V. M. İosif Vissarionoviç “Stalinin dəfn günü matəm mitinqində nitq”. Bakı, 1953

- 4.Бугай Н.Ф.Л. Берия-И.Сталину; “Согласна Вашему указанию”. Москва 1998.
5.Волкоганов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина.кн.1. Москва.1989.
7.Медведев Р.А. “Они окружали Сталина”. Москва.1990.
8.Семеряга М.И. Тайны сталинской дипломатии.1939-1941. Москва.1992.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПЕРСОНАЛЬНОГО СОСТАВА

*доцент Веисов Ариф Гаджи оглы, Беделова Терлан Сеттар кызы,
Мехдиева Хегигет Шеадет кызы*

Резюме

Генсеку не нравилось ничего импортного. Он перенес свою ненависть к историческим вещам и «Европе» в свою жизнь. Он на протяжении многих лет подчеркивал свою «пролетарскую простоту». Главным вопросом его жизни была власть... Сталин не мог или не хотел вплотную заниматься воспитанием собственных детей. На самом деле она очень редко видела своих детей. Дети великих исторических деятелей нередко росли несчастными именно потому, что их родители были известными людьми. Дети мало что знали о своем отце. У отца не было времени заниматься ими.

THE CHAIRMAN OF PERSONAL STAFF

*dossent Veyisov Arif Haci, Bedolova Terlan Settar,
Mekhdiyeva Heqiqet Sheadet*

Summary

The Secretary General did not like anything imported. He transferred his hatred of historical things and "Europe" to his life. He emphasized his "proletarian simplicity" for many years. The main issue in his life was power... Stalin could not or did not want to closely engage in the upbringing of his own children. In fact, she saw her children very rarely. It was not such a rare case when the children of great historical figures grew up unhappy precisely because their parents were famous people. The children knew little about their father. Father did not have time to deal with them.

*Rəyçi: Mustafayeva Zeyneb Arif qizi,
BDU-nin Qazax filialı 14 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 28 noyabr 2023-cü il*

UOT: 94.

VERTUAL MƏKANDA KİTABXANA LAYİHƏLƏRİNİN REYTING QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ TARİXİ VƏ CARİ VƏZİYYƏTİ*dissertant Sadıqov Tahir Köçəri oğlu**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu**sadiqov.tahir@internet.ru*

Xülasə: Məqalənin əsas məqsədi virtual məkanda kitabxana layihələrinin reyting qiymətləndirilməsi məsələsinin tarixi və cari vəziyyətini tədqiq etməkdir. Məqalə yazılarkən müqaisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir. 2016-cı ildən kitabxanamızın peşəkar əməkdaşlarının vasitəsilə həyata keçirdiyimiz epizodik monitorinqlər göstərir ki, bu istiqamətdə və geniş həcmdə fəaliyyət hal-hazırda da kor-təbii şəkildə həyata keçirilməkdədir. Qeyd olunan istiqamətlərdə məqsədyönlü və sistemli fəaliyyət regionlarda fəaliyyət göstərən kitabxanaların da motivasiyasının artırmış olar və vahid informasiya məkanında kitabxanaların təsirlilik əmsalını artırır. Bu baxımdan sosial şəbəkələrdə kitabxana strukturlarının fəaliyyətinin formalaşdırılması, istiqamətləndirilməsi, monitorinqi və reytinglərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində mütəmadi fəaliyyət məqsədi ilə layihələrinin hazırlanması və tətbiqi vacibdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali təhsil müəssisələrində mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər. Tarix, kitabxanaşünaslıq ilə maraqlananlar üçün dəyərli məlumatlardır.

Açar sözlər: tarix, sosial şəbəkələrdə kitabxana fəaliyyəti, e-kitabxanaçılıq, virtual informasiya məkanı, innovativ kitabxanaçılıq, kitabxana layihələri, reyting qiymətləndirilməsi.

Ключевые слова: история, библиотечная деятельность в социальных сетях, электронное библиотечное дело, виртуальное информационное пространство, инновационное библиотечное дело, библиотечные проекты, рейтинговая оценка

Keywords: history, library activity in social networks, e-librarianship, virtual information space, innovative librarianship, library projects, rating evaluation

Giriş

Son illər Azərbaycan kitabxanalarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində aparılan məqsədyönlü fəaliyyət öz əməli bəhrəsini verməkdədir. Kitabxanalarda kompüterləşdirmə, sürətli internetə əlçatarlıq, sosial şəbəkələrdə və ümumiyyətlə virtual məkanda informasiya xidməti sahəsində xeyli inkişaf olunduğu göz qabağındadır.

Sosial şəbəkələrdə və bütünlükdə virtual məkanda daha çox zaman keçirən informasiya istehlakçısı olan qrup əsasən gənclər olduğundan bu istiqamətdə dünya təcrübəsini, xüsusilə Rusiya və Türkiyədə həyata keçirilən layihələri öyrənməkdəyik.

Sosial şəbəkələr vahid informasiya məkanı yaradaraq böyük informasiya kütləsinin dövrüyəsini təmin edir. Bu informasiya məkanında, xüsusilə gənclərin keçirdiyi zamanın rasionallığı, aldığı və ötürdüyü informasiya kütləsinin xüsusiyyətləri, gənclərin marağı, şəxsi müətləsi, zövq və seçimləri eləcə də bu proseslərdə kitabxana ictimaiyyətinin öz informasiya massivləri ilə müdaxilə imkanları tədqiqatlarımızın obyektidir. Sosial şəbəkələr vahid informasiya məkanı yaratmaqla özünəməxsus informasiya mühiti formalaşdırır. Bu baxımdan bir sıra ölkələrdə aparılan müzakirələr sosial şəbəkələrin bağlanmasına ciddi nəticələrlə əsaslanır. Təcrübə göstərir ki, şəbəkələrdə rasionallıq, yaradıcı mötəbər informasiya qurumlarının

İştirakı etməməsi, nəticədə dağıdıcı, bəzən də irticaçı informasiya kütlələrinin dominatlığı ilə, ziyanlı informasiya mühütünün yaranması ilə nəticələnir [1, s.212].

Məhz bu baxımdan inkişaf etməkdə olan sosial şəbəkələrin texniki, texnoloji imkanları, onun kütləvliyi, informasiya proseslərinin xüsusiyyətləri tərəfimizdən sistemli şəkildə öyrənilir. Müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanda gənclər virtual məkanda mövcud olan çoxsaylı sosial şəbəkələrdən Linked Adnaklasnik Facebook İstagram Moymir Tviter, Tango və Kontakta kimi müxtəlif sosial şəbəkələrdən çox az əsasən, Facebookda daha çox zaman keçirir və burada geniş sosial aktivlik müşaiət olunur. Sosial kommunikasiyalar baxımından, əməliyyat alətləri, informasiya kütləsini çirklilik səviyyəsi, əməliyyatların sürəti, ünsiyyətin xarakteri baxımından Facebook digər sosial şəbəkələrdən ciddi şəkildə fərqlənir. Lakin həm texniki, həm də texnoloji, baxımdan Facebook imkanları daha cazibədardır, informasiya prosesləri nisbətən açıqdır, informasiy və dezinformasiya massivləri üçün eyi dərəcədə açıqdır, kütləvliyi daha genişdir .

Düşünürük ki, kitabxanalar yaxın tarixi mərhələdə bu informasiya məkanlarında malik olduqları ədəbi, elmi və sosial informasiya massivləri ilə daha da aktiv iştirak etməlidirlər. Bu informasiya məkanı kitabxanalara geniş fəaliyyət meydanı və ədəbiyyatın, mütaliə mədəniyyətinin geniş təbliği imkanları verir. Bu istiqamətdə bir sıra ölkələrdə həmkarlarımızın təcrübəsi diqqətə layiqdir [2, 113].

Türkiyə Cumhuriyyətində Türk Kitabxanaları Dərnəyi bu istiqamətdə sistemli fəaliyyət göstərir. Rusiya federasiyasında Gənclərin virtual məkanda mütaliəsi, informasiya tələblərinin öyrənilməsi və ödənilməsi istiqamətində gənclər kitabxanaları monitorinqlər və müntəzəm müsabiqələr keçirir. Rusiyanın şərq əyalətlərində kitabxanaların sosial şəbəkələrdə fəaliyyəti aşağıdakı qruplara bölünür:

1. İşçi qrupun formalaşdırılması. (Layihə rəhbəri, kompüter operator, sosial şəbəkə admin, analitik qrup).

2. Fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin əsaslandırılması. (sahəsində həyata keçirilən müsabiqənin nəticələri təltif və təşviq olunur, yeni innovativ üsullar öyrənilir, təbliğ edilir.

Kitabxanaların sosial şəbəkələrdə məqsədayönlü fəaliyyəti gənclərin informasiya təminatı istiqamətində oynaya biləcək əhəmiyyəti rolu ilə yanaşı, həm də virtual məkanda dövr edən çox böyük dezinformasiyanın da qabağını almaqdadır. Həqiqi informasiya yanlış ictimai rəyin yaranmasına mane olur və kitabxanalar gənclərin informasiya təminatında etimadını qazanırlar. Belə ki, kitabxana əməkdaşları regionun iqtisadi, mədəni, sosial nailiyyətlərini izləyən və təbliğ edən qurumlar olaraq daima vizual, informativ və multimediyə sənədlərinə malikdirlər.

Çox böyük tarixi zamanda informasiya ehtiyacını ödəmək üçün oxucu kitabxanaya gəlmək məcburiyyətində idi. Kitab və kitabxana informasiya almağın ən əhəmiyyətli kanalı idi. XXI əsrdə informasiya kanallarının çoxalması artıq kitabxanaya gəlmədən informasiya əldə etmək imkanı yaradır. Bu baxımdan oxucunu yenidən qazanmaq məqsədi ilə kitabxanalar oxucuya məsafədən xidmət imkanlarını genişləndirməklə etibarını qorumaq, mötəbər informasiya kanalı olduğunu müdafiə etməli olur [3, s.15].

Böyük kitabxanaçılar ordusunun sosial şəbəkələrdə iştirakını təmin etmək, yeni informasiya təbliği formaları ilə işləmək vərdişləri öyrətmək, bu fəaliyyəti monitorinq etmək, prioritetlər müəyyənləşdirmək və innovasiyaları təşviq etmək üsulu ilə informasiya məkanında yeni keyfiyyəti təmin etmək olar.

Bu baxımdan kitabxanaların sosial şəbəkələrdə vaxtaşırı layihələr həyata keçirməsi məqsədayügendur. Bu layihələrin həyata keçirilməsi zamanı əməliyyatların aşağıdakı alqoritmi diqqətimizi cəlb edir və məqsədayüğun hesab edirik.

3.Fəaliyyətin reyting qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması. (reyting sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi,qiymətləndirmə sahələrinin müəyyənləşdirilməsi,kitabxana fəaliyyətinin cazibəliyinin müəyyənləşməsi,anket formalarının doldurulması qaydaları və kitabxana-informasiya fəaliyyəti sahəsində prioritetlər.)

4.Fəaliyyətin qiymətləndirilmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsi.

(Kitabxana müəssisəsinin tipinə və növünə əsasən)

-Funksional fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi.

-İnformativ fəaliyyətin qiymətləndirilməsi

-Sosial informasiya sahəsində fəaliyyətin qiymətləndirilməsi

-Kulturoloji sahədə fəaliyyətin qiymətləndirilməsi

-Mütaliyə rəhbərlik fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi

-Yerli informasiya kütləsi ilə fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və s. [4].

5.Anket formalarının hazırlanması. (Vertual məkanda kitabxananın fəaliyyətini göstərən statistik və informativ məlumatın əks etdirdiyi anketlər,kitabxana əməkdaşı tərəfindən doldurulan anket,analitik qrup tərəfindən doldurulan anket.)

6. “GƏLƏCƏYİN KİTABXANASI” adlı facebook səhifəsinin təsis edilməsi və virtual məkanda kitabxanaların fəaliyyətində bu səhifədə mütəmadi işıqlandırılması. (Onlayn rejimdə kitabxanalar tərəfindən dövriyyəyə daxil olan informasiya kütləsinin aktuallığı,sosial və kulturoloji dəyəri,teknoloji və informativ mürəkkəblik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi).

7.Qiymətləndirmə metodikasının təqdimatı ilə əlaqədar treninqlərin keçirilməsi və mütəmadi onlayn məsləhətləşmələrin aparılması. (Fəaliyyətinin reyting qiymətləndirilməsi cəlb olunmuş kitabxana rəhbərliyi və sahə mütəxəssislərinə prosesin həyata keçirilməsinin metodikasını işah etmək məqsədli treninqlərin keçirilməsi,vertual məkanda admin təyin olunmuş kitabxana əməkdaşlarının qarşıya çıxan suallarının onlayn cavablanması)

8.Vertual məkanda kütləvi kitabxanaların fəaliyyətinin monitorinqinin keçirilməsi. (Qiymətləndirilməyə cəlb olunmuş kitabxanaların vertual məkanda fəaliyyətini həftəlik,aylıq,yarım illik və illik monitorinq olunmasını həyata keçirən analitik qrupun mütəmadi fəaliyyətinin təşkili).

9.Fəaliyyətinin keyfiyyətini ifadə edən informasiya kütləsinin toplanması və analizi. (Monitorinq prosesində vertual məkanda və xüsusilə sosial şəbəkələrdə əldə olunan statistik,informativ,analitik,multimediya,orjinal materialların,mətn materiallarının,innovativ və ya təkrar materialların kütləsi barədə məlumatın toplanması,yoxlanılması və təhlili).

10.Reyting cədvəllərinin hazırlanması və nəticələrin təqdimatı.(Hazırlanmış reyting cədvəllərində şərti qiymətləndirmə ballarının hesablanması,müqaisəli təhlillərin aparılması və təkliflərin hazırlanması.Yüksək reyting əldə etmiş kitabxana müəssisələrinin təşviq və təltif olunması.

Nəticə

2016-cı ildən kitabxanamızın peşəkar əməkdaşlarının vasitəsilə həyata keçirdiyimiz epizodik monitorinqlər göstərir ki, bu istiqamətdə və geniş həcmdə fəaliyyət hal-hazırda da kor-təbii şəkildə həyata keçirilməkdədir. Qeyd olunan istiqamətlərdə məqsədyönlü və sistemli fəaliyyət regionlarda fəaliyyət göstərən kitabxanaların da motivasiyasının artırmış olar və vahid informasiya məkanında kitabxanaların təsirlilik əmsalını artırır. Bu baxımdan sosial şəbəkələrdə kitabxana strukturlarının fəaliyyətinin formalaşdırılması, istiqamətləndirilməsi, monitorinqi və reytinglərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində mütəmadi fəaliyyət məqsədi ilə layihələrinin hazırlanması və tətbiqi vacibdir.

Ədəbiyyat

1.Xələfov A.A Kitabxana və cəmiyyət. Bakı,Azərneşr, 2012, 305 s.

- 2.Xələfov A.A Qurbanov A.İ Kitabxanaların kompüterləşdirilməsi. B., BDU nəşri, 2016, 320s
- 3.Əhmədov E.Y. Uşaq və gənclərin kitabxana- informasiya təminatı.-Monoqrafiya,- Mütərcim, 2016, 245 s.
- 4.Казими П.Ф. Информационная инженерия в библиотечной деятельности. Научно-теоретический и практический журнал.оралдын ылым жаршысы N 8 (87) 2014.

THE HISTORY AND CURRENT SITUATION OF RATING EVALUATION OF LIBRARY PROJECTS IN VIRTUAL SPACE

Sadigli Tahir Kochari

Summary

The purpose of the article is to study the issue of rating evaluation of library projects in virtual space. The comparative analysis method was used when writing the article. Since 2016, the episodic monitoring carried out by the professional employees of our library shows that the activity in this direction and on a large scale is currently being carried out blindly. Targeted and systematic activity in the mentioned directions will increase the motivation of the libraries operating in the regions and will increase the effectiveness of the libraries in the unified information space. From this point of view, it is important to prepare and implement projects for the purpose of regular activities in order to form, direct, monitor and determine the ratings of library structures in social networks.

Application importance: It can be used in lectures and seminars in higher education institutions. It is valuable information for those interested in history and librarianship.

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ РЕЙТИНГОВОЙ ОЦЕНКИ БИБЛИОТЕЧНЫХ ПРОЕКТОВ В ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Диссертант Садыгов Тахир Кочери оглы

Резюме

Цель статьи - исследование вопроса рейтинговой оценки библиотечных проектов в виртуальном пространстве. При написании статьи использовался метод сравнительного анализа. Эпизодический мониторинг, проводимый с 2016 года профессиональными сотрудниками нашей библиотеки, показывает, что деятельность в этом направлении и в больших масштабах в настоящее время ведется вслепую. Целенаправленная и системная деятельность по указанным направлениям повысит мотивацию библиотек, работающих в регионах, и повысит эффективность работы библиотек в едином информационном пространстве. С этой точки зрения важна подготовка и реализация проектов с целью регулярной деятельности по формированию, наведению, мониторингу и определению рейтингов библиотечных структур в социальных сетях.

Важность применения: Может использоваться на лекциях и семинарах в высших учебных заведениях. Это ценная информация для тех, кто интересуется историей и библиотечным делом.

*Рəyçi: dosent Əliyeva Aybəniz-Kəngərli İbrahim qızı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru S.İ.Məmmədova
BDU-nun Kitabxanaşünaslıq kafedrasının 13.11.2023-cü il iclası.
Daxil olma tarixi 14 noyabr 2023-cü il*

UOT:94(479.24).

**TARİX DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRDLƏRDƏ
VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI**

*T.ü.f.d. İsmaylov Anar, Rəhimli Fəridə Sahib qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Vətənpərvərlik hər bir insanın öz vətəninə olan sevgisini, ona bağlılığını və bu anlayışdan müəyyən bir tarixi dövrdə müxtəlif formada istifadə etməsini ifadə edir. Bildirilir ki, vətənpərvərlik Vətəni sevmək, Vətən uğrunda hər cür fədakarlıq etmək mənasında işləyir, bu hiss insanda fitri olsa da, digər hisslər kimi formalaşmağa, güclənməyə ehtiyac duyur. Tarix dərslərində İkinci Qarabağ müharibəsinin insanlarda yaratdığı vətənpərvərlik və milli-mənəvi dəyərlərə hörmət hisslərinin aşılmasının tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edilir.*

Açar sözlər: tələbələr, vətənpərvərlik, Vətən müharibəsi, vətənpərvərlik tərbiyəsi

Ключевые слова: студенты, патриотизм, Отечественная война, патриотическое воспитание.

Key words: students, patriotism, Patriotic War, patriotism education

Hər bir insanın ən ali və ülvi hisslərindən olan vətənpərvərlik onun doğulub boya başa çatdığı elə, obaya, torpağa, vətəndaşı olduğu ölkəyə məhəbbətindən qaynaqlanır. Ümummill liderimiz Heydər Əliyev də demişdir, “Vətənpərvərlik sadəcə orduda xidmət etmək deyildir. Vətənpərvərlik Vətəni sevməkdir, ona bağlı olmaqdır, sadıq olmaqdır. ”Yəqinliklə demək olar ki, vətənpərvərlik tərbiyəsinin elmi-pedaqoji əsasını “görkəmli dövlət xadimi, ümmill lider Heydər Əliyevin şərəfli ömür yolu, ictimai, siyasi, mədəni fəaliyyəti və zəngin irsi təşkil edir. Heydər Əliyevin vətənpərvərlik ideyaları həm bugünkü dövrümüzdə, həm də gələcək dövrlərdə, inkişafımızda təməl rolunu oynayır .[5; s. 7]

Vətənpərvərlik hissi anadangəlmə olmur. Tədrisən ailədə, məktəbdə, əmək prosesində, orduda, cəmiyyətdə tərbiyə zamanı yaranır, inkişaf edir və dərinləşir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi hazırkı dövrdə ictimai əhəmiyyət kəsb edir və dövlət əhəmiyyətli vəzifəyə çevrilmişdir. Tərbiyəçilərin və valideynlərin əsas vəzifələri bu hissləri mümkün qədər erkən yaşlarda uşaqlarda oyatmaq, onlarda insanlara, cəmiyyətə, dövlətə xeyirli olacaq keyfiyyətlər formalaşdırmaq, vətəninin hər bir qarışına xüsusi məhəbbət və bütövlüyünün qorunmasına cabahdehlik, ölkənin nailiyyətləri ilə fəxr hissi, orduya məhəbbət və hörmət, qəhrəmanlarımızla fəxr etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Uşaqların doğma torpaqlarına sevgisinin yaranmasının mənbəyini valideynlərinin, cəmiyyətin, müəllimin vətənpərvərlik hisslərini onlara keçirilməsi üsulları, uşaqların ictimai faydalı əməkdə iştirakı, xalqın qəhrəmanlıq nümunələri və.s daxildir.

Vətənpərvərlik hissi qədim tarixə əsaslanır. Tarixi keçmişimizə nəzər saldıqda qeyd etmək olar ki, 1920-1991-ci illərdə sovet hakimiyyəti altında olduğunuz müddətdə hər bir ailə daxilində, həmçinin də, orta ümumtəhsil məktəblərində milli-mənəvi tərbiyə deyil, kommunist ideologiyası təbliğ edilmişdir. Məhz sovet ideologiyasının təsiri altında olan xalqımızda bir növ mili həmrəyliyin olmaması kimi hal özünü büruzə verməyə başlamışdı. İctimai-siyasi formasiyaların dəyişməsi ilə dövlətə xidmətlə əlaqədar mahiyyətdə də dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkənin tarixi haqqında məlumatlar ya keçirilmir yada saxtalaşdırılırdı. Əsas məqsəd vətəndaşın milliliyini, milli kimliyini, keçmişini unutmaması və sosialist düşüncənin hakim olması idi. Ancaq nə qədər boğmağa çalışsalar da heç bir dəyər unudulmadı və nəticədə Azərbaycan həm öz müstəqilliyini, həm keçmişini, bütün milli və ümübbəşəri dəyərlərini bərpa etdi.

Müstəqillik dövrümüzdə təhsilimizin qarşısında qoyulan ən önəmli məqsədlərdən biri Azərbaycan gəncini milli dəyərlərə sadıq, intellektual, savadlı, yardımçı yetişdirməklə yanaşı vətənpərvərlik ruhunu aşılamaq, müstəqil Azərbaycan vətəndaşını müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin layiqli üzvünə çevirməkdən ibarətdir. Bu məqsədlərin reallaşmasında ümumtəhsil müəssisələrində keçirilən fənlərin onları tədris edən müəllimlərin rolu danılmazdır. Ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Müasir dövrdə müəllimlərin ən böyük və birinci vəzifəsi şagirdlərdə vətənpərvərlik hissini gücləndirmək, onlara vətən üçün yaşayırəm fikrini təlqin etməkdir”.

Müasir dövrdə gənc nəslin əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsi əsas məqam hesab edilir. “Məktəblilərdə vətəndaşlıq borcunun tərbiyə edilməsi” adlı Əjdər Ağayev tərəfindən yazılmış olan əsərdə də qeyd edilmişdir ki, müstəqilliyimizin, 2-ci dəfə bərpa edilməsindən sonra respublikamız hər hansı problemlə üzləşmiş olsa da respublikamızın fəaliyyəti barədə xeyli məlumat əldə etmiş olan şagirdlər öz vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirəcəklər. [4; 8]

Hal hazırda məktəblərdə tədris edilən tarix fənni də məhz şagirdlərə elmi biliklər verməklə yanaşı həmçinin, onlarda milli-mənəvi dəyərlərə hörmət, vətənə, millətə sadıqlıq, milli iftixar hissini aşılamaq, vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşdırılmasına xidmət göstərir. Tarix dərslərinin tədrisi prosesində tarix müəlliminin də əsas vəzifəsi şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olaraq onlara tarixi keçmişimiz, Vətən, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik anlayışlarının izahını verməkdir. [2; s. 1]

Məhz bu, təhsilimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifə kimi qələmə verilən və tarixin tədrisində böyük rol oynayan tarix müəllimlərinin də əsas vəzifəsi gənc nəslin nümayəndələri olan şagirdləri Vətənə məhəbbət, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət hissi ilə yanaşması, tərbiyə olunması xüsusiyyətlərini aşılamaqdır. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, dövlət və cəmiyyətin qarşısında duran əsas vəzifə yetişməkdə olan gənc nəslin nümayəndələrinin hər birində vətənpərvərlik hissələrinin, milli-mənəvi dəyərlərə hörmətin, onların vacibliyini formalaşdırmaqdan ibarətdir. [4; s. 8] S.M.Qənizadə demişkən “Vətəni özünə doğma bilən insanlar tərbiyə etməyi bacarırsa, gələcəyimizi təmin etmişik”

Vətən borcu, vətəndaşlıq kimi anlayışlar şagirdlərə kiçik yaşlarından aşağı siniflərdən öyrədilir. Uşaqların ailəsinə olan sevgisi, onun müdafiəsində iştirak etməsi kimi keyfiyyətlər sonradan onda Vətəni sevmək, onu qorumaq, milli -mənəvi dəyərlərə hörmət, vətənpərvərlik hisləri formalaşdırır. Bu hissini insanda formalaşması həm də özünəməxsus şəkildə qəhrəmanlıq, dözümlülük, cəsur olmaq kimi fəaliyyətləri gücləndirir. [4; s. 9]

Tarix fənninin tədrisində vətənpərvərlik hissələrinin aşılamaq üçün 5-ci siniflərdə tədrisinə başlanılmış “Azərbaycan tarixi” adlı dərslərdən məlumatların öyrədilməsi və öyrənilməsi ilə göstərir. 11-ci sinifdə oxuyan şagird tarix boyu Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlətlər, bu dövlətlər arasında baş vermiş hadisələrdən xəbərdar olmazsa müasir dövrümüzdə baş vermiş olan hadisələrə düzgün şəkildə qiymət də verə bilməz. Dərslərdə vətənpərvərliklə bağlı mövzuların keçirilməsi danılmazdır, lakin müəllimin də iştirakı ilə bu həmin mövzular şagirdlərə daha dərinlən mənimsənilməlidir. Yeni dövr tariximizlə bağlı olan məlumatlar 11-ci sinif tarix dərslərində qeyd olunduğu üçün düşmən tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarımız haqqında məlumatlar da burada öz əksini tapmışdır. Vaxtilə torpaqlarımızın düşmən tərəfindən işğal olunması tarixləri şagirdlərə öyrədilirdi. Bununla bərabər həmin torpaqlarımızın coğrafi baxımdan hansı ərazidə yerləşdiyini göstərmək üçün tarix dərslərində xəritələrdən istifadə edilir. Tarix müəllimi Dağlıq Qarabağ bölgəsi haqqında ətraflı şəkildə məlumat verilərək şagirdləri Vətən torpaqları ilə tanış edirdi. [2; s.2] Ancaq indi şagirdlərə şahid olduqları Zəfər qələbəsi, tarixi torpaqlarımızı igidlərimizin hanı mərdliklərlə, son damla qanına kimi vuruşaraq geri qaytarması Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasının şanlı tarixi keçirilir və öyrədilir. Bu sahədə

atılan ən önəmli addım məhz 9-cu siniflərdə Zəfər tarixi dərslərinin tədris olunmasıdır. Bu dərslərlə şagirdlərdə milli qürur, milli fəxarət, milli ləyaqət hissləri tərbiyə olunur. 1ci Qarabağ müharibəsi 2ci Qarabağ müharibəsi haqqında məlumatlar, möhtəşəm Zəfər qələbəsindən sonra azad olunan ərazilərdə görülən tədbirlər haqqında şagirdlərə lazımi məlumatlar çatdırılır.

Tarix dərslərinin tədrisində məktəblilərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi formalaşdırmaq üçün istifadə olunan üsullar aşağıdakılardır

□□ Həyatdan nümunələr gətirmək (igidlərimizin qəhrəmanlıqlarını, vətən sevgisini nümayiş etdirmək)

□□ Müqayisə, qarşıdurma, təzad (müxtəlif dövlətlərin vətənpərvərlik təhsil -tərbiyə sistemlərini təhlil etmək)

□□ Canlı emosional hekayələr (vətənin xalq ənənələri və adətləri, hərbi əməliyyatların epizodları, əsgərlərlə görüşlər, Vətənə xidmət estetikası)

□□ izahatlar, (Qarabağ Müharibəsi tarixinin öyrədilməsi, Qafqaz regionunda dövlət siyasətinə əsassız hücumları və s.)

●□ Qələbə filmlərinin izlənməsi, hər dərslərin şəhidlərin yad edilməsi ilə başlanılması və.s

Vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında həm də məktəblərdə tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması, muzeylərə ekskursiyaların təşkili, vətənin qəhrəman, ziyalı əmək adamları ilə olan görüşləri ilə də həyata keçirilir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabxanalarda keçirilən tədbirlər vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliği oxucularla aparılan söhbətlərdə, oxucu konfranslarında, müşahidə edilir. [5; s. 10] Vətən uğrunda, torpaqlarımız naminə canlarından keçən hər bir Vətən övladı şagirdlər üçün tərbiyə məktəbi hesab olunur. Doğma yurdumuzun azadlığı, vətən torpaqlarının toxunulmazlığı naminə canlarından keçən oğul və qızlarımız hər zaman doğma xalqın qəlbində yaşayır, gələcək nəsillər üçün örnək olaraq qələmə verilir. Bütün tarixi dövrlər ərzində doğma yurdun başına gələn bütün hallarda bu qəhrəman Vətən övladları millətin qəhrəmanlıq salnaməsinə şanlı səhifələr yazmışlar. [1; s. 4]

Azərbaycanda formalaşmış olan milli birlik, həmrəylik, vətənpərvərlik məhz, ötən əsrin sonlarından etibarən ermənilərin ərazi iddiası ilə başlanmış olduğu Qarabağ müharibəsinin iki il bundan öncə - 2020-ci il sentyabr ayının 27-dən Ali baş komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əliyev İlham Heydər oğlunun rəhbərliyi, əmr və göstərişləri əsasında həyata keçirilmiş olan “Dəmir yumruq” əməliyyatının nəticəsində qələbə qazandığımız 44 günlük Vətən müharibəsində təcəssüm etdirilir. [1; s. 4] 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi də məhz Azərbaycanın gənc oğulları tərəfindən göstərilmiş olan qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik məktəbi hesab olunur. Tarixin tədrisi prosesində əsas məsələlərdən biri şagirdlərə bu məktəbi öyrətmək, şəhidlərimizin xatirəsini hörmət və böyük ehtiramla yad etmək, Vətən uğrunda qazi olmuş hər bir Azərbaycan oğluna diqqət və qayğı ilə yanaşmağı aşılamaqdan ibarətdir. [3; s. 1]

44 günlük döyüşlərdə ordumuz düşməni məğlub edərək diz çökdürdü. Bu döyüşlər Azərbaycan xalqı olaraq hər birimizin qürur hissi ilə yaşamağımıza, inamımızın özümüza qayıtmasına böyük kömək oldu. Bu günkü nəslin nümayəndəsi olaraq çox xoşbəxtik ki, hər birimiz bu tarixi qələbənin şahidi olduq. Və həmin 44 günün hər bir günü bir tarix olaraq yaddaşda həkk olundu. 30 ilə yaxın torpaqlarımızın işğalda altında olması və onun 44 gün ərzində azad edilməsi hər bir azərbaycanlı vətəndaşın arzu, diləyi idi.

İkinci Qarabağ müharibəsi sonrası noyabr ayının 10-u Bakı vaxtı ilə 01:00 dan Qarabağ münəqişə zonasında hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə bağlı imzalanan bəyannaməyə əsasən dekabr ayının 1-ə qədər düşmən qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması elan edilmişdir. Dekabr ayının 2-də Respublikamızda “Zəfər günü”nün qeyd edilməsi ilə bağlı

prezident tərəfindən fərman verilmişdir. Bu fərmana əsasən hər il Azərbaycanda 8 noyabrın “Zəfər günü” olaraq təntənəli şəkildə qeyd olunması qərara alınmışdır. [3; s. 3]

Təhsil müəsisələri gənclərdə Vətənə xidmət, ictimai fəaliyyət və əməyə həvəs istək yaratmalıdır. Vətənpərvərliyi dəyəri hec bir ölçü ilə məhdudlaşa bilməz. Bu ele bir hissdir ki onu yalnız dildə deyil ürəkdə canda qanda iliklərə qədər hiss edilməlidir. Məhz əsl vətənpərvər bu xüsusiyyətlərin mahir daşıyıcısı olur. Vətənpərvərlik ölkənin rifahı xoş gələcəyi üçün mümkün qədər ən yaxşısını etmək üçün çalışmaqdır.

Şagirdlərdə aşağı siniflərdən vətənpərvərlik hissələrinin aşılınması, yuxarı siniflərdə tarix fənninin keçirilməsi ilə bu duyğuların daha da dərinləşməsi, milli -mənəvi dəyərlərə olan hörmət hissənin daha da çoxalması onların gələcək dövrlərdə canı, qanı bahasına Vətəni qorumağa hazır olduğunu, Vətənin keşiyində dayanmağa cəsarətli olmasını göstərir. Tarix fənninin tədrisində əyani texnoloji vasitələrdən istifadənin böyük rolu vardır. Bunlardan istifadə ilə Vətən müharibəsində iştirak etmiş olan şəhid və qazilərimizə həsr olunmuş filmlər, müharibə iştirakçılarının iştirakı ilə çəkilmiş olan süjetlər hər biri şagirdlərə izlənilərək onlarda Vətənə bağlılıq, sevgi hisləri yaradır. [2; s. 2]

Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu inkişaf etdiyi müddətdə böyüməkdə olan nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi şəkildə diqqət yetirilməlidir. Atatürkün dediyi kimi “Sülh istəyən xalq hər bə hazır olmalıdır”. Azərbaycan xalqı özü də müharibə deyil sülh tərəfdarı hər zaman sülh tərəfdarı olmuşdur. Vətənpərlik tərbiyəsi yalnız quru sözlərlə məhdudlaşmır. Gənc nəslin əsl vətəndaş kimi yetişməsində, torpaqlarımızın toxunulmazlığı, azadlığı və müstəqilliyi naminə canından keçən gənc oğullarımızın həyat və döyüş yolunu əks etdirən kitablarla tanış etmək lazımdır. Həmçinin muahribə ilə bağlı təsəvvürlərin yer aldığı müharibə iştirakçılarının səs yazıları da şagirdlərə dinlənilir. Bu tədbirlərin hər biri 44 günlük müharibənin şagirdlərin yaddaşında silinməz şəkildə həkk olunmasında, onların vətənpərvər ruhda yetişməsində əsas rol oynayır. Cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 11 zəfər xəbərinin əks olduğu videotəqdimatlarda “Yaşasın Azərbaycan ordusu! Yaşasın Azərbaycan xalqı! Qarabağ Azərbaycandır!” şüarının səsləndirilməsi hər zaman xalqın yaddaşında ordumuzun necə qüdrətli olduğunu bir daha sübut edir. [5; s. 9]

Ədəbiyyat

1. Adışirinov, K. Həyatı nəsillərə örnək olan qəhrəman / K.Adışirinov. – Bakı: Elm və təhsil, - 2019. - 171 s.
2. Quliyev, M. Tarix dərslərində vətənpərvərlik dərsləri // Azərbaycan müəllimi . - 2019, 14 aprel. – s. 3
3. Musayeva Y. 44gunun təntənəsi // Azərbaycan. – 2021, 07 oktyabr. – s. 2
4. Paşayev, T. Diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi / T.Paşayev. - Bakı: Nərgiz nəşriyyatı, - 2002. - 159 s.
5. Vətənpərvərlik tərbiyəsi ümummilliy xilas yolumuzdur / Redaktor: Ş.Qənbərova – Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, - 2016.- 60 s.

PATRIOTIC EDUCATION OF STUDENTS IN THE PROCESS OF TEACHING HISTORY LESSONS WAYS OF FORMATION

Ismayilov Anar, Rahimli Farida Sahib

Summary

Patriotism refers to the love that each person has for his country, his attachment to it, and the use of this concept in different ways during a certain historical period. It is said that

patriotism is used in the sense of loving the Motherland and making all kinds of sacrifices for the Motherland, although this feeling is innate in a person, it needs to be formed and strengthened like other feelings. The educational importance of instilling the patriotism and respect for national and moral values created in people by the Second Karabakh War in history lessons is discussed.

**ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ
ПРЕПОДАВАНИЯ УРОКОВ ИСТОРИИ ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ**

Исмаилов Анар, Рагимли Фарида Сахиб

Резюме

Патриотизм означает любовь каждого человека к своей стране, его привязанность к ней и использование этого понятия в разных формах в определенный исторический период. Говорят, что патриотизм употребляется в смысле любви к Родине и принесения всевозможных жертв во имя Родины, хотя это чувство врождено у человека, его необходимо формировать и укреплять, как и другие чувства. На уроках истории обсуждается воспитательная значимость привития чувства патриотизма и уважения к национально-нравственным ценностям, созданным в людях Второй Карабахской войной.

Рәүчи: dosent Abdullayeva Sevda

Humanitar elmlər kafedrasının 14 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 noyabr 2023-cü il

UOT:97.

**BOSNIYA VƏ HERSEQOVINA MÜNAQİŞƏSİNİN BEYNƏLXALQ
TƏNZİMLƏNMƏSİ**

Adıgözəlov Veyis Vəli oğlu
BDU-nun Qazax filiali
vevis.adigozelov@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə XX əsrin 90-cı illərində baş vermiş Bosniya və Herseqovina münaqişəsinin tənzimlənməsi, həmin dövrün güc tarazlığı şəraitində ABŞ, Rusiya və Avropa İttifaqı kimi beynəlxalq güclərin tənzimləmə prosesində rolu qiymətləndirilir. Araşdırma zamanı, həmçinin beynəlxalq tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiqinin qanunauğunluqları təhlil edilir, ABŞ-in xarici siyasətində özünə yer tapmış “domino” nəzəriyyəsinin “Balkan böhranı” zamanı da mühüm rol oynaması fikri irəli sürülmüşdür.*

Açar sözlər: Bosniya və Herseqovina münaqişəsi, müsəlman soyqırımı “domino nəzəriyyəsi”, “Balkan böhranı”, “Dayton müqaviləsi”.

Ключевые слова: конфликт в Боснии и Герцеговине, геноцид мусульман, «теория домино», «балканский кризис», «Дейтонское соглашение».

Keywords: Bosnia and Herzegovina conflict, Muslim genocide, "domino theory", "Balkan crisis", "Dayton Agreement".

XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərində dünya sosializm sisteminin süqutu bir sıra yeni dövlətlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Həmin proseslərin tərkib hissəsi kimi Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikasının 1992-ci ildə parçalanması özündən sonra çoxlu sosial-iqtisadi, etnik-siyasi problemlər, siyasi qarşıdurmalar və münaqişələr yaratmış oldu. YSFR-in süqutundan sonra Serbiya, Monteneqro, Xorvatiya, Sloveniya, Makedoniya və Bosniya və Herseqovina dövlətləri yarandı. Hadisələrin sonrakı inkişafı Kosovo və Bosniya və Herseqovində daha faciəli ssenari üzrə getmişdi. Bosniya və Herseqovina münaqişəsi haqqında danışmazdan əvvəl bu respublikanın coğrafi mövqeyi və etnik siyasi vəziyyəti haqqında ümumi təsəvvür yaratmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Bosniya və Herseqovina şimaldan və qərbdən Xorvatiya, Şərqdən Serbiya, cənub-şərqdən isə Monteneqro ilə həmsərhəddir. Onun cənubda Adriatik dənizinə 24 kilometr uzunluqda çıxışı var.

Yuqoslaviya Federasiyasında serblər “hakim millət” hesab edilirdi. Serbiyanın paytaxtı Belqrad həm də Yuqoslaviya Federasiyasının paytaxtı idi. Münaqişə ərəfəsində Yuqoslaviyanın əhalisinin ümumi sayı 23 milyon nəfərə yaxın idi. Əhalinin təqribən 10 milyonu serb, 5 milyonu xorvat, 2 milyonu sloveniyalı, 4 milyonu Bosniya və Herseqovina əhalisi, qalanları isə makedoniyalılar, monteneqrolular, macarlar, qaraçılar, yəhudilər və s. olmuşdur. Bosniya və Herseqovinanın 4 milyonluq əhalisinin təqribən 44%-ni Bosniya müsəlmanları, 31%-ni serblər, 17%-ni isə xorvatlar təşkil edirdi. (9 səh 14)

Bosniya və Herseqovina münaqişəsinin mənşəyini araşdırarkən qeyd olunmalıdır ki, YSFR-in dağılması prosesini 4 müharibə müşayiət etmişdir: Sloveniya (1991), Xorvatiya (1991-1995), Bosniya və Herseqovina (1992-1995) və Kosova (1998-1999). Göründüyü kimi Bosniya və Herseqovina münaqişəsi “Balkan imperiyası” adlandırılan Yuqoslaviyanın dağılması prosesində baş verən hadisələrin məntiqi nəticəsi olmuşdur. Demək olar ki, YSFR-də mövcud olmuş sosializm quruluşu milli məsələni həll edə bilmədi. Baş verən münaqişələr Yuqoslaviyanın etnik-siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyindən irəli gəlirdi. YSFR-in 6 respublikasından Sloveniya istisna olmaqla, ya tarixi inkişafın nəticəsi olaraq, ya da dizayn edilmə nəticəsində etnik cəhətdən qarışıq vəziyyətdə idilər. Belə ki, Xorvatiyada xorvat

çoxluğu ilə yanaşı, əhəmiyyətli serb azlığı da var idi. Serbiyada serblərin böyük çoxluğu vardı, lakin 2 milyona yaxın serb Serbiyadan kənarında yaşayırdı. Serbiyanın “muxtər əyaləti” olan Kosovada albanlar çoxluq təşkil edirdi. Onların sayı 2 milyona yaxın idi. Makedoniya və Monteneqroda makedoniyalılar və monteneqrolular çoxluq təşkil edirdi, ancaq bu respublikalarda albanlar, müsəlmanlar, serblər və digər xalqların nümayəndələri yaşayırdılar. Bosniya və Herseqovində heç bir icmanın mütləq çoxluğu yox idi. (5. Səh.5)

Bosniya və Herseqovində mübarizə əvvəlcə kommunistlər və milli qüvvələr arasında gedirdi. İ.B.Tito və onun davamçılarının həyata keçirdiyi milli və iqtisadi siyasət, sosializm qurmaq cəhdləri iflasa uğramışdı. Yuqoslaviya respublikalarında genişlənən milli hərəkatların təsiri altında kommunistlər 1990-cı ildə ölkədə ilk azad seçkilərə razılıq verdilər. Seçkilərdə üç millətçi partiya kommunistlərə qalib gəldi. Bosniya müsəlmanlarını təmsil edən Demokratik Aktivlik Partiyasına Aliyə İzzətbəyoviç rəhbərlik edirdi. O, əvvəllər kommunistlər tərəfindən Bosniyada islam dövləti qurmaq cəhdində ittiham edilərək həbs edilmişdi. Bosniya serbləri Radavan Karaçiçin rəhbərlik etdiyi Serb Demokrat Partiyası ətrafında birləşmişdilər. Bosniya -Herseqovina xorvatlarını isə Xorvat Demokratik İttifaqı təmsil edirdi. Bu partiyanın üzvlərinin əksəriyyəti nasist simvolları daşıyırdı. Hər üç millətçi partiyanın aydın birgə fəaliyyət məqsədləri olmasa da, bir-birini müdafiə etmiş və kommunistlərə qarşı seçki bloku formalaşdırmağa çalışmışdılar. Seçkilərdə 75%-ə yaxın səs alan bu blok Bosniya və Herseqovina Rəyasət Heyətini təşkil etdi. Yeddi nəfərlik Rəyasət Heyətinin 3 nəfəri bosniya müsəlmanlarını, 2 nəfəri serbləri, 2 nəfəri isə xorvatları təmsil edirdi. (5. Səh 6) Müsəlmanların Demokratik Aktivlik Partiyasından ayrılan Fikrət Abdiç Bosniyanın qərbində “Sazinsk Kraina” deyilən müsəlman vilayətində öz idarəçiliyini quraraq Sarayevodakı hakimiyyətə tabe olmurdu. Abdiç nə islamçı, nə də millətçi kimi tanınırdı və daha çox köhnə kommunistlərlə münasibətləri yaxşı idi. Onun millətçi mövqelərdən uzaqlaşması müsəlman siyasi elitası tərəfindən xəyanət kimi qiymətləndirilmişdi. (5 səh.6)

Yuqoslaviyanın dağılmağa başlaması və federal hökumətin onu qoruyub saxlamaq cəhdləri münaqişələri alovlandırdı. Qeyd edək ki, Yuqoslaviyada baş verən münaqişələr elmi ədəbiyyatda vətəndaş müharibəsi kimi qiymətləndirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, xorvat əsilli Tito-nun ölümündən sonra Yuqoslaviyada ən çox tanınmış siyasi fiqur serb lider Slabodan Miloşeviç idi. Onun “Böyük Serbiya” yaratmaq cəhdləri Yuqoslaviyanın dağılmasını sürətləndirirdi. YSFR-dən ayrılan ilk respublika Sloveniya oldu. Onun arxasınca Xorvatiya, Makedoniya, həmçinin Bosniya və Herseqovina öz müstəqilliyini elan etdi. Sloveniya ilə Federal Yuqoslaviya ordusu arasında toqquşmalar baş versə də Sloveniya ordusunun müdafiə olunmağı bacarması Yuqoslaviya hökumətini Sloveniyanın müstəqilliyini tanımağa məcbur etdi. Xorvatiyanın müstəqilliyi elan etməsindən sonra bu ölkədə yaşayan serblərlə xorvatlar arasında münaqişə başladı. Yuqoslaviya Federal Ordusu bu münaqişədə serbləri müdafiə etdi. Bosniya və Herseqovində isə 1992-ci il 29 fevralda baş tutan referendumda iştirak edənlərin 99%-i respublikanın müstəqilliyinə səs verdi. Həmin il mayın 22-də Bosniya və Herseqovina BMT-yə üzv oldu. Referendumun arxasınca 1992-ci il martın 1-də Bosniya müsəlmanları ilə Bosniya və Herseqovində yaşayan serblər arasında toqquşmalar başladı. Serbiya Respublikasının Bosniya serblərini müdafiə etməsi müsəlmanlar üçün faciəli oldu. Həmin il Bosniya və Herseqovində xorvatlar və müsəlmanlar, həmçinin serblər və xorvatlar arasında toqquşmalar başladı. (4. Səh 3)

Bosniya və Herseqovina münaqişəsində insan itkilərinin sayı müxtəlif rəqəmlərlə ifadə edilmişdir. Hesab edilir ki, münaqişədə ümumi insan itkilərinin sayı ən azı 78 min 240 nəfər, ən çoxu 167 min 426 nəfərdir. (8 səh.2) Göründüyü kimi münaqişədə insan itkilərinin sayı qeyri-müəyyəndir.

Bosniya və Herseqovina münaqişəsinin beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsi haqqında mühakimə yürüdərkən ilk növbədə beynəlxalq münasibətlərə təsir imkanı böyük olan dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların rolu nəzərdən keçirilməli, sonra isə tənzimləmə mexanizmləri araşdırılmalıdır. Yuqoslaviya keçmiş sosialist məkanına daxil olduğu üçün əvvəlcə Rusiyanın münaqişənin tənzimlənməsində rolunu qiymətləndirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Qeyd edək ki, Yuqoslaviyada münaqişə baş verərkən özünü SSRİ-nin varisi elan etmiş Rusiyanın xarici siyasəti tam formalaşmamışdı. Qərbin Rusiyadan gözlədiyi güzəştləri nəzərə alan Rusiya rəhbərliyi özünün loyallığını nümayiş etdirirdi. Buna görə də bəzən Bosniya serblərinin maraqlarına zidd fəaliyyət göstərirdi. 1992-ci il aprelin 27-də Rusiya Bosniya və Herseqovinanın müstəqilliyini tanıdı. Həmin il mayın 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurasında Yuqoslaviya əleyhinə sanksiyaların tətbiqinə də Rusiya müsbət yanaşdı və səs verdi. Bu rus-serb münasibətlərinə zərbə vurdu və serblərdə Rusiyaya olan inamı sarsıtdı. (10. Səh 4) Rusiya liderləri özlərinin Balkan geopolitikasında panslavizm və ortodoks pravoslavlıqdan istifadə etməyəcəklərini açıq bildirmişdilər. Məsələn: Rusiya xarici işlər naziri Andrey Kozırev bildirmişdi ki, nə panslavizm, nə də ortodoks ideyaları Yuqoslaviya münaqişəsində Rusiyanın kursuna müəyyən edə bilməz. (10. Səh 4) Rusiyanın Balkan siyasətindəki passivliyi və Qərb tərəfdarı kimi mövqe nümayiş etdirməsi ABŞ-ın bu regionda üstünlüyü ələ keçirməsinə səbəb oldu. Rusiyanın qərbözümlü mövqe nümayiş etdirməsinin bir sıra daxili və beynəlxalq səbəbləri vardı. İlk növbədə “soyuq müharibə”dən sonrakı dövrdə Rusiya siyasi elitasında Qərbə loyal münasibət göstərmək arzusu yaranmışdı. Onlar hesab edirdilər ki, Rusiya Qərbin demokratik dəyərlərini mənimsəmək üçün onunla yaxın əməkdaşlıq etməlidir. Eyni zamanda Rusiyada iqtisadi vəziyyət ağır idi. Sosializm sisteminin dağılması, bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin başlanması, qiymətlərin liberallaşması, borcların artması, maliyyə sisteminin çökməsi və s. Rusiyanın çətin vəziyyətdə olduğunun göstəriciləri idi. Belə halda Rusiyanın Qərbə investisiyalarına və köməyinə ehtiyacı vardı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın ölkə daxilində Tatarıstanın ayrılmaq cəhdləri, birinci rus-çexen müharibəsi (1991-1994) və osetin-inquş münaqişəsi (1992) kimi problemləri ilə yanaşı, ölkə xaricində də, həyata keçirmək istədiyi “yaxın çevrə” siyasəti ilə əlaqədar problemləri vardı. “Yaxın çevrə” siyasəti əsasən keçmiş SSRİ məkanı ilə bağlı olmuşdu. Belə ki, 1992-ci ildə ABŞ, Rusiya, Ukrayna, Belarus və Qazaxıstan arasında imzalanan Lissabon protokoluna görə həmin respublikalardakı keçmiş SSRİ-nin nüvə başlıqları Rusiya ərazisinə transfer edilməyə başladı. XX əsrin 90-cı illərində Rusiya Dağlıq Qarabağ, Transnistria, Cənubi Osetiya, Abxaziya münaqişələrinə həmçinin Tacikistanda vətəndaş müharibəsinə müxtəlif adlarla və vasitələrlə müdaxilə etmişdi. Yuxarıda sadaladığımız bütün amillər Rusiyanın Bosniya və Herseqovina münaqişəsində passiv rol oynamasını şərtləndirmişdi.

Rusiyanın passivliyini və loyallığını müşahidə edən ABŞ NATO vasitəsilə münaqişəyə müdaxilə etdi. NATO-nun ABŞ-ın beynəlxalq hegamonluq vasitələrindən biri olması ABŞ siyasəti dairələrində çoxdan etiraf edilmişdir.. ABŞ dövlət xadimlərimdən biri olan Z.Bzejnski yazmışdı: “Bir təşkilat olaraq NATO tərəfindən təmsil edilən Atlantik Paktı, Avropanın ən aktiv və təsirli dövlətlərini Amerikaya bağlar, beləcə Amerika Birləşmiş Ştatlarını Avropa daxilindəki əlaqələrdə belə əsas iştirakçıya çevirər” (3səh 44). Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ münaqişəyə dərhal və birbaşa müdaxilə etmədi və məsələyə fərqli yanaşmalar tətbiq etməyə başladı. Belə ki, ABŞ “Balkan böhranı”nın əvvəlində onun Avropanın problemi olduğunu hesab etmiş və təşəbbüsü Avropa Birliyinə vermişdi. Lakin Avropa Birliyinin bu məqsədlə keçirdiyi Lissabon və London konfransları, həmçinin təklif etdiyi planlar nəticəsiz qaldı.

ABŞ-ın Bosniya və Herseqovina münaqişəsinə müdaxiləsinin ləngiməsini bir neçə amillə izah etmək olar. İlk növbədə diqqəti cəlb edən “körfəz böhranı”dır. Yuqoslaviyanın

dağılması nəticəsində yaranan “Balkan böhranı” ABŞ-ın “körfəz böhranı” ilə məşğul olduğu vaxta təsadüf etmişdi. Ancaq bu məsələnin 1991-ci ilin aprelində başa çatmasına baxmayaraq ABŞ yenə də münaqişəyə aktiv müdaxilə etmədi. Hesab edirik ki ABŞ-ın bu passivliyini keçmiş SSRİ respublikalarındakı (Ukrayna, Belarus, Qazaxıstan) nüvə silahının taleyi ilə maraqlanması, Balkan zonasının ABŞ investisiyası və ticarəti üçün cəlbedici olmaması, həmçinin bu bölgənin enerji etiyatları ilə zəngin olmaması ilə izah etmək olar. Onu da əlavə edək ki, 1992-ci ilin noyabrında keçiriləcək prezident seçkilərində Corc Buş (ata) yenidən seçilmək istəyirdi və “Balkan böhranı”na müdaxilə onun seçici səslerini itirməsinə səbəb ola bilərdi. Seçkilərdə isə Bosniya münaqişəsi ilə maraqlanmadığı üçün rəqibi Klinton tərəfindən tənqid edilmişdi. Prezident seçilən Bill Klinton ABŞ-ın xarici siyasət kursunda dəyişiklik etdi. “Klinton doktrinası” adlandırılan həmin siyasi kurs demokratiyanın və azad bazar iqtisadiyyatının yayılmasını, Avropada və Asiyada güc tarazlığını pozmaq və ABŞ əsgərlərinin birbaşa iştirak olmadan regional münaqişələrin tənzimlənməsində regional və beynəlxalq təşkilatların iştirakını təmin etməyi və onlara dəstək verməyi nəzərdə tuturdu. (4 səh 5)

“Klinton doktrinasına uyğun olaraq ABŞ BMT çərçivəsində qəbul edilən qərarlara əsasən fəaliyyət göstərirdi. 1991-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 713 sayılı qərarı ilə Bosniya və Herseqovində döyüşən tərəflərə silah embarqosu tətbiq olunmuşdu. Lakin, bu daha çox serblər üçün faydalı oldu. Çunki, Yuqoslaviya Xalq Ordusu həmin bölgədən çəkilməyə öz silah və digər hərbi təchizatını serblərə vermişdi. Bosniya müsəlmanları və xorvatlar isə bu qərardan sonra hərbi cəhətdən zəiflədilər. Bu vəziyyətdən istifadə edən serblər öz hücumlarını artırmağa başladılar. BMT isə toqquşmaları dayandırmaq üçün 1992-ci ilin fevralında bölgəyə sülhməramlı qüvvələr göndərdi. Buna baxmayaraq serblər Bosniya və Herseqovina Respublikasının ərazisinin 70%-ni ələ keçirmiş və yaratdıqları əsir düşərgələrində Bosniya müsəlmanlarına qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməyə başlamışdılar. Respublika əhalisinin 44%-ni təşkil edən müsəlmanlar isə ölkə ərazisinin cəmi 10%-ində toplaşmışdılar. (4səh: 6) BMT Təhlükəsizlik Şurası etnik təmizləməni dayandırmaq üçün 1993-cü ildə qəbul etdiyi 819 və 824 sayılı qətnamələrlə Bosniya və Herseqovində 6 yaşayış məntəqəsini “təhlükəsizlik bölgəsi” elan etdi. Serblər BMT qətnamələrinə məhəl qoymayaraq “təhlükəsizlik bölgəsi”nə daxil olan Srebrenitsada 1995-ci ilin iyulunda müsəlmanlara qarşı soyqırımı törətdilər. Bunun nəticəsində ən azı 8000 müsəlman öldürülmüşdü. Bu hadisə ABŞ-ın prosesə aktiv müdaxiləsini sürətləndirmişdi. (4.Səh:7) ABŞ-ın xarici siyasətində hələ XX əsrin 50-ci illərində özünə yer tapmış “domino nəzəriyyəsi” 90-cı illərdə yeni şəraitdə tətbiq olunmağa başlamışdı. Koreya müharibəsi zamanı (1950-1953) prezident H.Trumen konqres liderlərinə bildirmişdi. “Əgər biz Koreyanı itirsək Sovet İttifaqı Asiyanı parça-parça udacaq, əgər biz Asiyanı itirsək, Yaxın Şərq süqut edəcək və Avropanın başına nələr gələcəyini deməyə heç bir lüzum da yoxdur” (2. Səh: 23) Trumenin sözləri beynəlxalq münasibətlərdə “domino prinsipi” haqqında ilk bəyanatlardan biri idi. Bu prinsip ona əsaslanır ki, cərgə ilə düzülmiş domino daşlarından biri düşərsə bütün cərgə dağılar. Bosniya -Herseqovina münaqişəsinə müdaxilədə ABŞ-ın məqsədi NATO-nun rolunu artırmaq və mərhələlərlə Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın keçmiş socialist ölkələrini, həmçinin, Baltikyanı ölkələri NATO-ya üzv etməklə onu şərqə doğru genişləndirmək və öz hegemonluğunu artırmaq idi. Beləliklə də ABŞ Avrasiyanın mərkəzinə nəzarəti ələ keçirərək Rusiyanı da asılı dövlətə çevirmiş olardı. Klinton administrasiyasının Bosniya və Herseqovina münaqişəsinin tənzimlənməsinə yönəlmiş ilk tədbiri BMT və NATO çərçivəsində həyata keçirilən yardım əməliyyatlarında, həmçinin embarqoya nəzarət etmək üçün yaradılmış “uçuşa qadağan olunmuş bölgələrin qorunması üçün ABŞ təyyarələrinə icazə verməsi olmuşdur.

Münaqişənin şiddətlənməsi ABŞ-ın daha aktiv iştirakına şərait yaratmışdır. 1994-cü ilin fevralın 5-də Sarayevoda serblər tərəfindən bir bazara təşkil edilən hücumda 68 nəfər həlak oldu. 200 həfərdən çox insan yaralandı. Bu hadisə beynəlxalq səviyyədə serblərə qarşı qəzəbi artırdı. ABŞ BMT Təhlükəsizlik Şurasında serblərə qarşı hava əməliyyatının təşkil olunması haqqında məsələ qaldırdı. Ancaq, Rusiya və Çin bunun əleyhinə çıxdı. Buna baxmayaraq NATO qüvvələri 1994-cü il 28 fevralda Təhlükəsizlik Şurasının 836 sayılı qərarına əsasən serb hədəflərini vurmağa başladı.(4.səh 8) 1995-ci ilin iyulunda Srebrenitsadakı soyqırımın arxasınca serblər avqustda Zepa yaşayış məntəqəsinə hücum etdilər. Bunlar NATO-nun qəti və sərt müdaxiləsinə əsas yaratmış oldu. NATO əvvəlki kimi BMT qərarları çərçivəsində həyata keçirilən əməliyyatlara dəstək vermək deyil, özü birbaşa hava əməliyyatı həyata keçirdi. “1995-ci il 30 avqustda NATO hərbi aviasiyası Bosniya və Herseqovində serb birləşmiş qüvvələrinin seçilmiş hədəflərinə qarşı dəqiq zərbələr silsiləsi həyata keçirdi. Bu NATO-nun sentyabrın 15-nə qədər davam edən və Qüvvələrin Gözlənilmədən Keçirdiyi Əməliyyat adlandırılan ilk hava hərbi əməliyyatından xəbər verirdi. (1.səh 142) Həmin əməliyyat nəticəsində birləşmiş serb qüvvələri darmadağın edildi və düşünülmüş diplomatik tədbirlər nəticəsində atəşkəsə yol açdı.

1995-ci il noyabrın 21-də ABŞ-ın Ohayo ştatının Deyton hava bazasında sülh müqaviləsinin imzalanması haqqında razılığa gəldi. Müqavilə həmin ilin 14 dekabrında Parisdə imzalandı. Bu müqavilədə iştirakçı tərəflər Bosniya və Herseqovina Respublikası, Xorvatiya Respublikası və Yuqoslaviya Federativ Respublikası, şahid tərəflər isə Avropa İttifaqı, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya, ABŞ və Rusiya olmuşdur. Bosniya və Herseqovina Respublikası ilə Yuqoslaviya Federativ Respublikası beynəlxalq sərhədlər çərçivəsində bir-birinin suverenliyini və müstəqilliyini tanıdı. (6.səh 5) Münaqişənin tənzimlənməsi nəticəsində Bosniya və Herseqovina biri Xorvat- Boşnak (müsəlman) Federasiyası, digəri isə Serb Respublikası olmaqla iki qurumdan ibarət oldu. Xorvatlar və müsəlmanlar ölkə ərazisinin 51%-i serblər isə 49%-nə sahib oldular. Onların hər birinin parlamenti, hökuməti və ordusu ola bilərdi. Sarayevo Xorvat-Boşnak Federasiyasının bölünməz paytaxtı elan olundu. Müharibə canilərinin ictimai vəzifələr tutması qadağan olundu. Müqavilənin şərtlərinin tətbiq olunmasına NATO-nun yaratdığı 60000 əsgərdən ibarət olan İmplementasiya Qüvvələri nəzarət etməli idi. (4.səh 9)

Mövzunun təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq münaqişələrin həlli üçün söz sahibi olan dövlətlər arasında konsensus zəruridir. Digər tərəfdən o da reallıqdır ki, Rusiyanın maraqları nəzərə alınmadan Avrasiyanın böyük hissəsində münaqişələri həll etmək çətinidir, hətta bir çox hallarda mümkün deyil. ABŞ-a gəldikdə isə demək olar ki, bu dövlət yalnız güc boşluğu hiss etdikdə beynəlxalq münaqişələrə birbaşa müdaxilə edir, digər hallarda isə müxtəlif dolaylı üsul və vasitələrdən istifadə edir.

Ədəbiyyat

1. NATO məlumat kitabı. Brüssel. Belçika.(Azərbaycan dilində)
2. Yefremov A.Y. XX əsrin ən böyük yalanı. Bakı, 1989
3. Brzezinski Z. Böyük satranç tahtası. İstanbul, 2005
4. Tayyar Arı, Ferhat Princci. Soğuk savaş sonrasında ABD-nun Balkan politikası. (Alternativ politika.Cilt 3, sayı 1, 1-30)Mayıs 2011
5. David H. Never again:International intervention in Bosnia and Herzegovina. July, 2017
6. Dayton agreement.United Nations(General Assambly Security Council) 30 November, 1995
7. International law handbook. (Collection of instruments) United Nations. New York, 2017

8. Jan Zwierzchowski, Ewa Tabeau. The 1992-95 war in Bisnia and Herzegovina: Genus-Based multiple system estimation of casualties undercount 1-2 Febururary 2010, Berlin.
9. Magnus Bjarnason. The War and War-Games in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. (Published by author) 2001.
10. Mehrzod N.Sharifzoda.S Russian foregin policy towards Bosnia and Herzeqovina in 1992-2019 (National Research University. Higher school of economics). 2020

МЕЖДУНАРОДНОЕ УРЕГУЛИРОВАНИЕ КОНФЛИКТА МЕЖДУ БОСНИЕЙ ГЕРЦОГОВИНОЙ

Адыгозелов Веис Вели оглы

Резюме

В статье оценивается роль таких международных держав, как США, Россия и Европейский Союз, в урегулировании конфликта в Боснии и Герцеговине в 90-е годы XX века. В ходе исследования также анализируются закономерности применения механизмов международного регулирования, высказывается мысль о том, что важную роль во время «балканского кризиса» сыграла теория «домино», нашедшая свое место во внешней политике США. был выдвинут.

THE INTERNATIONAL REGULATION THE KONFLIKT BETWEEN BOSNIYA AND HERSOQOVINA

Adigozelov Veyis Veli

Summary

The article evaluates the role of international powers such as the United States, Russia and the European Union in the settlement of the conflict in Bosnia and Herzegovina in the 90s of the 20th century. During the research, the laws of the application of international regulation mechanisms are also analyzed, the idea that the "domino" theory, which has found its place in the foreign policy of the United States, played an important role during the "Balkan crisis" was put forward.

Rəyçi: dosent Veyisov Arif

BDU-nin Qazax filiali 14 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 28 noyabr 2023-cü il

UOT:94(479.24).

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ*Babayev Vüsal**Bakı Dövlət Universiteti**23 Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, Bakı 1148*yusalbaba572@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə son onilliklərdə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafının əsas istiqamətləri və aspektləri təqdim olunur. Tarixən Azərbaycan və Türkiyə qonşu dövlətlər olmaqla eyni dilə, dinə, oxşar ənənələrə, mədəniyyətə və adətlərə malikdir. Bu amillər Türkiyənin Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət olmasına, bu gün isə dünya miqyasında əsas strateji tərəfdaşa çevrilməsinə səbəb olub. Son onilliklər ərzində iki ölkə arasında dövlət səviyyəsində müxtəlif sahələrdə 100-dən çox saziş imzalanıb. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında iqtisadi əməkdaşlıq enerji, nəqliyyat, ticarət, mədəniyyət və digər sahələrdə sürətlə inkişaf edir. Ölkələr arasında əlaqələrin daha da dərinləşdirilməsi perspektivləri şübhəsizdir. Azərbaycan Türkiyənin həm Cənubi Qafqazda, həm də bütün türk dil məkanında əsas tərəfdaşdır.*

Açar sözlər: Azərbaycanın xarici siyasəti, Türkiyənin xarici siyasəti, əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq

Ключевые слова: внешняя политика Азербайджана, внешняя политика Турции, сотрудничество, партнерство

Keywords: foreign policy of Azerbaijan, foreign policy of Turkey, cooperation, partnership

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dünyanın bir çox dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrini ildən-ilə artırır, qlobal ticarət-iqtisadi məkana getdikcə daha da dərinləşməyə daxil olur və mövqelərini möhkəmləndirir. Cəlbedici investisiya mühitinin yaradılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün şəraitin təmin edilməsi, artan iqtisadiyyat, əlverişli coğrafi mövqə respublikanın qonşu dövlətlərlə xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafına da öz töhfəsini vermişdir. Genişmiqyaslı və çoxşaxəli əməkdaşlıq, balanslaşdırılmış, hərtərəfli inkişaf etmiş iqtisadiyyatın inkişafı, iqtisadiyyatın açıqlığı arzusu - Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişaf strategiyası son illərdə bu prinsiplər üzərində qurulub. Şübhəsiz ki, Azərbaycan yaxın qonşusu Türkiyə ilə ticari-iqtisadi əməkdaşlığı ildən-ilə artırır.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əməkdaşlığın dərin, çoxillik tarixi kökləri var. Eyni dil, din, mədəniyyət, oxşar adət-ənənələr və mentalitet ölkələri bir-birinə daha da yaxınlaşdırmağa və xarici iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən ixrac-idxal əməliyyatları sahəsinin möhkəmlənməsinə töhfə verir. Azərbaycan həm Qafqazda, həm də bütün Xəzər regionunda Türkiyə üçün vasitəçi kimi mühüm rol oynayır, lakin şübhəsiz ki, hər iki tərəf bu iki ölkə arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsində maraqlıdır (5).

Tarixən Türkiyə həmişə beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın siyasi müttəfiqi və dəstəkçisi olub, eyni zamanda, müstəqil Azərbaycan dövlətinin ildən-ilə güclənməsi Türkiyənin iqtisadi potensialının artmasına, dünya siyasətindəki rolunun artmasına xidmət edir. Qeyd edək ki, iki dövlət arasında münasibətlərin inkişafı və möhkəmlənməsi beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan prinsiplər əsasında baş verməlidir.

Türkiyə 1991-ci il noyabrın 9-da suveren Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətdir, bu günə kimi Azərbaycanın dünya siyasətində strateji tərəfdaşı, Azərbaycana daim hərtərəfli dəstək verən dövlət kimi qalır.

Sovet İttifaqının dağılması Qafqazda geosiyasi vəziyyəti konseptual olaraq dəyişdirdi. Avrasiya arenasında dünya siyasətində öz yerini tapmağa çalışan yeni oyunçular peyda olub. Üstəlik, onların potensial imkanları ilkin olaraq SSRİ-nin yenidənqurma dövründə (Ermənistan - Azərbaycan - Dağlıq Qarabağ Respublikası, Gürcüstan - Cənubi Osetiya - Abxaziya) baş vermiş dövlətlərarası və dövlətdaxili münaqişələrlə məhdudlaşdırdı. Bu amil əsasən beynəlxalq münasibətlərin digər aktorları ilə münasibətləri müəyyən edirdi. Bu mənada Azərbaycan ilə Türkiyə arasında münasibətlər regional dövlətlərarası əməkdaşlıqda xüsusi yer tutur.

Azərbaycanın Türkiyə ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində 2020-ci ildə Dağlıq Qarabağda həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatın mənsəyinin öyrənilməsinin zəruriliyini bir daha ortaya qoydu.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə əlverişli geoiqtisadi və geosiyasi mövqeyə malikdir. Cənubi Qafqaz ərazisi vasitəsilə Mərkəzi Asiya ilə Qara dəniz ölkələri arasında birbaşa ticarət və nəqliyyat marşrutu yaratmaq imkanı var [3]. Türkiyə Avropanın cənub-şərq hissəsini Orta və Yaxın Şərqlə birləşdirir. Azərbaycanın Xəzər dənizi hövzəsinə çıxışı var ki, bu da ona karbohidrogenləri hasil edib Türkiyəyə və daha sonra Avropaya çatdırmağa imkan verir [4, s. 68-70]. Bunun sayəsində Türkiyə də öz növbəsində Rusiyadan, Orta Asiyadan və Azərbaycandan neft və qaz axını toplayan bir növ enerji “qovşağına” çevrilir. Bu amillərin birləşməsi sayəsində Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri Avrasiyanın geosiyasət və iqtisadiyyatında əsas məsələlərdən birinə çevrilir [5, s. 86].

Bu gün Türkiyə və Azərbaycanda hakim olan siyasi və intellektual mədəniyyətin əsasını 100 il əvvəl Osmanlıda və Azərbaycanda modernləşmə ziyalılarının yaratdığı siyasi-intellektual anlayış təşkil edir. 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti qurulanda əslində həmin ideologiyanın daşıyıcısı kimi qurulmuşdu və Sovet İttifaqının tərkibində olsa da, Azərbaycanda o ideya qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa edəndə özünü 1918-ci ildə qurulan və bölgədə Osmanlının müttəfiqi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan etdi. Bu, təkcə konstitusiya varisliyi deyildi, həm də intellektual varislik var idi. Bu səbəbdən də Azərbaycanın məsələləri Türkiyədə milli məsələ kimi qəbul edilir.

İki ölkənin siyasi münasibətlərinə müsbət təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri də liderlər arasındakı münasibətlərdir. Xüsusilə Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevlə Türkiyə Respublikasının o zamankı Prezidenti Süleyman Dəmirəl arasında şəxsi münasibətlər iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli rol yaradıb və indi də öz təsirini qoruyub saxlayır. Bu iki ölkənin liderləri arasındakı əlaqələr Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum enerji xətlərini iki ölkə arasındakı münasibətlərə gətirdi, Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan üçtərəfli münasibətlərini yaratdı, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında hərbi əlaqələrin qurulmasına kömək etdi. möhkəm təməllər. İki ölkə arasında xarici siyasətdə koordinasiyanın əsası o zaman qoyulmuşdu.

Rəcəb Tayyib Ərdoğan-İlham Əliyev münasibətləri iki ölkə arasında münasibətləri əvvəlcə strateji tərəfdaşlıq, daha sonra isə strateji müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırdı (1, s.3). Enerji sahəsində TANAP və nəqliyyat sahəsində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihələri ilə iki ölkənin strateji dəyəri artdı və ölkələr Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynamağa başladı. Bu iki liderin əməyi ilə Türkdillilə Ölkələr Şurası yaradıldı və daha sonra Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) çevrildi. Hərbi və müdafiə sənayesi sahəsində əlaqələr artdı və 30 ildir işğal altında olan Azərbaycan torpaqları işğaldan azad edildi və nəhayət, “Müttəfiqlik haqqında Şuşa Bəyannaməsi” imzalandı.

İki ölkə arasında münasibətlərin bu qədər yaxın olmasının ən mühüm səbəblərindən biri də ortaq maraqların olmasıdır. Bu vəziyyət münasibətlərin qarşılıqlı asılılıq səviyyəsinə çatmasına səbəb olub. Məsələn, Türkiyə Azərbaycan üçün enerji resurslarını Qərbi bazarlarına çatdırmaq üçün ən təhlükəsiz yoldur. Bu, həm də Türkiyənin körpü rolu siyasətinə xidmət edir. Türkiyənin Cənubi Qafqazda fəal güc olması Azərbaycanın regional maraqları ilə üst-üstə düşür. Son zamanlar hər iki ölkənin yürütdüyü müstəqil xarici siyasət iki ölkənin siyasi münasibətlərinin yaxınlaşmasının səbəblərindən biridir. Şərqlə Qərbi arasında enerji və nəqliyyat xətlərini inkişaf etdirmək, bu istiqamətdə “Mərkəzi Dəhliz” yaratmaq, TDT-nin effektivliyini artırmaq, Gürcüstanın suverenliyini və müstəqilliyini gücləndirmək, birgə fəaliyyət göstərmək, əslində onların maraqlarına uyğundur. Rusiya və İran kimi regional dövlətlərlə yaxşı münasibətlər. Regional layihələrin reallaşması iki ölkə arasında əhəmiyyətli əməkdaşlığın nəticəsidir. Layihələrin reallaşması tərəflərin regional münasibət zonası deyil, əməkdaşlıq zonası kimi baxmasının nəticəsidir. Tərəflərin layihələrlə bağlı gələcək planları da var. Hələlik bunlar İğdır-Naxçıvan təbii qaz kəmərinin tikintisi və Zəngəzur dəhlizinin reallaşmasıdır (4).

Azərbaycan Gömrük İdarəsinin rəqəmlərinə görə, 2021-ci ilin ilk 11 ayında Azərbaycan-Türkiyə xarici ticarətinin həcmi 4 milyard 181 milyon dollar olub. Bu rəqəmlərlə Türkiyə Azərbaycanın xarici ticarətində İtaliyadan sonra ikinci yerdədir. İtaliyanın birinci yerdə olmasının səbəbi Azərbaycanın əsas xarici ticarət məhsulu olan neftin İtaliya üzərindən satılmasıdır. Bu rəqəmlərlə Türkiyə-Azərbaycan ticarət həcmi Rusiya-Azərbaycan ticarət həcmindən 2 dəfə, Çin-Azərbaycan ticarət həcmindən 4 dəfə çoxdur. Türkiyə Azərbaycanın idxal və ixracında ikinci yerdədir.

2020-ci ilin fevralında Bakıda keçirilən Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq toplantısında iki ölkə arasında ticarət həcmində 15 milyard dollara çatdırılması qərara alınıb. Bu məqsədlə tərəflər

arasında güzəştli ticarət müqaviləsi imzalanıb və tərəflərin qarşılıqlı gömrük rüsumlarından azad etdikləri 30 adda məhsul müəyyən edilib. Bu siyahı ticarət həcmünün hədəflənmiş rəqəmə çatması üçün kifayət etməyəcəyindən, güzəştli ticarət siyahısının əhatə dairəsinin daha da genişləndirilməsi ilə bağlı danışıqlar aparılır. Bundan başqa tərəflər arasında azad ticarət sazişinin imzalanması da gündəmdədir. Şuşa bəyannaməsinin iqtisadi bölməsində isə belə yazılmışdı: “Azərbaycan-Türkiyə malların sərbəst hərəkəti mexanizmlərinin yaradılması üçün lazımı işlər görəcək”.

İki ölkənin iqtisadi əlaqələrinin ən mühüm uğuru qarşılıqlı investisiyalardır. Bu qarşılıqlı sərmayələr son illərdə sürətlə artmış və hər iki ölkə üçün strateji investisiyalara çevrilmişdir. Məhz, Azərbaycanın Türkiyəyə investisiyaları enerji sahəsinə, Türkiyənin Azərbaycana investisiyaları isə qeyri-neft sahəsinə qoyulub. Azərbaycanın xaricə ən çox sərmayə yatırdığı ölkə Türkiyədir və son vaxtlar bu rəqəmlər 20 milyard dollara yüksəlib. Azərbaycanın Türkiyəyə investisiyaları enerji layihələrində, neft emalı zavodlarında, neft-kimya sektorunda, təbii qazın paylanması və limanlarda prioritetdir. SOCAR 2008-ci ildə PETKİM ilə Türkiyə bazarına daxil olub və bu günədək bu sahədə fəaliyyətini davam etdirir. SOCAR-ın Star neft emalı zavoduna sərmayə qoyması strateji əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu zavod Türkiyənin neft emalı zavodunun neft ehtiyacının 25 faizini ödəyir. İkinci mühüm investisiya Trans Anadolu Boru Kəməri layihəsidir. Bu xətt vasitəsilə Türkiyəyə ildə 6 milyard kubmetr təbii qaz ixracı planlaşdırılır. Son razılaşma ilə bu rəqəm ildə 8 milyard kubmetrə çatdırılıb. Avropanın təbii qaz böhranı yaşadığı bir vaxtda Türkiyənin təbii qaza artan ehtiyacını nəzərə alsaq, TANAP həm enerji təchizatı təhlükəsizliyi, həm də resursların şaxələndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir.

Gələcəkdə ikitərəfli münasibətlərin inkişafı üçün tərəflərin mühüm yol xəritələri var. Bunlardan ən önəmlisi 2021-ci il iyunun 15-də işğaldan azad edilmiş Şuşada imzalanan və prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın “yol xəritəmiz” kimi xarakterizə etdiyi “Müttəfiqlik haqqında Şuşa Bəyannaməsi”dir. Şuşa Bəyannaməsi təhlükəsizlik, hərbi, iqtisadi, enerji və nəqliyyat sahələrində əlaqələrin gələcəyini müəyyən edir. Dövlətlərin alt institutları bu sahələrdə əlaqələrin yaxşılaşdırılması üçün çalışırlar (2, s.2).

Türkiyə-Azərbaycan diplomatik əlaqələrinin ən mühüm nailiyyətlərindən biri də 30 ildir işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalından azad edilməsidir. Bu işğalın sonu həm diplomatik, həm də hərbi uğurdur. Çünki bu müharibədə Azərbaycan və Türkiyənin diplomatik tezləri də qələbə qazandı. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik əməkdaşlığı Qarabağda işğala son qoymaqla yanaşı, Ermənistanı xatırladı ki, Türkiyə və Azərbaycanla normallaşmadan gələcək olmayacaq, işğala son qoyulmadan və Azərbaycan və Türkiyəyə rəğmən regionda sabitlik və əməkdaşlıq var.

Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi Azərbaycan və Türkiyənin regional siyasətləri üçün yeni imkanlar yaratdı. Azərbaycan və Türkiyə region üçün sabitlik və əməkdaşlıq planları qurur. Regional platformanın reallaşması, Azərbaycan-Ermənistan-Türkiyə münasibətlərinin normallaşması, Zəngəzur dəhlizinin açılması və bütün region dövlətlərinin iştirak etdiyi əməkdaşlıq platformasının yaradılması iki ölkənin regional siyasətinin mahiyyətini təşkil edir.

İki ölkənin hərəkətverici qüvvəsi olduğu Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) regional əlaqələrin gələcəyinə təsir edəcək mühüm strukturdur. Qazaxıstan hadisəsi TDT üçün sınaq idi və TDT gələcəkdə belə hadisələrə hazır olmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın və Türkiyənin üzərinə böyük vəzifələr düşür.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov S. “Azərbaycan-Türkiyə dostluğu və qardaşlığı sarsılmazdır”, Xalq qəzeti, 2020.- 28 fevral.- S.1-3.
2. İbrahimqızı M. “Azərbaycan-Türkiyə: Həmrəyliyimizin zəfəri”, Xalq qəzeti, 2022.-11 yanvar.- S.2.
3. Aslanlı, K. (2020). Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bağlamında Karabağ'ın İşgali Sorunu, Azərbaycan ve Dağlık Karabağ, 13-19.
4. <https://kriterdergi.com/dis-politika/turkiye-azerbaycan-diplomatik-iliskilerinin-30-yilinin-ozeti>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/azerbaydzhan-turetskoe-ekonomicheskoesotrudnichestvo-i-osnovnye-napravleniya-ego-sovershenstvovaniya>

НЕЗАВИСИМЫЕ АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ*Бабаев Вусал**Резюме*

В статье представлены основные направления и аспекты развития экономических связей между Турцией и Азербайджаном за последние десятилетия. Исторически Азербайджан и Турция, являясь соседними странами, имеют идентичные язык, религию, похожие традиции, культуру, обычаи. Данные факторы послужили тому, что Турция является первым государством, признавшим независимость Азербайджана, и на сегодняшний день главным стратегическим партнером на мировой арене. Между двумя странами за последние десятилетия подписано более 100 соглашений на государственном уровне в различных областях. Большими темпами развивается экономическое сотрудничество между Азербайджаном и Турцией в энергетической, транспортной, торговой, культурной и других областях. Перспективы дальнейшего углубления отношений между странами несомненны. Азербайджан - главный партнер Турции, как на Южном Кавказе, так и во всей зоне тюркского языкового пространства.

INDEPENDENT AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS*Babayev Vusal**Summary*

Article represents main directions and aspects of economic relations development between Turkey and Azerbaijan for the last 10 years. Historically as a neighbour countries Azerbaijan and Turkey had identical language, religion, similar traditions, culture and customs. These factors served as a fact that Turkey was the first state that recognized independence of Azerbaijan. Today Turkey is the main strategic partner of Azerbaijan in the world arena. For the last 10 years more than 100 agreements were signed at the state level between these two countries. Economic cooperation between Azerbaijan and Turkey in the energy, transport, trade and culture is also developing at a rapid pace. The perspective of future development of relations between Turkey and Azerbaijan is unquestionable. Azerbaijan is the main partner for Turkey not only in the South Caucasus but in the Turkic world either.

*Rəyçi dosent İradə Axundova**Daxil olduđu tarix. 23 noyabr 2023*

UOT:97.

GÖYÇƏ GÖLÜ ƏTRAFININ ERKƏN TUNC DÖVRÜ ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİ

Mustafayeva Zeyneb Arif qızı, Mehdiyeva Həqiqət Şadət qızı
Şamilova Dilşad İsrail qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı,
zeynebmustafayeva22@gmail.com, heqiqet.mehdiyeva.91@mail.ru
dilshadshamilova7@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Göyçə gölü ətrafının arxeoloji tədqiqi və bu tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş qazıntı materiallarından qeyd edilmişdir. Hətta Göyçə gölü ətrafındakı arxeoloji abidələr barəsində şərh edilmişdir. Burada mövcud olan qəbir abidələri, yaşayış yerləri araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: *Göyçə gölü, qəbirlər, yaşayış yerləri, Şenqavit, Qərbi Azərbaycan.*

Ключевые слова: Озеро Гейча, могилы, поселения, Шенгавит, Западный Азербайджан.

Key words: Lake Goycha, graves, residences, Shengavit, western Azerbaijan.

Ararat vadisində Kür-Araz mədəniyyəti dövrü abidələrinin sayı 30-dan artıqdır. Onların içərisində Razdan çayının sol sahilində yerləşən 6 ha sahəni əhatə edən Şenqavit yaşayış yeri daha ətraflı tədqiq olunub. Onun 4 mədəni təbəqəsinin biri eneolit dövrünə aid olsa da, digər üç təbəqə erkən tunc dövrünü təmsil edir. Bütün təbəqələrdən diametri 5-7,5 m olan dairəvi quruluşlu yaşayış evləri və düzbucaqlı təsərrüfat tikililəri aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerinin radiokarbon analizi nəticəsində 4020+ - 80 il tarixinə aid olduğu bildirilir. Kollektiv dəfnli qəbir abidələri erkən tunc dövrünün əvvəllərinə aid edilir [2,68-69].

Digər böyük ölçülü yaşayış yeri Möhrə-Blur 3,5 ha sahəni əhatə edir, 10 m mədəni təbəqəsinin alt horizontlarında erkən tunc dövrünə aid keramika, ayin əşyaları, obsidiandan düzəldilmiş alətlər əldə olunmuşdur. Onun yaxınlığındakı Norabats (Yengicə) və Craovit abidələri uzunmüddətli məskənlərdən hesab olunur. II və III Şaqlama yaşayış yerləri isə Debed (Tona) çayının sahilində, Ayrım (Ayrım Polad) kəndi yaxınlığında yerləşir [1,57-59].

Qərbi Azərbaycanın Kür-Araz mədəniyyəti məskənlərinin əksəriyyəti onların yerləşmə mövqeyindən asılı olmayaraq, kiçik ölçülüdür və 5-6 ha qədər sahəni əhatə edir. Şenqavitlə yanaşı, nisbətən kiçik hesab olunan Şreş-Blur, Kül-Təpə, Mahal-təpə, Qara-təpə, Metsamor(Qəmərli), Araqats(Alagöz) yaşayış yerləri də müdafiə hasarları ilə əhatə olunmuşdur. Lakin bütün məskənlər, adətən, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli olan ərazilərdə salınmışdır. Məskənlərin bir çoxunda zəngin mədəni layların aşkar edilməsi onların oturaq xarakterindən xəbər verir. Erkən tunc dövründə təkcə məskənlərə bitişik sahələr deyil, xeyli aralı torpaqlar da əkin üçün istifadə olunmuşdur. Maldar təsərrüfatın genişlənməsi ilə əlaqədar dağlıq və yüksək dağətəyi rayonların məskunlaşması da başlanır [2,69]. III minilliyin ortalarında Ararat əhalisinin bir qismi Qeqam dağı istiqamətinə köçərək, dağlıq bölgələrdə yaşamağa başlayırlar. Bu isə Takavoranist, Kosi-Çoter, Qarni(Gərni), Kirgi, Cucevan, Ayrım (Ayrım Polad) və digər məskənlərin sakinlərinin maddi mədəniyyətində bənzərliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur [1,59]. Qarni(Gərni) yaşayış yeri Qeqam dağının ətəyində, dəniz səviyyəsindən 1400 m hündürlükdə, Elar yaşayış yeri və qəbir abidəsi isə İrəvandan şimalda yerləşmişdir, buradan da dairəvi evlər və 10 böyük ölçülü quyu aşkar olunmuşdur. Ehtimal ki, bu quyu taxıl saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Buradan təsərrüfat quyusu ilə yanaşı müxtəlif növ buğda və arpa qalıqları olan taxıl anbarı, həmçinin çoxlu sayda gil, daş, sümük əşyalar və s. aşkar edilmişdir. Əmək alətləri toxalar, çaxmaqdaşı içlikləri, dənüyüdənlər,

sürtkəclər, həvəngdəstələr və b. ilə təmsil olunub. Aşkar edilmiş osteoloji material əsasən ev heyvanlarının sümüklərindən ibarətdir [2,72].

Müdafiə xarakterli hasarların geniş yayılması son tunc dövrünə aid edilsə də, Axtamir, Muxənnət-təpə və Takavoranist yaşayış yerlərində də qeydə alınmışdır[2,97]. Erkən tunc dövrü abidələrinin metal məmulatı içərisində Şenqavitdən iki biz, bir neçə kiçik yastı düymələr, Qarnidən(Gərni) oraq, Karazdan küllüng və iki xəncər tiyəsi, oraq, Elardan dörd ədəd xəncər tiyəsi tapılmışdır[2,116].

Qərbi Azərbaycanın ilk tunc dövrü yaşayış yerlərindən tapılan taxıl nümunələri içərisində bərk və yumşaq buğda, arpa, darı növünə daxil olan bitki xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, bərk buğda növünün müxtəlif formaları qədim əkinçi icmaların əkinçilik təsərrüfatında mühüm rol oynamışdır. Bərk buğda növünə aid dən qalıqlarının məhz Cənubi Qafqazın ən qədim əkinçi yaşayış yerlərindən tapılmasına və bu ərazidə hal-hazırda da onun yabanı formasının qalmasına əsasən güman etmək mümkündür ki, bərk buğdanın da ilk vətənlərindən biri Qafqaz ərazisi olmuşdur. İlk tunc dövrü yaşayış yerlərinin qədim sakinlərinə müxtəlif tip qabıqlı arpanın kultivasiyası da yaxşı məlum olmuşdur. Bununla belə şübhə yoxdur ki, bu dövrdə əkinçilik təsərrüfatı təkcə dənli bitkilər istehsalı ilə məhdudlaşmamışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə məhz ilk tunc dövründə burada əkinçilikdə yeni bir sahə-kətançılıq təşəkkül tapmışdır [2,105-106].

Bu dövrdə metalışləmənin izlərinə nisbətən az da olsa Şenqavit yaşayış yerində rast gəlinmişdir. Martirosyan qeyd edir ki, Ermənistan ərazisində nə əritmə sobaları, nə də metalışləmə ilə bağlı hər hansı qalıqlar tapılmamışdır[3,25]. Şenqavitdən ağ əhəndaşından hazırlanmış qəlib tapılmışdır ki, bu da çox yəqin ki, metalın əridilməsi ilə bağlı olmuşdur. Tapılan qəlibdən balta hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, qəlibin və baltanın formasını təsvir edən Martirosyan Ermənistan ərazisində belə baltaların analoqunun olmamasını da bildirir. Nisbətən oxşar tapıntının Artsev rayonundan, Yalbuza yaşayış yerindən qeydə alındığını yazır[3,25]. Sonradan balta qalıqlarına E.V Xanzadyanın qazıntıları nəticəsində Qarnidə(Gərni) də rast gəlinmişdir[3,27].

1935-ci ildə Kirovakan (Böyük Qarakilsə) qəbristanlığından 4 saylı qəbirdən nizə qalıqları tapılmışdır. Qeyd edək ki, erkən tunc dövrü abidələrindən mis alətlərin qeydə alınması mümkün haldır. Buradan eyni zamanda saxsı qab nümunələri də aşkar olunmuşdur ki, oxşar qablar Lori-berd və Alaverdi rayonlarında da qeydə alınmışdır. Martirosyan Ermənistan ərazisində anoloji tapıntılar olmadığını bildirsə də, bu ərazilərin tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu etiraf etməkdənsə, mövcud məmulatı Gürcüstan ərazisinin maddi mədəniyyət nümunələri ilə müqayisə etməyə cəhd göstərir [3,31].

Şenqavit yaşayış yerindən sonra burada Elar abidəsinin olmasını xüsusi vurğulayaraq, təsərrüfat və sənətkarlığın sonrakı inkişafının məhz Elar yaşayış yerində davam etdiyini göstərməyə çalışır və bunun üçün B.B.Piotrovskiyə istinad etməklə fikrini əsaslandırmağa cəhd edir[4,36]. E.Lalayan tərəfindən qoyulan şurfa görə, buradan bir-birindən 1-2 m aralıda yerləşən təsərrüfat quyuları aşkar olunmuşdur. İribuynuzlu heyvanların sümük qalıqlarının azalması və xırdabuynuzluları üstünlük təşkil etməsi burada maldarlığın yarımköçmə forması aldığını göstərir ki, bununla da yaşayış yerinin sahəsi genişlənir[3,34]. Qayıqşəkilli dən daşlarının, həvəngdəstələrin, sümük bizlərin çox sayda tapılması burada maldar-əkinçi təsərrüfatlarının inkişafını göstərir. Erkən tunc dövrünə aid dən daşlarının eneolit dövründən daşlarından müəyyən qədər fərqləndiyi aydın şəkildə gözə çarpır. Belə ki, əgər eneolit dövründə dən daşlarının alt və üst hissələri əsasən qeyri-simmetrik formalarda təmsil olunduğu halda, erkən tunc dövründə bu cür alətlər artıq tam yetkin formalara malikdirlər. Onların alt hissələri bir qayda olaraq küncələri dairələşdirilmiş uzunsov düzbucaqlı, sürtgəcləri isə qayıqşəkilli şəkildədirlər. Dən daşlarının məhz belə formaları məlum olduğu kimi, tunc

dövrünün sonrakı inkişaf mərhələlərində də qalmışdır. 1927-ci ildə E.Bayburtyan tərəfindən qazıntılar davam etdirilərkən, buradan altı ədəd həvəngdəstə də tapılmışdır[3,35].

Kənd təsərrüfatı alətləri ilə yanaşı Elar yaşayış yerindən dulmuşluğun da mövcudluğunu göstərən tapıntılar qeydə alınmışdır. Qara anqoblu enli boğazlı küplər qulplu olub, texniki-morfoloji xüsusiyyətinə görə Şenqavit xarakterli hesab olunur, lakin onlardan fərqli olaraq ornamentsiz olub, basma dairəvi və ya çıxıntılı şəbəkə formalı bəzəklə naxışlanmışdır. Bu mərhələyə aid edilən keramika xaricdən qara, daxildən isə qırmızı rənglə boyanmışdır. Keramika məmulatında müəyyən dərəcədə öncəki keramikanın xüsusiyyətləri hiss olunsada, keramika istehsalında yeniliklər də meydana çıxmışdır. Bu dövrə aid keramika küpə, kasa, çölmək və digər qabların parçalarından ibarətdir. Saxsı məmulatı içərisində müxtəlif qab altlıqlarına da rast gəlinir ki, onlar da bir neçə forma ilə təmsil olunur. Birinci tip altlıqlar iki kəsik konusun birləşməsinə xatırladır. İkinci tip altlıqlar halqaşəkillidir. Bu tip altlıqlara Kür-Araz mədəniyyətinin üçüncü və dördüncü mərhələsində müxtəlif areallarda rastlanmışdır. Erkən tunc dövrünün son mərhələsi üçün xarakterik olan bu qablar bikonik formalı olması, ağız kənarının xaricə qatlanması, ağızın altında enli batıq zolağının olması və əvvəlki dövrlərdəki qulplardan fərqli olaraq tədricən yuxarıya doğru qaldırılaraq ağızla gövdəni birbaşa birləşdirən qulplarının olması ilə fərqlənirlər. Bu tip qablarda yarımşarşəkilli qulplar öz yerini halqaşəkilli qulplara vermiş, üzəri yaxşı hamarlanaraq, cilalanmış qablar ortaya çıxmışdır. Bu dövrdə keramika məmulatının istehsalı, onların funksiyası genişlənir. Onları aşağıdakı qruplara bölmək olar: təsərrüfat qabları, mətbəx əşyaları, ocaq qurğuları, incəsənət əşyaları. Bu dövrə aid kasaların qulplu və qulpsuz formaları məlumdur. Bu qabların spesifik cəhətləri gövdələrinin qabarıq, ağızlarının geniş olmasıdır. Ağızlarının formasına görə onları aşağıdakı bir neçə qrupa bölmək olar. Onlar arasında silindrik boğazlı kasalar, konusvari kasalar, ağız xaricə doğru qatlanmış kasalar, boğma ağızlı kasalar üstünlük təşkil edir. Oxşar keramika nümunələri sonralar Tsovinar(Kolagirən), Armavir(Qurdqulu), Dvin, Qızıl Temir (Voskevaz) və Gexarot(Keşişkənd) ərazilərindən tapılmışdır. Maraqlıdır ki, Martirosyan belə naxışsız və ya az naxışlı keramika kompleksini İqdir (Türkiyə) “gil şəhərciyi” ilə əlaqələndirir [3,35].

Qəbir abidələri primitiv daş qutulardan ibarət olub, ölümlər böyrü üstə, bükülü vəziyyətdə, tək-tək dəfn olunmuşdur. Qəbir kamerasında orta ölçülü saxsı qablar küp, bardaq, kasalar və çox az sayda metal əşyalar qoyulmuşdu. 1961-ci il qazıntılarında iki-üç qat tunc məftildən hazırlanmış spiralvari biləzliklər və dörd ədəd xəncər tiyəsi aşkar olunmuşdur. Spiralvari sırğa və biləzliklər, asma üzülər bu dövrün sinxron abidələrindən də qeydə alınmışdır. Tapıntıları Cənubi Mesopotomiya artefaktları ilə müqayisə edən erməni müəllif Elardan tapılan xəncərlərin təsvirini verərkən, ələcsiz qalaraq nəhayət ki, onların Qızıl Vəng xəncərlərinin prototipi olduğunu qeyd edir. Bundan başqa Eların materiallarını Ərzurumda yerləşən Qaraz çoxtəbəqəli yaşayış yerinin tapıntıları ilə birbaşa əlaqələndirir. Belə ki, o, Qarazın qara rəngli keramika və ocaq altlıqlarını Şenqavit və Elar qabları ilə oxşar olduğunu, Qarazın balta və xəncərlərinin Leninakan (Aleksandropol) və Ermənistan Dövlət muzeyində ekspozisiyada nümayiş etdirilən xəncər və baltadan heç fərqlənmədiyini bildirir [3,36].

Maraqlıdır ki, Martirosyan Elar xəncərlərini və tiyələrinin daha inkişaf etmiş variantının E.Resler tərəfindən Qarabağda, Arçadzor kəndi yaxınlığındakı Xaçınaget çayı sahilindəki kurqanlardan birindən tapıldığını da etiraf edir[3,38].

Ədəbiyyat

1. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тыс. до н. э. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 1993, 307 с.

2. Кушнарєва К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. (V-III тыс. до Н.Э.). Издательство «Наука» Ленинградское отделение Ленинград, 1970, 190 с.
3. Мартиросян.А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Издательство Академии Наук Армянской ССР, Ереван 1964, с 312.
4. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград: ЛГУ, 1949, 131 с.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ РАННЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА ВОКРУГ ОЗЕРА ГЕЙЧА

*Мехтиева Хагикат Шаадат кызы, Мустафаева Зейнаб Арифовна,
Шамилова Дильшад Исрафиловна
Резюме*

В статье упоминаются археологические исследования окрестностей озера Гейча и материалы раскопок, полученные в результате этих исследований. Прокомментированы даже археологические памятники вокруг озера Гейча. Были исследованы существующие здесь надгробные памятники и жилые дома.

EARLY BRONZE AGE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AROUND GOYCHA LAKE

*Mehdiyeva Hagigat Shaadat, Mustafaeva Zeynab Arif
Shemilova Dilshad Isrefil
Summary*

In the article, the archaeological research of the surroundings of Goycha Lake and the excavation materials obtained as a result of this research are mentioned. It has even been commented on the archaeological monuments around Goycha. The grave monuments and residences that exist here have been investigated.

Rəyçi: dosent Veyisov Arif

BDU-nin Qazax filialı 14 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 28 noyabr 2023-cü il

UOT:94(479.24).

**TARİX DƏRSLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏTÇİLİK
ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR*****T.ü.f.d. Əliyev Taleh, İsgəndərli Nurana
Mingəçevir Dövlət Universteti***

Xülasə: *Bu məqalədə tarix dərslərində Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin şagirdlərə öyrədilməsi metodologiyasından bəhs edilmişdir. Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri var. Tarixi Azərbaycan torpağında ilk dövlət qurumları 5000 il bundan əvvəl yaranmışdır. Dövlət ənənələrinin tədrisindən danışarkən dövlət anlayışının formalaşmasına da diqqət yetirilməlidir. Əsasən fəal tədris prosesində dövlət anlayışının əsas və qeyri-standart məzmun xətti kimi reallaşdırılması metodologiyası haqqında müzakirələr aparılır. Bu məqalədə dövlətçilik ənənəsinin tədrisi prosesində ən çox istifadə olunan metodik üsullar və iş formalarından da bəhs edilir.*

Açar sözlər: dövlətçilik ənənələri, tədris prosesi, metodlar, iş formaları

Ключевые слова: традиции государственности, педагогический процесс, методы, формы работы.

Key words: statehood traditions, teaching process, methods, work forms

Azərbaycan xalqı qədim dövlətçilik tarixinə və ənənələrinə malikdir. Azərbaycanın tarixi torpaqlarında qədim zamanlardan müasir dövrümüzədək müxtəlif dövlət və dövlət qurumları bir-birini əvəz etmişdir. “Tarixi Azərbaycan torpaqları qədim sivilizasiyaların məskəni hesab olunan Xəzər-Aralıq dənizi İran körfəzi regionuna daxil idi. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim etnoslar bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqi hərbi-siyasi həyatında, qədim dövlətçilik tarixində mühüm rol oynamışlar”[2, s.6]. Azərbaycan ərazisində dövlətçilik tarixi 5 min ilə qədər olan bir tarixi dövrü əhatə edir. Azərbaycanın cənubunda Urmiya gölü hövzəsində dövlət qurumları hələ e.ə. III minillikdə meydana gəlmişdir. Aratta, Kutı, Lullubi dövlət qurumlarının yaranması ilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarında dövlətçilik ənənələrinin əsası qoyulmuşdur. Bu dövlət qurumları İkiçayarasının ən qədim dövlətləri ilə siyasi-iqtisadi əlaqələr saxlamışlar. E.ə. I minillikdə Urmiya gölü hövzəsində mövcud olmuş Manna dövləti barədə məlumatlara Aşşur mənbələrində rast gəlinir. E.ə. I minillikdə Azərbaycanın cənubunda İskit və Atropatena, şimalında Albaniya dövlətləri meydana gəlmişdir. Azərbaycan ərazisi əvvəl Parfiya və Sasanilər, sonra isə Ərəblərin işğalına məruz qalmışdır. Lakin bu işğallar sona çatdıqdan sonra Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri bərpa olunmuşdur. Böyük Səlcuq İmperatorluğunun meydana gəlməsi Azərbaycan tarixində mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur. Atabəylər-Eldənizlər dövlətinin meydana gəlməsi bilavasitə Səlcuq dövləti ilə bağlıdır. Daha sonra Azərbaycan ərazisində Hülakilər, Cəlalilər, Teymurilər hakim olmuş, nəhayət Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar kimi dövlətlər meydana gəlmişdir. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay sülh müqavilələri bağlandıqdan sonra Azərbaycan Rusiya və İran arasında bölüşdürüldü. Şimali Azərbaycan Rusiyaya, Cənubi Azərbaycan Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi İrana keçdi. “Beləliklə, Azərbaycanın bundan sonrakı tarixində yeni siyasi-coğrafi anlıqlar meydana gəldi: “Şimali Azərbaycan“ və “Cənubi Azərbaycan”[2, s.34]. Bundan sonrakı dövr isə Azərbaycanın hər iki parçasında dövlətçilik uğrunda mübarizə səhifələri ilə zəngindir. Şimali Azərbaycanda 1918-ci ildə yaranmış tarixi fürsət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi. Cənubi Azərbaycanda isə xalqın dəfələrlə milli-azadlıq mübarizəsinə qalxmasına baxmayaraq milli dövlətçilik arzusu reallaşmadı. Sovet Rusiyasının

təcavüzü nəticəsində süqut edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi hesab olunan müstəqil Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildən dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvüdür.

Müasir Azərbaycan Respublikasında ümumitəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi dərslərində Azərbaycanın dövlətçilik tarixi müvəffəqiyyətlə tədris olunur. Bizim mövzumuzda V-IX siniflərin tarix dərslərində dövlətçilik ənənələrinin tədrisi metodikasından danışarkən qeyd etməliyik ki, V sinif Azərbaycan tarixi kursunda bir neçə Azərbaycan dövləti barədə məlumat verilir və “dövlət” anlayışı formalaşdırılır. V sinif Azərbaycan tarixi dərslərində “dövlət” anlayışı formalaşdırılarkən onun bir idarə etmə aparatı kimi meydana gəlməsinin səbəbləri göstərilir. Yalnız onun əlamətləri verilir. Lakin bir çox görkəmli metodistlərin fikrincə “dövlət anlayışını bir idarə etmə aparatı kimi formalaşdırmazdan əvvəl onun meydana gəlməsi səbəblərini araşdırmaq lazımdır. Tarixi təzahürləri onların yaranması və inkişafı prosesində öyrənmək lazımdır”[4, s.345]. “Anlayışı mənimsətmək üçün terminin onun əlamətlərini nə dərəcədə ifadə etməsinə fikir vermək lazımdır. “Dövlət” anlayışı ilə keçmiş Sovet məktəbliləri ilk dəfə Qədim Misir mövzusunda tanış olurdular, və onun haqqında təsəvvürü belə yaradırdılar: “dövlət firon məmurlar, hakimlər, ordu və keşikçilərin olduğu bir idarəetmə aparatıdır”[6, s.96]. “Dövlət cəmiyyətin maraqları baxımından cəmiyyətin idarə olunması aparatıdır”[5, s.75] V sinfin Azərbaycan tarixi kurslarında dövlətin əlamətləri padşah (hökmdar), ərazi, paytaxt, ordu, xəzinə, qanunlar kimi verilib. Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin tədrisindən danışarkən ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində tətbiq olunan fənn kurikulumları nəzərdən keçirilməlidir. İlk növbədə Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramının əsas cəhətlərini nəzərdən keçirək. “Azərbaycan tarixi fənni üzrə fənn kurikulumu ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi fənninin təlimində icra olunan fəaliyyətləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir”[1, s. 5]. Bu sənəddə fənnin məzmunu ilə bağlı bütün məsələlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan tarixi yuxarıda qeyd etdiyim dövlətlərin yaranması, inkişafı, zəifləməsi və süqutu tarixlərini ümumtəhsil məktəblərinin V sinfindən etibarən xronoloji ardıcılıqla VI, VII, VIII və IX siniflərdə öyrədir. Azərbaycanın dövlətçilik tarixini və ənənələrini müasir fənn kurikulumları əsasında öyrədkən xronoloji ardıcılıqla yanaşı məzmun standartlarının da nəzərə alınması tələb olunur. “Tarix fənni üzrə biliklər tarixi məkan, tarixi zaman, dövlət, şəxsiyyət, mədəniyyət məzmun xətləri üzrə quruluşlandırılır”[1, s.6]. Azərbaycan tarixi fənninin orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisinin əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan dövlətinə və dövlətçilik ənənələrinə sadıqlıq hissi tərbiyə etməkdən ibarətdir. Azərbaycan tarixinin tədrisi vasitəsi ilə şagirdlərə Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən biri olması, Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş müxtəlif dövlətlərin tarixi, Azərbaycan xalqı, onun təsəkkülü və formalaşması, milli- mənəvi dəyərləri, tarix boyu məruz qaldığı düşmən hücumları, tarixi şəxsiyyətləri haqqında biliklər artırılır. V-IX siniflərdə Azərbaycan tarixi təliminin məzmununun ümumi təlim nəticələri aşağıdakılardır; şagird tarixi hadisələri səbəb- nəticə əlaqələrini izah etməklə xronoloji ardıcılıqla təsvir edir və tarixi fakt, hadisə, şəxsiyyətlərə münasibət bildirir. Onlara müvafiq dövr baxımından qiymət verir.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi Azərbaycan tarixi fənni üzrə müəyyənləşdirilmiş beş məzmun xəttindən biri də dövlətdir. Şagirdlər Azərbaycanın tarixi ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin tarixini öyrənməklə Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixinə dair biliklər qazanır, dövlətçilik ənənələrinin təsəkkülü, inkişafına dair təhlillər aparmaq bacarıqlarına yiyələnirlər. “Azərbaycan tarixi üzrə fənn kurikulumunda ümumi orta təhsil səviyyəsində dövlət məzmun xətti üzrə təlim nəticələrini aşağıdakı şəkildə təsvir edirlər:

- Şagird dövlətçilik ənənələrinin meydana gəlməsi və inkişafını qiymətləndirir;
- Azərbaycan tarixi ilə bağlı məlumatları müxtəlif mənbələrdən toplaya və təqdim edə bilir”[1, s.14]. Qeyd etmək lazımdır ki, V-IX siniflərdə dövlətçilik ənənələrinin tədrisi

nəticəsində reallaşdırılacaq alt standartlar əsas standartlardan fərqli olaraq siniflər üzrə dəyişir. Onları müqaisəli şəkildə aşağıdakı cədvəldə təqdim etmişik.

V sinif	VI sinif	VII sinif	VIII sinif	IX sinif
3.1. Şagird Azərbaycan ərazisində dövlətlərin yaranması, inkişafı ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir				
3.1.1. Azərbaycan dövlətləri haqqında sadə biliklər nümayiş etdirir.	3.1.1. Azərbaycan dövlət qurumları və qədim dövlətlərin meydana gəlməsi İdarəetmə və sosial- iqtisadi münasibətləri təsvir edir.	3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin yaranması və siyasi müstəqillikləri ilə bağlı səbəbləri şərh edir.	3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranması, süqutu və Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi xüsusiyyətlərini şərh edir.	3.1.1. Müstəmləkə şəraitində Azərbaycanda baş verən inzibati, sosial iqtisadi dəyişiklikləri izah edir.
3.1.2. Dövlətin rolunu xalqın mənafeyi baxımından qiymətləndirir.	3.1.2. Qədim Azərbaycan dövlətlərinin daxili və xarici siyasətini təhlil edir.	3.1.2. Azərbaycan da dövlətçilik ənənələrini onların inkişafı baxımından qiymətləndirir.	3.1.2. Dövlətlər arasında münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyinə qiymət verir.	3.1.2. Xarici dövlətlərin strateji maraqları baxımından Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.
3.1.3. Tarixi esse tərtib edə bilir.	3.1.3. Qədim Azərbaycan dövlətləri barədə araşdırma aparır, təqdimat edir.	3.1.3. Azərbaycan feodal dövlətlər haqda məlumatları cədvəllər şəklində tərtib edir.	3.1.3. Öyrənilən tarixi dövrə aid sxem və cədvəllər hazırlayır.	3.1.3. Azərbaycan dövlətləri ilə bağlı topladığı məlumatları təqdim edir.

V-IX sinif şagirdlərində Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin tədrisi metodikasından danışarkən həm də həmin mövzuları nəzərdən keçirməliyik. V sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrini tərbiyə edən mövzular bunlardır. 1. Azərbaycanın ən qədim insan məskəni Qarabağdır. 2. Azərbaycanın ən qədim dövləti. 3. Azərbaycan adı necə yarandı. 4. Qədim Azərbaycan dövləti-Albaniya. 4. Şirvanşahlar dövləti. 5. Şəmsəddin Eldəniz necə Azərbaycan hökmdarı oldu. 6. Həsən padşah. 7. "...Gülüstan qalası yoxsa Azərbaycan?" 8. İlk müstəqil Azərbaycan xanlığı. 9. İrəvan xanlığı. 10. Gəncə niyə Yelizavetpol adlandı? 11. "Bir kərə yüksələn bayraq" 12. İstiqlalımızın bərpası.

VI sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrini tərbiyə edən mövzular bunlardır. 1. Azərbaycan ərazisində tayfa birlikləri və erkən dövlət qurumları. 2. Manna dövləti. 3. Azərbaycan Midiya və Əhəmənilər imperiyası dövründə. 4. Atropatena dövləti. 5. Albaniya dövləti. 6. Atropatena Sasanilərin tərkibində. 7. Albaniya V-VI əsrlərdə.

VII sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrinin öyrədildiyi mövzular bunlardır. 1. Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi. 2. Sacilər və Salarilər. 3. Rəvvadilər və Şəddadilər. 4. Atabəylər-Eldənizlər dövləti. 5. Azərbaycan Hülakülərin hakimiyyəti dövründə. 6. Qaraqoyunlu dövləti. 7. Ağqoyunlu dövləti. 8. Səfəvilər dövləti.

VIII sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrini tərbiyə edən mövzular bunlardır. 1.Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin ikinci yarısından XVIII əsrin birinci yarısına qədər olan dövrünü əhatə edən mövzular. 2.Əfşar imperiyası. 3.Azərbaycan xanlıqları, camaat, sultanlıq və mülkiyyətlərin tarixini əhatə edən mövzular. 4.Ağa Məhəmməd xan Qacarın birləşdirmə siyasəti. 5.Gülüstən sülh müqaviləsi. 7.Türkmənçay sülh müqaviləsi.

IX sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrini tərbiyə edən mövzular bunlardır. 1.Müstəmləkə rejimi şəraitində Şimali Azərbaycan. 2.Cənubi Azərbaycan Qacarlar dövlətinin tərkibində. 3.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. 4.Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq mübarizəsi. 5.Şimali Azərbaycanda Sovet rejiminin qurulması. 6.Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq mübarizəsi. 7.Milli oyanış cəhdləri. 8.Cənubi Azərbaycan müharibədən sonrakı dövrdə. 9.Dövlət müstəqilliyinin bərpası.

Dövlət məzmun xəttindən çıxarılan əsas və alt standartlar siniflər üzrə dəyişir. Biz yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz mövzuları şagirdlərə fəal (interaktiv) təlim vasitəsilə daha səmərəli şəkildə çatdırmaqla bilirik. “Fəal təlim şagirdlərin sərbəst işləmək bacarığının və vərdişlərinin əsas qiymətləndirmə meyarı kimi qəbul edildiyi müasir təlim metodudur. İnteraktiv qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan deməkdir [3, s.11]”. Azərbaycan tarixi dərslərdə şagirdlər dərslər, mənbələr, şəkillər, illüstrasiyalar, xəritələr, sənədlərlə sərbəst araşdırma aparır, təqdimatlar edə bilirlər. Fəal təlimin bir neçə prinsipi vardır: 1.Şagirdə yönəlmiş təlim; 2. İnkişaf etdirici təlim; 3.Qabaqlayıcı təlim; 4.Əməkdaşlıq; 5.Qrup təlimi. Fəal (interaktiv) dərslərin mərhələləri aşağıdakı kimidir:

- Motivasiya (problemin qoyulması və fərziyyələrin irəli sürülməsi)
- Tədqiqatın aparılması (fərziyyələri yoxlamaq üçün faktların axtarılması)
- Məlumat mübadiləsi (əldə edilmiş məlumatların təqdim olunması)
- Məlumatın müzakirəsi və təhlili
- Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması
- Yaradıcı (pratik) tətbiq etmə fəaliyyəti əsaslanan deməkdir.”
- Refleksiya və ya qiymətləndirmə

“Azərbaycan tarixi” fənninin təlim məqsədlərinə nail olmaq üçün təlim metodları və strategiyaları, tədris prosesində istifadə olunan forma və üsullar mühüm vasitədir. Təlim strategiyası təlimin təşkilinə verilən tələbləri, təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması, forma və üsulları əhatə edir. Pedaqoji prosesin tamlığı, təlimdə bərabər imkanların yaradılması, şagird yönümlülük, fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması təlimin təşkilinə verilən tələblərdir. Təlim fəaliyyəti planlaşdırılarkən müəyyən ardıcılığa riayət edilir. Burada məzmun standartlarına əsasən tədris vahidləri müəyyən edilir. Təlim fəaliyyəti gündəlik və illik olmaqla iki cür planlaşdırılır. Planda reallaşdırılacaq standartlar, tədris vahidi, mövzu, inteqrasiya, resuslar, saat və tarix nəzərə alınır. İnteraktiv iş formaları dedikdə biz; cütlərlə iş, qrup şəklində iş, kollektiv iş və fərdi iş formalarını nəzərdə tuturuq. V- IX siniflər üzrə dərslər komplektinə daxil edilən mövzular baxımından nəzərdən keçirdikdə bəzi interaktiv təlim üsullarından daha geniş istifadə olunmasının şahidi olduq. Beyin həmləsi, Müzakirə, Venn diaqramı kimi təlim üsulları dövlətçilik ənənələrinin tədris edildiyi hər bir mövzuda demək olar ki tövsiyə olunur. Bu üsullardan fərqli olaraq daha az-az tövsiyə edilsə də; rollu oyunlar şaxələndirmə, suallar, fasiləli oxu kimi üsullardan istifadə də məsləhət görülür. “Beyin həmləsi dedikdə burada beyin sözü idrak, qavrayış, əqli qabiliyyət kimi nəzərdə tutulur. Beyin həmləsi-təhsilçilərin həlli çətin olan sualın həllinə məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirilən idrak fəaliyyəti nəzərdə tutulur”[7, s.44]. Bu üsuldən istifadə etməklə tarix müəllimləri şagirdlərin Azərbaycan dövlətləri barədə hansı məlumatlara malik olduqlarını təyin edə bilirlər. Digər üsul isə müzakirədir. Müzakirə üsulundan istifadə etməklə mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkün olur. Müzakirə kollektiv şəkildə aparılır. Venn diaqramı

şagirdlər tərəfindən həvəslə icra olunan təlim üsuludur. Azərbaycan dövlətlərini bir-biri ilə müqaisə edərək öyrənmək mövzunu maraqlı və yadda qalan edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) V-XI siniflər. Bakı, Azərb. Resp. Təhsil Problemləri İnstitutu, 2013. 144 s.
2. Mahmudov Y.M. Azərbaycan qısa dövlətçilik tarixi. Bakı "Təhsil", 2005, 140 s.
3. Musayeva O.N., Hüseynova L.Ə., Cabbarov H.Ə. Azərbaycan tarixi 5-ci sinif. Metodik vəsait. Bakı "Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya" MMC, 2020. 208 s.
4. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. М.: И. Просвещение, 1968, 430
5. Глазырина Г.Н. Методика преподавания истории, Новополюцк: ПГУ, 2011. 356 с.
6. Ежова С.А. и др. Методика преподавания истории в средней школе. М.: Просвещение, 1986,
7. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории: В 2ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002.-Ч.2. 208 с

ON THE TEACHING OF AZERBAIJAN'S STATEHOOD TRADITIONS OF STATEHOOD IN HISTORI CLASSES

Aliyev Taleh, Isgandarli Nurana

Summary

In this article, the methodology of teaching Azerbaijan's traditions of statehood to students in history classes was discussed. Azerbaijan has ancient statehood traditions. The first state institutions were established in the historical land of Azerbaijan 5000 years ago. When talking about the teaching of state traditions, attention should also be paid to the formation of the concept of the state. Mainly in the active teaching process, there is a discussion about the methodology of realizing the concept of the state as a content line, main and substandard. In this article, most used methodical methods and work forms in the process of teaching statehood tradition are also mentioned.

ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА НА УРОКАХ ИСТОРИИ О ПРЕПОДАВАНИИ СВОИХ ТРАДИЦИЙ

Алиев Талех, Искандерли Нурана

Резюме

В данной статье обсуждается методика преподавания традиций азербайджанской государственности студентам на уроках истории. Азербайджан имеет древние традиции государственности. Первые государственные учреждения были созданы на исторической земле Азербайджана 5000 лет назад. Говоря о преподавании государственных традиций, следует обратить внимание и на формирование понятия государства. Преимущественно в активном учебном процессе идет дискуссия о методологии реализации понятия государства как содержательной линии, основной и подстандартной. В данной статье также упомянуты наиболее часто используемые методические методы и формы работы в процессе обучения традиции государственности.

Rəyçi: dosent Abdullayeva Sevda

Humanitar elmlər kafedrasının 14 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 noyabr 2023-cü il

MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ – GƏNCƏBASARIN ARXEOLoji ABİDƏLƏRİ

Əliyeva Mətanət, İsayeva Könül, Həsənova Röya
AMEA Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutu
Metanet.aliyeva.2016@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Gəncəbasar bölgəsinin arxeoloji abidələrindən, xüsusilə Tunc dövrünün qəbir abidələrindən, Gəncə şəhərinin yerdəyişmələrindən, müasir Gəncə şəhərinin Yeni Gəncə yaşayış massivindən aşkar edilmiş qədim kurqanlar və buradakı arxeoloji materiallar, habelə Gəncəbasar bölgəsinin sosial-iqtisadi və mədəni həyatı, xarici ticarət əlaqələri şərh olunur.*

Açar sözlər: Gəncəbasar, arxeoloji abidələr, kurqanlar, qəbir abidələri, məmulatlar

Keywords: Ganjabasar, archaeological monuments, barrows, grave monuments, products

Ключевые слова: Гянджабасар, археологические памятники, курганы, надгробные памятники, изделия

Xalqımızın tarixinin öyrənməsində onun ictimai-iqtisadi və mədəni varlığının formalaşmasında mühüm rol oynamış yaşayış yerlərinin aşkarlanaraq tədqiq edilməsinin çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan ölkəmizin qərb bölgəsinin, xüsusilə Gəncəbasar bölgəsinin arxeoloji abidələrinin də öz yeri vardır. Azərbaycanın ən böyük çayı olan Kür çayı Gəncə yaxınlığından, indiki Samux rayonu ərazisindən keçməklə vaxtilə burada ticarətin, gəmiçiliyin, balıqçılığın və digər təsərrüfat sahələrinin, xüsusilə əkinçilik və maldarlığın formalaşması və inkişafına çox böyük şərait yaratmışdı. Su nəqliyyatının formalaşması nəticəsində zaman-zaman xarici əlaqələrin qurulması və inkişafı baş vermişdir. Əlbəttə, bütün bunlar bölgənin iqtisadi və mədəni sahədə sürətli inkişafına gətirib çıxarmışdır.

İqlimin mülayimliyi, yeraltı və yerüstü sərvətlərin bolluğu, qıç aylarının nisbətən yumşaq keçməsi, burada Kür və digər bolsulu çayların, əkinçilik üçün yararlı torpaqların, heyvandarlıq üçün bol yem mənbələrinin olması, sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin, xüsusən dulusçuluğun, misgərliyin inkişaf etdirilməsi üçün rəngli gil və mis yataqlarının olması və beynəlxalq əhəmiyyətli karvan ticarət yolları qovşağında yerləşməsi qədim zamanlardan əhalini münbit Gəncəbasar ərazisinə cəlb etmiş, tezliklə Azərbaycanın bu bölgəsi sıx sakinli yaşayış yerlərindən birinə çevrilmişdir. Əhali məskunlaşmasının müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində formalaşması da başlıca olaraq təsərrüfat tiplərində özünü əks etdirir [1. 93].

Hələ antik və ilk orta əsrlər dövründə Kür çayı gəmiçilik üçün yararlı olduğundan ərazidə gəmilərin lövbər salması üçün limanların salınması zəruri idi. Arxeoloji tədqiqatlar bu limanların Samux rayonu ərazisində, əhalinin Şəhərburnu adlandırdığı ərazidə olduğunu sübut edir. Təsədüfi deyildir ki, bu ərazi qədim Gəncənin üçüncü dəfə məskunlaşdığı ərazi hesab olunur. Qeyd edək ki, aparılmış arxeoloji qazıntılar və elmi məlumatlar Gəncə şəhərinin ən azı beş dəfə yerini dəyişdiyini bildirir. Belə ki, hələlik elmə məlum olan ilkin Gəncə səhəri əhali arasında Qala yeri adı ilə adlandırılan Gəncəçayın sol sahilində, Zurnabad kəndinin 5 km-də Gədəmiş kəndi yaxınlığındakı ərazi hesab olunur. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, e.ə. VI əsrdə Əhəməni hökmdarı II Kir Gəncə Qalası yaxınlığında Tomris tərəfindən məğlub edilmişdir. Qədim Gəncə e.ə. VI əsrdən eramızın V əsrinədək qeyd olunan ərazidə məskunlaşmışdır.

Hunlarla sasanilərin müharibələri və 427-ci ildə baş verən zəlzələ nəticəsində qədim Gəncə şəhəri dağılmış, ikinci dəfə şəhər Qızıl Qaya ərazisində, indiki Gəncə şəhərinin 9-10

km şimalında salınmışdı. Yerli sakinlər buranı indi də Köhnə Gəncə və ya Qonja adlandırırlar ki, bu şəhər də VII əsrdə ərəb istilaçıları tərəfindən dağılmışdır.

Bu dağıntılardan sonra Gəncə üçüncü dəfə indiki Samux rayonu ərazisində yerləşən Şəhərburnu adlanan ərazidə salınmışdır. Təbii fəlakət nəticəsində dağılmış şəhər dördüncü dəfə indiki İmamzadə ərazisinin yerləşdiyi Xaraba yer, Şıx düzü adlanan ərazidə VII-XVI əsrlərdə mövcud olmuşdur.

1139-cu il zəlzələsi, 1235-ci il monqol hücumları şəhəri yerləyeksən etsə də, şəhər yenidən həmin ərazidə bərpa edilmişdir.

Nəhayət, beşinci dəfə Gəncə şəhəri I Şah Abbas tərəfindən 1588-ci ildə Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Osmanlı sərkərdəsi Fərhad Paşa tərəfindən tikdirilmiş indiki Gəncə qalası ərazisində ucalmağa başlamışdır [2. 51-56].

Şəhərin bir neçə dəfə yerini dəyişməsi səbəbilə Gəncənin yaşının müəyyən edilməsi haqqında alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. XV əsrin İran tarixçisi Mirxond "Rövzət əs-səfa" əsərində Gəncə şəhərinin Sasani hökmdarı I Qubad tərəfindən V əsrdə, Həmdullah Qəzvini VII əsrdə, M.M.Altman VII-VIII əsrlərdə, M.X.Şərifli IX əsrdə və s. yarandığını iddia edirlər. Zərdüştü mənbələrində Gəncənin əsasının 4-5 min il bundan əvvəl qoyulması haqqında məlumat verilmişdir. Coğrafi traktatda Gəncə şəhərinin 4000 il bundan əvvəl görkəmli sərkərdə Əfrasiyab tərəfindən salındığı göstərilir [3. 11].

Tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının tədqiqi tarixin müxtəlif dövrlərində əmələ gəlmiş ictimai-iqtisadi dəyişikliklər və etiqad formalarını öyrənməyə imkan verir. Məsələn, yaşayış yerlərindəki binaların qalıqlarının öyrənilməsi insanların yaşayış tərzini, onların təsərrüfat həyatını, mal-qara, quş, balıq sümükləri, taxıl dənəsi, meyvə tumları, istehsal yerləri ilə istehsal prosesini, metal, daş-qaş və s. qalıqlar daxili və xarici əlaqələri, dəfn adətləri isə dini etiqadları öyrənməyə imkan verir [4. 87]. Gəncəbasar bölgəsindəki qəbirlərin tədqiqi nəticəsində Azərbaycanda qədim və antik dövr cəmiyyətlərinin sosial strukturu, mədəni-iqtisadi əlaqələri haqqında dəyərli məlumatlar toplanmışdır. Bölgənin arxeoloji tədqiqi nəticəsində bütün Qafqaz üçün nümunə ola biləcək maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş bəzi maddi-mədəniyyət nümunələri ərazi sakinlərinin digər ərazilərlə əlaqələrindən xəbər verir. Belə tapıntılar həm yaşayış yerlərindən, həm də qəbir abidələrindən əldə edilmişdir [5. 20].

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış müxtəlif tipli məişət əşyaları və müxtəlif bəzək əşyaları, metaldan hazırlanmış silahlar və s. maddi-mədəniyyət nümunələri Gəncəbasar regionunun sosial-iqtisadi, mədəni həyatı haqqında ətraflı məlumat verir. Gəncəbasar bölgəsinin indiki Yevlax, Mingəçevir, Goranboy, Bərdə, Qazax və s. ərazilərindən tapılmış qədim kurqanlarda ölümlərin yanına qoyulmuş əşyaların çoxluğu onu göstərir ki, Azərbaycanın şimal bölgəsində ölü dəfn olunarkən tək-cə mərhumun öz əmlakı deyil, onun yaxın adamlarının da ehsan üçün gətirdikləri məhsullar da ölü ilə birgə qəbrə qoyulmuşdur. Ölkəmizin şimal-qərb bölgəsindəki qəbir abidələrinə nisbətən Cənub bölgəsində yalnız mərhumun özünə aid əşyalar qəbrə qoyulmuşdur. Gəncəbasar abidələri həmdövr dəfn abidələrindən quruluş etibarilə seçilsə də, arxeoloji materialların xüsusiyyətləri baxımından qətiyyənlə fərqlənirlər. Düzdür, Gəncəbasar abidələri digər arxeoloji abidələrlə eyniyyət təşkil etsələr də, müqayisədə Gəncəbasar abidələrinin daha qədim olduğu aşkarlanır. V.A.Kvaçidzenin rəhbərliyi ilə aparılmış sualtı arxeoloji ekspedisiyaların nəticələri, N.Müseybli və A.Məmmədovun apardıqları yerüstü arxeoloji tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, ölkəmizin bütün regionlarının mədəni-iqtisadi münasibətləri arasında oxşar cəhətlər mövcud olmuşdur. Belə ki, dulusçuluq sənəti ölkə əhalisinin əsas məşğuliyyət sahəsi olmuş, dulusçuluq məmulatlarının rənglənməsində daha çox yaşıl, sarı, qəhvəyi rənglərdən istifadə edilməklə həndəsi, nəbati təsvirlərlə bəzədilmişdir.

Gəncəbasar bölgəsində aşkar edilmiş duluşçuluq məmulatları səhində həyat rəmzi olan dairələr, onları bir-birinə birləşdirən su zanbağı gülü və yazılar işlənmişdir. Torpaq, hava, su mənasını verən su zanbağı gülü qədim dövrlərdən insanların inancları ilə bağlı olmuşdur. Bu üçlük orta əsrlərdə istehsal edilən qabların üzərində daha çox vurulan naxışlar olmuşdur.

Yerin dərin qatları altında zəngin arxeoloji qazıntı materiallarının üzə çıxarılması ilə Gəncə dünyanı təəccübləndirməkdə davam edir. Təsadüfi deyildir ki, 2012-ci ildə Yeni Gəncə ərazisində Ümummilli lider Heydər Əliyevin park kompleksinin tikintisinin başladığı vaxtlarda yerin elə ilk qatlarında maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngin qədim kurqanlar aşkar edilmişdir. Kurqanları tədqiq etmək üçün 2013-cü ildə ABŞ-ın Smitson İnstitutunun Milli Təbiət Tarixi Muzeyinin professoru Pol Maykl Teylor Gəncəyə dəvət olunmuşdur. Kurqanlarla ilkin tanışlıqdan burada zəngin mədəniyyət qalıqlarının yerləşdiyini söyləyən alimi rəhbərlik etdiyi tədqiqat qrupu ilə birgə ilkin Gəncə ərazisi olan Zurnabadda Gədəmiş kəndi yaxınlığındakı qədim Gəncə ərazisinə aparmış, burada elmi araşdırmalar apararaq qala divarının daşlarını bir-birinə birləşdirən yapışdırıcı maddədən nümunə götürülərək Smitson İnstitutuna kimyəvi analizə göndərilmişdir. Kimyəvi analizin nəticəsinə əsasən, ilkin Gəncənin 4000 il yaşının olması qənaətinə gəlinmişdir. Beləliklə, Gəncənin əvvəllər qeyd edildiyi kimi 2500 yox, 4000 il yaşı olması qəbul edilmişdir. Bu münasibətlə dünyanın bir sıra görkəmli şəxsləri Gəncəyə təbrik teleqramları göndərmişlər. İordaniya Kraliçası Ülyahəzrət Noo Al-Hussein, YUNESKO-nun o dövrdə baş direktoru İrina Bokova, ABŞ-ın elmi-tədqiqat və muzey mərkəzi Smitson İnstitutu Asiya Mədəniyyəti Tarixi Proqramının direktoru Pol Maykl Teylor tərəfindən Gəncə şəhərinin 4000 illiyinə həsr etdiyi layihə ilə bağlı xüsusi təbrik məktubu ünvanlamışdılar.

2018-ci ildə Yaponiyanın Tokio Muzey Universitetinin və İtaliyanın Yaxın Şərq və Aralıq Dənizi Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin alimlərinin AMEA Gəncə Bölməsinin və AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun tədqiqatçıları ilə birgə Gəncənin Yeni Gəncə yaşayış kompleksində aparılan arxeoloji qazıntı işləri və etnoqrafik çöl tədqiqatları nəticəsində aşkar edilmiş müxtəlif ölçülü 4 böyük və 1 kiçik kurqanda 76 adda müxtəlif maddi mədəniyyət qalıqları – sənətkarlıq nümunələri, antropoloji tapıntılar (insan skeletləri və qalıqları), paleozooloji (qədim heyvan qalıqları) və paleobotanik (qədim bitki qalıqları) nümunələri aşkarlanmış, onların Erkən və Orta Tunc dövrlərinə aid olduğu müəyyən edilmişdir. Dünya şöhrətli alimlər - professorlar Pol Maykl Teylor, Yoşihito Nişiyaki, Nikola Lanelli və digərlərinin iştirak etdikləri bu müştərək beynəlxalq elmi ekspedisiyaların apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı qədim Gəncə şəhəri ərazisində aşkar olunmuş qəbirlər, kurqanlar və tarixi əhəmiyyəti çox böyük olan əşya və məmulatlar ərazidə yaşayışın qədim tənaxə malik olmasından xəbər verir. Qazıntılar zamanı tapılmış qara gildən hazırlanmış qablar, qılınclar, ox ucluqları, bilərziklər, muncuqlar, diademalar, sancaqlar və digər əşyalar bu ərazidə e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində sənətkarlığın yüksək inkişafından xəbər verir. Şəhərlərin yaranmasında isə sənətkarlığın inkişafı əsas amillərdən biridir. Tədqiqatlar nəticəsində saysız-hesabsız maddi-mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olan kurqanların və yaşayış yerlərinin aşkar edilməsi son tunc-ilk dəmir dövrlərində (e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində) burada yaşayışın daha da intensiv davam etdiyini və ərazidə şəhərli yaşayış məskənlərinin yarandığını, antik dövrdə onların ticarət, sənət və mədəniyyət mərkəzləri kimi öz inkişaflarının ən uca zirvəsinə yüksəldiyini sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A. Gəncəbasar IV-VIII əsrlərdə. Bakı, 1992.

2. Əhmədov F. Gəncənin tarix yaddaşı. Bakı, 1998.
3. “Qədim Gəncə” jurnalı. № 1. 2014.
4. Xanbabaoğlu H. Abdulabadın tarixi-arxeoloji abidələri. Bakı, 2013.
5. Məmmədov A. Salyan (Dəmir dövründən orta əsrlərə qədər). Bakı, 2001.
6. Əhmədov Ş. Pirsaatçay hövzəsinin ilk orta əsr arxeoloji abidələri. Bakı, 2006.
7. Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, 1960.
8. Nuriyev A. Şəhərgah və Şərgah Qafqaz Albaniyası dövrü abidələri. Bakı, 1967.
9. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1996.

НАШИ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ - АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ГЯНДЖАБАСАРА

Алиева Матанат, Исаева Конул, Гасанова Роя
Резюме

В статье древние курганы и археологические материалы, обнаруженные на археологических памятниках Гянджабасарского района, особенно могильных памятниках бронзового века, перемещениях города Гянджа, современного гянджинского города Ени Гянджа, а также социальных -раскрыта экономическая и культурная жизнь Гянджабасарского района, внешнеторговые связи.

OUR NATIONAL SPIRITUAL VALUES - ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF GANJABASAR

Aliyeva Matanat, Isayeva Konul, Hasanova Roya
Summary

In the article, the ancient barrows and archaeological materials discovered from the archaeological monuments of the Ganjabasar region, especially the grave monuments of the Bronze Age, the displacements of the city of Ganja, the modern Ganja city of Yeni Ganja, as well as the socio-economic and cultural life of the Ganjabasar region, foreign trade relations are interpreted.

Daxil olma tarixi 06 noyabr 2023-cü il

UOT: 94

**ENSİKLOPEDIYALARIN NƏŞRƏ HAZIRLANMASI TARİXİ VƏ
REDAKTƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ***Elməddin Behbud**Bakı Dövlət Universiteti**Redaksiya-nəşriyyat işi kafedrasının dissertantı*

Xülasə: *Məqalənin əsas məqsədi ensiklopediyaların nəşrə hazırlanması tarixi və redaktə xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Soraq-məlumat nəşrləri elm, texnika, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və digər sahələrdə təsdiqini tapmış etmiş məlumatları yığcam və sistemli şəkildə özündə əks etdirir. Bu cür kitablardakı informasiyalar lakonikliyi, eyni zamana dolğunluğu və aydınlığı ilə diqqəti çəkir. Tətbiqi əhəmiyyəti: ali təhsil müəssisələrində mühazirə və məşğələlərdə istifadə oluna bilər. Tarixlə maraqlananlar üçün faydalı tədqiqatdır.*

Açar sözlər: tarix, ensiklopediya, redaktə xüsusiyyətləri, siyasi-iqtisadi soraq kitabları

Ключевые слова: история, энциклопедия, особенности редактирования, политико-экономические справочники.

Keywords: history, encyclopedia, editing features, political-economic inquiry books

Giriş. Soraq-məlumat nəşrləri elm, texnika, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət və digər sahələrdə təsdiqini tapmış etmiş məlumatları yığcam və sistemli şəkildə özündə əks etdirir. Bu cür kitablardakı informasiyalar lakonikliyi, eyni zamana dolğunluğu və aydınlığı ilə diqqəti çəkir.

Soraq-məlumat nəşrləri inkişaf edərək nəşr növünə çevrilmişdir. Onların başlıca, əsas sosial funksiyası, başqa sözlə, təyinatı müxtəlif məlumatları ən əlverişli formada oxuculara, daha geniş mənada tələbatçılara çatdırmaqla şərtlənir. Başlıca olaraq ordan-burdan mütləliə üçün nəzərdə tutulur. Lüğətlər, soraq kitabçaları, soraq vəsaitləri, ensiklopedik lüğətlər, ensiklopediyalar və s. soraq-məlumat nəşrlərinin əsas hissəsini təşkil edir [2, 19].

Məlumat ədəbiyyatına aid olan nəşrlər mövzunu detallı şəkildə və ardıcıl olaraq mütləliə etməyə, öyrənməyə deyil, müvafiq sahə üzrə məlumatların asan tapılmasına xidmət edir.

Soraq-məlumat nəşrləri kitabları elmi və ya tətbiqi xarakter daşıyan, sıra ilə düzülmüş, axtarış üçün rahat, bütünlükdə oxucu nəzərə alınmaqla hazırlanmış nəşrlərdir. Bu əsərlər üçün faktların xüsusi seçimi, özünəməxsus dil və üslub, şərhlərin qısalığı vacib şərtlərdən biridir. Soraq nəşrlərinin tərtibinin əsas tələbi onun konsepsiyasının maksimum dərəcədə dəqiqliyi və dolğunluğudur [3, 135].

Soraq-məlumat ədəbiyyatının şərti də olsa müxtəlif növləri var. Onları təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- Ensiklopediyalar: a) ümumi (universal), b) (sahəvi) ensiklopediyalar;

- Lüğətlər: a) linqvistik; b) orfoqrafiya sözlükləri; c) danışıq kitabları; e) terminoloji sözlüklər;

- Siyasi-iqtisadi soraq kitabları: a) siyasi; b) coğrafi; c) statistik; e) ümumi xarakterli digər soraq ədəbiyyatı;

- Müxtəlif xarakterli elmi-informasiya ədəbiyyatı (ədəbiyyat göstəriciləri, izahlı biblioqrafik toplular, müxtəlif sahələr üzrə soraq kitablar və s.).

Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgülərə müxtəlif ixtisas sahələri, peşələr üzrə soraq kitabları istehsalat ədəbiyyatı sayıldığına görə daxil deyil. Ensiklopediya – hər hansı və ya bütün sahələrə dair məlumatlar qısa məqalə şəklində şərh olunmuş, əlifba və ya sistemlik

qaydada verilmiş nəşrdir. Ensiklopediyanın vəzifəsi nəzərdə tutulmuş həcmdə bütün sahələrə (universal) və ya konkret bir sahəyə (sahəvi) dair sistemləşdirilmiş məlumat verməkdir. Ensiklopediyaya qarşı qoyulan tələblərdən ən vacibi şərhin müxəttəsərliyidir [3, 135].

Hazırda ensiklopediya kimi tanınan və elmi ədəbiyyatda ensiklopedik kitab tipinə aid edilən əsərlərin əksəriyyəti sahəvilik prinsipi ilə hazırlanmışdır. Bu əsərlər əvvəl bir, daha sonralar isə bir neçə elm sahəsinin məlumatlarını özündə cəmləşdirməklə tərtib edilmişdir. Hər elm sahəsi bu kitablarda ayrıca fəsil kimi, yəni müstəqil olaraq yerləşdirilmişdir. Ensiklopediyaların nəşrə hazırlanmasının məzmun əsas amillərdən biri kimi hesab olunur. Burada əsasən aşağıdakı qrupları bilmək vacib şərtlərdən biridir.

1) İnformasiyanın seçilməsi və onun vacibliyi; 2) Materialın sistemləşdirilməsi; 3) Məlumatın quruluşu və həcmi.

Ensiklopediyaların mövzusu, hansı elm sahələrini nə dərəcədə əks etdirməsi, hansı sahələrə üstünlük verilməsi, hansı elmin digərindən sonra verilməsi hər zaman mübahisəli olub və hazırlanan kitablarda məhz bu tərtibat göstəricilərinə görə bir-birindən fərqləndirilmişdir. Ensiklopediyaların ilk düzüm prinsipini müəyyənləşdirən amil də məhz bu amil olmuşdur. Ensiklopedik nəşrlərin çapa hazırlanmasında redaksiya-nəşriyyat prosesində nəzəri və praktiki məsələlərin arasında dialektik vəhdət, qarşılıqlı əlaqələr var. Ensiklopedik nəşrlərin redaksiya-nəşriyyat proseslərinin nəzəri məsələləri, ensiklopediyaların nəşr tarixinə və işin təcrübəsinə əsaslanır. Ensiklopedik nəşrlərin nəzəri obyektini ensiklopediyaların tipləri, sözlük və elmi məqalələrin strukturudur. İşin təcrübə xüsusiyyətində yaradıcılıq, mahirlik əlamətləri var. Mətnin strukturuna görə ensiklopediyalar əsasən aşağıdakı qruplara bölünür: Əlifba; Sistemli; Qarışıq; a) sistemli əlifba; b) əlifba sistemli; ensiklopediyalar aiddir.

Əlifba ensiklopediyalarının əsas struktur vahidi ensiklopedik məqalə lüğəti hesab olunur. Sərlövə sözünü məqalənin təsvir obyektini əks etdirir. Sərlövə söz, söz birləşməsi, ifadə, termin, şəxs adı və s. əhatə edə bilər. Məqalədə mətnə bəhs olunan obyektin xarakteristikası verilir. Ensiklopediyada məqalələr bir-birini təkrar etməməlidir. Təkrarların qarşısını almaq üçün məndaxili istinadlar verilməlidir. Ensiklopediyalarda yerə qənaət etmək və nəşrdə mətn və illüstrasiya materiallarının bütün elementlərini vahid şəkllə salmaq üçün qısalma və şərti işarələrdən istifadə olunur. Bu işarələr qısaltma və şərti işarələr siyahısında yer alır.

Oxucu ünvanına görə ensiklopediyalar aşağıdakı qruplara ayrılır: Elmi; Elmi-kütləvi; Kütləvi.

Ensiklopedik lüğət, sorğu və məlumat nəşrlərində hər dəfə mətnin yalnız kiçik bir hissəsi oxunduğuna görə kitab, ölçüsü 6-8 pt (keq) olan kiçik şriflərlə də tərtib olunsaydı, göz yorulmur. Cib lüğətləri üçün isə bəzən ölçüsü 7 pt olan şrift seçilir [3, 136].

Təsvir və şrift kimi iki tərkib hissədən ibarət kompozisiyada yazı ilə rəsm bir-birinə uyğun gəlməyə, vəhdətdən danışmağın yeri yoxdur. Bu tərtibatçı rəssamın yazı və təsvirin xüsusiyyətlərini qarşılıqlı əlaqədə düzgün anlamamasından irəli gəlir.

Çap hərfi, sözün harasında işlənməsindən asılı olmayaraq həmişə eyni, yəni konkret cizgilərə malik olur. Yığım zamanı müxtəlif dəstlərə aid hərflərdən düzgün istifadə edilməməsi isə kompozisiya pozuntusuna gətirib çıxarır. Eyni kompozisiya qanunlarına tabe olan çap hərflərindən fərqli olaraq, əl ilə yazılan hərflərin mətn boyu fərqli cizgilər alması heç də pis görünmür, əksinə mətni daha da gözəlləşdirir. Əllə yazı qaydalarının çap hərflərinə tətbiq edilməsi isə yalnız qarmaqarışıqlıq yarada bilər. Şriftin tərtibatında vaxtaşırı rastlaşdığımız xaotik vəziyyətdən çıxmaq üçün qarniturların düzgün seçilməsi vacibdir [5, 31].

Ümumiyyətlə, ensiklopediyalarda eyni və ya fərqli qarniturlarla yığılması vacib deyil, əsas odur ki, bu məsələyə formal yanaşılmasın. Axı, bahalı materiallardan hazırlanmış

rəngarəng illüstrasiyalarla bəzədilən ensiklopedik nəşr, hələ yaxşı kitab demək deyil. Şrift heç də, həmişə, eyni funksiyanı daşımır. Şrifti təsvirə, təsviri isə şriftə çevirməyin müxtəlif yolları var. Şrift və təsvirin bir-birini tamamladığı bitkin kompozisiyanın yaranmasına nail olmaq üçün, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə araşdırılmalıdır. Oxucuya təsir imkanı rəngarəngliyi ilə seçilən şrift dəstləri (qarniturları) bütünlükdə və ya ayrı-ayrılıqda bir neçə məsələni həll etmək iqtidarındadır: Sadəcə məlumatlandırmaq; Haqqında təsəvvür yaratmaq; Əsərin mövzusunun açılıb, ideyasını aydınlaşdırmaq; Əsərin süjet xəttinin açılmasına yardım etmək; Təbliğat-reklam xarakterli elementlər vasitəsilə kitab satışının artırılmasına nail olmaq [5, 53].

Elmi ensiklopediyalar – mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulur və ayrı-ayrı problemlərin ciddi işarələnməsini tələb edir (məsələn, “Böyük tibb ensiklopediyası”); Elmi-kütləvi ensiklopediyalar – geniş oxucu kütləsinə ünvanlanır və hər hansı bir oxucu qrupunun marağı nəzərə alınaraq, problem kifayət qədər hərtərəfli işıqlandırılır (məsələn, “Qısa tibb ensiklopediyası”); Kütləvi ensiklopediyalar – gündəlik həyat və asudə vaxt keçirmək üçün geniş məlumat dairəsini əhatə edir (məsələn, “Ailə ensiklopediyası”) [3, 136].

İnformasiyanın xarakterinə görə ensiklopediyalar universal, xüsusi və regional kimi növlərə ayrılır. Universal ensiklopediyalar bütün bilik sahələrinə dair məlumatları əhatə edir və elmi-kütləvi ensiklopediyaların tələblərinə cavab verir (məsələn, “Böyük Sovet Ensiklopediyası”). Xüsusi ensiklopediyalar müəyyən bir sahəyə həsr olunur və elmi, elmi-kütləvi, kütləvi ensiklopediyalara aid edilir. Regional ensiklopediyalar hər hansı rayon, şəhər haqqında məlumatı əhatə edə bilər. Xüsusi ensiklopediyaların özləri də sahəvi (“Fizika ensiklopediyası”), tematik (“Şahmat ensiklopediyası”) və şəxsi (“Füzuli ensiklopediyası”) ensiklopediyalara aid edilir [3, 136].

Mətnin verilməsi üsullarına görə ensiklopediyaları bircildli və çoxcildli ensiklopediyalara ayırırlar. Həcminə görə ensiklopediyalar böyük (10 cildlərlə), kiçik (10-12 cild), qısa (4-6 cild), ensiklopedik lüğət (1-3 cild) xarakterli olur. Ensiklopediyaların aparatına müşayiət edici məqalə, qısaltma və şərti işarələrin siyahısı, istinad sxemi, köməkçi göstəricilər, bibliografik aparat və mündəricat daxildir [3, 137].

Bütün soraq məlumat nəşrləri, xüsusilə ensiklopedik nəşrlər hərtərəfli elmi hazırlıq, nəşirlik baxımından yüksək peşəkarlıq tələb edir.

Redaktor ensiklopediya üçün yazılan məqalə üzərində işləyərkən izah olunan məfhum və ya mövzuların prinsiplial məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Məqalələrdə verilən məlumat dəqiq olmalı, ən yeni material və faktlara əsaslanmalı, səlis və yığcam bir dillə ifadə edilməlidir. Ensiklopediya üçün yazılan hər bir məqalə onun başlığının tərifli ilə başlayır [3, 137].

Məqalə adları (sözlər və terminlər) əsasən isim şəklində verilməlidir və mümkün qədər tək halda olmalıdır (məsələn, zəlzələ, təyyarə). Məqalə adı qəbul edilən elmi terminologiyaya uyğun gələndə cəm halında verilə bilər (məsələn, Abbasilər, Səfəvilər və s.) [3, 137].

Məqalələrə ad verərkən oxucunun maraqlandığı məlumatı birinci növbədə hansı sözlə başlayan məqalədə axtara biləcəyini nəzərə almaq lazımdır. Məlumatın başqa yerdə axtarılacağı güman edilərsə, müvafiq müraciət məqalələri verilməlidir. Məsələn: a) quru meyvə - bax Qax; b) Meyvə qurusu – bax Qax.

Məqalənin adı, onun məndən fərqli olaraq, qara, böyük hərflərlə verilməlidir. Adı bir neçə sözdən ibarət olan idarə və təşkilatlar haqqındakı məqalənin sərlövhəsi yığcam olmalı, idarənin rəsmi adının əsas ünsürlərini əhatə etməli və elə sözlə başlamalıdır ki, oxucunun məqaləni məhz bu sözdə axtaracağı ehtimal olunsun. Bu kimi hallarda idarə və ya təşkilatın tam adı, məqalənin yığcam adından sonra mötərizədə seyrək verilir [3, 138].

Ensiklopediyalarda verilən məqalə adlarında başqa dillərdən gəlmiş şübhəsiz olan bütün terminlərin mənşəyi haqqında məlumat verilməlidir. Hər hansı bir terminin mənşəyi haqqında

kifayət qədər səhih gösətriş olmadığı hallarda mənşə haqqında məlumat verməyə ehtiyac yoxdur. Heyvan və bitki növlərini, soylarını, siniflərini, fəsilələrini, təşkil edən bioloji terminlər, kimyəvi birləşmə adları, dərman adlarının mənşəyi haqqında məlumat verilməsinə ehtiyac yoxdur. Terminlərin mənşəyi haqqındakı məlumat mümkün qədər qısa olmalı və hansı dildəki sözdən əmələ gəldiyi göstərilməlidir. Lazım olduğu halda terminin mənşəyi də qeyd edilir. Başqa dillərdən alınmış termin bir neçə məqalənin adında təkrar olunarsa, bu termin mənşəyi haqqında yalnız bir dəfə, həm də əsas məqalədə məlumat verilir. Xarici terminlərdən ibarət məqalə adlarında çox təkrar olunan ön şəkilçilər və söz sonluqları ayrıca məqalə şəklində yer almalı və bunların etimologiyası izah edilməlidir. Xarici mürəkkəb sözlərin mənşəri haqqında məlumat verildəndə bu ön söz şəkilçilərə və söz sonluqlarına aid izahat təkrar edilməməli, bunları izah edən məqalələrə müraciət etmək lazım gəldiyi göstərilməlidir.

Ensiklopediyada hər bir məqalə, adətən, məqalənin adını təşkil edən termin, məfhumun, hadisənin tərifini ilə başlayır. Yalnız məqalənin adını şərh etməyə ehtiyac olmadıqda tərif verilmir. Tərif müəyyən terminin əsas məzmununu qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə etməli və bir qayda olaraq, müəyyən anlayışın əsas və ən mühüm əlamətləri göstərilməlidir [3, 141].

Ensiklopediyaların nəşrində sözlüklərin tərtibi üzrə metodik tövsiyələr, elmi-sahəvi redaksiyalarla birlikdə sitatlara istinadlar üzrə göstəriciləri işləyib hazırlayırlar. Ümumiyyətlə, elmi redaktorlar sözlükdə apardıqları dəyişikliklərə göz qoyur və onların hazırlanmasını təmin edir.

Əksər elmi ədəbiyyatlarda sitatlar çoxluq təşkil edir. Sitatlardan istifadə müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün vacibdir. Bir çox problemlərə aydınlıq gətirmək, yeni elmi qənaətlərə gəlmək, başqalarının fikrini təhlil etməkbaxımından sitatlar əvəzsiz vasitələrdir. Müəllif fikrinin əsaslandırılmasında, köhnə ilə yenini ayırd etməkdə də sitatlar müəllifin köməyinə gəlir [1, 327].

Ensiklopediyalarda verilən məqalələr orijinal olmalı və məqalələrdə sitat verilməməlidir. Sitat yalnız o halda verilə bilər ki, müəyyən məsələnin izah edilməsində onun elmi və siyasi cəhətdən prinsipial əhəmiyyəti olsun və məqalənin soraq məlumatı vermək cəhətdən dəyərini artırsın. Çoxlu və uzun sitatların verilməsinə, həmçinin başqa müəlliflərin fikirlərinin tez-tez dırnaqsız təkrar edilməsinə yol verilməməlidir [3, 144].

Sitatçılığın yaygın olmasını, tez-tez misallar gətirilməsini mətnşünaslıqda və redaktə işində kompilyasiyaçılıq adlandırırlar. Belə kompilyasiyaçılığa elmi ədəbiyyatda daha çox rast gəlmək mümkündür.

Sitatların yoxlanılması redaktə işinin ən vacib mərhələlərindən biridir. Burada mətndə sitatın öz əsli ilə hərfbəhərf, sözbəsöz uyğunluğu ilə yanaşı, sitat gətirilənə qarşı vicdanlı münasibət, onun qarşısında məsuliyyət də əsasdır [1, 330].

Elm və bədii ədəbiyyat klassiklərinin əsərlərindən, konstitutsiyadan və qanun məcəlləsindən sitat gətirilməsinə icazə verilir. Ensiklopediyalarda verilən məqalələrdə oxucuya geniş soraq-məlumatı verməkdə biblioqrafiyanın oynadığı rol böyükdür. Ensiklopediyada biblioqrafiya iki formada verilir: Mətndən sonra verilən biblioqrafiya; Mətn daxilində verilən biblioqrafiya.

Məqalənin mövzusunı təşkil edən məsələyə dair biblioqrafiya, adətən, mətndən sonra verilir. Tərcümeyi-hal və icmal məqalələrində, kompleks və bəzi başqa məqalələrdə biblioqrafiya mətn daxilində də verilə bilər [3, 146-147].

İllüstrasiya çoxlu və çox müxtəlif nəşr məhsullarının tərkib hissələrindəndir. Demək olar hər növ çap məhsulu, eləcə də kitab növləri illüstrasiyalarla da buraxılır. Hər növün, janrın da illüstrasiyası özünəməxsus əlamətlər daşıyır. Elmi-öyrətmə illüstrasiyaları mətndəki predmetləri "canlandırır", gözlə görünən eləyir. Bütün bunlara çertyojları, sexmləri,

diaqramları, coğrafi xəritələri və s. və i.a.aid etmək olar. Çox vaxt kitabın mətnini bunlarsız anlamaq olmur, yaxud çətinlik törədir. Sənədli illüstrasiyalar hər hansı tarixi olayı, təsərrüfat-quruculuq faktını əks etdirə bilər. Məsələn, Xanbulançay su anbarının açılışı, yaxud hər hansı bir məğlub ordunun qalib ordu önündə bayraq tökməsini əks etdirən və b. k. İllüstrasiyalar bu tipdir. Fotoqrafiya bu baxımdan daha geniş tətbiq olunan illüstrasiya növüdür. Anı – olduğu kimi – bütün iştirakçıları və təfərrüatı ilə “tutub saxlayan” foto-illüstrasiyalar çağdaş kitabçılıq işində ən geniş tətbiqə malikdir.

Elmi-idraki (öyrətmə) rəsmləri (cizgi) çertyojlar, sxemlər, xəritə illüstrasiyaları, bədii ədəbiyyatda verilən illüstrasiya – şəkillər hər biri özünəməxsus vəzifə daşıyır, əsas mətn materialını ya tamamlayır, ya qüvvətləndirir, dəqiqləşdirir, görüntüləyir [4, 65].

Bu kimi əsas illüstrasiya növləri ilə yanaşı, ştrixli, çalarlı illüstrasiyalardan da kitabçılıqda yetərincə geniş istifadə olunur. Ensiklopediyalarda verilən şəkillər aşağıdakı əsas növlərə bölünür: Fotoşəkillər, incəsənət əsərlərinin reproduksiyaçıları, çertyoj və xemlər, qrafik və diaqramlar. Bütün portretlər üçün müəyyən edilmiş standart ölçü 2,8 x 3,7 sm-dir. Hər bir şəkilin altında yazısı olmalıdır. Şəkilaltı yazı mümkün qədər qısa olmalı, şəkilin əsas məzmununu oxucuya çatdırmalıdır. Məqalələrdə elmi və ya texniki xarakterli bir neçə şəkil verilərsə, bunlar əsasən nömrələnməlidir. Məqalənin məzmunu tələb etdiyi halda şəkillərə müraciət edilməsi oxuculara məsləhət görülməlidir [3, 147-148].

Ensiklopediyalarda verilən xəritə və sxemlər oxucuya soraq-məlumat vermək tələbini ödəməli və aid olduğu məqalənin mətnini tamamlamalıdır. Hər bir xəritə aid olduğu məqalənin mətni ilə, eyni tipli xəritələr isə bir-biri ilə əlaqələndirilməlidir. Bütün ümumcoğrafi xəritələrdə şərti işarələr və izahedici yazılar xüsusi cədvəllərdə çap edilərək, hər cildə əlavə olunur. Xəritələr nəşriyyatda müvafiq sahə redaksiyaları, həmçinin “İllüstrasiya və kartoqrafiya” redaksiyası tərəfindən redaktə edilir [3, 150].

Nəticə. Ensiklopedik nəşr üzərində redaktor əməliyyatları çoxçeşidli və mürəkkəb bir işdir. Bir sözlə, bu cür nəşrlərdə redaktə işinin aparılması yaradıcılıq işidir. Ensiklopediya redaktoru nəşr üzərində işləyərkən millət və xalq üçün vacib amilləri əsas götürməlidir. Ümumilikdə isə ensiklopedik nəşrlərin görünüşü oxucunu cəzb etməli, məzmunu inandırıcı və xalqımızı yaradıcı düşünməyə və yaradıcı yaşamağa həvəsləndirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev İ.Ö. Redaktənin əsasları: nəzəriyyə və təcrübə. Dərslik. Bakı: Günəş, 2009, 404 s.
2. Quliyeva S.F. Soraq-məlumat ədəbiyyatı: yaranması, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. Bakı: Təhsil, 2006, 176 s.
3. Musalı V.A. Mətnlərin nəşrə hazırlanması problemləri. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 262 s.
4. Vəliyev İ.Ö. Redaksiya-nəşriyyat işinin əsasları. Bakı: Günəş, 2004, 140 s.
5. Ələsgərova İ. Nəşrin bədii və texniki tərtibatı. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2010, 184 s.

HISTORY OF PUBLICATION AND EDITING CHARACTERISTICS OF ENCYCLOPEDIAS

Elmedin Behbud

Summary

The main goal of the article is to study the history and editing features of encyclopedias. Question-and-information publications contain information that has been confirmed in science, technology, culture, literature, art and other fields in a concise and systematic manner. The information in such books attracts attention with its brevity, completeness and

clarity at the same time. Application importance: it can be used in lectures and exercises in higher education institutions.

ИСТОРИЯ ИЗДАНИЯ И ОСОБЕННОСТИ РЕДАКТИРОВАНИЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЙ

Эльмедин Бехбуд

Резюме

Основная цель статьи-изучение истории и особенностей редактирования энциклопедий. Вопросно-информационные издания содержат в сжатой и систематической форме сведения, подтвержденные в науке, технике, культуре, литературе, искусстве и других областях. Информация в таких книгах привлекает внимание своей краткостью, полнотой и ясностью одновременно. Важность применения: может использоваться на лекциях и занятиях в высших учебных заведениях.

*Rəyçi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru Məmmədova S.İ.
Redaksiya-nəşriyyat işləri kafedrasının 06.11.2023 iclasından
Daxil olma tarixi 06 noyabr 2023-cü il*

UOT: 94.

**ÖLKƏDƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ KİTABXANA-İNFORMASIYA
SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ**

*Doktorant Abbasov Samir Əlihəsən oğlu
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
samir-culture@mail.ru*

Xülasə: *Avtomatlaşdırma ilk növbədə elektron kataloqun yaradılmasından başlayır. Bu sistemin tətbiqi kitabxana işçilərindən yüksək səviyyədə kompüter bilikləri və vərdişlərinə yiyələnməsini tələb edir. Ona görə də hər bir kitabxana işçisi sistemdə çalışmadan əvvəl xüsusi kurslarda iştirak etməklə sistemdə işləmək üçün hazırlanmalıdır. Azərbaycan kitabxanalarında avtomatlaşdırılma prosesi XXI əsrin əvvəllərində başladı. Buna qədər mütəxəssislər tərəfindən bir sıra fikirlər irəli sürülürdü. Onlardan bəziləri milli proqram yaradılmasını vacib hesab edirdilər.*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bütün sərəncam və tədbirlər planları ölkə kitabxanalarında kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması və müasir standartlara cavab verməsinə, oxucuların informasiya tələbatının ödənilməsinə imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: tarix, kitabxana, elektron kataloq, informasiya, kommunikasiya

Ключевые слова: история, библиотека, электронный каталог, информация, коммуникация

Keywords: history, library, electronic catalog, information, communication

Giriş

İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının yaranması və sürətli inkişafı cəmiyyətdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuş, cəmiyyətin sosial inkişafını zəruri edən yeni sosial sifarişləri meydana çıxarmışdır. Bu sosial sifarişlərdən biri də kitabxanaların avtomatlaşdırılmasıdır. Kitabxanalarda yerinə yetirilən mürəkkəb, bir-birilə əlaqəli texnoloji proseslərin informasiya kommunikasiya texnologiyalarının əsasında avtomatlaşdırılmasıdır. Bütün bunlar ənənəvi və yorucu kitabxanaçı əməyini yüngülləşdirmək, əmək məhsuldarlığını və effektivliyini yüksəltmək, informasiya məhsullarını, xidmət növlərini keyfiyyət və kəmiyyət baxımından artırmaq, kitabxana fondunun etibarlı sürətdə mühafizəsi və bu fondan daha geniş oxucu kontingentinin səmərəli istifadəsini təmin edir.

Azərbaycan kitabxanalarında avtomatlaşdırılma prosesi XXI əsrin əvvəllərində başladı. Buna qədər mütəxəssislər tərəfindən bir sıra fikirlər irəli sürülürdü. Onlardan bəziləri milli proqram yaradılmasını vacib hesab edirdilər. Lakin əlavə maliyyə vəsaiti və vaxt sərf etməklə yeni milli proqram yaradılması işinin düzgün yol olmadığını zaman sübut etdi. Ölkə kitabxanaları dünyada mövcud və özünü doğrultmuş Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemini seçməli və onu Azərbaycan dilinə tərcümə edərək milliləşdirməli idi.

Buna görə də qarşıya çıxan problem və çatışmazlıqları, habelə gələcək perspektiv planları nəzərə alaraq müasir tələblərə cavab verə biləcək daha qlobal proqramların araşdırılmasına başlandı.

Azərbaycan kitabxanalarında bir sıra avtomatlaşdırılmış kitabxana informasiya sistemləri (AKİS) tətbiq olunmuşdur: İRBİS- 64, VTLS Vitua, Follett. Ölkədə ən geniş yayılan və özünü doğrultmuş AKİS-İRBİS-64 sistemi oldu. Sözügedən sistem az vaxt ərzində respublikada özünü təsdiqlədi və Azərbaycan kitabxanalarına öz resurslarının dünya informasiya məkanına çıxarılması işində böyük imkanlar açdı. İRBİS-64 “Prezident Kitabxanasında”, Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında, F.Köçərli

adına Respublika Uşaq Kitabxanasında, Şamaxı rayon Mərkəzi Kitabxanasında, BDU-nun Elmi Kitabxanasında, ABŞ-ın ölkəmizdəki Səfirliyinin kitabxanasında, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin kitabxanasında uğurla tətbiq olunmuşdur.

Ölkədə ən böyük kitabxana-informasiya şəbəkəsinə malik olan və kitabxana işi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin tabeliyində 4500-dən artıq kitabxana fəaliyyət göstərir.

Bu şəbəkəyə 4 respublika əhəmiyyətli kitabxana (M.F.Axundov adına Milli Kitabxana, C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası, F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası və Gözdən Əlillər üçün Respublika Kitabxanası), respublikanın şəhər, rayon mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemləri və onların kitabxana filialları daxildir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən uşaq kitabxanaları üçün metodik mərkəz olan F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasında İRBİS-64 sistemi uğurla tətbiq olunmuşdur.

Kitabxanada 2004-cü ilin avqust ayından İRBİS-64 sisteminin “İnzibatçı” “Kataloqlaşdırıcı” və “Oxucu” Avtomatlaşdırılmış İş Yerlərini alınmışdır. 2005-ci ildə isə “Kitab verilişi” və “Web İRBİS” modullarını alınmış və böyük müvəffəqiyyətlə işə başlamışdır. Hazırda sistemə 31700-ə yaxın kitab, 6500 qəzet və jurnal məqaləsi daxil edilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İRBİS-64 sistemi fərdi verilənlər bazasını yaratmağa, informasiya massivində tammətnli axtarışın təşkilinə və ən əsası mövcud materiallara İnternet, lokal şəbəkə və s. vasitəsi ilə girişin təmin olunmasına tam zəmanət verir. Həmçinin İRBİS-64 Avtomatlaşdırılmış Kitabxana İnformasiya Sistemi vasitəsilə əsas texnoloji proseslər-kataloqlaşdırma, ədəbiyyatın lokal şəbəkədə və internetdə axtarışı, sifariş, kompüter vasitəsilə oxuculara xidmət etmə həyata keçirilir. Ədəbiyyatın kataloqlaşdırılması və ədəbiyyat haqqında biblioqrafik yazıların hazırlanmasını nəzərdə tutan texnoloji prosesdir. Bu prosesin nəticəsində oxuculara xidmətin əsasını təşkil edən elektron kataloqun biblioqrafik məlumat bazası yaradılır.

Abonement xidmətinin kataloqlaşdırılması üçün isə “Oxucu” Avtomatlaşdırılmış İşçi Yeri nəzərdə tutulmuşdur. Bu işçi yeri vasitəsilə oxucuların qeydiyyatı, ədəbiyyatın verilməsi üçün sifarişlərin növbələşməsi və sifarişlərin yerinə yetirilməsinin qeydiyyatı, sifariş olunmuş ədəbiyyatın sərbəst nüsxələri haqqında informasiyanın əldə olunması işləri aparılır. Kitabxananın mütəxəssisləri elektron kataloqun formalaşdırılmasında dünya kitabxanalarının təcrübəsini öyrənir və onlara əsaslanaraq, elektron kataloqun yaradılmasının mövcud «lan müxtəlif yollarının ən optimal və əlverişlisini seçib, sənədlərin elektron kataloqa daxil etmək qaydalarını müəyyən edərək ümumi metodikasını işləyib hazırlamağa başlamışdır. Elektron kataloqun formalaşdırılması üçün qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq cari ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri, elektron kataloqun redaktəsi apanılır.

Ənənəvi kataloq və kartotekalardan fərqli olaraq, elektron kataloq və kartotekalarda biblioqrafik axtarış bir çox ünsürlərə görə aparılır: açar söz, müəllif, həmmüəlliflər, sərlövə, tərtibçi, redaktor, rəssam, tərcüməçi, nəşr ili, tezauruslar, mövzu və predmet rubrikaları, jurnalın adı ilə və s. Bütün bunlardan başqa, biblioqrafik xidmətin avtomatlaşdırılmış texnologiyaları oxucuya elektron kataloqda real vaxt rejimində informasiyanı görmək, informasiyanın yerləşdiyi sənədin özünü əldə etmək, avtomatlaşdırılmış sistemlə, belə demək mümkündürsə, «dialoga» girmək və s. imkanını yaradır. Qlobal İnternet şəbəkəsinin informasiya ehtiyatlarından istifadə etməklə oxuculara operativ və yüksək keyfiyyətli biblioqrafik xidmət göstərilməsində biblioqraflar üçün əlverişlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabxanalarda kompüter texnologiyalarının tətbiqi biblioqrafik informasiya xidmətinin səviyyəsini artırır və operativliyini təmin edir.

Bundan sonra oxucuların elektron formada cari və retrospektiv informasiya ilə təminatı, İnternet şəbəkənin imkanlarının öyrənilməsi və onlardan istifadə etmək bacarığı

formalaşdırılmalıdır.

Eyni zamanda. Kitabxana elektron məlumat-axtarmaq sisteminin (məlumat bazaları) yaradılması işini optimallaşdırmağa çalışır

Bütün bunlarla yanaşı kitabxananın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri oxucuları informasiya ilə təmin etmək, biblioqrafiya və elmi informasiya xidmətini dünya kitabxanaları səviyyəsinə qaldırmaq, oxucuların tələbatını ödəmək üçün yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi, İnternet şəbəkəsinin elektron ehtiyatlarından istifadə etməkdir.

Yaxın gələcəkdə kitabxanada biblioqrafiya fəaliyyətinin kompüter texnologiyaların vasitəsilə həyata keçirilməsinin növbəti mərhələsi. habelə biblioqrafik yazıların yeni formada, məlumat bazaları əsasında hazırlanması olacaq. Məlumdur ki, ənənəvi biblioqrafik yazıların tərtibinə illərlə əmək sərf olunur. Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə elektron məlumat bazaların istifadəsi əsasında biblioqrafik göstəricilərin hazırlanması prosesləri sürətləndirilir və həmçinin vaxta qənaət edilir. Bu proseslərə daxildir: məlumat bazasına informasiyanın daxil edilməsi, yoxlanılması, müxtəlif biblioqrafik göstəricilərin və məlumat bazaların nəzərdən keçirilməsi, İnternetdə axtarış və tələb olunarsa e-mail ilə məsləhətlərin alınması və s. Həmin biblioqrafik göstəricilərin çap edilməsi, eyni zamanda onların ənənəvi və elektron formada istifadəsini də təmin edəcək. Dünya kitabxanalarının təcrübəsi təsdiq edir ki, elektron məlumat bazaları cari, retrospektiv, mövzu və şəxsi biblioqrafik göstəricilərin tərtibində əvəz edilməzdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasında kompüter texnologiyalarının biblioqrafiya işində tətbiq edilməsi milli biblioqrafiyanın elektron bazalarının yaradılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bu isə günün tələbidir.

Kitabxana öz iş prosesini dünya kitabxanaları səviyyəsinə çatdırmağa səy göstərir. Bundan sonra da informasiya təminatı istiqamətində fəaliyyətinin səmərəsinin artımını, inkişafı və təkmilləşdirilməsi məqsədilə günün tələbləri səviyyəsində mütərəqqi iş üsullarından istifadə edəcək. Yəni, kompüter texnologiyaların tətbiqi, ənənəvi informasiya mənbələrin elektron daşıyıcılara köçürülməsi, informasiyanın ötürülməsində hipertextlə uyğunlaşdırılmış yeni metodlardan istifadəsi, qrafik şəkildə informasiyanın təqdim etmək imkanları və bir sıra b. işlərin həyata keçirilməsi üçün səy göstərərək, müəyyən uğurlar əldə edəcəkdir.

Respublikada kitabxana-informasiya işi sahəsində qabaqcıl təcrübə qazanmış kitabxanalardan biri də Şamaxı rayon Mərkəzi kitabxanasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, rayon kitabxanaları arasında ilk dəfə olaraq məhz. Şamaxı rayon Mərkəzi kitabxanasında Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sistemi (IRBİS-64) tətbiq edilmişdir. Kitabxanada 32 min nüsxədən artıq kitab elektron kataloqa daxil edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kitabxana işinə dövlət səviyyəsində qayğı və diqqət artırmaqdadır. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin "Prezident Kitabxanası"na gəlməsi, kitabxana işi sahəsində son 3 ildə 5 sərəncam və tədbirlər planının imzalanması sözügedən sahənin dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri olduğunu sübut edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 yanvar 2004-cü il tarixli "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" və 27 dekabr 2004-cü il tarixli "2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncamları ilə külli miqdarda ədəbiyyat latın qrafikası ilə nəfis şəkildə nəşr olunaraq bütün kitabxanalara hədiyyə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən kitablar respublikamızın ucqar kəndlərindəki kitabxana filiallarına da hədiyyə edilmişdir. Bu dövlət əhəmiyyətli iş davam etməkdədir.

"Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair

tədbirlər Proqramı”nın icrası ilə əlaqədar Bakı şəhərinin 13 qəsəbəsindəki (Binəqədi, Lökbatan, Qobustan, Səngəçal, Sahil, Şüvəlan, Mərdəkan, Buzovna, Qala, Maştağa, Ramana, Kürdəxam, Nardaran) fəaliyyət göstərən kitabxanalar əsaslı təmir edilir və 2 qəsəbəsində (Binə və Hovsan) yeni kitabxana binalarının inşa edilməsi planlaşdırılmışdır.

"Heydər Əliyev Mərkəzi"nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 29 dekabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi Heydər Əliyevin azərbaycançılıq kimi dərin bir fəlsəfi konsepsiyası, Azərbaycan dilini, Azərbaycan tarixini, Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği və milli-mənəvi dəyərləri rumağı, bu işlərin vahid bir mərkəzdə sistemli şəkildə istiqamətləndirilməsinə xidmət edir. Mərkəzin nəzdində Kitabxana-İnformasiya Kompleksi də fəaliyyət göstərəcəkdir.

"Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 aprel 2007-ci il Sərəncamı Azərbaycan kitabxana işi tarixində ən təqdirəlayiq addım idi. Sözügedən Sərəncamda Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi ilə birgə "Azərbaycanın regionlarında fəaliyyət göstərən kitabxanaların təmirinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə və müasir informasiya daşıyıcılarına ehtiyacının ödənilməsinə dair xüsusi Tədbirlər planı", "M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının modernləşdirilməsi, müasir informasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsi və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı"nı hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nı hazırlayaraq Nazirlər Kabinetinə təqdim edilməsi barədə tapşırıq verilmişdir. Sərəncamda Təhsil Nazirliyinə məktəb kitabxanalarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və müasir informasiya texnologiyaları ilə təchizatına dair tədbirlər planının hazırlanması, habelə Milli Elmlər Akademiyasına Mərkəzi Kitabxana üçün yeni binanın inşa edilməsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması və Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edilməsi tapşırığı da verilmişdir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bütün sərəncam və tədbirlər planları ölkə kitabxanalarında kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması və müasir standartlara cavab verməsinə, oxucuların informasiya tələbatının ödənilməsinə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Kitabxanalar biliklər cəmiyyətində. БИБЛИОТЕКА В ОБЩЕСТВЕ ЗНАНИЙ - В., «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2006.
2. Azərbaycan kitabxanaları XXI əsrin informasiya məkanında. I kitab (I və II cild). - В., «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007.
3. F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasının 2006-cı il üçün hesabatı.
4. Şamaxı Rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisteminin 2006-cı il üçün hesabatı.

ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В СТРАНЕ*Аббасов Самир Алихан**Резюме*

Автоматизация начинается прежде всего с создания электронного каталога (ЭК). Применение этой системы требует от сотрудников библиотеки высокого уровня компьютерных знаний и навыков. Поэтому каждый сотрудник библиотеки должен быть подготовлен к работе в системе, пройдя специальные курсы перед работой в системе. Процесс компьютеризации азербайджанских библиотек начался в начале XXI века. До этого экспертами был выдвинут ряд идей. Некоторые из них посчитали важным создать национальную программу.

Все распоряжения (приказы) и планы действий Президента Азербайджанской Республики позволят автоматизировать библиотечно-библиографические процессы в библиотеках страны и соответствовать современным стандартам, а также удовлетворить информационные потребности читателей.

**AUTOMATED LIBRARY-INFORMATION IN THE COUNTRY
ISSUES OF IMPLEMENTATION OF SYSTEMS***Abbasov Samir Alihasan**Summary*

Automation begins first of all with the creation of an electronic catalog (EC). The application of this system requires the library staff to acquire a high level of computer knowledge and skills. Therefore, each library employee must be prepared to work in the system by participating in special courses before working in the system. The process of computerization in Azerbaijani libraries began at the beginning of the XXI century. Until then, a number of ideas were put forward by experts. Some of them considered it important to create a national program.

All orders and action plans of the President of the Republic of Azerbaijan will enable the automation of library-bibliography processes in the country's libraries and meet modern standards, and satisfy the information needs of readers.

*Elmi rəhbər: dosent Aybəniz Əliyeva-Kəngərli**Rəyçi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru S.Məmmədova**Turizm və kitabxana-informasiya fəaliyyəti kafedrasının 04.11.2023 tarixli iclası*

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:159.9.

UŞAQLARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLANMASI PROBLEMİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALARIN TƏHLİLİ VƏ BU PROBLEMƏ MÜASİR YANAŞMA*Məmmədov İlham Məhəmməd oğlu, İsayeva Elvira Eldar qızı**ilhamgdu59@mail.ru**elvira.isayeva.gdu@mail.ru*

Xülasə: *Məqalədə inkişaf və təhsil psixologiyasının aktual problemlərindən biri, yəni, uşaqların məktəbə hazırlığı probleminə müxtəlif yanaşmalar təhlil edilir. Həm də bu problem üçün müasir tələblər qeyd olunur.*

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, məktəb yetkinliyi, intellektual hazırlıq, iradi hazırlıq, sosial-psixoloji hazırlıq, fiziki hazırlıq.

Ключевые слова: дошкольники, школьная зрелость, интеллектуальная готовность, волевая готовность, социально-психологическая готовность, физическая готовность

Key words: preschoolers, school maturity, intellectual readiness, volitional readiness, socio-psychological readiness, physical readiness.

Müasir dövrdə məktəbə hazırlıq hər şeydən əvvəl məktəb təliminə, yaxud təlim fəaliyyətinə hazırlıq kimi nəzərdən keçirilir. Bu cür yanaşma D.B.Elkonin psixi inkişafın dövrləşməsi probleminə aparıcı fəaliyyətin dəyişməsi müstəvisində yanaşmasına əsaslanır. Məhz 6-7 yaşda uşaqların fəaliyyəti əşyavi dünyanı mənimsəməyə yönəlir. Ona görə də uşaqların idrak maraqları xeyli artır və bu yaş dövründə onların artan idrak maraqlarının ödənilməsində təlim fəaliyyəti aparıcı rol oynayır. E.E.Kravsovun fikrincə, məktəb təliminə psixoloji hazırlıq problemi artıq uşağın aparıcı fəaliyyətinin dəyişməsi problemi kimi, yəni süjetli rollu oyunların təlim fəaliyyətinə keçməsi problemi kimi konkretləşmişdir (6.s.146). Bu cür yanaşma təbii ki, aktualdır, lakin təlimə hazırlıq bütövlükdə məktəbə hazırlıq fenomenini əhatə etmir.

L.İ.Bojoviç hələ keçən əsrin 60-cı illərində göstərirdi ki, məktəbdə oxumağa hazırlıq məktəblinin əqli fəaliyyətinin, idrak maraqlarının, özünün idrak fəaliyyətini ixtiyari idarə etməsinə hazırlıq kimi müəyyən inkişaf səviyyəsindən əmələ gəlir. (2) Analoji baxışları A.V.Zaporojets (5.s.250) inkişaf etdirərək qeyd edirdi ki, məktəbdə oxumağa hazırlıq özündə uşaq şəxsiyyətinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan keyfiyyətlərinin bütöv sistemini birləşdirir ki, bunlara da onun motivasiyasının xüsusiyyətləri, idrakının analitik-sintetik fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, iradi tənzipetmə mexanizmlərinin formalaşması səviyyəsi aid edilir. Bu gün, artıq praktik olaraq məktəbdə təlimə hazırlığın çox komponentli olması hamı tərəfindən qəbul edilmişdir.

Ənənəvi olaraq məktəb təliminə hazırlığın üç aspekti ayrılır: intellektual, emosional-iradi və sosial yetkinlik. İntellektual yetkinlik dedikdə differensasiya edilmiş qavrayış; diqqətin mərkəzləşməsi; analitik təfəkkür; məntiqi yaddasaxlama imkanları; təxəyyüldə canlandırmaq və buna müvafiq əqli iş aparmaq başa düşülür. Emosional-iradi yetkinlik dedikdə uşağın öz emosiyalarını ixtiyari idarə edə bilməsi, impulsiv hərəkətləri azaltması və uzun müddət o qədər də cəlbədicilənməyən tapşırığın həlli ilə məşğul ola bilməsi başa

düşülür. Sosial yrtkinlik dedikdə isə uşağın yeni məktəbli rolunun icrasına nə dərəcədə hazır olması basa düşülür.

Ümumiyyətlə ontogenezdə psixi inkişafın zəruri komponentlərindən biri uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığı komponentidir. Bu hazırlıq lazımı səviyyədə olmadıqda uşağın ümumi psixi inkişafına ciddi xələl gəlir, ona görə ki, uşağın əşyavi dünya ilə tanışlığı məhz təlim fəaliyyəti çərçivəsində həyata keçirilir.

Məktəbə psixoloji hazırlıq probleminə müxtəlif psixoloqların özünəməxsus yanaşmaları vardır. Rus psixoloqu İ.Y.Kulaqina psixoloji hazırlığın iki aspektini –şəxsi və intellektual hazırlıq komponentlərini ayırır. Birinci motivasiya sahəsində hazırlıq, ikinci isə iradi, intellektual və nitq sferasında hazırlığı özündə birləşdirir. (7s.132) Hər iki aspekt zəruri hesab edilir, ona görə ki, uşağın təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli olması üçün o material mənimsəyə bilməli və yeni məktəb şəraitinə tez adaptasiya etməlidir. Normal inkişaf edən uşaq məktəbə bu sferalarda müəyyən inkişaf səviyyəsinə malik olaraq gəlir.

Yuxarıda qeyd olunan sferalarda inkişaf səviyyəsi və s.necə olmalıdır ki, uşağın məktəbə psixoloji hazırlığından danışmaq mümkün olsun? Bu suala cavab vermək üçün L.S.Viqotski tərəfindən işlənilib irəli sürülmüş və onun davamçıları L.İ.Bojoviç və D.B.Elkonin tərəfindən davam etdirilmiş mövqeyə əsaslanmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzəri araşdırmalarında uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında əsasən motivasiya sferasının əhəmiyyətinə üstünlük verən L.İ. Bojoviç təlim motivlərini iki qrupa ayırırdı:

1.Geniş sosial motivlər; 2.İdrak motivləri.

Birinci qrup motivlər uşağın başqa insanlarla ünsiyyətə, onların qiymətləndirməsi və bəyənməsinə, ətrafdakıların yanında özünə müəyyən yer tutması tələbatları ilə bağlıdır.

İkinci qrup motivlər isə biləvasitə təlim fəaliyyəti ilə, idrak maraqları, intellektual aktivliklə bağlıdır. (2.s.24)

Məktəbə hazır olan uşaq oxumaq istəyir ona görə ki, insan cəmiyyətində müəyyən mövqe tutmaq istəyir. Bu, o mövqedir ki, uşaq bunun vasitəsilə yaşlılar dünyasına inteqrasiya olunur. Əlbəttə, uşaq bunu şüurlu şəkildə anlamır, lakin yaşlıların bu barədəki mövqeyi onu buna təhrik edir. Uşağın cəmiyyətdə mövqe tutmaq tələbatı ilə idrak tələbatının qarışığı onda ətraf aləmə yeni bir münasibətin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır ki, bunu da L.İ.Bojoviç “uşağın daxili mövqeyi adlandırır”(2.s.35). Uşaqda əmələ gələn bu yenitörəməyə müəllif çox böyük yer verir və hesab edir ki, “uşağın daxili mövqeyi” onun məktəb təliminə hazırlıq mövqeyi kimi çıxış edə bilər.

Məktəb təliminə hazırlıq problemini araşdıran D.B.Elkonin təlim fəaliyyətinə qabaqcadan lazım olan ilkin şərtlərin formalaşmasını birinci yerə qoyur. Buna müvafiq olaraq o, aşağıdakı parametrləri ayırır:

1.Uşağın öz hərəkətlərini fəaliyyət üsullarının qaydalarına şüurlu şəkildə tabe etmək bacarıqları;

2.Verilmiş tələblər sisteminə bələdləşmə bacarıqları;

3.Danışanı diqqətlə dinləmək və şifahi formada təqdim olunan tapşırıqları dəqiq yerinə yetirmək bacarıqları;

4.Vizual qavranılan nümunə üzrə tələb olunan tapşırıqları müstəqil yerinə yetirmək bacarıqları; (9.s.320).

Bunalar uşağın faktiki olaraq uşaqların birinci sinifdəki təliminin istinad etdiyi, məktəbə psixoloji hazırlığın bir hissəsi olan ixtiyariliyin inkişaf parametrləridir.

L.S.Viqotski hesab edirdi ki, uşağın intellektual inkişafı baxımından məktəb təliminə hazırlığı, onun mənimsədiyi biliklərin toplumu ilə deyil, intellektual proseslərinin inkişaf səviyyəsi ilə təyin olunur. Bu barədə o yazırdı: ”Uşaq ətrafdakı hadisələrdə zəruri olanları ayırmağı bacarmalı, onları müqayisə etməyi, oxşar və fərqli cəhətlərini görməyi bacarmalıdır.

O, mühakimə yürütməyi öyrənməli, hadisələrin baş vermə səbəblərini tapmalı, nəticə çıxarmalıdır (4.s.65).

Hesab edirdi ki, uşağın məktəb təliminə intellektual hazırlığın öyrənilməsi zamanı bu xüsusiyyətlərə xüsusi önəm verilməlidir.

Son onilliklərdə uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlığı istiqamətində işlər ölkəmizin, istərsə də xarici ölkə psixoloqlarının və pedaqoqlarının tədqiqatlarının sayı xeyli artmışdır.

Bu istiqamətdə tədqiqatlar aparən psixoloqlardan N.İ.Qutkinanın, M.R.Bityanovanın, N.Y.Kuşnerin, İ.N.Aqafonovanın, L.Ş.Əmrahlinin, R.İ.Əliyevin, Ü.A.Əfəndiyevanın və başqalarının adlarını sadalamaq olar.Müasir psixologiyada təssüf ki, hələ də “məktəbə hazırlığın”, yaxud “məktəb yetkinliyinin “ vahid tərfi yoxdur(1).

Avropa ölkələrinin psixoloqları “məktəb yetkinliyi” anlayışını inkişafda elə səviyyəyə çatmağı əsas götürürlər ki, uşaq artıq məktəb təlimində iştirak etmək qabiliyyətinə qabil olur. İ.Şvantsara məktəb təliminə hazırlıq komponenti kimi əqli, sosial və emosional komponentləri ayırır(6.s.251). A.Anastazi məktəb yetkinliyi anlayışını məktəb proqramını mənimsəmək üçün optimal hesab edilən səviyyə kimi, yeni bacarıqlara, biliklərə, qabiliyyətlərə yiyələnmək səviyyəsi kimi şərh edir(2).

A.V.Zaporojets qeyd edirdi ki, məktəb təliminə hazırlıq uşaq şəxsiyyətinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan keyfiyyətlərinin bütöv sistemini özündə birləşdirir ki, bunlara da onun motivasiyasının xüsusiyyətləri, idraki inkişafının, analitik-sintetik fəaliyyətinin səviyyəsi, hərəkətlərinin iradi tənziminin mexa-nizmlərinin formalaşması səviyyəsi və s.aid edilir(5.s.56). Oxşar baxışları L.İ.Bojoviç də, A.V.Zaporojets də, L.A.Vaqner də uşağın məktəb təliminə hazırlığıda onun sosial yetkinliyini əsas götürürdülər.

Uşaqların məktəb təliminə hazırlığı probleminə həsr edilmiş tədqiqat işlərində sovet psixologiyasında əsas götürülmüş fundamental mövqe olan psixikanın bütövlükdə, eləcə də insanın bütün psixi xassələrinin fəaliyyətdə inkişafı prinsipi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu prinsipə əsaslanan L.A.Vaqner qeyd edirdi ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqda məktəb keyfiyyətləri özünün xalis formasında ola bilməz, ona görə ki, onlar istənilən psixi proseslər kimi fəaliyyətin gedişi prosesində əmələ gəlir və inkişaf edirlər. (8.s.20). Deməli, uşaqda məktəbə hazırlıq təlim fəaliyyətindən əvvəlki süjetli-rollu oyunlar çərçivəsində formalaşır. Bu şəraitdə o, yeni məktəbli rolunu icra etməlidir.

E.O.Smirnovanın altı yaşlıların məktəb təliminə kommunikativ hazırlığına həsr edilmiş tədqiqatlarında göstərilir ki, məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqlarda yaşlılarla ünsiyyət tələbatları artır. Kommunikativ hazırlıq yaşlılarla ünsiyyətin inkişafının müəyyən səviyyəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Uşağın məktəb təliminə hazırlığının zəruri tərəflərindən biri kimi onun motivasiya hazırlığı göstərilir. Məktəb təliminə motivasiya hazırlığı dedikdə uşağın təlim fəaliyyətinə təhriklərindən söhbət gedir. Bu o deməkdir ki, uşaqda idrak maraqları olmalı və o yeni olanları öyrənmək istəməlidir. Bildiyimiz kimi, məktəbdə uşaqların öyrəndikləri materiallar heç də həmişə maraqlı olmur, cəlbedici olmur, bəzən isə darıxdırıcı, cansıxıcı olur. Uşaqda hətta maraqsız materialı belə öyrənmək stimulu olmalıdır. Bəs bunu necə etmək olar? Praktika göstərir ki, uşaq məktəbli olduğunu anlayanda bu cür maraqsız, cansıxıcı materialları öyrənir.

Təlim motivasiyasının yaranmasında idrak maraqlarının və işləmək bacarıqlarının rolu çox böyükdür. İdrak tələbatları uşaqlarda çox erkən yaşlarda biruzə verir. Sonralar yaşlılar bu tələbatları ödədikcə uşaqlarda yeni-yeni idrak maraqları əmələ gəlir. Ona görə də yaşlılar uşaqların bütün suallarını cavablandırmalıdırlar. Onlar uşaqlara çoxulu nağıllar oxumalı, onlarla birlikdə oynamaq, onları ətraf aləmlə tanış etməlidirlər. Uşaqlarla məşğul olan zaman

diqqət yetirmək lazımdır ki, onlar çətinliklərlə rastlaşanda özlərini necə aparır, buna necə reaksiya verirlər. Bu zaman onların köməyinə gəlmək və çətinliklərdən çıxmaqda onlara yardımçı olmaq lazımdır. Uşaq kənardan kömək, dəstək görəndə daha səylə həmin çətinlikdən çıxmağa cəhd göstərir. Yaşlılar uşaqların bütün uğurlarını dəstəkləməli və bunun üçün emosional tərifləri əsirgəməməlidirlər. Bütün bunlar uşağın özünüqiyətləndirməsini artırır və daha yaxşı işləməyə təhrik edir.

Beləliklə, uşaqda tədricən başladığı işi sona çatdırmaq vərdisləri əmələ gəlir və möhkəmlənir. Uşaq bilir ki, çətinliklə üzləşsə yaşlılar onun köməyinə gələcək. Bu çox zəruri amildir. Yaşlılar bütün vasitələrdən istifadə edərək uşaqda erkən yaşlardan nailiyyət qazanmaq motivi formalaşdırmalıdır.

Müasir psixologiyada uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlığının aşağıdakı meyarları ayrılır:

- 1.Motivasiya meyarı;
- 2.Əqli (idraki) meyar;
- 3.İxtiyarilik meyarı;
- 4.Kommunikativ meyar.

Birinci meyarla bağlı onu demək olar ki, uşaqda məktəbə getmək motivi formalaşdırılmalıdır. Onda oxmaq istəyi yaradılmalıdır. Uşaq məktəbli olmağa həvəs göstərməlidir. Deməli uşaqda məktəbə qarşı müsbət münasibət olmalıdır. Bunu valideyinlər və bağça tərbiyəçiləri formalaşdırma bilərlər.

İkinci meyarla bağlı onu demək olar ki, uşaqda təfəkkür, hafizə və digər idrak prosesləri kifayət qədər inkişaf etməlidir. Bunu valideyinlər və bağça tərbiyəçiləri məqsədyönlü, xüsusi priyomlardan istifadə etməklə formalaşdır-malıdır.

Üçüncü meyarla bağlı onu demək olar ki, uşaq qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün şüurlu səylər göstərməyi bacarmalıdır. Burada da onun köməyinə valideyinlər və tərbiyəçilər gəlir.

Dördüncü meyarla bağlı isə onu demək olar ki, uşaq məktəbdə həmyaşıdları ilə ünsiyyətə girmək bacarıqlarına malik olmalıdır.

Bütün hallarda uşağın məktəb təliminə hazırlanmasında əsas yük valideyinlərin üzərinə düşür.

Beləliklə, bu gün praktik olaraq ümumi qəbul edilmişdir ki, məktəb təliminə hazırlıq çoxcəhətli bir problemdir. Sadalanan komponentlər sırasında məktəb təliminə sosial hazırlıq komponentidir. Ona görə ki, uşaq məktəbə sosial inkişafın yeni bir situasiyası ilə rastlaşır və bu situasiyaya onun necə adaptasiya olunması gələcəkdə məktəbdə necə oxumasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Uşaq psixologiyasının mühüm məsələlərindən biri yaş dövrlərinin bir-birini əvəz etdiyi zaman keyfiyyət dəyişikliyinə nəzərə almaqdan ibarətdir. Bunları nəzərə almadan bağça yaş dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərini və sonrakı dövrlər üçün onun əhəmiyyətini tam mənası ilə izah etmək çətindir.

Tədqiqatlar (P.Y.Qalperin,L.S.Viqotski,A.L.Veqner,A.V.Zaporojes, D.B.Elkonin, Y.S.Kərimov və b.) göstərir ki, uşaq bağçasında tərbiyə alan məktəbəqədər yaşlı uşaqlar fiziki, əqli və psixoloji inkişaf səviyyəsinə görə ailədə tərbiyə alan uşaqlara nisbətən daha yüksək göstəricilərə malik olurlar. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də bağçada tərbiyə alan uşaqların sistemli təlim tərbiyə nəticəsində ailədə böyüyən uşaqlara nisbətən məktəb təliminə daha yaxşı hazırlanmaları ilə bağlıdır.

Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar sübut edir ki, məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəb təliminə hazırlığı o zaman daha yaxşı səmərə verir ki, uşağın bilik və bacarıq qazanması onun psixofiziooji imkanları ilə üst-üstə düşür.

Uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlığı, uşağın arzu və istəyi, tələbatı ilə uyğunlaşdırılmaqla mənəvi normalarla vəhdət təşkil etməlidir. Əks halda bu proses uşaq egoizmi və neqativliyi ilə üzləşir. Bu egoizm uşağın yaş xüsusiyyətləri ilə deyil, böyüklər tərəfindən tərbiyə işinin düzgün qurulmaması ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlanması süni şəkildə aparılan psixi inkişafa deyil, bu inkişafı zənginləşdirən psixoloji-pedaqoji konsepsiyaya əsaslanmalıdır. Bu konsepsiyaya görə, uşağın potensial imkanını nəzərə alaraq elə pedaqoji şərait yaradılmalıdır ki, uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlanması uşaq həyatına xələl yetirməsin, süni şəkildə vaxtından əvvəl təlimə cəlb edilməsin.

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatlarda uşağın məktəb təliminə psixoloji hazırlanmasına verilən tələbləri əsasən belə ümumiləşdirmək olar:

1) sağlamlıq; 2) fiziki hazırlıq; 3) ətrafdakılarla ünsiyyətə girə bilmək bacarığı; 4) kollektiv fəaliyyətə hazırlıq dərəcəsi; 5) ətraf aləmlə, təbiət və ictimai həyatla tanışlıq; 6) nitq inkişafı; 7) intellektual hazırlıq; (oxu və yazı təliminə hazırlıq); 8) psixoloji hazırlıq.

Bu vəzifələr ümumiləşdirilərək iki qrupda birləşdirilmişdir: 1) fiziki hazırlıq; 2) psixoloji hazırlıq.

Şübhəsiz bunların hər ikisi bir biri ilə sıx bağlıdır, biri digəri üçün şərtidir. Uşağın məktəb təliminə hazırlanması anlayışı ilk növbədə, hazırlığın başlanma vaxtını və onun həcmi düzgün müəyyənləşdirməyi tələb edir. Artıq, şübhə yoxdur ki, təlimə hazırlığa erkən yaşlardan başlamaq lazımdır. Nə qədər ki, uşaq bağçasında tərbiyə işinin sistemi son məqsədə- uşağın məktəbdə hazırlanmasına xidmət edir, bu işin yalnız hazırlıq qrupunda deyil, həm də əvvəlki yaş qrupunda təşkili vacibdir. L.S.Vıqotski göstərmişdir ki, "Məktəbəqədər yaşın ikinci mərhələsində birinci mərhələdən fərqli olaraq təlimin kəskin fərqləndirilməsi zəruridir" (4, s.437). Məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəb təliminə hazırlığında vacib məsələlərdən biri də onların psixi inkişafının qanunauyğunluqlarının nəzərə alınması ilə bağlıdır. Bu qanunauyğunluqlardan biri də uşağın intellektual inkişafı ilə məktəbəqədər yaşının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin uzlaşdırılması ilə əlaqədardır. Uşağın intellektual inkişafı nəinki onun sistemli məktəb təliminə hazır olmasına imkan verir, həm də onu tələb edir.

Bu yaşda uşaq elə fəaliyyət növlərində özünü təsdiqə çalışır ki, başqaları tərəfindən də qiymətləndirilsin, burada müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Başqa sözlə, uşaq nəinki yeni sosial mövqe tutmağa hazırdır, eyni zamanda ona can atır.

Y.L.Kolominski və E.A.Panko yazır: "Böyük məktəbəqədər yaşlı uşağın psixi inkişafının xüsusiyyəti elədir ki, o, ilk növbədə, davranış qaydaları və normalarının mənəvi-psixoloji tərəfini mənimsəyir və sonra məktəb təliminin məqsəd və vəzifələrinə yiyələnir. Bu dövrdə uşaqda elə psixoloji vəziyyət yaranır ki, buna təlimə hazırlıq demək olar. Bu dövrdə biliklərə yiyələnmənin senzitivliyi prosesi baş verir. Əgər müəllim bu anı buraxsa, savad təliminə geciksə, sonra bu prosesin və mənimsəmənin baş verməsi xeyli çətinləşər" (8, s.6).

Yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, məqsədyönlü pedaqoji təsir bu dövrdə uşağın psixi inkişafının mühüm amillərindəndir.

Müxtəlif yaşlı uşaqların əqli fəaliyyəti və ayrı-ayrı anlayışları mənimsəməsi ilə funksional inkişaf prosesi arasındakı əlaqə və asılılığın səhv olduğu P.Y.Oalperin tərəfindən aparılan sistematik tədqiqatlar vasitəsilə sübut olunmuşdur.

P.Y.Oalperinə görə tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün ilkin yönəltmədən sonra əqli fəaliyyətin formalaşması bir nüçə mərhələdən keçir. İlkin olaraq uşaq zahiri əlamətlərə görə əşyavi fəaliyyəti mənimsəyir. Sonra təaliyyətin yüksək tonlu səsli-sözlü ifadəsi və nəhayət, özü üçün alçaq tonlu danışmaq və planlı fəaliyyət mərhələsi gəlir.

P.Y.Oalperin sübut edir ki, fəaliyyətin ilkin müstəqil forması maddi, əşyavi, son mərhələsi isə əqli mahiyyət kəsb edir. (8, s.29)

Uşağın məktəb təliminə hazırlığına A.Anastazi daha doğru qiymət vermişdir. O belə hesab edir ki, uşağın məktəb təliminə hazırlığına onun məktəb proqramını bacarığı, biliyi, qabiliyyəti, motivasiyası və digər şəxsi keyfiyyətlərlə mənimsəməyə hazır olmasıdır.

Göründüyü kimi, psixoloqlar uşağın məktəbə hazırlınması anlayışına ətraflı, hərtərəfli açmağa çalışmışlar. Ə.Ə.Qədirov uşağın məktəbə hazırlınmasını həmin dövrdə mənəvi inkişafın yüksək zirvəsi hesab edir.

Y.Ş.Kərimov uşağın məktəbə hazırlınmasını onun inkişafı ilə bağlayaraq demişdir: "Uşağın fiziki inkişafı ahəngdardır, nitq səslərini düzgün tələffüz edə, fərqləndirə bilirsə, dinləməyi və eşitməyi bacarırsa, normal ünsiyyət saxlaya, fikrini rəhbərli ifadə edə bilirsə, ətraf aləm, cəmiyyət hadisələri, onların arasındakı qanunauyğunluqlar haqqında sadə məlumatı varsa, 20-yə qədər saymağı, sadə rəsmlər çəkməyi, nəğmə oxumağı, özünə xidmət etməyi, kollektivə alışmağı, yaşlılarına və yaşlılara düzgün münasibət bəsləməyi bacarırsa, özünü qiymətləndirə və özünə nəzarət edə bilirsə, deməli, o, məktəbə hazırdır. (1.s.36) Deyilənlər və bizim müşahidələrimiz belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bağça yaşlı uşaqların məktəbə hazırlınması günün tələbidi

Ədəbiyyat

1. Aslanova Z.M., Məmmədov İ.M. Kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətində optimallaşdırılması. Bakı.2012.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование. М, 1982.
3. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка/Изучение мотивации поведения детей и подростков. М, 1972.
4. Выготский Л.С. Проблема обучения и умственного развития в школьном возрасте./Избранные психологические исследования. М,1959.
5. Запорожец Л.В. Развитие произвольных движений./ Избр. психол. труды. Т.1. М.1986.
6. Кравцова Е.Е. Психологические проблемы готовности к школьному обучению. М, 1991.
7. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. М,1991.
8. Коломинский Я.Л. Панько Е.А. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста: Ки. для учителя. М. Просвещение, 1988
9. Ельконин Д.Б. Некоторые вопросы диагностики психологического развития детей./В.кн. Диагностика учебной деятельности и интеллектуального развития детей. М, Педагогика, 1981.

АНАЛИЗ РАЗЛИЧНЫХ ПОДХОДОВ К ПРОБЛЕМЕ ГОТОВНОСТИ ДЕТЕЙ К ШКОЛЬНОМУ ОБУЧЕНИЮ И СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ЭТОЙ ПРОБЛЕМЕ.

Мамедов Ильхам Магамедович, Исаева Элвира Элдаровна
Резюме

В статье исследована одна из актуальных проблем возрастной и педагогической психологии т.е. анализированы различные подходы к проблеме готовности детей к школьному обучению. А так же, изложены современные требования предъявляемые к этой проблеме.

**ANALYSIS OF VARIOUS APPROACHES TO THE PROBLEM OF CHILDREN'S
READINESS FOR SCHOOLING AND A MODERN APPROACH
TO THIS PROBLEM**

Mammadov Ilham Mahammad, Isayeva Elvira Eldar

Summary

The article explores one of the topical problems of developmental and educational psychology, i.e. Various approaches to the problem of children's readiness for schooling are analyzed. And also, the modern requirements for this problem are outlined.

Rəyçi: dosent İbrahimov Cəfər

Psixologiya kafedrasının 07.12.2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 11 dekabr 2023-cü il

UOT:159.9.

PSIXİ İNKİŞAFIN LƏNGİMƏSİ VƏ NİTQ İNKİŞAFININ GERİLİYİ*Xəlilova Zülalə Mobil qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: Uşaqlarda psixoloji inkişafın ləngiməsi, psixoloji normaların inkişaf göstəriciləri: təfəkkür, yaddaş, diqqət, emosional sfera, nitqin müəyyən normalarda, yəni bioloji yaşın psixoloji yaşla üst-üstə düşməməsi bir növ bu psixoloji inkişafın ləngiməsi göstəriciləridir.

PİL zaman təbiidir ki nitq inkişafının ləngiməsində müşahidə olunur. Ancaq yalnız nitq inkişafı ləngimə PİL-ə bağlı deyil, müxtəlif səbəblərdən qaynaqlana bilər. Və hər iki problem vaxtında aşkar olunmalıdır.

Açar sözlər: psixika, inkişaf, ləngimə, təfəkkür, emosional, intellektual, nitq.

Ключевые слова: психика, развитие, задержка, мышление, эмоциональное, интеллектуальное, речь.

Key words: psyche, development, delay, thinking, emotional, intellectual, speech.

Psixi inkişaf ləngiməsi dövrümüzün ən aktual problemlərindəndir. Bu problem həm uşaqların səhhəti, həm də məktəb təlimi, məktəb müvəffəqiyyətsizliyi ilə sıx bağlıdır. Psixi inkişafın ləngiməsi (PİL) altında psixi funksiyaların yetişməsinin ləngiməsi və bu səbəbdən yaş normalarından geri qalması başa düşülür. PİL erkən yaş dövründə inkişaf etməyə başlayır, stabil gedişlə və uşaq böyüdükcə təzahürlərinin azalması ilə xarakterizə olunur. PİL haqqında yalnız kiçik məktəbəqədər yaş dövründə danışmaq olar. Əgər PİL-nin təzahürləri böyük məktəbəqədər və yeniyetmə yaş dövründə özünü biruzə verirsə, bu oliqofreniyanın mövcudluğunu göstərə bilər. Çox vaxt psixi inkişafın ləngiməsi bir sıra xəstəlikləri müşayiət edə bilər. Bu zaman ikili PİL-dən danışmaq mümkündür.

Psixi inkişafın ləngiməsinin təzahürləri, əsasən, məktəbdə özünü biruzə verir: belə uşaqlar fiziki və psixoloji cəhətdən məktəbə hazır olmurlar, onlarda bəzi psixi proseslərin və funksiyaların ləng inkişafı müşahidə edilir. Onlar emosional – iradi sahənin və dərk etmə fəaliyyətinin yetkinlik dərəcəsinə görə daha erkən yaş səviyyəsindədirlər. Belə ki, onlarda ümumi biliklərin çatışmazlığı, dar dünya görüşü, ətraf aləm haqqda təsəvvürlərin qeyri – dəqiqliyi, psixi proseslərin lazımınca formalaşmaması, məktəbəqədər motiv və maraqların üstün olması müşahidə olunur. Psixi inkişafın ləngiməsi zamanı uşaq bir yaş dövründən o birisinə keçərək, əvvəlki yaş dövrünə xas olan xüsusiyyətlərin tək-cə bəzilərini mənimsəmiş olur. Psixi inkişafında ləngimə müşahidə edilən uşaqlar biz zənn etdiyimizdən qat – qat çoxdur və getdikcə onların sayı daha da artacaq. İndi isə onlardan bəziləri kütləvi məktəbin adı və inklüziv siniflərində, bəziləri isə yardımçı məktəbdə təhsil alır.

Kütləvi məktəbin adı siniflərində bu uşaqların inkişafında olan problemlər dərinləşir, biliklərin kəsirliyi artır(5.s350). Əgər belə uşaq yardımçı məktəbə təyin olunursa, onda onun kütləvi məktəbə qayıtması perspektivi cüzdür.

İnklüziv siniflər isə belə uşaqların problemlərini həll edə bilər: belə ki, PİL olan uşaqlar ibtidai təhsili inklüziv sinifdə alıb, sonradan həmin məktəbin adı sinifinə keçirilə bilər. Burada psixi inkişafın ləngiməsinin erkən aşkarlanmasından, düzgün diaqnostikasından və erkən korreksiyasından çox şey, ilk növbədə isə bir çox uşağın gələcək talehi asılıdır. İntellektual cəhətdən bu uşaqlar salamatdırlar, inkişaf üçün potensial imkanlar onlarda genişdir.

Oliqofrenlərdən fərqli olaraq, psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda beyinin qabıq strukturlarının, əsasən də alın hissəsinin ləng yetişməsi müşahidə olunur. Amma əgər oliqofreniyada beyin strukturlarının total və qeriyədönməz inkişafsızlığı müşahidə edilirsə,

ləngiməsi olan uşaqlar psixi inkişafın bütün qanunauyğun dövrlərini ləng də olsa, ardıcılıqla keçirlər.

"Ləngimə" termini geriliyin yaş, dövrü xarakterini və müvəqqətiliyini vurğulayaraq, ləngimənin aradan qaldırılmasının mümkünliyünü təsdiq edir. Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqların məktəbə hazırlığının psixoloji aspektlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi və araşdırılması böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Qaydasında, tipik inkişaf etmiş 6 yaşlı uşaq məktəbə fiziki və psixoloji cəhətdən hazır gəlməlidir; onun intellektual və emosional – iradi sahəsi artıq sistemə hazırdır və onu tələb edir, yəni uşaq "məktəbli" pozisiyasından irəli gələn bütün şərtlərə hazır olmalıdır. Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşağın şəxsiyyətinin isə bütün sahələri inkişafda geri qalır.

Məlumdur ki, məktəbə hazırlıq intellektual, sosial, və emosional – iradi hazırlıqdan ibarətdir. İntellektual hazırlıq uşağın bildiyi şer və nağılın sayı ilə deyil, məktəbəqədər dövrdə müqayisə, təhlil, ümumiləşdirmə, sərbəst nəticə çıxarmaq bacarığına yiyələnməsi ilə müəyyənləşir. İndiki uşaqlar hər tərəfdən informasiya ilə əhatə olunduğundan, onlar yeni söz və ifadələri tez mənimsəyirlər, onların lüğət ehtiyatı müəyyən mənada genişdir. Amma lüğət ehtiyatının sürətlə artması təfəkkürün də eyni sürətlə inkişaf etməsi demək deyil – burada asılılıq yoxdu (3, s.451).

Uşaqların təfəkkürünün fəallaşdırılması aktual inkişaf səviyyəsini nəzərə alıb, gələcək inkişaf zonasına müraciət etməni nəzərdə tutur. Məlumdur ki, aktual inkişaf zonası uşağın əldə etdiyi bilik və bacarıqların sayı və ehtiyatıdır. "Gələcək inkişaf zonası" anlayışını L.S.Vıqotski belə izah edirdi: "Müstəqil bacardığından əməkdaşlıqda bacardığına keçmək imkanı uşağın inkişafında dinamikanın olmasını xarakterizə edən əsas və ən xəssas simptomdur.

"Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda ümumiləşdirici təfəkkür əyanidir, real əşya və real hərəkətlərə əsaslanır. Praktiki fəaliyyət əsas rol oynayır; bu fəaliyyətin daxilində əyani – hərəkəti və əyani – abstrakt təfəkkür mühüm yer tutur (2, s.385). Təfəkkürün bu formalarının potensial imkanları məntiqi təfəkkürdən geri qalmır və ümumi əqli inkişafda özünəməxsus yer tutur. Amma qeyd etmək lazımdır ki, psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlar intellektual cəhətdən passivdirlər, onların intellektual təəssuratları və maraqları məhduddur. Bəzən ən sadə təlim tapşırıqlarını yerinə yetirə bilmirlər; amma məsələ oyun şəklində və ya praktik səhiddə keçirilərsə, onlar bu məsələni düzgün həll edirlər. Bu uşaqları düşünmək, dərk etmək tələb edən fəaliyyətə cəlb etmək lazımdır ki, onlar özləri əşyaların eyniliyini və fərqi görüb, onların yeni – yeni xüsusiyyətlərini aşkar və dərk etsinlər.

L.İ.Bocoviçin fikrincə, intellektual hazırlıq məktəbə hazırlığın yeganə şərti deyil. Şəxsiyyəti və sosial – psixoloji hazırlıq uşağın yeni, "məktəbli" sosial pozisiyasını öz üzərinə götürməyə hazır olması məktəbə, dərs fəaliyyətinə, müəllimlərə və özünə münasibəti ilə ifadə olunur.

Məktəbəqədər yaş dövründə sırf məktəb keyfiyyətləri formalaşa bilməz, çünki yaxşı məlumdur ki, uşağda psixoloji yenitörəmələr aparıcı fəaliyyət növü çərçivəsində formalaşır. Deməli, məktəb keyfiyyətləri məhz məktəb fəaliyyəti zamanı formalaşmalıdır - amma bunun üçün uşaq sosial cəhətdən kamil olmalıdır, məktəb keyfiyyətlərini mənimsəməyə hazır olmalıdır. Məktəbə qəbul olunmaq, mexaniki olaraq, məktəbli olmaq deyil: bu təşəkkül, məktəbli həyatına daxil olma L.S.Vıqotskinin "litik dövr" adlandırdığı bütün ibtidai məktəb dövrünü əhatə edir. Psixi inkişafda ləngiməsi olan uşaqlarda "sosial kamillik" deyilən amil inkişaf etməyib: bu uşaqlar məktəbə getmək istəmirlər, məktəbdən qorxurlar; orada oynamaq imkanı olmadığından, onu sevmirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz psixi inkişaf ləngiməsi nitqə də təsir edir. Müxtəlif səbəblərdən nitq inkişafında ləngiməsi olan uşaqların sayı daha da çoxalır. Ancaq nitqdə ləngimə

vaxtında aşkar edilərsə və aradan qaldırılsa, bu o qədər ciddi problemə çevrilməz. Bu məsələdə məsuliyyət ilk növbədə valideynlərin üzərinə düşür; onlar narahatlığı hiss etməli, uşağı müayinələrə aparmalı və onun üçün ən yaxşı həkimləri seçməlidirlər. Nitq inkişafındakı gerilmə vaxtında düzəlməsə, uşaq böyüdükcə onun psixikasında da gerilmə müşahidə olunacaq, məktəbdə oxumaq və yaşadları ilə ünsiyyət qurmaq onun üçün son dərəcə çətin olacaq.

Son iki onillikdə uşaqların psixo-emosional inkişafında müəyyən edilmiş dəyişikliklərin statistikasını on qat artmışdır. Nitqin inkişafında gecikmə təfəkkürün inkişafına mane olur (psixi-nitq inkişafın ləngiməsi yaranır) və əksinə anadangəlmə zehni və nevroloji xəstəliklər nitqin inkişaf etməməsinə səbəb olur. Psixi-nitq inkişafın ləngiməsi diaqnozu 5 yaşdan yuxarı uşaqlarda daha çox qoyulur, lakin orta hesabla onların 20%-də bu xəstəlik olur. Bu vəziyyət başa düşüləndir, çünki uşaq məhz bu yaşda fəal ünsiyyət qurmağa başlayır, ancaq uşaq ünsiyyətə girmədikdə valideynlər narahat olmağa başlayırlar.

Ancaq 5 yaş nitq ləngiməsinin müalicəsinə başlamaq üçün artıq gecdir. Əgər 6 yaşından əvvəl uşaq ümumiyyətlə danışmırdısa, deməli onun sağalma ehtimalı 0,2%-dir. 7 yaşından sonra isə nitq yoxdursa, onun olması 0%-dir. Əlbəttə ki, psixi-nitq inkişafında gecikmənin müalicəsi gecikmənin dərəcəsiindən və istifadə olunan metodlardan asılıdır. Ancaq valideynlər ləngimənin əlamətlərini nə qədər tez aşkar etsələr, ideal olaraq 2 yaşa qədər tam sağalma ümidi var.

Gecikmiş psixo-nitq inkişaf ləngiməsinin əlamətləri gecikmiş psixo-nitq inkişaf ləngiməsinin (PNİL) anadangəlmə amillərdən qaynaqlanırsa, uşağın erkən yaşlarında özünü göstərməyə başlaya bilər. PNİL-in əlamətləri:

4 ay: uşaq valideynlərin sözlərinə və jestlərinə cavab vermir, gülümsəmir (bunlar həm də autizm əlamətidir);

8-9 ay: uşaq qığıldamır (eyni hecaların təkrarlanması);

1 yaş: uşaq çox sakitdir, demək olar ki, səs çıxarmır;

1.5 yaş: sadə sözlər demir ("ana", "ver") və onları anlamır, onu adı ilə çağırıqda başa düşmür. Uşağın çeynəməsi də olmaya bilər;

2 yaş: çox məhdud sözlər toplusunu bilir və istifadə edir, başqalarının ardınca yeni sözləri təkrarlamır;

2.5 yaş: 20-dən çox söz tətbiq etmir, iki və ya üç sözdən ibarət cümlə qura bilmir, bədən hissələrinin, əşyaların adlarını başa düşmür;

3 yaş: özü sərbəst cümlə qura bilmir, böyüklərin danışdığı sadə hekayələri başa düşmür;

Çox sürətli danışır, sözün sonunu "yeyir" və ya çox yavaş danışır, sözləri uzadır. Valideyinin ona müraciətinə cavab olaraq, deyilənləri sanki təkrarlayır.

PNİL olan bir uşaqda hər yaşda tüpürçək ifrazatının artması müşahidə olunur, həmişə ağzı açıq qalır. Belə uşaqlar hiperaktivlik, artan aqressivlik, diqqətsizlik, yorğunluq, zəif yaddaş ilə xarakterizə olunur. Uşaq çox ləng düşünür, inkişaf etməmiş bir təsəvvürə və dar bir emosional təzahürə malikdir, həmyaşadları ilə ünsiyyətdə böyük çətinliklər yaşayır və buna görə də onlardan çəkinir. Fiziki olaraq, belə uşaqlar da zəif inkişaf etmiş olurlar, hətta serebral iflicə də ola bilərlər.

Ümumiyyətlə, uşağın danışma çətinliyi nə qədər uzunmüddətli olarsa, psixi və əqli inkişafı bir o qədər gecikər. Çünki uşaqlar böyüdükcə, başqaları ilə dialoqlarda deyilənlərdən daha çox məlumat əldə edirlər. Bu, PNİL müalicəsini mümkün qədər erkən başlamaq üçün başqa bir səbəbdir.

Psixi inkişaf ləngiməsinin əsas səbəbləri

Psixi-nitq inkişafının ləngiməsi müstəqil xəstəliklər deyil, bu beynin və mərkəzi sinir sisteminin inkişafındakı dəyişikliklərin nəticəsidir.

PNİL-in səbəbləri

• Hamiləlik dövründə ananın xəstəlikləri, dölün inkişafının pozulmasına kömək edən infeksiya, zəhərlənmə və travmalar;

• Bətdəki dölün oksigen çatışmazlığı (hipoksiya);

• Çətin doğuş (sürətli yaxud vaxtından əvvəl doğuş, göbək ciyəsinin boyuna dolanması), doğuş zamanı uşaq travması;

• Erkən yaşda beyin xəstəliyinə səbəb olan ağır infeksiya və travmalar;

• Beyin strukturasını pozan genetik və xromosom xəstəlikləri;

• Erkən yaşda ağır psixotravma;

• Qeyri-düzgün tərbiyə; uşağın çox güclü valideyn qayğısı altında olması yaxud qayğıdan məhrum olması. Bu səbəbdən PNİL olan uşaqlar əsasən asosial ailələrdən çıxır.

PNİL-ə səbəb ola biləcək xəstəliklər

• Mərkəzi sinir sisteminin (MSS) anadangəlmə anomaliyaları və metabolik pozuntuları;

• Epilepsiya və digər ruhi xəstəliklər;

• Serebral işemiya;

• Hidrosefaliya;

• Kəllədaxili təzyiqin artması;

• Uşaq serebral iflici;

• Baş beyin şişi;

• Beyin damarlarının patologiyası;

• Leykodistrofiya;

• Likvor dinamikasının pozulması.

Bir daha vurğulayaq ki, nitq və zehni inkişafın ləngiməsi beyin funksiyasının pozulmasına (doğuş travması, infeksiyaların təsiri), bəzi irsi xəstəliklərin mövcudluğuna (PNİL hər sonrakı nəsildə ağırlaşır) və uşağın böyüdüüyü əlverişsiz psixoloji iqlimə görə baş verir. Buna görə yalnız PNİL-i deyil, ilk növbədə səbəblərini də müalicə etmək lazımdır.

Autizm elementləri və PNİL:

Mərkəzi sinir sisteminin pozulması və ya ağır infeksiyaların uşağın bədənində təsiri nəticəsində nəinki danışma və zehni inkişafda geriləmə yarana bilər, hətta bəzi hallarda xəstəlik autizm əlamətləri ilə də müşayiət olunur.

PNİL-in müalicəsi:

PNİL-in müalicəsi mümkün qədər erkən yaşdan, eyni zamanda kompleks şəkildə başlamalıdır. Terapiyaya valideynlər, nevroloq, loqoped, psixoloq, refleksoloq daxildir. İnkişaf ləngiməsinin dərəcəsi azdırsa erkən müalicə yaxşı nəticə verə bilər. Müalicə nə qədər gec başlasa, uşağın normal ünsiyyət qura bilməsi və həmyaşıdları ilə birgə ümumtəhsil məktəbində təhsil ala bilməsi ehtimalı azalır.

Mütəxəssislərlə iş:

Xüsusi pedaqoq iki və ya daha çox yaşı olan uşaqlar ilə məşğul olur, onun işi yaddaş, incə motor bacarıqları, düşüncə inkişafına yönəlir. Loqoped isə nitq inkişafını dəstəkləmək üçün əlavə tədbirlər, məsələn, səs və səs birləşmələrinin tələffüzünü asanlaşdıran loqopedik masaj edir.

Nitq inkişafında geriləmənin psixoloji travma ilə əlaqəli olduğu hallarda, eləcə də ailədə qeyri-istabil vəziyyət olduqda, uşaq həmyaşıdları ilə ünsiyyətdən çəkindikdə uşaq psixoloqu ilə işləmək lazım gəlir.

Ədəbiyyat

1. Xəstəliklərin və sağlamlıqla bağlı problemlərin beynəlxalq statistik təsnifatı: 10-cu baxış. – I cild. – Cenevrə, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, 2012.
2. İsmayılov N.V. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2003, s.385
3. Əfəfiyeva E.İ. Klinik psixologiya (dərs vəsaiti). Bakı, 2002, s.451
4. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 148
5. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: M, 1967, 350

ЗАДЕРЖКА УМСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ И ЗАДЕРЖКА РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ

Халилова Зулала Мобиль кызы
Резюме

Замедленность психологического развития детей, показатели развития психологических норм: мышления, памяти, внимания, эмоциональной сферы, речи в определенных нормах, т.е. биологический возраст не совпадает с психологическим возрастом, являются одними из показателей этой замедленности психологического развития.

Замедленность психологического развития обычно наблюдается при задержке речевого развития. Однако задержка речевого развития обусловлена не только замедленность психологического развития, она может быть вызвана разными причинами. И обе проблемы должны быть вовремя обнаружены.

DELAYED MENTAL DEVELOPMENT AND DELAYED SPEECH DEVELOPMENT

Khalilova Zulala Mobil
Summary

Slowness of psychological development of children, indicators of the development of psychological norms: thinking, memory, attention, emotional sphere, speech in certain norms, i.e. biological age does not coincide with psychological age are one of the indicators of this slowness of psychological development.

Slowness of psychological development is usually observed with delayed speech development. However, delayed speech development is not only caused by slowness of psychological development; it can be caused by various reasons. And both problems must be detected in time.

Rəyçi dos Aslanova Zülalə

Psixologiya kafedrasının 07.12.2023-cü il tarixli iclasın 05 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 11 dekabr 2023-cü il

UOT: 159.9.

UŞAQ VƏ YENİYETMƏNİN TƏRBIYƏSİNDƏ AİLƏNİN ROLU

Məmmədova Pakizə Əbülfəz qızı, Bağirova Abuhəyat Məmməd qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova @rambler.ru

Xülasə: *Yeniyyətmanın tərbiyyəsində ailənin rolu böyükdür. Çünki uşağın tərbiyyəsi məhz buradan başlayır, onun dünyaya baxışının əsasları ailədə qoyulur. Görkəmli pedaqoq A.Q. Makarenko valideynlər üçün yazdığı kitabı bu sözlərlə başlayır: «Hazırkı valideynlər uşağı tərbiyə etməklə ölkəmizin gələcək tarixini və deməli, dünya tarixini tərbiyə edirlər».*

Açar sözlər: yeniyyətmanın tərbiyyəsi, şəxsi münasibət, psixi inkişaf, ünsiyyət dairəsi

Ключевые слова: воспитание подростков, личные отношения, умственное развитие, кругобщения

Keywords:

İnsan həyatının ən mürəkkəb dövrünü əhatə edən yeniyyətmə yaşı dövrünün özünəməxsus xarakterik cəhətləri vardır. Bu dövrün ən əhəmiyyətli əlaməti anatomik və fizioloji inkişafın təsiri ilə dəyişən psixikasında baş verən struktur dəyişikliklərdir. Yeniyyətlik dövrü insan həyatında uşaq yaşından gəncliyə keçid mərhələsini təşkil edir. O, uşaqlıq dövründən yenicə ayrılmış, lakin uşaqlıq aləmindən təmamilə azad olmamışdır. O, gəncliyə doğru irəliləyir. Ancaq hələ gənc olmasa da gəncliyə məxsus bəzi sifətləri özündə təcəssüm etdirir. Bütün bunlardan əlavə yeniyyətlik yaş dövrünün özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır.

Yeniyyətlik dövründə şəxsiyyətin bünövrəsi qoyulur, mövcud təcrübə dərk edilir və qiymətləndirilir, bu əsasda həyat mövqeyi müəyyənləşir, insanlara, cəmiyyətə ətraf aləmə münasibət yaranır. Bu dövrdə aparıcı fəaliyyət - ictimai faydalı fəaliyyət hesab olunur. Bura daxildir: əmək, tədris, ictimai- təşkilati işlər, şəxsi ünsiyyət, idman və bədii fəaliyyət. Şəxsi ünsiyyət zamanı şagirdə şəxsi münasibətlər dəyişir, onda yeni keyfiyyətlər mənlilik şüuru formalaşır. Yeniyyətmə ünsiyyət prosesində müxtəlif şəraitdə ünsiyyət tərzlərinə yiyələnir.

Yeniyyətlik yaşı dövrü mexanizminin açılmasında görkəmli rus psixoloqu A. N. Leontyevin – “uşağın psixi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi onun ictimai münasibətlər sistemində tutduğu real yerin dəyişməsidir” müddəası çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. A.N.Leontyevin yazdığı kimi psixi inkişafın müəyyən mərhələsində «onu əhatə edən insani münasibətlər aləmində uşağın əvvəllər tutduğu yer, onun tərəfindən öz imkanlarına müvafiq gəlməyən kimi dərk olunur və uşaq onu dəyişdirməyə səy göstərir. Uşağın həyat tərzilə, artıq onun bu həyat tərzini qabaqlamış imkanlar arasında açıq ziddiyyət meydana çıxmağa başlayır. Buna müvafiq olaraq onun fəaliyyəti də yenidən qurulur. Bununla da onun psixi həyatının inkişafının yeni mərhələsinə keçid başa çatır».⁽⁶⁾

Yeniyyətmə kiçik məktəbliyə nisbətən ailədə, məktəbdə, ümumiyyətlə, cəmiyyət miqyasında başqa mövqeyə malik olur. Onun istər ailədə, istərsə də məktəbdəki vəziyyəti dəyişilir. Təlim fəaliyyəti daha mükəmməlləşir. O, bir sıra fənləri öyrənməyə başlayır, artıq ona bir deyil, bir neçə müəllim dərs deyir, həm də onların hər biri müxtəlif tələblər irəli sürür. Buna görə də onun fəaliyyət dairəsi genişləyir. Bu zaman yeniyyətmanın qarşısına daha yüksək tələblər qoyulur. Bu da ondan ətraf aləmə şüurlu münasibət bəsləməyi, ictimai varlığı daha dərindən dərk etməyi, cisim və hadisələr arasındakı təkcə zahiri əlaqə və münasibətləri deyil, daxili əlaqələri, mahiyyəti də dərk etməyi tələb edir. Bu onun psixi inkişafına da təsir göstərir. Lakin yeniyyətmanın psixi inkişafı təkcə xarici təsirin tələbinə məruz qalmır. Həm də

orqanizmin özü inkişaf edir, sinir sistemində bir sıra dəyişikliklər baş verir. Bütün orqanizmin, eləcə də sinir hüceyrələrinin iş qabiliyyəti nisbətən yüksəlir. Beləliklə, daha ciddi xarakter daşıyan fiziki və əqli əməklə məşğul olmasına imkan yaranır.

Bəzən müəllim keçdiyi dərsi səthi apardıqda, mövzuya aid geniş, məlumat vermədikdə yeniyetmə dərs zamanı darıxır, özünü narahat hiss edir, təlimə münasibəti dəyişir. Müəllim unutmamalıdır ki, yeniyetməlik dövründə şagirdin fikri gərgin və səmərəli işləyərkən, hadisələrin mahiyyətini daha dərindən öyrənməyə can atır. Bu hal gənclik dövrü üçün xüsusi xarakterikdir. Psixoloq M.Ə.Həmzəyev yazır: «Yeniyetmələr ciddi, lakin ədalətli, uşaqlara xoş münasibət bəsləyən, materialı maraqlı və aydın izah edən, şagirdləri düzgün qiymətləndirən, harnıya eyni xeyirxah münasibət bəsləyən, demokratik ünsüyyət üslubuna malik olan müəllimləri daha yüksək qiymətləndirir və sevirlər».(2)

Yeniyetmə yalnız dərstdə rast gəldiyi yenilikləri mənimsəməklə kifayətlənməyib, həm də biliklərin yeni sahələrini müstəqil surətdə mənimsəməyə çalışır.

Yeniyetmə biliklərin əsasını mənimsəyərkən onun həyat təcrübəsi artır, dünyagörüşü elmi xarakter daşımaqla maraqları geniş, dərin məzmunlu və sabit olmağa başlayır, bəzən də belə olur ki, onların maraqları hətta tədris proqramının çərçivəsindən belə kənara çıxır. Yeniyetmələr müstəqil bilik əldə etməkdən, tədqiqatçılıq fəaliyyətindən emosional məmnunluq hissi duyurlar. Ona görə də hər bir müəllim yeniyetmələrin və gənclərin psixoloji xüsusiyyətlərini hərtərəfli bilməli və onları tədris prosesində nəzərə almalıdır.

Yeniyetmələri ən çox kompüter oyunları, astronomiya, gibernetika, bir neçə xarici dili öyrənmək kimi məsələlər maraqlandırır və onlar sərbəst olaraq bu sahədə biliklərini genişləndirir, hətta bu fənlər üzrə olan ədəbiyyatlar alıb toplayır, xüsusi məşğələlərdə həvəslə iştirak edirlər. Elmin bu yenilikləri ilə əlaqədar olan jurnallara, qəzetlərə abunə yazılıb onların oxucusu olur, elmi-kütləvi verilişlərə qulaq asır, kompüter və İnternet salonlarında yaxından iştirak edirlər.

Bəzən valideyinlər arasında belə fikirə rast gəlinir ki, yeniyetmələrin bədii ədəbiyyatla məşğul olması güya sadəcə olaraq istirahət, yaxud əyləncə xarakteri daşıyır. Əlbəttə, bu tamamilə yanlış fikirdir. Psixoloq Ə.Ə. Qədirov yazır: «Kitab uşağın həyatında bir neçə rola malikdir. Uşaq heç bir yaş dövründə yeniyetməlik dövründə olduğu qədər kitaba meyl göstərmir, ömrünün sonrakı illərində də heç bu qədər mütailə ilə məşğul olmur. Əgər yeniyetmədə kitaba, qiraətə mütaliyəyə maraq yoxdursa bunu heç də adi hal kimi qəbul etmək olmaz. Bu uşaq şəxsiyyətinin ümumi inkişafında, onun mənəvi irəliləyişində ləngimə kimi başa düşülməlidir.»⁽¹⁾

Məlumdur ki, uşaqların tərbiyəsi bütün tarixi dövrlərdə yaşlıları düşündürən bir problem olmuşdur. Qədim yunan filosofu Demokrit (e.ə. V-VI əsrlər) «Tərbiyə haqqında fraqmentlər» adlı əsərində yazmışdır: «Uşaqların tərbiyəsi riskli işdir. Burada uğurlar böyük əmək və qayğının nəticəsidir və öz dəyərinə görə heç nə ilə müqayisə oluna bilmədiyi kimi, uğursuzluğun kədəri də heç nə ilə müqayisəyə gəlmir.» (7)

Yeniyetmələr əxlaqi tələbləri, norma və qaydaları, onların məzmununu düzgün dərk edə bilmədikləri üçün müəllimlər və valideyinlər xeyli çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Psixoloq N.Z.Çələbiyev yazır: «Yeniyetmələrin romantik, qeyri real təsəvvürlərini, daxili enerjisini hərəki fəallığını yarışlara, idman məşqlərinə, bədii mütaliyəyə, kompüter və xarici dil kurslarına, rəqs və musiqi müsabiqələrində iştiraka yönəltmək, onların asudə vaxtını səmərəli təşkil etmək müsbət nəticə verir» . (4)

Yeniyetmələri düzgün tərbiyə etmək üçün onun özünə məxsus fərdi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Əsl tərbiyəçi yeniyetməyə münasibətdə, dost mövqeyini tutmalı, ona etibar etməlidir.

Yeniyyətlik dövrünün bu mürəkkəb, ziddiyyətli inkişaf xüsusiyyətlərinə bələd olmayan, onu nəzərə almayan yaşlılar onlarla ümumi dil tapmağa qadir olmurlar.

Yeniyyət böyüklərinə ona inanmasını çox istəyir, yeniyyətlər yalnız onları başa düşə bilən, arzu və istəkləri ilə hesablaşan müəllimlərə hörmət edirlər. Deməli, şəxsiyyətin inkişafının ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrü olan yeniyyət yaşında onu başa düşən, anlayan yaşlı dostun olması normal inkişafın son dərəcə həlledici şərtidir.

Yeniyyətlərə həqiqi dost olmaq üçün onun daxili aləminə, maraq və istəklərinə, dostlarına, onlar arasındakı münasibətlərə bələd olmaq, onun sevinci və kədəri, həyəcan və qaygıları ilə yaşamağı bacarmaq lazımdır. Çünki, yeniyyətlər son dərəcə diqqətli və həssas olurlar.

Yeniyyətlik yaşında özünüdərkətmənin yeni səviyyəsi nəzərə çarpır. Belə ki, yeniyyət oğlan və yaxud qız öz şəxsiyyəti ilə daha çox maraqlanır. Onda öz mənəvi aləmini, öz şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirmək tələbi yaranır. Bununla əlaqədar yeniyyətlərin ünsüyyət dairəsi genişlənir, o öz yoldaşlarının hörmət və nüfuzunu qazanmağa cəhd edir.

Yeniyyətlər ailədə onların istəkləri ilə hesablaşılmayanda ciddi etirazla qarşılaşırlar. Xüsusilə, həmyaşdalarının yanında onlara amiranə müraciət formalarına, xəbərdarlıqlara, istehzalara dözə bilmirlər. Hətta həddini aşan qayğıkeşlik və mehribanlıq da yeniyyətləni əsəbləşdirir. Bir şəxsiyyət kimi formalaşmaqda olan yeniyyətlənin özünə məxsus aləminə sərtliklə müdaxilə etmək olmaz. Məhəmməd Peyğəmbər hədislərinin birində belə buyurmuşdur: «Sizə tapşırıram ki, cavanlara qarşı mehriban olun, çünki onlar yaşlarının bu çağlarında çox zərif olurlar».

Yeniyyətlənin davranışında ailə münasibətlərinin də böyük rolu vardır. Ailə şəraiti və valideynlərin qarşılıqlı ziddiyyətli münasibətləri yeniyyətlənin tərbiyəsinə öz təsirini göstərir. Beləliklə, uşağın zehni və mənəvi tərbiyəsi özbaşına qalır.

Müasir dövrdə ailə tərbiyəsində atanın rolu məsələsi çox mürəkkəb və problemlə birşəkil almışdır. Bəzi ailələrdə atanın yoxluğu və ya uzun müddət xarici şəhərdə işləməsi, yaxud da onun öz sosial rolunu itirənməsi uşaqların tərbiyəsində ananın təsirini gücləndirmişdir.

Uşaq və yeniyetmələr öz sirlərini adətən dostları və anaları ilə bölür. Yeniyyət üçün yoldaşlarla ünsiyyət hətta o dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir ki, onunla müqayisədə təlim ikinci plana keçir, doğma adamlarla ünsiyyətin rolu xeyli azalır. Bu cəhəti əsasən ilk dəfə ana hiss edir. O, görür ki, oğlu və ya qızı artıq nəisə öz həyatı ilə yaşayır, öz sevinci və kədəri haqqında az danışır və ya heç danışmır, evdən küçüyə can atır.

Valideynlər çalışmalıdırlar ki, bu yaş dövründə uşağın ən səmimi, sədaqətli və etibarlı dostu olsunlar, uşaq onlara inanıb heç bir səhv hərəkətini onlardan gizlətməsin.

Valideynlər övladlarının tərbiyəsində müxtəlif üslublar tətbiq etməklə məşğul olurlar: avtokratik, liberal, demokratik üslubdan daha çox tətbiq edirlər.

Tətbiq edilən avtoqratik tərbiyə üslubu zamanı valideyn sərt, ciddi, bəzən də amansız mövqə tutur. Uşağa düzəştə getmir, onu danlayır, əsəbləşərək ona fiziki cəza verməkdən belə çəkinmir.

Liberal üslubu tətbiq edən valideynlər uşaqların tələblərini yerinə yetirir, onların tərbiyəsi ilə yaxından maraqlanmır, uşağa qarşı laqeyid, etinasız münasibət göstərir.

Demokratik üslublu valideynlər isə uşaqları ilə dost, yoldaş kimi rəftar edir, onların istəklərini dinləyir, onlarla məsləhətləşir, onların rəyini nəzərə alır, ailədə müsbət psixoloji iqlim yaradırlar. Belə ailələrdə pozitiv istiqamətdə yüksək ovqat yaranır, uşaqlar ev tapşırıqlarını sakit və rəvan yerinə yetirirlər.

Valideynin uşağa münasibəti həm valideynin, həm də uşağın fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq tətbiq edilir. Fərdi yanaşma üsulundan istifadə olunur. Uşaqların müsbət keyfiyyətlərindən istifadə edərək onları tərbiyə etmək mümkündür. Məşhur pedaqoqlar

A.S.Makorenkonun, B.A.Suxomlinskinin və bir çox azərbaycan pedaqoqlarının təcrübələri uşaq tərbiyəsində parlaq nümunələrdəndir.

Ailədə uşaqların tərbiyəsinə nümunəvi şərait yaradılmalıdır. Tərbiyədə vahidlik prinsipinə əməl olunmalıdır. Ata siqaret çəkirsə, övladının bu zərərli işi tərgitməyi tələb etsə belə, yanaşmanın təsiri olmayacaqdır. Ailədə uşaqların, xüsusilə, yeniyyətmələrin funksiyaları müəyyənləşdirilməyəndə konfliktlər, münaqişələr baş verir. Tərbiyə işində mühüm cəhətlərdən biri də uşağın hisslərinə hörmət etmək, onun daxili aləmini dərk etməklə bağlıdır. Bunsuz qarşılıqlı münasibət və hörmətdən danışmaq yersizdir.

Bir çox valideynlər yeniyyətmələri başlı-başına buraxır, onlann harada, kiminlə yoldaşlıq etdiyi, məktəbdə necə oxuması, davranışı, boş vaxtını necə keçirməsi ilə maranlanmır. Belə bir tərəfli tərbiyə ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin davranışında bir sıra çatışmamazlıq meydana gəlir. Bu dövrdə valideynlərin qarşısında bir sıra məsul vəzifələr durur. Belə ki, valideynlər məktəblə daim əlaqə saxlamalıdırlar.

Bundan başqa valideynlər uşaqların fiziki əməklə məşğul olmalarına da şərait yaratmalıdırlar. Bəzi valideynlər « dərsləri çoxdur, məşğələlərə gedir və s.» kimi müxtəlif bəhanələr gətirərək övladlarını fiziki əməklə məşğul olmaqdan azad edirlər. Deməli, yeniyyətmənin ictimai faydalı əməklə məşğul olmasına laqeyd yanaşmasının köklərini valideynlərin məsuliyyətsizliyində axtarmaq lazımdır.

Beləliklə, yeniyyətmənin tərbiyəsində, davranışında olan bəzi qüsurların aradan vaxtında qaldırılmasında ailənin böyük rolu vardır. Yeniyyətlik dövrü yalnız ziddiyyətlər və çətinliklər dövrü deyil, həm də böyüyən orqanizmin, formalaşan şəxsiyyətin zəngin imkanlarının reallaşması və genişlənməsi dövrüdür. Əgər valideynlər və müəllimlər bu yaş dövrünün müsbət cəhətlərini, üstünlüklərini nəzərə alaraq inkişaf üçün səfərbərliyə alsalar, çətinlikləri uğurla aradan qaldırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Ə.Ə. Qədirov – Yaş psixologiyası. Bakı. 2002 səh. 334
2. M. V. Vəliyev, A. M. Mustafayev-inkışaf və yaş psixologiyası. Bakı 2013 səh. 134
3. M. Ə. Həmzəyev- Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı. 2003. səh. 51
4. M. Ə. Həmzəyev – Ailə tərbiyəsində uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Bakı 1966.
5. N. Z. Çələbiyev – Uşaq psixologiyası. Bakı. 2005 səh. 295
6. A. S. Makarenko – Valideynlər üçün kitab. Azərtədrisnəşr. 1964 səh. 3
7. А.Н. Леонтьев. Проблемы развития психики, М., изд-во МГУ, 1972
8. Демокрит. Фрагменты о воспитании.: В кн: Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. М., « Просвещение », 1981, стр. 10

РОЛЬ СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ И ПОДРОСКОВ

Мамедова Пакиза Абульфат кызы, Багирова Абухаят М

Резюме

В статье раскрываются особенности подросткового периода и показывается роль в воспитании этого возраста семьи, сверстников, периода семьи, условий, общества, преподавателя.

THE ROLE OF THE FAMILY IN RAISING CHILDREN AND ADOLESCENTS

Mammadova Pakiza A.bulfat, Bagirova Abuyat M
Summary

J clause features of the teenage period are opened and the role in education of this period of family, coevals, conditions, a society, the teacher is shown.

Rəyçi: P.ü.f.e.d. S. S. Bayramova

Psixologiya kafedrasının 07.12.2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 11 dekabr 2023-cü il

NEUROPSYCHOLOGICAL CORRECTION FOR CHILDREN WITH ATTENTION DEFICIT HYPERACTIVITY DISORDER (ADHD)

Musayeva Humay

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

humaymusayeva1998@gmail.com

Annotasiya: *The paper underscores the importance of neuropsychological correction methods for children with ADHD, emphasizing exercises aimed at muscle coordination, breathing exercises and so on. Additionally, parental involvement also is encouraged to enhance the effectiveness of corrective and developmental efforts, as well as to improve attention endurance. This research offers a comprehensive perspective on the multifaceted nature of ADHD and provides insights into effective strategies for its management and intervention.*

Açar sözlər: hiperaktivliklə müşayət olunan diqqətsizlik sindromu, inkişafdan qalma, neyropsixoloji korreksiya, uşaq neyropsixologiyası

Ключевые слова: синдром дефицита внимания с гиперактивностью, отклонения в развитии, нейropsixологическая коррекция, детская нейropsixология

Keywords: attention deficit hyperactivity disorder, developmental disabilities, neuropsychological correction, child neuropsychology

In the modern era, due to the widespread prevalence of Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD), this issue has garnered significant attention from medical professionals, educators, and psychologists. Both local and international experts describe such children in their scientific work as experiencing significant difficulties in adaptation and education, often portraying them as disobedient individuals.

Attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) has various causes, including genetic, socio-psychological, and environmental factors. Depending on the interplay of the aforementioned three factors, attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) may manifest in children. Following the identification of this syndrome in children, it becomes crucial to undertake specific corrective measures. Such children require neuropsychological correction encompassing exercises for muscle coordination, breathing exercises and so on.

First and foremost, the importance of body movements should be emphasized, especially in the context of neuromuscular development. Body movements help normalize both hypertonus and hypotonus. Optimizing tone is considered one of the fundamental aspects of neuropsychological correction. Having optimal muscle tone leads to various changes in a child's psychological and motor processes, which, in turn, have a negative impact on the child's overall psychological development. Low muscle tone can result in reduced psychological and motor activity in children. Hypotonus manifests itself through inhibited neural processes, disrupted sleep patterns, emotional fragility, reduced motivation, and weak volitional control. Children with hypotonia often experience challenges in coordinating their voluntary attention, motor skills, and psychological reactions. These difficulties can contribute to the development of attention deficit hyperactivity disorder (ADHD). To help children recognize their muscle tone before engaging in activities, it's essential to teach them through simple, concrete examples. Regulating muscle tone should align with the principles of motor development. This includes working on various muscle groups, such as the neck, upper and lower extremities, and fingers, ensuring a systematic approach from head to toes.

Breathing exercises improve the body's rhythm, enhance self-control, and allow individuals to voluntarily manage their breathing and movement patterns. During attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) in children, the process of automating and synchronizing the body's rhythm is realized through advanced neuro-psychological correction methods. Disruption of the body's rhythm (heart rate, digestive system) can lead to disturbances in a child's psychological development. Breathing exercises are considered highly effective for children with attention deficit hyperactivity disorder (ADHD). Breathing exercises begin without exhaling, then continue with short pauses to breathe. Deep, gentle breaths should be taken through the mouth and nose without tension. Attention should be paid to the movement of the diaphragm and the calmness of the chest, but during deep exhalation, the upper part of the diaphragm must move. In the deep breathing stage, it is recommended to place the child's hand on the moving part of the diaphragm to help the child feel the rising and falling of the diaphragm.

Furthermore, for the development of voluntariness, other conditions, children must adhere to temporary rituals and rules. When the role of the leader is alternately assigned to a child who is a member of each group, it automatically increases the child's degree of dominance, ultimately enhancing self-regulation, programming, and control over oneself and one's surroundings.

The fundamental principle of any correction process is to motivate and implement a reward and punishment system, and this is done collectively with the whole group before engaging in individual activities. During the game, a participant's action of leaving the group and sitting on the "reserve bench" is evaluated as a form of punishment, which deprives them of leadership. In the motivation process, various rewards, the use of the child's favorite music during the activity, and assigning leading roles in the game are emphasized. During the correction work, it is important to consider the following issues: the inability of hyperactive children to adhere to the group's rules for an extended period, their quick exhaustion, their inability to listen until the end, and their inability to complete tasks. Therefore, it is recommended to start working with children individually and gradually introduce them into group activities. In addition, it is important to develop individual strategies and tactics for each child in terms of their interpersonal relationships.

It's important to note that when parents fail to understand the causes and manifestations of syndromes in their children, the compensatory potential for cognitive and behavioral disturbances in children diminishes. During activities conducted at home or in a group, parental involvement can make corrective and developmental work more effective. As an additional method for correcting the syndrome, parents can also make use of the following:

- 1) Working with sand, water, and clay to reduce hyperactivity and impulsivity;
- 2) Developing attention endurance by separating and stringing beads for extended periods, improving the ability to shift attention voluntarily from one object to another, and so on.

Scientific innovation in the article. The research paper suggests various methods can be employed for neuropsychological correction in children with Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD).

The practical significance and application of the article. Psychologists and educators working with children diagnosed with Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) have encountered specific challenges, and recommendations have been formulated in light of these difficulties. Based on our initial assessment, it is believed that psychologists and educators can benefit from these recommendations to achieve success in their professional endeavors.

References

1. Заваденко Н.Н. Гиперактивность и дефицит внимания в детском возрасте. Учебное пособие для вузов. М., 2018.
2. Заломихина И.Ю. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью у детей. М., 2007.
3. Мəmmədova M. "Hiperaktiv uşaqlarda diqqətin pozulması". Bakı, 2017. 125 səh.

**DİQQƏTSİZLİK VƏ HİPERAKTİVLİK OLAN UŞAQLARIN
NEYROPSİHOLOJİ DÜZƏLİŞİ***Musayeva Humay**Xülasə*

Hiperaktivliklə müşayiət olunan diqqətsizlik sindromu uşaqlarda ən çox müşahidə olunan xəstəlikdir. Bu elmi işdə uşaqlarda tez-tez rast gəlinən hiperaktivlik və diqqətsizlik sindromu dərinlən öyrənilib. Bu məqalədə diqqətsizlik və hiperaktivlik sindromu olan uşaqların valideynlərinin böyük iştirakı və rolu olaraq həll olunması yolları özünü əks etdirib.

**НЕЙРОПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ
ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТИ***Мусайева Хумай**Резюме*

Синдром дефицита внимания с гиперактивностью — одно из наиболее распространенных расстройств у детей. В этом исследовании рассматриваются многогранные аспекты синдрома дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ) у детей. В статье подчеркивается важность нейропсихологических коррекционных подходов к детям с СДВГ и поощряется участие родителей для повышения эффективности коррекционных и развивающих усилий, а также для повышения устойчивости внимания.

*Rəyçi p.ü.f.d. Bayramova Sabirə**Daxil olma tarixi 26 oktyabr 2023-cü il*

PEDAQOGİKA

UOT:37.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ÖYRƏNƏNLƏRİN MOTİVASİYASINI ARTIRAN VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ YOLLARI

Əliyeva Leyla Tapdıq qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
msaliyevaleyla@gmail.com

Xülasə: *İnkişaf etmiş dünyanın tələblərinə uyğun olaraq hələ ibtidai sinifdən uşaqlarımıza əsas beynəlxalq dilləri öyrətməliyik. Çünki, zamanla həyatda müəyyən mövqe, təhsil, iş imkanları əldə etmək üçün bir-neçə xarici dil bilmək mütləqdir. Lakin, ingilis dilini öyrənmək üçün bir-çox öyrənənləri düzgün motivasiya etmək lazımdır. Motivasiya isə ya içdən gəlməlidir, ya da sinifdə müəllim, ətrafda isə valideyn, dost, yoldaş, ehtiyaclar əsasında yaranır. Texniki vasitələr, audio, audio-vizual, eləcə də vizual materialların, sosial şəbəkələrin, autentik materialların, müəllimin, ətraf mühitin, öyrənənin dil üzərində zamanla əldə etdiyi uğurlar, rəngarəng, maraqlı çalışmalar, iş sahəsindəki, eləcə də, dünyanın tələbləri və s. bizlərdə yeni dil, xüsusilə də, əsas beynəlxalq dillərin öyrənilməsinə və öyrədilməsinə motivasiya, bəzən isə zərurət yaradır.*

Açar sözlər: kompetensiya, beynəlxalq dil, seminar, reseptiv, produktiv, motivasiya.

Key words: competence, international language, seminar, receptive, productive, motivation.

Ключевые слова: компетентность, международный язык, семинар, рецептивный продуктивный, мотивация.

İngilis dili dünyadakı beynəlxalq dillərdən biridir. Lakin, XIX əsrə qədər istər təhsildə, istərsə də dövlət dili olaraq latın dili əsas götürülürdü. Zaman keçdikcə bu dəyişilməyə başladı və tədricən latın dili yerini fransız, ingilis kimi dillərə verdi. Artıq, ən çox yayılan beynəlxalq dillərdən biri və bəlkə də, birincisi ingilis dilidir.

Bəs beynəlxalq dil dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq?

Beynəlxalq dil dedikdə dünya ölkələri arasında əhəmiyyətli dərəcədə yayılan və xalq arasında ən çox öyrənilən, istifadə edilən dildir.

Hal-hazırda ingilis dilini bilən insan dünyanın əksər ölkələrində insanlarla ünsiyyət qura bilər. Artıq, ingilis dili dünya üzrə rəsmi konfransların, seminarların dilidir. Eləcə də, artıq bizim məktəblərdə ingilis dili ikinci dil kimi tədris edilir.

İngilis dilinin hələ orta məktəblərdən düzgün tədrisi öyrənənlərin bir beynəlxalq dili düzgün mənimsəməsinə gətirib çıxarır. Düzgün tədris dedikdə isə biz onlara dili sadəcə bir fənn kimi deyil, ünsiyyət vasitəsi kimi öyrətməliyik. Bunu etmək üçün dili öyrəncilərə dörd aspektdən aşılmalıyıq. Yəni, dilin hər dörd bacarığını düzgün şəkildə öyrətməli və onlarda bu bacarıqları öyrənməyə motivasiya yaratmalıyıq.

Xarici dili öyrənmək üçün yalnız təhsil almaq kifayət deyil. İlk öncə insanın öz istəyi və motivasiyası olmalıdır. Çünki, hər kəs beynəlxalq dillərdə danışmaq istəyir, lakin, buna hamı nail ola bilmir. Bu istəyə nail olmaq üçün insana motivasiya lazımdır.

Bəs motivasiya nədir və necə yaranır?

Motivasiya idraki və təsiredici, emosional proseslərin birləşməsindən yaranır. İdraki proses dedikdə insanın məqsədlərini sistemləşdirməsi, təsiredici proses dedikdə isə həmin məqsədlərə çatmaq enerjini səfərbər etməsidir[5;90].

Motivasiya insanın daxilində də ola bilər. Eləcə də, xarici təsirlərdən də yarana bilər. Bu prizmadan yanaşaraq motivasiyanın bir neçə növü mövcuddur. Daxildən gələn (intrinsic

motivation), xaricdən gələn (extrinsic motivation), instrumental, birləşdirici (integrative) [5;91].

Daxildən gələn (intrinsic motivation) motivasiya dedikdə insanın dil öyrənmək üçün içindən gələn istək və həvəsidir. Bu istək kənar təsirlərə məruz qalaraq yaranmır və gündəngünə artır. İnsanın öz içindəki istək qədər heç bir şey onun motivasiyasını qaldıra bilməz.

Xaricdən gələn (extrinsic) motivasiya isə xarici faktorların və ya ehtiyacın təsirindən gələn motivasiyadır. Məsələn, bəzi öyrəncilər imtahandan keçmək üçün öyrənir, bəziləri ingilis dilli ölkələrə səyahət etmək ehtiyacından yaranır. Bəzən isə xaricdə təhsil almaq üçün öyrəncilər “ielts”, “celta” kimi imtahanlardan keçməlidirlər. Bu isə digər xarici təsirlərdən biridir.

Instrumental motivasiya dedikdə dildən bir vasitə kimi istifadə istəyi nəzərdə tutulur. Məsələn, yeni iş əldə etmək üçün və ya başqa bir ölkəyə inteqrasiya edib orda yaşamaq üçün və s.

Birləşdirici (integrative) motivasiya dedikdə insanın həm dil öyrənmək istəyi, həm xarici faktorların təsiri öyrənənlərdə dilə qarşı motivasiya yaradır.

Öyrənənlərin motivasiyasına nə kimi faktorlar təsir edir?

Tələbələrin düşüncələri bir sıra insanlar və onların ətraf mühitinin təsirinə məruz qalır. Məsələn, yeni başlayan öyrənənlər (young learners) ailə təsirinə məruz qalır. Çünki, hal hazırda hər kəs istəyir ki, övladları bir neçə dildə danışa bilsin. Xüsusilə də, ingilis dili ən çox yayılmış beynəlxalq dil olaraq daha çox tələb görür. Hələ az yaşlarından valideynlərin uşaqlarını bu yola yönləndirməsi əksər uşaqlarda daxili motivasiyanın yaranmasına səbəb olur.

Valideynlərlə yanaşı öyrənənlərin yoldaşlarının da onlara təsiri yüksəkdir. Çünki, belə bir söz var: “Ətrafında iki təhsilyönümlü insan varsa, üçünü sen olacaqsan, ətrafında iki savadsız insan varsa burada da üçüncü sən olacaqsan”. Yəni, insan həyatında dost, yoldaş və ətraf mühitin rolu çox böyükdür.

Bəs müəllim öyrəncilərin motivasiyasını necə artırma bilər?

İlk olaraq, müəllim onların dili öyrənmək istəyini artırmağı bacarmalıdır. Bunun hansı yollarla edilməsi isə dilin hansı bacarığının aşılmasına əsaslanaraq dəyişə bilər. İlk öncə, dil bacarıqları haqqında bilməliyik.

Bəs dil bacarıqları nədir və onları hansı yollarla aşılmalıyıq?

Dil bacarıqları dedikdə dil kompetensiyaları nəzərdə tutulur. Kompetensiya dedikdə bilik, vərdiş, dəyərlər, keyfiyyətlər və bacarıqların situasiyadan asılı olaraq təhsildə və ya digər sahələrdə tətbiq edə bilməkdir. Kompetensiyalar sadəcə təhsillə əlaqədar deyil, eləcə də, digər sahələrlə də əlaqəlidir.

Deməli, dil bacarıqları dil kompetensiyalarının bir hissəsidir. Dil bacarıqlarının 4 növü var; yazı, dinləmə, danışmaq və oxu bacarıqları.

Dil bacarıqları 2 qrupa bölünür: produktiv (productive) və reseptiv (receptive) bacarıqlar.

Produktiv bacarıqlar dedikdə məhsuldar bacarıqlar nəzərdə tutulur. Yəni, biz dili həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirik. Fikirlərimizi sözlər vasitəsilə ifadə edirik və danışmaq bacarığı yaranır.

Fikirlərimizi yazı vasitəsilə ifadə edirik və yazı bacarığı yaranır.

Reseptiv bacarıqlara isə qəbuledici bacarıqlar deyilir. Bunlara dinləmə və oxu bacarıqları daxildir.

Dilin tədrisində yüksək nəticə ala bilmək üçün bu bacarıqları öyrəncilərə motivasiyedicilə vasitələrlə aşılmağı bacarmalıyıq.

İlk öncə, dinləmə bacarığı və onun aşılmasında öyrənənləri motivasiya etməyin yollarından danışaq.

Dinləmə qəbuledici bacarıqlardan biri olub xarici dili öyrənərkən öyrənənlərə ən çətin gələn bacarıqlardan biridir. Dinləmənin iki növü var: intensiv və geniş dinləmə.

İntensiv dinləmə dərslər proqramlarına əsaslanan, dərslərdə olan mövcud dinləmə tapşırıqlarından ibarətdir. Müəllim öyrənənlərin dinləyib anlama tapşırıqlarına motivasiyasını artırmaq üçün onların yaş və dil səviyyəsinə uyğun müxtəlif iş formalarından, fəal təlim üsullarından, eləcə də, maraqlı çalışma növlərindən istifadə edə bilər.

Məsələn, ibtidai sinif şagirdlərinin mövzusu heyvanlardı. Müəllim həmin mövzuya uyğun heyvanların səsndən ibarət dinləmə materialı gətirir və uşaqlar hər səsi dinlədikcə hansı heyvana aid olduğunu ya yazır, ya da söyləyir. Bu çalışma artıq, onlarda yaşlarına uyğun dinləmə-yazma və ya dinləmə-danışma bacarıqlarını formalaşdırmağa kömək edir.

Eləcə də, bu kimi tapşırıqlarla tələbələrin öz yaş və dil səviyyələrinə uyğun dinləmə bacarığına olan motivasiyalarını artırmaqla mümkündür. Məsələn, aşağı kurs tələbələrinin dil səviyyələrinə uyğun geniş(extensive) dinləmə materialından istifadə edə bilərik. Ekstensiv dinləmə dedikdə öyrəncilərin dinləyib anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün istifadə etdikləri dərslərdəki dinləmələrdən əlavə dinləmələr nəzərdə tutulur. İngilis dilində musiqilər, online kitabların ingilis dilində oxunuşu, dialoqlar, BBC NEWS, Ted talks və s. kimi dinləmə materiallarından istifadə edə bilərik. Məsələn, dərslərdə dinləmə materialına bir və ya iki dəfə qulaq asıb dinləməyə əlaqəli çalışmaları edə bilərik. Bunu qrup və ya cütlərlə iş şəklində edərsək tələbələrə daha maraqlı olar. Qrup işi olaraq materialı dinlədikdən sonra hər qrup orda olan mövzunu təsvirini çəkə bilər. Daha sonra isə qrup işlərini müqayisə edə bilərik.

Eləcə də, hər qrup mətni dinlədikdən sonra digər qrupa 3-4 sual hazırlaya bilər. Hansı qrup daha çox suala cavab verə bilsə həmin qrup qalib olur.

Dinləmənin digər forması canlı dinləmədir. Hansı ki, sinifdə müəllimi, xarici dostlarımızı canlı dinləməyə aid edə bilərik. Canlı dinləmənin bir mənfəəti var ki, müəllim ingilis dilində danışdığı zamanı hansısa səhvə yol verərsə öyrənlər də həmin səhvləri olduğu kimi imitasiya edə bilər. Buna görə də, müəllimin nitqi düzgün, səlis və axıcı olmalıdır.

Audio-vizual materialların köməyiylə də öyrənlərdə ingilis dilində dinləmənin formalaşdırılmasına motivasiya yarada bilərik.

Digər qəbuledici bacarıqlardan biri isə oxu bacarığıdır. Oxunun da intensiv və geniş (extensive) növləri mövcuddur. Oxu mətni dərslərlərə əsaslanırsa, dərslər proqramları səviyyəsinə uyğundursa, bu intensiv oxumadır.

Geniş(ekstensiv) oxuma dərslərdən əlavə oxumaya aiddir. İngilis dilli kitablar, məqalələr, qəzet və jurnallardan istifadə edərək uşaqlarda oxumaya qarşı motivasiya yarada bilərik. Bu materialları əyləncəli çalışmaları, qrup və ya cütlərlə iş əsasında daha effektiv edə bilərik. Lakin, həmin çalışmaları öyrənlərin dil, yaş səviyyələrinə uyğun olmalıdır. Bu çalışmaları aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- ❖ Doğru və ya yanlış (true or false).
- ❖ Abzasları düzgün sıralayın (put the paragraphs into the correct order).
- ❖ Buraxılmış cümlələr(missing sentences).
- ❖ Məndəki idiomları tapın (find the idioms in the text).
- ❖ Abzaslarla başlıqları uyğunlaşdırın (match the headings with the paragraphs).

Tələbələr mətni oxuduqdan sonra mətnlə əlaqəli sualları cavablandırmalıdır. Məsələn,

Mətni oxuduqdan sonra uyğunsuz şəkildə verilmiş abzaslar uyğunlaşdırılır. Bunu qruplar şəklində edə bilərik. Hansı qrup tapşırığı daha tez və düzgün şəkildə yerinə yetirsə

həmin qrup qalib gəlir. Bu üsul həm tələbələrin motivasiyasını qaldırır, həm onlarda qrupda işləmək bacarığını inkişaf etdirir, həm də əməkdaşlıq səriştəsini yüksəldir.

J. Sherman (2003) dil dərslərində autentik (orijinal) video materiallarının müasir, məhsuldar yollarla istifadə edilməsi dərstdə öyrənənlərin motivasiyasına yüksək təsir edir. Bu videolardan dil dərslərində tez-tez istifadə edilməsi məsləhət görülür[8].

Məhsuldar (productive) bacarıqlardan öyrənənlər üçün ən çətin hesab olunanı danışıq bacarığıdır. Bir çox öyrənənlər ingilis dilinin qrammatikasını, sözləri gözəl bilir, düzgün yazıb, düzgün oxuyurlar, lakin, danışa bilmirlər. Bəziləri utandıqlarına görə danışa bilmədiklərini deyirlər, bəziləri danışarkən səhv etməkdən qorxduqlarını və s. onları ingilis dilində danışmağa həvəsləndirmək üçün bir sıra yollardan istifadə etməliyik.

Müəllim olaraq bizim əsas məqsədimiz dili ənənəvi üsullardan uzaqlaşaraq kommunikatıvyönlü tapşırıqlarla şagird və tələbələrə aşılamaqdır.

Ənənəvi məktəb (traditional school) dedikdə qrammatik-tərcümə metodundan istifadə edərək tədris olunan dərslər nəzərdə tutulur. Hansı ki, burada texnoloji vasitələr, video, audio-visual vasitələr, dinləmələrdən istifadə olunmur və dərslər müəllimyönlü olur. Müəllim qrammatik qaydani ana dilində izah edir, lövhəyə ingilis dilində nümunələr yazır və uşaqlardan tələb edir ki, həmin cümlələri tərcümə etsinlər. Bu üsulla öyrənənlərin sinifdə yeganə rolu oxuyub, tərcümə edib yazmaqdır. Bu isə onların danışıq və dinləmə bacarıqlarını tamamilə passivləşdirir. Buna görə də, kurikulumda artıq kommunikasiyaya əsaslanan, interaktiv ünsiyyətin əsas rol oynadığı və öyrənənləri motivasiya edən fəal təlim üsullarından istifadə olunur. Burada məzmun, əsasən, dil və ya kommunikasiya əsasında öyrənilir.

Şifahi nitqi formalaşdırmağa həvəs yaratmağın əsas yollarından biri şagird və tələbələr öyrəndiklərini və bildiklərini praktik şəkildə istifadə etmələridir. Onları danışmağa və səhv etməkdən qorxmamağa cəsarətləndirmək lazımdır.

Şifahi nitq şifahi başa düşməylə əlaqəlidir. Orijinal videolara baxmaq, xəbərlərə baxmaq, autentik kinolara baxmaq və onları başa düşmək danışıq üçün önəmlidir.

Xarici dostlarla söhbət qurmaq da öyrənənlərin danışığa olan motivasiyasını yüksəldir. Ortaq dili ingilis dili (francalingua) olanda hər iki tərəf hansısa söz və ya ifadəni söyləmək istəyib ingilis dilində ekvivalentini bilməyəndə araşdırırlar. İnsan özü hansısa sözü lüğətdə axtarıb taparkən həmin söz daha yaxşı və uzunmüddətli yadda qalır.

Sinifdə danışıq motivasiyasını artıran digər vasitələrdən biri rollu oyunlardır (role-play). Burada ssenari müəllim tərəfindən də, öyrəncilər tərəfindən də yazıla bilər. Bunlarla yanaşı, hazır hekayələrdən də istifadə oluna bilər. Müəllim hər şagirdə öz dil səviyyəsinə uyğun rol verir və onlar da öz rollarını əzbərliyin oynayır. Bu da ingilis dilində danışmağa uşaqlarda həvəs yaradır.

Digər məhsuldar bacarıqlardan biri yazıdır. Yazı digər bacarıqlardan bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, yazı qalıcıdır, zaman və insan asılılığı yoxdur, dilin yüksək prestijli formasıdır.

Yüksək prestijli forma dedikdə, yəni, yazı təhsil müəssisələrində tədris edilir. Uşaqlar yazıyla ilk dəfə məktəblərdə tanış olur. Digər bacarıqlar isə uşaq böyüdükcə ətraf mühitin təsiri ilə yaranır. Uşaq böyüdükcə ətrafda hansı dildə danışılırsa, o dildə də dinləməyi, danışmağı öyrənir.

Biz şagirdlərə həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yazı növlərini öyrətməliyik. Onlar ingilis dilində özləri haqqında tərcümeyi-hal, cv, ərizə, e-mail kimi formaları yazmağı bacarmalıdırlar. Məsələn, ingilis dilində e-mail necə yazılmalıdır?

1. Begin with a greeting; "To whom it may concern" and "Dear Sir/Madam".
2. Thank the recipient; "Thanks for getting back to me".
3. State your purpose: "I am writing to ask about ..."

4. Add your closing remarks; “Thank you for your consideration” or “I look forward to hearing from you”.

5. End with a closing; “Best regards”, “Sincerely”, “Thank you”, “Best wishes” and “Cheers”[11].

Rəsmi yazını inkişaf etdirmək üçün məktəb vaxtlarından imla (dictation), imlanın başqa bir növü (dictogloss) və s. üsullardan istifadə etməliyik. Məsələn, müəllim sözləri oxuyur, şagirdlər isə onları eşidib yazırlar. Həmin sözlər ana dilində də nəql edilə bilər. Şagirdlər isə ingilis dilində ekvivalentin yazmalıdırlar.

Və ya müəllim mətni bir-iki dəfə oxuyur, öyrəncilər isə diqqətlə qulaq asırlar. Onlar əsas ifadələri qeyd edə bilərlər. Daha sonra isə oxunulan mətni şagirdlər öz sözləri ilə yazırlar. Bununla da, şagirdlər dərindən əvvəl həmin sözlərin yazılışını dəqiq öyrənir və düzgün yazma bacarığını inkişaf etdirir.

Qeyri-rəsmi yazılarda-mesajlarda istifadə olunan sözlərin qısaltmalarını da onlara öyrədirək dilə olan maraqlarını artırma bilərik. Məsələn: **thank you** əvəzinə **thx, you too** əvəzinə **u2, forever** əvəzinə **4ever, throwback Thursday** əvəzinə **tbt, by the way** əvəzinə **BTW, because** əvəzinə **B/C** və s.

Bütün bunlarla yanaşı, P.Ur öyrənənlərin motivasiyasına 3 yolla təsir etməyi təklif edir [10;11]:

1. Mümkün olan hər bir məqamda öyrənənlərə ingilis dilini bilməyin nə qədər vacibliyini göstərməliyik. Məsələn, ikinci Qarabağ müharibəsi dövründə yalnız cəbhədə deyil, sosial şəbəkədə də online müharibədə hər birimiz iştirak edirdik. Artıq, həmin dövrdə beynəlxalq xarici dil bilməyin nə qədər önəmli olduğunu hər kəs şahidi oldu və bu hadisə bir çox insanların ingilis dilini daha yaxşı bilmək üçün hazırlaşmaqlarına səbəb oldu. Hətta, uşaqlara oyunlarda belə söz və ifadələrin ingilis dilində olduğunu göstərərək onları həvəsləndirə bilərik.

2. Onları uğurlu gələcəyi üçün bir-neçə dil bilməsinin önəmini vurğulamalıyıq. Fərqli dillər bilmək onların təhsil, iş imkanları çoxalır və dünyagörüşü inkişaf edir.

3. Dili maraqlı və oyun tipli çalışmalarla tədris edərək onlarda dilə qarşı həvəs yarada bilərik.

Bütün bu yollardan istifadə, müəllimin, ətraf mühitin, öyrənənin dil üzərində zamanla əldə etdiyi uğurlar, rəngarəng, maraqlı çalışmalar, iş sahəsindəki, eləcə də, dünyanın tələbləri və s. bizlərdə yeni dil, xüsusilə də, əsas beynəlxalq dillərin öyrənilməsinə və öyrədilməsinə motivasiya, bəzən isə zərurət yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nüfuz mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.277s.
2. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları (ingilis dili üzrə dərindənənənər tədbirlər əsasında) “BSU-Nəşriyyatı” Bakı 2002, 139səh.
3. Kərimov F. & Səfiyev Ə. Methods of Teaching English in Azerbaijan, Bakı, 2008.
4. Аракин В. D. цпрактический курс английского языка. Book on Demand LTD. 2013.
5. Jeremy Harmer. The Practice of English Language Teaching. Pearson Longman. 2015.
6. Richards, J.C. & Rogers, T.S. Approaches and methods in language teaching: A description and analysis. Cambridge, UK: Cambridge University press. 1986.
7. Rogova G.V. Methods of teaching English. L., 1975.
8. Sherman J. (2003). Using authentic video in the language classroom. Ernst Klett Sprachen.
9. Thornbury Scott, 2002. How to teach vocabulary, Longman.184p.
10. Ur Penny, 2012, A Course in English Language Teaching, Cambridge University Press

11. <https://englishlive.ef.com/blog/career-english/write-perfect-professional-email-english-5-steps/>

THE WAYS OF USING TOOLS THAT INCREASE LEARNERS' MOTIVATION TOOLS IN ENGLISH TEACHING

Aliyeva Leyla Tapdıq

Summary

In accordance with the requirements of the developed world, we should teach our children the main international languages from the primary school. Because, over time, it is necessary to know several foreign languages in order to get a certain position, education, and job opportunities in life. However, many learners need to be properly motivated to learn English. Motivation must come from within, or it arises from the teacher in the classroom, and from the environment, parents, friends, companions, based on needs. Technical means, audio, audio-visual, as well as visual materials, social networks, authentic materials, the teacher, the environment, the success achieved by the learner over time, colorful, interesting studies, the demands of the work field, as well as the world, etc. For us, a new language, in particular, creates a motivation, and sometimes a necessity, to study and teach the main international languages.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРЕДСТВ, ПОВЫШАЮЩИХ МОТИВАЦИЮ УЧАЩИХСЯ СРЕДСТВА ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Алиева Лейла Тандык

Резюме

В соответствии с требованиями развитого мира мы должны обучать наших детей основным международным языкам уже с начальной школы. Потому что со временем необходимо знать несколько иностранных языков, чтобы получить определенную должность, образование и возможности трудоустройства в жизни. Однако многие учащиеся должны иметь соответствующую мотивацию для изучения английского языка. Мотивация должна исходить изнутри, либо она возникает от учителя в классе, а также от окружения, родителей, друзей, товарищей, исходя из потребностей. Технические средства, аудио, аудиовизуальные, а также визуальные материалы, социальные сети, аутентичные материалы, учитель, окружающая среда, успехи, достигнутые учащимся с течением времени, красочные, интересные занятия, требования рабочей области, а также как мир и т. д. Для нас, в частности, новый язык создает мотивацию, а иногда и необходимость изучать и преподавать основные международные языки.

Rəyçi: ped.f.d.dosent Şirəliyeva Günay Xəzail qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti Təhsil-1 fakültəsi nəzdində Xarici Dillərin tədrisi metodikası kafedrasının 28.11.23-cü il tarixli kafedra iclasının 04 sayılı protokolu.

UOT (UDK) 3.37

**İNKLÜZİYANIN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK CƏHƏTDƏN
MAHİYYƏTİNİN DƏRKİ**

dosent Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Ələsgər Aysel Musa qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ziyafet@bk.ru; aysel.alasgar90@gmail.com

Xülasə: Müasir dövrdə inklüziv təhsilin nəzəri və təcrübi aspektləri intensiv inkişaf edən sahələrdəndir. Müasir inklüziv təhsildə aksioloji aspektlərin aparıcı olduğu özünü getdikcə daha qabarıq formatda göstərməkdədir. Yeni problemlərin və ziddiyyətlərin yaranmasının qarşısının alınması, mənəvi və əxlaqi dilemmaların həlli, əlil insanlarla cəmiyyət arasında münasibətləri uyğunlaşdırmağa imkan verir, qarşılıqlı əlaqələrin uğurlu qurulmasını və yeni müstəvidə bu münasibətlərin inkişaf etməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: təhsil ehtiyacları, sosial model, mahiyyət, psixoloji inteqrasiya, tədqiqat.

Ключевые слова: образовательные потребности, социальная модель, сущность, психологическая интеграция, исследование.

Key words: educational needs, social model, essence, psychological integration, research.

Mənəvi və əxlaqi dilemmaların həlli yolu ilə yeni problemlərin və maneələrin yaranmasının qarşısının alınması insanları yaşamağa, dərk etməyə, onların arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsini təmin edir. Cəmiyyətdə insanlar arasında yaranan münasibətlərin tarazlaşması, sosial effektivliyin harmoniyasının əldə olunması, fərdlərin özünü təsdiq və uğura imza atmaları ümumən cəmiyyətin özünün təkmilləşməsi faktı kimi dərk olunmalıdır. Cəmiyyətin inkişafı insanların qarşılıqlı yardımı, azadlıqlara və ləyaqətə hörmət, uğura dəstəkdən başlayır.

Ölkəmizdə sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin təhsili həmyaşdaları ilə birgə, siniflərdə, qruplarda və ya xüsusi təhsil müəssisələrində təşkil olunur. Bu sahədə dövlət bütün formatda dəstək olmaqla, xüsusi biliklərə malik pedaqoji kadrların hazırlanmasını təmin etməyi öhdəsinə götürmüşdür, sağlamlıq imkanları məhdud insanların tədris və tərbiyəsində peşəkar yanaşmalar və metodlar müasir şəraitə müvafiq ildən ilə zənginləşdirilməkdədir.

Beləliklə, müasir mərhələdə əlilliyi olan uşaqların inklüziv təhsilinin həyata keçirilməsində pedaqoji kadrların peşəkar hazırlığı, lazımı şəraitin yaradılması günümüzün tələbi kimi çıxış edir.

Bununla belə, müasir dünyada inklüzivliyə əlil insanlarla bağlı stereotiplər hələ də mövcuddur. Məlumdur ki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlar adı insanlardan fərqlidir və bir sıra mədədiyyətləri vardır. Cəmiyyət isə öz növbəsində bu kimi insanların təhsilsiz almasına birmənalı yanaşmır. Bu kimi neqativ münasibətlər inklüzivanın həyata keçirilməsində böyük maneələr yaradır, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların özünəqapanmalarına gətirib çıxarır və onlar özlərini cəmiyyətimizdən təcrid edilmiş kimi hesab edirlər.

İnsanlar arasında düzgün münasibətlərin təminatı kimi inklüzivanın müalicəvi və inkişaf etdirici potensialı çox böyükdür: birlikdə olmaq, birlikdə yaşamaq mədəniyyəti sağlam cəmiyyətin əsasını təşkil etməlidir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların psixologiyasında problemlərindən biri, əlilliyə dair stereotiplərin sindirilməsidir və əlilliyi olan insanların yeni sosial imicinin yaradılması olmalıdır.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların olan insanların cəmiyyətə və təhsilə inteqrasiyası bütün dünyada və xalqlar üçün vacib, aktualdır. Azərbaycanda bu məsələ dövlət səviyyəsində prioritetlər sırasındadır, bu sahədə dövlət proqramları, layihələr uğurla tətbiq edilməkdədir. İldən ilə ölkəmizdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün daha da geniş imkanlar açılır. Bəzi MDB ölkələrində bu proses və onun nəticələri inkişaf perspektivindən adekvat səviyyədə deyil [3, 72]. Bunların bir sıra səbəbləri var ki, tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılır və optimal seçimlər təklif edilir:

➤ xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların, xüsusən də uşaqların cəmiyyətə sosial, psixoloji və pedaqoji inteqrasiyası probleminin aktuallığının tam şəkildə dərk edilməməsi, onların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməməsi prosesinin çox zəif getməsi;

➤ xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların sayının artması ilə cəmiyyətin onların şəxsi və sosial ehtiyaclarını dərk etmə səviyyəsinin aşağı olması ;

➤ xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların inkişafı üçün şəraitin olmaması, uğurlu sosiallaşma, təhsil ehtiyaclarının ciddiyyə alınmaması;

➤ xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların təhsil ehtiyaclarının ödənilməsində kütləvi məktəblərin, müəllimlərin və psixoloqların, sosial işçilərin və təhsil prosesində iştirak edən digər mütəxəssislərin, təhsil mühitinin kifayət qədər səviyyəsinin olmaması;

➤ xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların ümumi və konkret dəstəyə ehtiyacı ilə sosial və pedaqoji məhdudiyətlə üzləşmələri, təşkil olunmuş işlərdə lazımı strategiyanın olmaması bir çox problemlərin əsasında durur;

➤ xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların dəstəyə ehtiyacları içərisində bir çox mütəxəssislərin səriştəsinə ehtiyac duyulur. Bu işdə intizamlı şəkildə təşkil edilmiş psixopedaqoji və sosial dəstəyin olması mütləqdir. Bütün bu işlərin təşkilində mütəxəssis səriştəsinin olmaması, həyata keçiriləcək işlərin ləng getməsinə səbəb olur.

Lakin inklüziv təhsildə tədqiqatçılar və praktikalər mediatexnologiyalarının və biotexnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar yeni tendensiyaları təqdim etməkdədirlər. Bu fəaliyyət növü üçün müxtəlif səviyyələr və fərqli mərhələlər üçün mütəxəssis hazırlığı ön plana çəkilməkdədir.

Problemin qoyuluşuna gəldikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, Inklüziv təhsili xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların adı məktəbəqədər və ümumtəhsil müəssisələrində normal uşaqlarla birgə təhsil ehtiyaclarının qarşılınması nəticəyönümlü bir proses olmalıdır. Elmdə “inklüziv təhsil” konsepsiyasının məzmunu ilə bağlı mübahisələr hələ də davam edir. Bu təhsil prosesinin təşkilində daha optimal seçimlərin tətbiqi vacib məqamlardan biridir [3, 218].

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlar cəmiyyətin ən həssas təbəqəsi olmaqla, sosial müdafiyyə ehtiyacı olanlardır. Cəmiyyətin birhissəsi olmaqla, bu uşaqların təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi ən önəmli məqamlardan biridir. Statistik məlumatlara istinad etsək, görürük ki, təqribən yer üzünün əhalisinin 16% -ni xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlar təşkil edir. Bizim Respublikamızın əhalisinin payına bu statistikada əhalinin 6 % cəmiyyətimizin üzvləri təşkil edir. İllərdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların ehtiyacları tibbi yanaşma modeli çərçivəsində baxılmışdır. Bu insanların cəmiyyətimiz və insanlar arasında hüquqları deməkəlar ki, ciddi şəkildə mədudlaşdırılmışdır. Onlar illərlə cəmiyyətə yararsız bir təbəqə olaraq təqdim edilirdi. Bu insanların təhsil ehtiyacları ümumtəhsil məktəblərində deyil, xüsusi məktəblərdə, yaxud ev təhsili çərçivəsində qarşılınmaqda idi [1].

Fiziki məhdudiyəti olan insanlar haqqında cəmiyyətdə yanlış fikirlər formalaşmışdır. Belə ki, onların əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaqlarına dair müxtəlif stereotiplər hələ də mövcuddur: onlar hər hansı fiziki və yaxud əqli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər, yalnız ev şəraitində hər hansı bir fəaliyyət növü ilə məşğul olmalıdırlar. Lakin son dövrün yanaşmaları

Azərbaycan reallığında bütün stereotipləri sindirməyə davamlıdır. Öncədən xalqımıza xas olan humanizmdən irəli gələn tədbirlərin şahidi olduq ki, bu fərqli insanların bu mərhəmətli yolda xeyriyyəçiliyi oldu. Bu yanaşma inklüziyanın mənəvi modelinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Məlumdur ki, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlar yaşadığımız cəmiyyətin tam hüquqlu üzvləridir. Onların cəmiyyətə tam inteqrasiya olunmasında hər birimizin dəstək olmağımız vətəndaş borcumuzdan irəli gəlir. Müasir dövrdə ən aktual məsələlərdən biri inteqrasiyanın sosial yanaşma modelinin yaranması və qanunvericilikdə əksini tapması olmuşdur.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inklüziv təhsilə cəlb edilməsi üçün XXI əsrin əvvəllərində bir sıra variativ təkliflər irəli sürülmüşdür. Inklüziv formatda təhsil prosesinin təşkili və buraya uşaqların cəlb edilməsi 2005-2009-cu illəri əhatə edən inkişaf proqramı daxilində pilot layihələrin həyata keçirilməsi başlanmışdır. Layihə çərçivəsində on beş orta ümumtəhsil məktəbə, on üç məktəbəqədər müəssisəyə 300 nəfərə qədər uşaq cəlb edilmişdir.

2015-2016-cı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların “İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə inklüziv təhsilin tətbiqi” layihəsi çərçivəsində pilot məktəblərdə norma luşaqlarla təhsil almaları təmin edilmişdir. Pilot məktəblər Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən konkretləşdirilmişdir. Bakı şəhərinin fərqli rayonlarında yerləşən 138, 202, 220, 252 sayılı məktəblər inklüziyanın həyata keçirilməsinə cəlb edilmişlər.

Inklüziv təhsil hər bir insanın təhsil hüququnu həyata keçirmək üçün beynəlxalq səviyyədə tanınmış bir vasitədir. Inklüziv təhsil fiziki, əqli, mədəni-etnik, linqvistik və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün uşaqların ümumi təhsil sistemində daxil edildiyi və əlilliyi olmayan həmyaşıdları ilə birlikdə eyni məktəbdə oxuduğu təlim prosesinin təşkili deməkdir.

Təhsildə inklüziv yanaşmaların inkişafı, ilk növbədə, ən mühüm beynəlxalq hüquqi aktlara - bəyannamə və konvensiyalara, müasir modernləşən Azərbaycanın qanunvericilik normalarına əsaslanır.

Hazırda inklüziv təhsilin regional modellərinin fəal şəkildə formalaşması başlayır. Inklüziv təhsilin inkişafı üzrə layihələrin nəticələri qeyd etməyə imkan verir ki, müasir məktəbdə inklüziv təhsilin həyata keçirilməsində ən mühüm həlqə ibtidai məktəbdir, çünki inklüziv təhsilin dəyərləri, bu uşaqlara fərdi yanaşmalardan asılıdır: təhsilin ilkin mərhələsində həmyaşıdlarının əlilliyi olan uşaqlara qarşı yanaşma tərzləri formalaşır.

Bu inklüziv model layihəsi təhsilin məktəbəqədər və ibtidai pilləsində qurularkən nəzərə almaq lazımdır ki, ibtidai məktəb səviyyəsinə uyğun çərçivədə olsun. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün qurulmuş pedaqoji layihənin nəticəyönlü olması mövcud pedaqoji şərtlərin yenilənməsi, bu prosesdə inkişafı təmin edən mühitin yaradılması vacib məqamlardan biridir. Bu elə bir şərtlərlə təşkil edilmiş mühitdir ki, burada bütün uşaqların təhsil ehtiyaclarının ödənilməsinə imkanlar açılsın.

Inklüziv modelin təhsilin ilk pillələrində təşkili müvafiq şəraitin yaranması, inkişaf və adaptasiyanın təmin edilməsi olaraq xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həmyaşıdları ilə birgə təhsil almaları imkanlarının qarşılmasının başlıca məqsəd olmuşdur:

Inklüziv siniflərdə təhsil proqramlarının mənimsənilməsində şagirdlərin təhsil ehtiyaclarının qarşılınması:

- inkişafı təmin edən təhsil mühitinin yaradılması;
- emosional komfort şəraitinin yaradılması, hər bir təhsil prosesinin iştirakçısının əməkdaşlıq, qarşılıqlı hörmət ruhunda formalaşdırılması;
- uşaqlarda təlim motivasiyasının sosial yönümlü və pozitiv şərtlərlə formalaşdırılması;

- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlim materiallarının məzmununu adaptiv xarakterli işlənməsi;

- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün didaktik materialların təlim prosesinə uyğunlaşdırılması.

2. Həmyaşdrları ilə eyni şəraitə adaptasiyası məqsədilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara şəraitin yaradılması:

- interaktiv formada təlim-tərbiyə prosesinin təşkili;

- hər bir uşağın yaradıcı potensialının aşkara çıxması məqsədilə, onun tələbatlarının reallaşdırılması üçün sinifdən xaric işlərin təşkili;

- təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində xüsusi məöqamların nəzərə alınması.

3. Əlavə resurslar və dəstəkdən istifadə olunması:

- Inklüziv siniflərdə layihələndirmə və təşkilti işlərin aparılmasında psixoloqların və pedaqoqların cəlb edilməsi;

- valideynlərdə məsuliyyət hissənin aşılınması və yüksək səviyyədə əməkdaşlığa cəlb edilməsi.

4. Müəllim və tərbiyəçilərin peşəkarlıq səriştələrinin artırılması.

Pedaqoji layihələndirmə nəticəsində yeni pedaqoji şərtlərin yaradılması xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil tələbatlarının məktəbəqədər və ümumi təhsil sistemində nəticəyönlü olmasının təmin edilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Inklüziv təhsil (Məlumat kitabçası) Bakı, 2018

2. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı şəhəri, 31 may 2018-ci il № 1153-VQ

3. Степанова О. А. Методика игры с коррекционно-развивающими технологиями [Текст] : учеб. пособие для студентов Академия , 2003 . - 272 с.

ОСОЗНАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ И ПРАКТИЧЕСКОЙ СУЩНОСТИ ИНКЛЮЗИИ

Байрамова Зияфат Вилятовна, Алескер Айсел Муса кызы

Резюме

В настоящее время теоретические и практические аспекты инклюзивного образования являются интенсивно развивающимися направлениями. В современном инклюзивном образовании ведущие аксиологические аспекты проявляют себя во все более заметном формате. Предотвращение возникновения новых проблем и противоречий, решение духовно-нравственных дилемм позволяет гармонизировать отношения между инвалидами и обществом, дает возможность успешного установления взаимоотношений и развития этих отношений на новом уровне.

**AWARENESS OF THE THEORETICAL AND PRACTICAL
ESSENCE OF INCLUSION**

Bayramova Ziyafat Viayat, Alesker Aysel Musa

Summary

Currently, theoretical and practical aspects of inclusive education are intensively developing directions. In modern inclusive education the leading axiological aspects manifest themselves in an increasingly prominent format. Preventing the emergence of new problems and contradictions, solving spiritual and moral dilemmas allows harmonizing the relations between disabled people and society, gives the opportunity to successfully establish relationships and develop these relations at a new level.

Rəyçi: dosent Allahverdi Quliyev

Təhsilin pedaqogikası və metodikasınkafedrasının

Daxil olma tarixi

UOT: 37.

PLÜRƏLİST YANAŞMA: TƏLƏBƏLƏRDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRƏRASI ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Salmanova Jalə Oktay qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
Orcid id: 0000-0002-4846-1514
salmanovajala@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə plüralist yanaşmada tələbələrdə mədəniyyətlərərası ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması məsələlərindən bəhs edilir.*

Hər bir dil o dildə danışan mədəniyyətlərin daşıyıcısıdır və bir dilin təbliği onun mədəniyyəti sayəsində həyata keçirilir. Dil və mədəniyyətin bu yaxın əlaqəsi isə xarici dillərin tədrisində çoxdilli və çoxmədəniyyətli mühitdə ünsiyyətin zəruriliyini ortaya çıxarır. Xarici dilin tədrisində öyrənilən dilin yemək mədəniyyətini və əyləncəsini, jestlərini, geyim kimi digər sosial davranışlarını da öyrətmək vacibdir. Buna görə də hər bir fərqli dil fərqli bir mədəniyyət deməkdir.

Məqalədə eyni zamanda mədəniyyətlərərası ünsiyyətin tədrisində xüsusi rolunu olan dillər üzrə ümumavropa çərçivə sənədindən də (CEFR) bəhs edilir. Xarici dillərin tədrisi zamanı CEFR sənədi mədəni bilik və bacarıqların formalaşdırılması və mənimsənməsində xüsusi rol oynayır.

Bundan əlavə, məqalədə istər yerli, istərsə də xarici dilçilərin və metodistlərin mövzu ilə bağlı elmi araşdırmaları təhlil edilir və ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: ünsiyyət prosesi, qeyri-verbal ünsiyyət, hədəf dili, mədəniyyətlərərası ünsiyyət

Ключевые слова: процесс общения, невербальное общение, целевой язык, межкультурное общение

Key words: communication process, nonverbal communication, target language, intercultural communication

Kandalieyə görə müasir cəmiyyətlər inkişaf edən kommunikasiya texnologiyaları sayəsində dilin mədəni müxtəlifliyini yaşayır. Bu vəziyyət müxtəlif cəmiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinə səbəb olur. Bu qarşılıqlı əlaqə mədəniyyətin ən əsas ötürücü vasitəsi olan dil vasitəsilə təmin edilir. Dil və mədəniyyətin bu yaxın əlaqəsi isə xarici dillərin tədrisində çoxdilli və çoxmədəniyyətli mühitdə ünsiyyətin zəruriliyini ortaya çıxarır [2].

Çağdaş dövərdə, xarici dil bilmək zərurətə çevrilib. Dil öyrənməkdə əsas məqsəd bu dildə danışan insanlarla ünsiyyət qura bilməkdir. Çünki, dil təkə qrammatik qaydalardan ibarət deyil, hər bir cəmiyyətin yaratdığı müxtəlif komponentləri də özündə ehtiva edir. İqtisadiyyat, siyasət, tarix, adət-ənənələr, yumor və s. kimi bir çox fərqli ölçüləri ehtiva edən mədəniyyət müxtəlif ixtisarlar, deyimlər, atalar sözləri kimi istifadələri, həmçinin jest və mimika kimi şifahi olmayan ünsiyyət komponentlərinin dəyərlərini təşkil edir. Bu kontekstdə xarici dilin tədrisində hədəf dilin mədəniyyətinin müxtəlif ölçülərdə tələbələrə çatdırılması vacibdir.

Mədəniyyət sözünə müxtəlif elm sahələrində bir çox təriflər verilmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *mədəniyyət* insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusudur [9, s.317]. İnsanın yaratdığı və nəsildən-nəsilə ötürdüyü maddi və mənəvi dəyərlərdir. Fransız dilinin (Larousse) izahlı lüğətində *mədəniyyət* sözünün mənası qrup daxilindəki fərdləri başqa qrupa mənsub olan fərddən fərqləndirən davranış xüsusiyyətlərinin bütövü kimi verilir [7]. Bu xüsusiyyətlərə jestlər, dil istifadəsi və

geyim tərzii kimi bir çox xüsusiyyətlər daxildir. Buraya eyni zamanda dil daşıyıcılarını bir-birindən fərqləndirən komponentlər, məsələn, görmək, hiss etmək, qavramaq, düşünmək, ifadə etmək, reaksiya vermək, həyat tərzii, inanclar, biliklər, adət-ənənələr, qurumlar, normalar, dəyərlər, hobbiləri də daxil etmək olar. Pretceyə görə mədəniyyət dinamik bir fenomendir. Hər bir cəmiyyətdə fərdlər tədricən mənalı elementlər əsasında informasiya istehsal edirlər. Bu kontekstdə mədəniyyət də dil kimi özünü həyata keçirmə, seçim və özünü ifadə etmə formasıdır [9].

Digər tərəfdən, dil tədrisində 80-ci illərə qədər sivilizasiya anlayışı əvəzinə mədəniyyət anlayışından istifadə edilmişdir [11]. Bu konsepsiya ədəbiyyat, tarix, təsviri sənət kimi sahələri, eləcə də elmi və texnoloji inkişafı, dini təcrübələri və ictimai hadisələri əhatə edir. Belə ki, 80-ci illərdən etibarən dil tədrisində kommunikativ yanaşmanın meydana çıxması ilə mədəniyyət anlayışı genişlənmiş və dilçilik, qeyri-linqvistik ünsiyyət, antropologiya və sosiologiya kimi fənləri əhatə etmişdir. Bu kontekstdə həyat tərzii, sosial rituallar, vərdişlər, şifahi və ya qeyri-verbal qarşılıqlı əlaqədə olan müvafiq biliklər və s. onların hamısı mədəniyyətin tərkib hissələrinə çevrilmişdir. Əslində xarici dil öyrənməyin əsas məqsədi bu dildə danışan fərdlərlə mədəni ünsiyyət qurmaqdır. Xarici dilə yiyələnmək və o dildə sərbəst özünü ifadə etmək anlayışı isə birmənalı olaraq cəmiyyətlə bağlıdır. Məsələn, xarici dildə qadın və kişi üçün işlədilən sözlər həmin cəmiyyətdə qadın və kişilərin sosial vəziyyətini ortaya qoyur. Deməli, dil yaşadığı cəmiyyətin düşüncə tərzini əks etdirən ötürücüdür [3].

Xarici dil özü ilə bərabər yad bir mədəniyyəti gətirir. Dilöyrənləri öyrəndikləri dili daha yaxşı mənimsəyib başqa düşmələri üçün ilk öncə hədəf dilin mədəni xüsusiyyətlərini öyrənmələri çox vacibdir. Xarici dilin tədrisində mədəniyyətin görünən tərəfi hədəf dilin ölkəsinin memarlığı, ədəbiyyatı, mətbəxi hüquq sistemi, cəmiyyət və davranış nümunələridir. Bu səbəbdən də xarici dil tədrisində öyrənilən dilin yemək mədəniyyətini, əyləncəni, geyinmə kimi digər sosial davranışlarını öyrətmək zəruridir. Nəhayət, fərqli bir dil fərqli bir mədəniyyət deməkdir, yəni xarici dil öyrənmək eyni zamanda başqa bir mədəniyyəti də anlamaq, tanımaq və öyrənmək deməkdir.

Xarici dilin tədrisində yalnız həmin dilin qaydalarının mənimsənilməsi kifayət deyil, həm də tədris olunan dilin sosial, mədəni, siyasi və iqtisadi strukturunun öyrənilməsi zəruridir və beləliklə, tələbələr öyrəndikləri dilin mədəniyyətindən xəbərdar olurlar. Bu nöqtəyə nəzərdən xarici dildə düzgün danışmaq və başa düşmək üçün ünsiyyət iştirakçılarının bədən dili adlanan jest və mimika kimi qeyri-verbal davranışlarını, yaşadıkları cəmiyyətdə xarici dildə danışanların mədəniyyət və davranış nümunələrini mənimsəmələri labüd hesab olunur. Xarici dildə təsirli və sağlam ünsiyyət insanların sözləri ilə yanaşı hərəkətlərini də anlamaqdan ibarətdir. Bu səbəbdən də xarici dil tədrisində hədəf mədəniyyətin qarşılıqlı ünsiyyət zamanı ötürülməsi vacibdir [6].

Bu məqamda xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası ünsiyyət kontekstini əsas prinsip kimi müəyyən edən Avropa Şurası 2001-ci ildə dərc etdiyi bəyannamədə tədris olunan xarici dillə bağlı sosial və mədəni məlumatların da verilməli olduğunu vurğulamışdır. Mədəni bacarıqların mənimsənilməsi dillər üzrə Ümumavropa çərçivə sənədində (CEFR) dil tədrisinin əsas məqsədlərindən biri kimi daxil edilmişdir. Bu məqsəd fərdin cəmiyyətin sosial aktyoru olması, öz davranışı ilə ətraf mühitlə ünsiyyətdə və qarşılıqlı əlaqədə olması əsasında qurulur. Belə ki, dillər üzrə ümumavropa çərçivə sənədi (CEFR) dünyanın müxtəlif ölkələrində xarici dillərinin tədrisi, dərslərlərin, dil proqramlarının tərtib edilməsində, bilik və bacarıqların ölçülməsi məqsədilə alətlərin hazırlanmasında istifadə olunur. CEFR sənədinə əsasən dilöyrənlərin xarici dil üzrə bilik və bacarıqları A1-C2 arası altı səviyyədə müəyyənləşdirilir. Bu səviyyələr:

- A1 və A2 (başlangıç səviyyə);

- B1 və B2 (orta səviyyə);
- C1 və C2 (yuxarı səviyyə).

Çərçivə sənədi məqsədlərin, məzmunun və metodların dəqiq müəyyən edilməsi üçün proqramların və təlim vasitələrinin işlənməsini asanlaşdırır və bununla da müasir dillər arasında beynəlxalq əməkdaşlığı dəstəkləyir [4].

Aropa Şurası tərəfindən tərtib edilən dillər üzrə Ümumavropa çərçivə sənədində (CEFR) “yemək, geyim, əyləncə, bayramlar ” və gündəlik həyatla əlaqələndirilən mövzular daxil olmaqla sosial-mədəni fəaliyyətlərin adları cədvəl 1-də göstərilmişdir [4, s. 82-83]:

Cədvəl 1. Dillər üzrə Ümumavropa çərçivə sənədində (CEFR) göstərilən sosial-mədəni fəaliyyətlər			
Gündəlik həyat	Məişət şəraiti	Şəxsiyyətlər arası münasibətlər	Dəyərlər, inanclar və davranışlar
- ərzaq və içkilər; - yemək saatları, masada davranış qaydaları; - dövlət bayramları və xüsusi günlər; - iş saatları və iş vərdisləri; - asudə vaxt fəaliyyətləri (hobbi, kitab oxumaq vərdisləri, idman və onun növləri, media və s.).	- həyat standartları - ev şəraiti - vərdis halını almış davranışlar.	- sosial siniflər və onlar arasında; qarşılıqlı əlaqələr; - qadın-kəşi münasibətləri; - ailə strukturları (nüvə ailələri, tək valideynli ailələr, qarışıq ailələr, çoxnəsilli ailələr və s.) və münasibətlər; - nəsillərarası münasibətlər; - iş münasibətləri; - polis, rəsmi orqanlarla münasibətlər və s; - irqlər və icmalar arasında münasibətlər; - siyasi və dini qruplar arasında münasibətlər.	- sosial sinif və qruplar, onlar arasında əlaqələr; - iş yerləri; - gəlir; - ənənələr; - incəsənət; - tarix; - milli mənsubiyyət; - milli azlıqlar (etnik və ya dini); - xarici ölkələr, dövlətlər, xalqlar; - incəsənət (musiqi, təsviri incəsənət, ədəbiyyat, teatr və s.); - din; - yumor və s.
Bədən dili	Sosial ənənələr	Ritual davranışlar və adət-ənənələr	
- qeyri-şifahi (qeyri-verbal) ünsiyyət (jestlər və hərəkətlər); - paralinqvistik davranış (üz ifadələri, duruş, göz təması, bədən təması və s.).	- dəqiqlik; - hədiyyələr; - geyimlər; - yemək; - içkilər; - qadağalar və s.	dini ayinlər və rituallar; - doğum, evlilik, ölüm; - tamaşaçılar və onların tamaşaya münasibətləri; - şənliklər, festivallar, bayramlar və s.	

Cədvəl 1-də göstərilən məlumatlarda qeyd edildiyi kimi xarici dili öyrənərkən dilöyrənənin ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırmaq seçilən mövzuların sosial-mədəni fəaliyyətlərinin düzgün situasiyada istifadəsindən asılıdır. Belə ki, insan həyatı boyu digər fərdlərlə daim ünsiyyət qurur. Ünsiyyət isə fərdlərə daha çox sosial-mədəni varlıq olmağa imkan verir. Bu əlaqələr cədvəl 1-də qeyd edildiyi kimi, dilöyrənənin *gündəlik həyatı, məişət şəraiti, şəxsiyyətlərarası münasibətləri, dəyərləri, inancları və davranışları* üzərində qurulur.

Beləliklə, ünsiyyət həm fərdi, həm sosial, həm də mədəni funksiyalara malikdir. Dili mənimsəyərkən ünsiyyət reallaşmasına təkan verən ən mühüm proseslərdən biri də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələridir. Cədvəldə də göstəriləndiyi kimi real situasiyalarda qurulan

ünsiyyəti qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri (jestlər, mimikalar, hərəkətlər, müxtəlif davranış kodları və s.) olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu funksiyaları həyata keçirtməyə təkan verən aspektlərdən biri də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin sosial-mədəni fəaliyyətlərin ayrılmaz hissəsi olmasıdır. Mədəniyyət şifahi və ya qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsilə cəmiyyətdən cəmiyyətə və nəsildən-nəslə ötürülür. Bu da dil öyrənmənin xarici dildə özünü anlamaq və düzgün ifadə etmək üçün güclü ünsiyyət bacarıqlarına və yeni biliklərə sahib olmağa təkan verir [1].

Bundan başqa, təlimdə mədəni ünsiyyət prosesinin mənbəyi müəllim, qəbul edən isə öyrənəndir. Müəllimin dərstdə müəllim-tələbə mübadiləsi zamanı ünsiyyət qura bilməsi və müxtəlif ünsiyyət üsullarından istifadə etməsi effektiv təlim prosesinin aparılmasına zəmin yaradır. Bu prosesdə şifahi ünsiyyət bacarıqları ilə yanaşı, müəllimin sözlə ifadə edilməyən bacarıqları da mühüm rol oynayır. Çünki, ünsiyyət prosesində öyrənənlərə müəllimlərinin bədən dili, səsi və nitq xüsusiyyətləri ən çox təsir edən proseslərdən hesab edilir. Bundan əlavə, müəllimin sinifdəki mövqeyi, duruşu, jest və mimikası, baxışı, təbəssümü, bütün tələbələri eyni anda görmə qabiliyyəti təlim prosesində önəmli yer tutur.

Araşdırmalar göstərir ki, dərsin səmərəli təşkilinə təmin edən əsas xüsusiyyətlər əl-qol hərəkətləri və üz ifadələri, sakitləşdirici və sabit səs tonu və nitqdə söz zənginliyidir. Mulinin qeyd etdiyi kimi, bədən şəxsiyyətimizin nə qalığı, nə də bayrağıdır. Bu, ət və sümük bizim ağılımızdır. Beləliklə, bədən istər məktəbdə, istərsə də başqa yerlərdə neytral öyrənmə obyektidir. Bu, dilöyrənlərin tədris idarəçiliyində maarifləndirmək və öyrətmək üçün əvəzsiz vasitədir [8, s.142-159].

Bəs fransız dili fənninin tədrisində mədəniyyətlərə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması üçün hansı təklifləri irəli sürmək olar? Bunun üçün ilk növbədə, tələbələrin internetdəki orijinal mənbələrə və ya hədəf ölkədə nəşr olunan dövri nəşrlərə daxil ola biləcəkləri mühit yaratmaq və bu veb saytlarla tanış ola bilmələri üçün autentik şəraitin yaradılması labüd hesab olunur. Digər irəli sürülən metodik iş və motivasiyaedici fəaliyyətlər aşağıdakılardır:

- hədəf ölkənin aktual filmlərinin dərslər otaqlarında nümayiş etdirilməsi;
- hədəf dildə kitablar və qəzetlərin müqayisəli təhlili və müzakirəsi;
- tələbələrin beynəlxalq mübadilə proqramları haqqında məlumatlandırılması və iştirakların həvəsləndirilməsi;
- tələbələrin internetdəki orijinal mənbələrə və ya hədəf ölkədə nəşr olunan dövri nəşrlərə daxil ola bilməsi və bu saytların üzvü ola biləcəkləri veb saytlarla tanış ola bilməsi;
- dil daşıyıcısı tələbələrlə ortaq onlayn dərslərin təşkili və mədəni bilik və bacarıqların təbii situasiyalarda ötürülməsi.

Beləliklə, hədəf dilinin mədəniyyətini müxtəlif yollarla, müqayisəli şəkildə öyrənmək imkanı olan tələbələrin maraq və motivasiyalarına, öyrənmək həvəsinə daha çox təsir edə bilər. Dil daşıyıcıları ilə qarşılıqlı əlaqə tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırır, onlar öz mədəniyyətlərindən kənara çıxır və başqa cəmiyyətlərin varlığını qəbul edir, ümumilikdə dünya haqqında təsəvvürlərini və həyata baxışlarını genişləndirə bilirlər. Bu qarşılıqlı əlaqə sayəsində tolerant yanaşma inkişaf etdirilə və eyni zamanda bu təcrübələr nəticəsində tələbələrin öyrəndikləri dildə akademik uğurları arta bilər.

Nəticə

Elmi tədqiqatların nəticələri göstərir ki, fransız dili fənninin tədrisində hədəf mədəniyyətin ötürülməsi və müqayisəli təhlili məhdud səviyyədə həyata keçirilir. Halbuki, xarici dilin tədrisində mədəniyyətlərə ünsiyyətə əsaslanan keyfiyyətli təhsil təlimin məhsuldarlığını və keyfiyyətini artırır. Tələbələrin dilini öyrəndikləri mədəniyyət haqqında bilikləri onların şüurunda formalaşmış bəzi stereotip nümunələrlə məhdudlaşmamalıdır.

Mədəniyyət kimi geniş və əhatəli bir fenomenə gəldikdə tələbələrin yalnız müəyyən ölçülərə (cəmiyyət, siyasət, incəsənət, qastronomiya, turizm) diqqət yetirdikləri müşahidə edilmişdir. Bu vəziyyət mədəniyyəti təşkil edən bir çox ölçülərin (yumor, adət-ənənələr, gündəlik vərdişlər, din, inanc sistemi, əxlaqi dəyərlər, hüquq sistemi, təhsil sistemi, səhiyyə sistemi, ictimai qaydalar, xüsusi günlər və s.) ümumiyyətlə ifadə edilmədiyini ortaya çıxarmışdır. Onlara hədəf mədəniyyətin müxtəlif ölçüləri haqqında daha çox məlumat verilməlidir. Seçilmiş nümunələr aktual və orijinal olmalıdır və mədəni köçürmə səmərəli şəkildə həyata keçirilməlidir ki, bu sahədə təhsil alan tələbələr hədəf dilin mədəniyyəti haqqında hamıdan daha zəngin təsəvvürə və biliklərə malik olsunlar.

Ədəbiyyat

1. Barrier G. La communication non verbale. Comprendre les gestes: perception et signification. Issy-Les-Moulineaux: EDF, 1996.
2. Candelier M (coordinateur), Antoinette C-G., Castellotti V., De Pietro J-F., Lörincz I., Meissner F-J., Schröder-Sura A., Noguerol A. CARAP – Cadre de Référence pour les Approches Plurielles des Langues et des Cultures. – Strasbourg: Conseil de l'Europe, 2007.
3. Chaves R.M., Favier L., Pelissier S. L'Interculturel en classe. Grenoble : PUG, 2012.
4. Conseil de l'Europe. Cadre européen commun de référence pour les langues : apprendre, enseigner, évaluer. Strasbourg : Conseil de l'Europe, 2001. p. 82-83.
5. Conseil de l'Europe, Portfolio européen des langues. Propositions d'élaboration, Strasbourg, Conseil de l'Europe (1997).
6. Fink, C. ve Mairitsch, B. Cultural awareness. In Hanak, M & Newby, H., D. (Eds) Second language acquisition: The interface between theory and practice s, 2003.
7. Grand Larousse Illustré. Paris, 2022. [Dictionnaire français - Dictionnaires Larousse français monolingue et bilingues en ligne](#)
8. Moulin J.-F. Le discours silencieux du corps enseignant: La communication non verbale du maître dans les pratiques de classe. Carrefours de l'éducation, 2004. p. 142-159.
9. Orucov Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. Bakı, "Şərq - Qərb", 2006, – s.317
10. Pretceille, M.A . L'éducation interculturelle. Paris : PUF, 2013. p.
11. Windmüller F. L'approche culturelle et interculturelle. Paris : Belin, 2011.
12. Zarate G. Représentations de l'étranger et didactique des langues Paris, Hachette, 1993.

PLURALISTIC APPROACHES: ISSUES OF FORMING INTERCULTURAL COMMUNICATION SKILLS IN STUDENTS

Salmanova Zhala Oktay

Summary

The article deals with the formation of students' intercultural communication skills in a pluralistic approaches.

Each language is the carrier of the cultures that speak it, and the propagation of a language is carried out thanks to its culture. This close relationship between language and culture reveals the necessity of communication in a multilingual and multicultural environment in the teaching of foreign languages. In teaching a foreign language, it is important to teach the food culture and entertainment, gestures, and other social behaviors such as clothing of the language being studied. Therefore, each different language means a different culture.

The article also mentions the common European framework of reference for languages (CEFR), which has a special role in teaching intercultural communication. During the teaching of foreign languages, the CEFR document plays a special role in the formation and acquisition of cultural knowledge and skills.

In addition, the article analyzes and summarizes scientific research on the topic by both local and foreign linguists and methodologists.

ПЛЮРАЛИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ: ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ У СТУДЕНТОВ

Салманова Жала Октай кызы

Резюме

В статье речь идет о формировании у студентов навыков межкультурного общения на основе плюралистических подходов.

Каждый язык является носителем говорящих на нем культур, и распространение языка осуществляется благодаря его культуре. Эта тесная связь между языком и культурой раскрывает необходимость общения в многоязычной и поликультурной среде при преподавании иностранных языков. При обучении иностранному языку важно обучать культуре питания и развлечений, жестам и другому социальному поведению, например одежде, на изучаемом языке. Таким образом, каждый другой язык означает другую культуру.

В статье также упоминается общеевропейские компетенции владения иностранным языком (CEFR), которая играет особую роль в обучении межкультурной коммуникации. При обучении иностранным языкам документ CEFR играет особую роль в формировании и приобретении культурных знаний и навыков.

Кроме того, в статье анализируются и обобщаются научные исследования по теме как отечественных, так и зарубежных лингвистов, и методистов.

Rəyçi: ped.f.d, dos., G.M. Camalova

ADU-nun Təhsil -1 fakültəsi nəzdində Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasının 28 noyabr 2023-cü il tarixli iclasının 04 sayılı protokolu.

Daxil olduğu tarix: 1 dekabr 2023

UOT: 37.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏLİMİN TƏŞKİLİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR*p.ü.f.d. Nəsibova Saidə Nazim qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**saide.nesibova@gmail.com*

Xülasə: Təhsil millətin gələcəyidir, deyən Ulu Öndərin dövlət quruculuğu işində Təhsil sahəsində gördüyü işləri saymaqla bitirmək mümkün deyil. Millətin uğurlu təhsilinin təməli hesab edilən məktəbəqədər təhsilin bu gün dünya standartlarına cavab verməsi yolunda uğurlu islahatlar aparılır. Məktəbəqədər təhsil uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına və inkişafına, daim dəyişən mühitə müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmasına şərait yaradır. Aparılmış tədqiqatlar sübut etmişdir ki, məhz məktəbəqədər yaş dövrü insanın intellektinin, şəxsiyyətinin formalaşması, sosial və emosional inkişafı üçün çox mühüm mərhələdir [1; səh.4].

Təhsilin bu mərhələsinin çox vacib olmasını nəzərə alaraq, məktəbəqədər təlimin təşkilinə verilən əsas tələbləri araşdırmağa çalışdıq. Çünki o, uşağın gələcək öyrənməsi və inkişafı üçün zəmin yaradır. Məktəbəqədər təhsilin əsas məqsədi uşaqların sosial, emosional, idrak və fiziki cəhətdən inkişaf edə bildiyi tərbiyəvi və stimullaşdırıcı mühiti təmin etməkdir. Uşaq bağçaları müxtəlif fəaliyyətlər və oyun əsaslı öyrənmə vasitəsilə erkən savad, hesablama, problem həll etmə bacarıqları, yaradıcılıq və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Sosial və ünsiyyət bacarıqları uşaqları araşdırmaya, suallar verməyə və həmyaşıdları ilə ünsiyyətə təşviq etməklə inkişaf etdirilir.

Açar sözlər: Məktəbəqədər təhsil, təlimin təşkili, erkən uşaqlıq, sosial və ünsiyyət bacarıqları, oyun əsaslı öyrənmə.

Ключевые слова: Дошкольное образование, организация обучения, раннее детство, социальные и коммуникативные навыки, игровое обучение.

Key words: Preschool education, organization of training, early childhood, social and communication skills, game-based learning.

Məktəbəqədər təhsil uşağın insan kimi formalaşmasında həlledici bünövrə rolunu oynayır, onlara gələcək öyrənmələri üçün güclü zəmin yaradır və bütün həyatları boyunca onlara fayda verəcək hərtərəfli inkişafı təşviq edir. Bir sözlə, İnsanlığın bünövrəsi məhz erkən uşaqlıq dövründə qoyulur. Ataların təbircə desək, uşaqlıqda öyrənilən biliklər, daş üzərində yazıya bənzəyir.

Məktəbəqədər təhsil, kiçikyaşlı uşaqların formal təhsilə başlamazdan əvvəl inkişafına diqqət yetirən mühüm təhsil pilləsidir. Məktəbəqədər təhsil ölkəmizdə üç yaşdan beş yaşa qədər olan uşaqlara şamil edilir, lakin dəqiq yaş aralığı ölkə və ya regiona görə dəyişə bilər. Hətta əmək fəaliyyətində görə valideynlər iki yaşdan az uşaqlarını da uşaq bağçalarına təhsil almağa qoyurlar. Əslində bu alqışlanmalı haldır.

Məktəbəqədər təhsil proqramında (Kurikulum) təhsilin məzmununu fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizlik, idrakın inkişafı, estetik və yaradıcı inkişaf, sosial-emosional inkişaf təşkil edir [2; səh 4]. Oyun məktəbəqədər təhsilin əsas aspektidir, çünki o, uşaqlara praktiki təcrübə vasitəsilə öyrənməyə, onların təxəyyül və maraqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Məktəbəqədər təhsil həm də ümumitəhsilə körpü rolunu oynayaraq, ibtidai siniflərin strukturlaşdırılmış öyrənmə mühitlərinə uyğunlaşmasını asanlaşdırır. O, həmçinin ömür boyu öyrənmənin əsasını qoyur və təhsilə müsbət münasibəti təşviq edir.

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də, məktəbəqədər təhsil məcburi deyil,

lakin bu, uşağın inkişafında həlledici mərhələ kimi geniş şəkildə tanınır. Hökumətlər, müəllimlər və valideynlər keyfiyyətli məktəbəqədər təhsil proqramlarına sərmayə qoymağın vacibliyini dərk edirlər; çünki araşdırmalar göstərib ki, keyfiyyətli məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə gedən uşaqlar daha yaxşı akademik performans göstərilər, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirirlər və sonrakı həyatlarında daha çox uğur qazanırlar. Düşünürük ki, məktəbəqədər təhsilin də icrabi olması haqqında qərarlar verməyin vaxtıdır. Çünki məktəbəqədər təhsilin mövcudluğu, keyfiyyəti və dəyəri ölkənin təhsil siyasətindən və maliyyələşdirməsindən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər.

Bu gün Məktəbəqədər təhsilin əsas aspektləri və xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

-Yaş qrupu: Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi adətən üç-beş yaş arası uşaqlara xidmət göstərir, lakin dəqiq yaş aralığı ölkədən və ya təhsil sistemindən asılı olaraq dəyişə bilər.

-Oyun əsaslı öyrənmə: Uşaq bağçaları uşaqları əyləncəli və interaktiv şəkildə cəlb etmək üçün çox vaxt oyun əsaslı öyrənmə üsullarından istifadə edirlər. Oyun uşağın idrak, sosial, emosional və fiziki inkişafı üçün çox vacibdir. Oyun uşağı həyata, başqaları ilə ünsiyyətə, təbiətlə tanış edir, bilik əldə etməyə kömək edir. Həmişə müəyyən bir məqsədi var. İndiki vaxtda elmi ədəbiyyatda tədris prosesinin effektivliyini artırmaq üçün oyundan istifadəyə getdikcə daha çox diqqət yetirilir, lakin bütün müəllimlər ondan təlimdə düzgün istifadə etməyi bilmirlər. Oyun çoxşaxəli bir hadisədir, onu istisnasız olaraq komandanın həyatının bütün aspektlərinin mövcudluğunun xüsusi forması hesab etmək olar. Necə ki, tədris prosesinin pedaqoji idarə olunmasında oyunla bir çox çətinliklər meydana çıxır. Uşaqların inkişafında və tərbiyəsində böyük rol oyuna aiddir - fəaliyyətinin ən vacib növüdür. Bu, uşağın şəxsiyyətinin, onun mənəvi və iradi keyfiyyətlərinin formalaşması üçün təsirli bir vasitədir, dünyaya təsir etmək ehtiyacı oyunda həyata keçirilir. V.A. Suxomlinski vurğulayırdı ki, “oyun nəhəng parlaq pəncərədir, onun vasitəsilə ətraf aləm haqqında həyat verən ideyalar uşağın mənəvi dünyasına axır. Oyun- qığılımdır, o maraqlı və öyrənməni alovlandırır”. Müasir təlim prosesində müəllimlərin dərslərdə oyunun dəstəyindən istifadəsi bütün dünya pedaqoqları və psixoloqları tərəfindən dəstəklənir.

-Sosiallaşma: Kiçikyaşlı uşaq yaşlıları ilə ünsiyyət qura, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirə və başqaları ilə əməkdaşlıq etməyi və paylaşmağı öyrənmə biləcəyi bir mühit təmin edir.

-Formal təhsilə hazırlıq: Məktəbəqədər təhsilin əsas məqsədi uşaqları formal təhsilə keçidə hazırlamaqdır. Buraya əvvəlcədən nitq bacarıqları, əsas riyazi anlayışları öyrənmək və idrak qabiliyyətlərini təkmilləşdirmək daxildir.

-Bütöv inkişaf: Uşaq bağçaları uşağın inkişafının müxtəlif aspektlərini, o cümlədən dil, kiçik və böyük motorika bacarıqları, emosional intellekt, yaradıcılıq və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə diqqət yetirir.

-İxtisaslı pedaqoqlar: Tərbiyəçi - müəllimlər kiçikyaşlı uşaqların unikal ehtiyaclarını anlamaq və zənginləşdirici öyrənmə mühiti yaratmaq üçün hazırlanır.

-Valideynlərin iştirakı: Uşaq bağçaları evdə öyrənməni gücləndirmək və uşaq, pedaqoqlar və valideynlər arasında möhkəm bağ yaratmaq üçün çox vaxt valideynlərin iştirakını təşviq edir.

-Oyun meydanları və materiallar: Uşaq bağçalarında tez-tez yaşa uyğun oyun meydanları və uşaqların fiziki və idrak inkişafını dəstəkləyən tədris materialları var.

-Kurikulum: Məktəbəqədər təhsil ibtidai təhsildən daha az rəsmi olsa da, bir çox uşaq bağçaları uşaqların inkişaf ehtiyaclarına uyğun qurulmuş kurikulumla əməl edirlər.

-İnklüzivlik: Uşaq bağçaları müxtəlif mənşəli, bacarıqlı və öyrənmə üsullarından olan uşaqları yerləşdirən inklüziv mühitlər yaratmağı hədəfləyir.

Tədqiqatlar göstərir ki, keyfiyyətli məktəbəqədər təhsil uşaqlara davamlı müsbət təsir

göstərə bilər ki, bu da daha yaxşı akademik performans, təkmil sosial bacarıqlara, ali təhsilə nail olmağa və sonrakı həyatda ümumi nailiyyətlərin artmasına səbəb olur. Nəticədə, bir çox ölkələr və icmalar əlverişli və yüksək keyfiyyətli erkən uşaqlıq təhsilinə çıxışın artırılmasının tərəfdarıdır. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bilik və bacarıqlarının genişlənməsinə onun məzmununun, həmçinin təlim-tərbiyənin metodlarının, məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişaf səviyyəsinin nəzərə alınması ilə fəaliyyətin təşkili formalarının tədricən mürəkkəbləşməsi kimi baxmaq lazımdır [3; səh.5].* Buna görə də Məktəbəqədər təhsilin üstünlüklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-Koqnitiv inkişaf: uşaqlarda idrak bacarıqlarını, dil biliklərini və problem həll etmə bacarıqlarını təkmilləşdirir.

-Sosial və emosional bacarıqlar: əməkdaşlıq, empatiya və ünsiyyət kimi sosial bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək etməklə sosial və emosional inkişaf təmin edir.

-Məktəbə hazırlıq: Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə gedən uşaqlar çox vaxt formal təhsilə daha yaxşı hazırlanırlar ki, bu da onların sonrakı akademik fəaliyyətinə müsbət təsir göstərə bilər.

-Yaradıcılıq və maraq: uşaqların yaradıcılığı inkişaf etdirilir və ömür boyu öyrənmənin əsasını təşkil edən uşaqların təbii maraqlarını təşviq edirlər.

Keyfiyyətli məktəbəqədər təhsilə çıxış müxtəlif sosial-iqtisadi mənşəli uşaqlar arasında nailiyyət fərqlərini azaltmağa kömək edə bilər. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafının və keyfiyyətli təlimin təmin olunması və müsbət emosional mühitin yaradılması üçün təlim fəaliyyətinin təşkili zamanı bir sıra əsas tələblər nəzərə alınmalıdır:*

- uşaq ləyaqətinə hörmət;
- təlimin uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun forma, metodlar əsasında təşkili;

- təlim prosesində fəaliyyətin böyüklər və uşaqlar arasında əməkdaşlıq əsasında qurulması;

- uşaqların təşəbbüskarlıq və müstəqilliyinin dəstəklənməsi;

- uşaqların fiziki və psixi zorakılığın bütün formalarından qorunması;

- ailələrin təlim fəaliyyətinə bilavasitə cəlb edilməsi [2; səh.40].

Apardığımız müşahidələr əsasında deyə bilərik ki, ölkəmizdəki dövlət uşaq bağçaları vahid proqram əsasında təlimi təşkil edirlər. Lakin özəl uşaq bağçaları isə öz yanaşmalarına və kurikulumuna görə fərqlənirlər. Bəziləri Montessori, Valdorf və ya Reggio Emilia kimi təhsil modelindən istifadə edir, digərləri isə daha ənənəvi akademik yanaşmanı qəbul edirlər. Bu təhsil modellərindən istifadə uşaqların məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməklə yanaşı, onlarda təlimə, öyrənməyə, araşdırmağa maraq oyadır. Elmi araşdırmalar sübut edir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrakı imkanlarını nəzərə almadan, fərdi fərdi maraq və meyllərini, nəyə qadir olduqlarını bilmədən onların hərtərəfli inkişafını təmin etmək, onlarda düşünmək, axtarmaq, araşdırmaq, inteqrasiya aparmaq qabiliyyəti formalaşdırmaq çox çətindir. Məlumdur ki, idrak ziddiyyətlərin meydana gəlməsi, problem şəraitin yaranması ilə oyanır, bu prosesdə fəal yaradıcı xarakter daşıyır. Məktəbəqədər təlimi bu cür təşkil etdikdə uşaqlarda idrak qabiliyyətlərinin hərtərəfli və ardıcıl inkişafına nail olmaq mümkündür. Tərbiyəçi-müəllimlər bunları nəzərə alaraq, hər hansı məşğələni təşkil edərkən təlimin hansı vasitələrindən, yollarından, metodlarından istifadə edəcəyini əvvəlcədən nüəyyənləşdirməli, onların uşaqların idrak fəaliyyətinə nə dərəcədə təsir göstərəcəyinə diqqət yetirməlidirlər. Çalışmalıdırlar ki, uşaqlar materialı şüurlu başa düşsün. Bu məqsədlə onlara düşündürücü suallar vermək, Montessori oyunlarından geniş istifadə etmək, öyrəndiklərindən məntiqi nəticələr çıxartmağa sövq etmək müsbət nəticələrə bilər. Əlbəttə ki, bütün bunları həyata keçirmək üçün İKT çox köməyimizə çatar. Bu gün istər xarici, istərsə də yerli internet

resurslarında bu mövzuda istənilən qədər materiallar, təcrübələr əyani şəkildə göstərilir. Onlardan təcrübədə istifadə etmək təlim prosesinin effektivliyini yüksək səviyyəyə çatdıracağını düşünürük. Bütün məktəbəqədər təhsil proqramlarının məqsədi uşağın hərtərəfli inkişafına və formal təhsilə hazır olmasına kömək edən müsbət və stimullaşdırıcı mühit yaratmaqdır.

XXI əsrin müəllimlərindən tələb olunan başlıca keyfiyyətlərdən ən önəmlisi onun ünsiyyətə girmək bacarığıdır. Çünki müəllimlərin ünsiyyət bacarıqları müsbət və effektiv öyrənmə mühiti yaratmaq üçün çox vacibdir. Effektiv ünsiyyət müəllimlərə məlumatı aydın çatdırmağa, tələbələri cəlb etməyə, dəstəkləyici atmosfer yaratmağa və öyrənməyə təşviq edir. Müəllimlər üçün bəzi əsas ünsiyyət bacarıqları bunlardır:

1. **Aydınlıq** – tərbiyəçi müəllimlər öz fikirlərini və göstərişlərini uşaqların yaşına və anlama səviyyəsinə uyğun olan sadə dildən istifadə edərək aydın şəkildə ifadə etməlidirlər.

2. **Aktiv dinləmə** - tərbiyəçi müəllimlər uşaqların fikir və qayğılarına səmimi maraq göstərərək fəal şəkildə onları dinləməlidir. Aktiv dinləmə uşaqlarla inam və münasibət qurmağa kömək edir, onlara dəyərli və başa düşüldüyünü hiss etdirir.

3. **Verbal ünsiyyət** – uşaqlara lap kiçik yaşlarından bədən dili, üz ifadələri və jestləri mənimsəməyə kömək edə bilər. Ona görə də tərbiyəçi müəllimlər verbal ünsiyyətdən xəbərdar olmalı və ondan səmərəli istifadə etməlidirlər.

4. **Empatiya** - empatiya göstərmək və uşaqların problem və hisslərini başa düşmək, təhlükəsiz və dəstəkləyici mühit yaratmağa kömək edir. Bu, uşaqları daha fəal olmağa və kollektiv fəaliyyətdə iştirak etməyə həvəsləndirir.

5. **Səbir və dayanıqlılıq** – Məktəbəqədər təlimin təşkilində tərbiyəçi müəllimlərin səbirliliyi, dözümlü və dayanıqlı olması mütləqdir. Xüsusən də müxtəlif öyrənmə üsulları və qabiliyyətləri ilə məşğul olduqda. Bu gün çox sayda valideynlərin ən çox narahat olduqları mövzu budur. Səbirsiz müəllimlərlə əlaqədar sosial şəbəkələrdən izlədiyimiz şiddət xarakterli münasibətləri əks etdirən videolar valideynlərin narahatlığını daha da artırır. Məlumdur ki, bütün uşaqlar anlayışları eyni sürətlə qavramırlar, hərəsi müxtəlif ailədə tərbiyə aldıkları üçün hərəkətləri, davranışları fərqlidir və hər kəsin öyrənmək imkanına malik olması üçün müəllim tərbiyəçilərdən səbr tələb olunur.

6. **Uyğunlaşma** - hər bir bir unikaldir və müəllimlər müxtəlif öyrənmə üstünlükləri və ehtiyaclarına cavab vermək üçün öz ünsiyyət üsullarında uyğunlaşa bilməlidirlər.

7. **Valideynlərlə əməkdaşlıq** – uşaqlar haqqında konstruktiv rəy vermək onların böyüməsi və inkişafı üçün çox vacibdir. Müəllimlər güclü və təkmilləşdirilməli olan sahələri vurğulayaraq dəstəkləyici və həvəsləndirici rəy bildirməlidirlər.

8. **Stimul** - uşaqların nailiyyətlərini və söylərini qeyd etmək müsbət davranışları gücləndirir və onları uğur qazanmağa həvəsləndirir.

9. **Münaqişənin həlli** - istər-istəməz uşaqlar arasında və ya uşaqlarla müəllimlər arasında münaqişələr yarana bilər. Effektiv ünsiyyət bacarıqları müəllimlərə münaqişəni sakit şəkildə həll etməyə və anlaşma və harmoniyaya kömək edən həll yollarını tapmağa kömək edir.

10. **Texnologiyadan istifadə** - texnologiya ünsiyyətdə mühüm rol oynayır. Müəllimlər tələbələr və valideynlərlə səmərəli qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün e-poçtlar, mesajlaşma proqramları, və onlayn platformalar kimi müxtəlif ünsiyyət vasitələrindən istifadə etməkdə bacarıqlı olmalıdırlar.

11. **Dil bilikləri** - Çoxmədəniyyətli və ya son zamanlarda sayı durmadan artan çoxdilli uşaq bağçalarında müəllimlər müxtəlif dil mənşəli uşaqları yerləşdirmək üçün öz dil və ünsiyyət üsullarını tənzimləməlidirlər.

Müəllimlər ünsiyyət bacarıqlarını davamlı olaraq təkmilləşdirməklə müsbət təlim-

tərbiyə mühiti yarada, uşaqların fəal iştirakını təmin edə və onların ümumi akademik və şəxsi inkişafına töhfə verə bilərlər. Çünki Məktəbəqədər təhsil tək-cə formal təhsil deyil. Bu, praktik təcrübə vasitəsilə öyrənmənin vacibliyini dərk edən oyun əsaslı və uşaq mərkəzli bir yanaşmadır. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında aparıcı rolunu uşağın hərtərəfli inkişafı, yaşına, xüsusiyyətlərinə və ehtiyaclarına uyğun olaraq bilik, bacarıq və səriştələrinin formalaşması üçün lazım olan bütün şəraiti təmin edən böyük rol oynayır [4; səh.117].*

Nəticə

Deyilənləri ümumiləşdirib belə qənaətə gəlmək olar ki, Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın həm fiziki, həm psixofizioloji, həm də şəxsiyyət sahəsində inkişafının keyfiyyətə dönüş dövrüdür. Bu dövrü məhsuldar etmək ilk növbədə ailənin, sonra isə uşaq bağçalarının öhtəsinə düşür. Məktəbəqədər dövr uşağın fəaliyyətinin subyektivi kimi formalaşmasının ilkin mərhələsi kimi özünü göstərir. Məqsədəyönəlişliyin əsası qoyulur. *Böyükrolün qiymətləndirilməsi və nəzarətinin təsiri altında bağça yaşının sonunda uşaqlar öz hərəkət və fəaliyyətlərindəki qüsurları hiss etməyə başlayırlar. Bununla əlaqədar təqlid obyektləri dəqiqləşməyə başlayır [5; səh.441].* Məktəbəqədər yaş dövründə həm ümumi, həm də xüsusi qabiliyyətlərin formalaşması imkanları yaranır və özünü göstərməyə başlayır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova L.K., Məktəbəqədər təhsil proqramının (Kurikulumun) tətbiqinə dair metodik tövsiyələr. Bakı: 2022.
2. Məktəbəqədər təhsil proqramı (Kurikulum). Bakı: 2022.
3. Cəfərova L.K., Qafarova İ.X. və başqaları. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün təlim materiallarının təxmini planlaşdırılması (metodik tövsiyə). Bakı:2014
4. Qəşəmoğlu Ə., Cəfərova L.K., və başqaları. Ömrün uğurlu bünövrəsi. Bakı: 2020
5. Seyidov S.İ, Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. (Dərslik). Bakı:2007

ТРЕБОВАНИЯ К ОРГАНИЗАЦИИ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Насибова Саида Назимовна

Резюме

«Образование – это будущее нации, – сказал он, – нельзя исчислять труды, проделанные Великим Вождем в области образования в деле государственного строительства. Дошкольное образование, считающееся основой успешного образования нации, сегодня успешно реформируется в соответствии с мировыми стандартами. Дошкольное образование создает условия для формирования и развития личности ребенка и успешной адаптации к постоянно меняющейся среде. Проведенные исследования доказали, что дошкольный период является очень важным этапом формирования интеллекта, личности, социального и эмоционального развития человека [1; стр. 4].

Принимая во внимание, что этот этап воспитания очень важен, мы попытались рассмотреть основные требования к организации дошкольного образования. Потому что это создает основу для будущего обучения и развития ребенка. Основной целью дошкольного образования является создание питательной и стимулирующей среды, в которой дети могут развиваться социально, эмоционально, познавательным и физически. Детские сады направлены на развитие ранней грамотности, счета, навыков решения проблем, творчества и навыков критического мышления с помощью различных видов деятельности и игрового обучения. Социальные и коммуникативные навыки

развиваются путем поощрения детей исследовать, задавать вопросы и взаимодействовать со сверстниками.

REQUIREMENTS FOR THE ORGANIZATION OF PRESCHOOL EDUCATION

Nasibova Saida Nazim

Summary

"Education is the future of the nation," he said, "it is impossible to finish counting the works done by the Great Leader in the field of education in the state building work. Preschool education, which is considered the foundation of successful education of the nation, is being successfully reformed to meet world standards today. Pre-school education creates conditions for the formation and development of a child's personality and successful adaptation to a constantly changing environment. Conducted studies have proven that the pre-school period is a very important stage for the formation of a person's intellect, personality, social and emotional development [1; page 4].

Taking into account that this stage of education is very important, we tried to examine the main requirements for the organization of preschool education. Because it creates a foundation for the child's future learning and development. The main purpose of preschool education is to provide a nurturing and stimulating environment in which children can develop socially, emotionally, cognitively and physically. Kindergartens aim to develop early literacy, numeracy, problem-solving skills, creativity and critical thinking skills through a variety of activities and play-based learning. Social and communication skills are developed by encouraging children to explore, ask questions and interact with peers.

Rəyçi: p.ü.f.d. Lamiyə

Daxil olduğu tarix 14 noyabr 2023

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:781.

“MUSİQİ” DƏN MƏKTƏB KURİKULUMUNUN TƏLƏBLƏRİNİN MUSİQİ DƏRSİNDƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədova Rəşidə Hamlet qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
rashida.mamedova.68@mail.ru

Xülasə: *Məqalə “Musiqi” dən məktəb kurikulumunun-müasir dövrün tələblərinin öyrədilməsinə həsr olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda ilk musiqi proqramı 1923-cü ildə tətbiq edilmiş, “Musiqi” dən məktəb kurikulumunun tətbiqi 2008-ci ildən başlamışdır.*

Musiqi fənni üzrə təhsil kurikulumu dərsləklərin, fənnin tədrisi metodikasının hazırlanması, tədris materiallarının planlaşdırılması və hazırlanacaq təlimatların, metodik vəsaitlərin əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: musiqi, kurikulum, yeni təlim üsulları, islahatlar, təhsil sistemi

Ключевые слова: музыка, курикулум, новые методы обучения, реформы, система образования

Key words: music, curriculum, new teaching methods, reforms, education system

Kurikulum təhsilin son məqsədini, məqsədlərə çatmaq üçün yolları, bu yolların səmərəliliyini yoxlamaq üsullarını özündə birləşdirən, bir sözlə, təhsil prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli və məqsədyönlü təşkilinə hərtərəfli imkan yaradan konseptual sənəddir.

Məlumdur ki, “kurikulum” latın sözü olub, mənası “kurs”, “yol” deməkdir. Bu söz ingiliscə-rusca lügətlərdə “təlim kursu”, “tədris planı”, “proqram” kimi də izah edilir. İlk fənn kurikulumları 1918-ci ildə ABŞ-da meydana gəlmişdir. Ötən əsrin 70-ci illərindən sonra kurikulum nəzəriyyəsi formalaşmışdır. İlk vaxtlar “təhsil planı” kimi tərcümə olunaraq istifadə edilsə də, sonralar “kurikulum”, son illərdəki normativ-hüquqi sənədlərdə isə “təhsil proqramı” kimi işlənmişdir.

Azərbaycan təhsil sisteminə 90-cı illərdən başlayaraq yeni pedaqoji terminalogiya daxil olmuşdur.

Kurikulum müasir dərs modelinin əsas çərçivələri üzrə fənlər kursunun hər bir bölməsinin məqsədini, məzmununu, tədris-təlim fəaliyyətini, nailiyyətlərini, onların qiymətləndirilməsini əks etdirir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə 1999-cu ildən başlanan təhsil islahatları bu gün uğurla möhtərəm prezidentimiz, cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə davam etdirilir. Ulu öndər demişdir: *“Biz təhsil sahəsində yeniliklərin tərəfdarıyıq, dünyə təcrübəsindən səmərəli istifadə etməyinizi sizdən tələb edirik. Ancaq bu işlər gərək sistemli olsun. Müasir texnikanın, texnologiyanın, müasir bazar iqtisadiyyatının bütün yollarını mənimsəmək, respublikada tətbiq etmək üçün gələcək nəslə hazırlamaq və keçmiş dövrə nisbətən bir çox yeni ixtisaslar üzrə kadrlar hazırlamaq lazımdır. Hesab edirəm ki, indiyə qədər yaranmış təməlin üzərində Azərbaycanın təhsili, məktəbi bundan sonra daha da təkmilləşəcək...”* [1, s. 3]

Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev təhsil haqqında belə demişdir: *“Təhsil hər bir ölkənin gələcəyini təmin edir. Hər bir ölkənin inkişafını onun insanları, insanların bilikləri,*

istedadları müəyyən edir. Təhsil bizim gələcəyimizdir, təhsil sahəsində səviyyə ən yüksək zirvədə olmalıdır” [1, s.3]. Kurikulum islahatı təhsil islahatının əsas istiqamətlərindən biridir.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) sənədinin 2006-cı ildə, I-IV siniflər üçün fənn kurikulumlarının 2007-ci ildə ilk dəfə hazırlanaraq təsdiq olunması respublikamızın təhsil həyatında hadisəyə çevrilmişdir. Kurikulumlar hazırlanarkən, ilk növbədə, dünyanın ABŞ, Rusiya, Hollandiya, Avstraliya, İngiltərə, Finlandiya, İsveç, Türkiyə, Kanada, Moldova, Qazaxıstan və başqa ölkələrin bu sahədə təcrübələri diqqətlə öyrənilmiş, təhlillər aparılmış, müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər arasında “Musiqi” fənni xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi fənninin tədrisi prosesində şagirdlərin musiqinin forma, janr, üslub və ifadə vasitələri, xalqımızın musiqi tariximiz haqqında ümumi məlumatlarla tanış olmaları, yaradıcı fəaliyyətlə bağlı (mahnı oxumaq, rəqs etmək və s.) ən sadə və ilkin bacarıqlara yiyələnmələri təmin edilir [5, s.27].

“Musiqi” fənninin tədrisində əsas məqsəd musiqi sənətinin tədrisi və tərbiyəvi imkanları vasitəsilə məktəblilərin hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasıdır.

Ölkəmizdə məktəblilərin musiqi tərbiyəsi sisteminin səmərəli təşkilinə böyük xidmətləri olan bəstəkar, professor Oqtay Rəcəbov yazır: *“Hər bir tərbiyə növününün inkişafın bütün sahələrinə, şəxsiyyətin bütövlükdə formalaşmasına böyük təsiri vardır. Şəxsiyyətin hərtərəfli və harmonik inkişafında vacib vasitə olan mənəvi və estetik tərbiyənin vahidliyi ideyası həmişə pedaqogikanın diqqət mərkəzində olmuşdur”* [6, s.3].

Milli Kurikulum üzrə təlimçi A.Qəhrəmanovun müəllifi olduğu Təlim materialı adlı kitabında qeyd edir: *“Bu gün kurikulumlarda yer tutan məzmun standartları şəxsiyyətyönümlü təhsilin nəticələri olmaqla integrativ xarakter daşıyır və dəyərləri ifadə edir. Bu dəyərlər uşaqların ümumi inkişafını, intellekt səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkanı yaradır”* [3,s.8].

Tədqiqatçı A.Hüseynova pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatında yazır: *“Musiqi dərslərində məktəblilərin musiqi mədəniyyətinin inkişafı onlarda mənəvi-estetik hisslərin də formalaşmasına səbəb olur. Məktəblilərin musiqi yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə onlarda incəsənət əsərlərini düzgün başa düşmək və qiymətləndirmək kimi keyfiyyətlər yaranır”* [2, s. 3].

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi musiqi fənni üzrə təhsil proqramında (kurikulumda) şagirdlərin cəmiyyətdə incəsənətin rolunu dərk etmələri, onların bədii zövqünün, musiqi üzrə bacarıq və vərdislərinin inkişafı, fəal dinləyici kimi yetişmələri, mənəvi aləminin zənginləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda ilk “Nəğmə” proqramının yaranmasından “Musiqi” kurikulumuna kimi kütləvi musiqi təhsili müəyyən inkişaf dövrü keçmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan bəstəkarlarının uşaqlara həsr etdikləri yeni musiqi əsərlərinin yaranması da təhsilin məzmununa öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, “Musiqi kurikulumu”nda musiqi təhsilinin 3 məzmun xətti müəyyənləşdirilmişdir: musiqi aləmi, emosional dəyərləndirmə, musiqi fəaliyyəti. Musiqi fənninin məzmunu sinifdən sinfə keçdikcə sadədən mürəkkəbə prinsipi ilə dəyişsə də, məzmun xətləri dəyişməz olaraq qalır. Bu kurikulumda hər bir məzmun xətlərinə uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə aid standartlar müəyyənləşdirilmişdir.

Professor S.Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” adlı kitabında yazır: *“Uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq aşağı siniflərdə sadə mahnılar, yuxarı siniflərdə isə səs həcmi (diapazonu) geniş olan mahnılar öyrədilir. Daha doğrusu, musiqi janrları vasitəsilə musiqi elementar şəkildən başlayaraq ildən-ildə mürəkkəbləşdirilir, bir səsli mahnılardan çox səsli mahnılara, sadə quruluşlu musiqidən mürəkkəb quruluşlu musiqiyə doğru gedilir. Bu yolla*

məktəblilər tədrisən musiqinin sirli aləminə daxil olur və opera, balet, simfoniya, muğam kimi janrlardan baş çıxara bilirlər” [4, s. 43].

Tədqiqatlarda respublikamızda “Musiqi” proqramlarının yaradılması və təkmilləşdirilməsinin aşağıda göstərilən mərhələlərdən ibarətdir: keçən əsrin 20-ci illərindən müasir dövrə qədər Azərbaycanda “Musiqi” fənni ilə əlaqədar yaradılmış proqramlar təhlil olunur. Məlum olur ki, Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan “Musiqi” fənni ilə əlaqədar ilk proqram 1923-cü ildə tərtib olunmuşdur. Bu proqramda öyrədilməyi lazım bilinən mahnılar qeyd olunsada, onlar şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun gəlmirdi və əsasən xalq mahnılarından ibarət idi.

1970-ci ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş “Musiqi” adlanan I-IV siniflər üçün proqram (müəllifi S.Ə.Quliyev) da əvvəlki proqram kimi xorla oxumaq, musiqi savadı və musiqi ədəbiyyatı kimi mərhələlərə bölünmüşdür. Bu proqram 1985-ci ilə qədər qüvvədə olmuş və onun tələblərinə uyğun olaraq dərsliklər yaradılmışdır. 1985-ci ildə “Maarif” nəşriyyatı tərəfindən bəstəkar O.M.Rəcəbovun 10 ilə yaxın apardığı eksperimentlərin yekun nəticəsi olaraq I-VII siniflər üçün “Musiqi” proqramı çap olunmuş, 1991-ci ildən tətbiq edilmişdir.

Bu proqramda hər bir rübün mövzusu öz əksini tapır və dərsdə mahnı oxumaq, musiqi dinləmə, notla oxuma, musiqili-ritmik hərəkət, elementar musiqi alətlərində çalma kimi musiqi fəaliyyəti növlərindən istifadə olunması məsləhət görülür və hər bir musiqi fəaliyyətinə xas olan bilik və vərdislər göstərilmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev həmişə təhsilə, elmə və mədəniyyətə, o cümlədən musiqi təhsilinə diqqət yetirərək demişdir ki, gələcək bilikli, elmi, istedadlı insanların çiyinləri üzərində qurulur. Məhz bu baxımdan 2004-cü ildə “Kurikulum islahatı”nın aparıcıları üçün qərar verilir 2008-ci ildə Təhsil Nazirliyinin əmri ilə “Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları” adlı vəsait çap olunur. Bu vəsaitdə ibtidai siniflərdə tədris olunan fənlər üçün də hazırlanmış kurikulum öz əksini tapır. Bu sənədin ibtidai pilləsində şagirdlərin musiqi növlərinin forma, janr, üslub və ifadə vasitələri, xalqımızın musiqi tarixi haqqında ümumi məlumatlarla tanış olmaları, yaradıcı-estetik fəaliyyətlə bağlı (mahnı oxumaq, rəqs etmək və s.) ən sadə və ilkin bacarıqlara yiyələnmələri təmin edilir, milli musiqi, habelə ümumbəşər musiqi nümunələrinə maraq, yaradıcılığına meyil, mücərrəd və obrazlı təfəkkür, əməksevərlik və digər iradi keyfiyyətlər formalaşdırılır.

Bu kurikulumlarda “Musiqi təliminin məzmunu”, “Məzmun xətləri”, “İbtidai təhsil pilləsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri”, “Məzmun standartları”, “Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya” elmi cəhətdən araşdırılır. Məhz bu kurikulumlara dair vəsaitin çapından sonra Respublika Təhsil Nazirliyinin əmrinə əsasən 2008-ci ildə “Musiqi-1”, “Müəllim üçün metodik vəsait”, 2009-cu ildə “Musiqi-2” dərsliyi, “Müəllim üçün metodik vəsait”, “Məktəblilər üçün iş dəftəri”, 2010-cu ildə “Musiqi-3” dərsliyi, “Müəllim üçün metodik vəsait”, “Məktəblilər üçün iş dəftəri”, 2011-ci ildə “Musiqi-4” dərsliyi “Müəllim üçün metodik vəsaiti”, “Məktəblilər üçün iş dəftəri” və s. nəşr olunaraq respublikamızın ümumtəhsil məktəblərinə göndərilir.

Yaxşı olar ki, “Musiqi”dən məktəb kurikulum dərsliklərinə diqqət artırılınsın.

Ədəbiyyat

- 1.Hüseynova G. Kurikulum. Pedaqogika. VI nəşr, Bakı, 2019, 191 s.
- 2.Hüseynova A. İbtidai sinif musiqi dərslərində şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşması üzrə işin sistemi, Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Avtoreferat, Bakı, 2015, 28 s.

3. Qəhrəmanov A. Təlim materialı. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Xəzər Universiteti. Bakı, 2012, 69 s.
4. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
5. Məmmədova İ. Musiqi pedaqogikası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2009, 214 s.
6. Rəcəbov O. Musiqi və mənəvi tərbiyə. Bakı, Maarif, 1995, 168 s.

ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ТРЕБОВАНИЙ ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ «МУЗЫКА» НА УРОКАХ МУЗЫКИ

Мамедова Рашида Гамлет кызы
Резюме

Статья посвящена преподаванию современных требований школьной программы по предмету «Музыка». Исследования показывают, что первая музыкальная программа в Азербайджане была реализована в 1923 году, а реализация школьного курикулума по предмету «Музыка» началась в 2008 году.

Курикулум по предмету «Музыка» является основой для подготовки учебных материалов, методической подготовки преподавания предмета, планирования разрабатываемых учебных материалов, методических ресурсов и указаний.

ISSUES OF APPLYING THE REQUIREMENTS OF THE SCHOOL CURRICULUM FROM "MUSIC" TO THE MUSIC CLASS

Mammadova Rashida Hamlet
Summary

The article is dedicated to the teaching of the modern requirements of the school curriculum from "Music". Research shows that the first music program in Azerbaijan was implemented in 1923, and the implementation of the school curriculum from "Music" began in 2008.

The educational curriculum for the subject of music is the basis for the preparation of textbooks, teaching methods of the subject, planning of teaching materials and guidelines to be prepared, methodical resources.

Rəyçi: baş müəllim Məhərrəmov G.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2023-cü il

UOT:781.

**MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQI TƏRBIYƏSİNƏ VERİLƏN
MÜASİR TƏLƏBLƏR**

Şabanova Sevil Ağaəli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
sevashabanova62@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə məktəblilərin musiqi tərbiyəsinə verilən müasir tələblər araşdırılır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində musiqi tərbiyəsinin əsas məqsədi şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq, musiqi bacarıqlarını inkişaf etdirmək, eyni zamanda xalq musiqisi nümunələri, Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərləri vasitəsilə şagirdlərin estetik zövqünü, musiqi mədəniyyətini formalaşdırmaqdan ibarətdir.*

Açar sözlər: musiqi, tərbiyə, məktəbli, bəstəkar, mahnı

Ключевые слова: музыка, воспитание, школьник, компотер, песня

Key words: music, education, schoolchildren, composer, song

İncəsənətin əsas növlərindən biri olan musiqi böyük emosional təsir qüvvəsinə malik sənətdir. Musiqi sənəti hər bir xalqın, ölkənin mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsini təşkil edir, insanın əxlaqi tərbiyəsi, əqidə və dünyagörüşünün, estetik zövqünün formalaşmasında böyük rol oynayır.

Davranışın bütün sahələri ilə sıx bağlı olan tərbiyənin bir çox növləri var: əmək tərbiyəsi, musiqi tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi, fiziki tərbiyə və s. Bunlardan musiqi tərbiyəsi daha böyük imkanlara malikdir.

Musiqi vasitəsilə tərbiyə problemi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatçı-alim S.Quliyev "Musiqi bədii tərbiyə vasitəsidir" məqaləsində yazır: *"Dünyanın müxtəlif ölkələrində musiqi vasitəsilə tərbiyə sahəsində çalışan alimlər, pedaqoqlar və ümumiyyətlə musiqi pedaqogikası sahəsində çalışan mütəxəssislər ideyaları, fikirləri, tədqiqatları öyrənmək üçün ilk dəfə 1934-cü ildə musiqi vasitəsilə tərbiyə problemləri üzrə Beynəlxalq cəmiyyət təşkil etdilər. Bu cəmiyyətin ilk konqresi 1936-cı ildə Praqada keçirilir. Sonrakı illərdə həmin cəmiyyət bu cür beynəlxalq görüşləri dünyanın müxtəlif şəhərlərində keçirir. 1953-cü ildə UNESCO-nun tərkibindəki Beynəlxalq Musiqi Şurasının təşəbbüsü ilə Brüsseldə musiqi vasitəsilə tərbiyə problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilir. Həmin ildən başlayaraq Beynəlxalq Musiqi Şurası müntəzəm olaraq dünyanın müxtəlif ölkələrində musiqi vasitəsilə tərbiyə problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq konfranslarını keçirir. Musiqi tərbiyəsi problemləri ilə bağlı dünyanın ən görkəmli alimləri bir sıra tədqiqatlar aparmış və musiqi mütəxəssislərinin diqqətini cəlb edən maraqlı nəticələr əldə etmişlər". [10].*

XX əsrin əvvəllərində dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyli bədii tərbiyənin mütərəqqi formaları uğrunda, xalqımızın, o cümlədən böyüməkdə olan gənc nəslin estetik istiqamətdə tərbiyəsi uğrunda xüsusilə böyük işlər görmüşdür.

Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli şagirdlərin estetik tərbiyəsilə əlaqədar məktəb qarşısında duran əsas vəzifə haqda yazır: *"Məktəbin ən yaxın məqsədi azərbaycanlıları musiqi sənətinə alışdırmaqla bunlar üçün yeni sənət qapısı açmaq, əlavə məxfi qalmış olan məharət və təbii sahibləri zühura çıxarmaqla bəşəriyyətə bu yolla xidmətlər göstərməkdir"* [13].

Uşaq mahnıları vasitəsilə şagirdlərin bədii zövqünün formalaşması musiqi tərbiyəsinin əsas məsələlərindən biridir. Musiqi fəaliyyətinin bütün növləri – istər musiqi dinləmək, istər mahnı oxumaq, musiqili-ritmik hərəkətlər və s. xüsusi şəkildə şagirdin şüuruna, onun əxlaqına

təsir göstərir. Çünki estetik tərbiyə vasitəsi olan musiqi uşaqların hissələrinə bir başqa təsir edir və onlarda musiqi zövqü aşılayır. Ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən musiqi fənninin əhəmiyyəti çox böyükdür. Məhz bu fənn vasitəsilə onlar həm Azərbaycan, eləcə də xarici ölkə bəstəkarlarının əsərləri ilə tanış olurlar.

Araşdırmalar göstərir ki, bir çox pedaqoqlar şagirdlərin bədii zövqlərinin düzgün formalaşdırılması işində musiqini qüvvətli təsir gücünə malik vasitələrdən biri kimi həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. Çünki musiqi təkcə şagirdlərin estetik tərbiyəsində deyil, həmçinin əqli, əxlaqi və fiziki tərbiyəsində də mühüm rol oynayır.

Tədqiqatçı-alim S.Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” kitabında yazır: *“Musiqinin təsiri vasitəsilə şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaq işində yaxşı nəticələr qazanmaq üçün bir sıra pedaqoji tələblərə ciddi əməl edilməlidir. Həmin tələbləri aşağıdakı qaydada xülasə etmək olar:*

Tərbiyə məqsədilə istifadə olunacaq musiqi nümunələri, melodiylar, əsərlər və s. ideya, məzmun, harmoniya, tembr və digər cəhətlər baxımından məqsədyönlü olmalıdır. Dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyli musiqi təhsilinin məzmunlu qurulmasının başlıca şərtlərindən birini əlverişli musiqi nümunələrinin seçilməsində görürdü. Şagirdlər ideyaca sönük, bayağı musiqidən qorunmalıdırlar. Onlar elə musiqi əsərləri ilə tanış edilməlidirlər ki, yüksək bədii zövq və nəcib insani sifətlər aşılamağa qadir olsun.

Şəxsiyyəti formalaşdırmaq işində yüksək insani hissələrin, ümumbəşəri ideyaların, real hadisələrin, mütərəqqi milli xüsusiyyətlərin tərənnümünə həsr olunmuş musiqi nümunələrindən, dünya musiqi mədəniyyətinin ən gözəl nümunələrindən istifadə etmək lazımdır”[1, s. 129].

Tədqiqatçı - alim M.Dadaşova “Xalq yaradıcılığı musiqi tərbiyəsinin əsasıdır” məqaləsində şagirdlərin musiqi tərbiyəsi haqqında yazır: *“Müasir dövrdə şagirdlər bir növ “musiqi şüaları”nın güclü təsirinə məruz qalırlar. Onlar gün ərzində həm xalq musiqisini, həm klassik musiqi əsərlərini, həm peşəkar bəstəkarların müxtəlif janr və formalarda əsərlərini və həm də bədii cəhətdən sönük, heç bir estetik zövq verməyən çoxlu musiqi əsərlərini dinləyirlər. Məhz belə bir vaxtda gənc nəslin musiqi tərbiyəsini düzgün və məqsəduyğun şəkildə inkişaf etdirmək başlıca vəzifələrdən biri olmalıdır. Şagirdlərin musiqi tərbiyəsində isə xalq musiqisinin rolu olduqca böyükdür. Əsas vəzifə xalq musiqisindən musiqi tərbiyəsi işində düzgün istifadə etməyi bacarmaqdır”* [10].

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumtəhsil məktəblərində məktəblilərin musiqi tərbiyəsi onlarda yüksək bədii-estetik zövqün formalaşmasında, zəngin ideya, mənəvi düşüncə tərzinin yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Musiqini dinləmək, onu daxilən hiss etmək, duymaq, musiqi haqqında öz fikirlərini söyləmək bacarığını şagirdlərə aşılamaq musiqi tərbiyəsinin vacib şərtlərindən biridir.

Tədqiqatçı-alim J.Qədimova “Musiqi tədrisi metodikası” kitabında yazır: *“Estetik tərbiyə yetişməkdə olan gənc nəslin bədii cəhətdən formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Estetik tərbiyə gənc nəsle düzlük, sədaqət, mərdlik, əməksevərlik və s. kimi nəcib hissələri aşılmasına istiqamət verir.*

Musiqi estetik tərbiyənin qüvvətli təsir gücünə malik olan vasitələrdəndir. Musiqi tərbiyəsi gənc nəslin yetişməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin musiqi elmi sahəsində savadlı olmaları, musiqi inkişafı yetişmələri mühüm məsələlərdən biridir. Müasir pedaqogika elmi hesab edir ki, musiqi qavrama prosesinin köməyi ilə gənc nəslin estetik tərbiyəsini istiqamətləndirmək olar.

Estetik tərbiyənin inkişafı müasir dövrdə əsas məsələlərdən olduğundan ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən musiqi fənni tam dolğunluğu ilə şagirdlərə öyrədilməlidir. [2 s. 91]

“Musiqi”dən məktəb kurikulumunun tələblərinə görə təlim prosesi əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələrə əsaslanır. Bununla əlaqədar müəllim əlaqələndirici, istiqamətverici, məsləhətçi, şagirdlər isə öyrənmək üçün tədqiqat apararı, öyrəndiklərini tətbiq və təqdim etməyi bacaran yaradıcı subyektlər rolunda iştirak edirlər.

Müasir dövrdə pedaqoji prosesin təşkilində aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

-pedaqoji prosesin tamlığı (təlimin öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyədici xarakterinin təmin olunması);

-təlimdə bərabər imkanların yaradılması (bütün şagirdlərə eyni təlim şəraitinin yaradılması);

-şagirdyönümlülük (tədris prosesinin şagirdin maraq və tələbatının öyrənilməsinə, potensial imkanlarının inkişafına yönəldilməsi);

-inkışafyönümlülük (şagirdlərin idrakı fəallığının izlənilib təhlil nəticələrinə istiqamətləndirilməsi və həvəsləndirilməsi);

-fəaliyyətin stimullaşdırılması (şagirdlərin daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsi və həvəsləndirilməsi);

-dəstəkləyici mühitin yaradılması (pedaqoji prosesin müvafiq maddi-tədris baza əsasında və sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilməsi, səmərəli və keyfiyyətli təhlil üçün əlverişli və təhlükəsiz təlim şəraitinin yaradılması) [6, s. 34].

Mövzu ilə bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatın, məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi və təhlili göstərir ki, müasir musiqi dərslərində aşağıdakı dərslər formalarından istifadə etmək məqsədəuyğundur: konfrans, seminar, müzakirə, diskussiya, ekskursiya. Həmçinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq “Musiqi” fənninin tədrisində geniş istifadə edilən yeni təlim üsullarını qeyd edək: Beyin fırtınası, BİBÖ, Venn diaqramı.

Ümumtəhsil məktəblərində musiqi fənninin əsas məqsədi milli və bəşəri sənət nümunələri əsasında şagirdlərdə musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafını təmin etməkdən ibarətdir[6, s. 5].

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədində göstərilmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində musiqi fənninin tədrisi prosesində:

İbtidai təhsil səviyyəsində şagirdlərin musiqi növlərinin forma, janr, üslub və ifadə vasitələri, xalqımızın musiqi tarixi haqqında ümumi məlumatlarla tanış olmaları, yaradıcı-estetik fəaliyyətlə bağlı (mahnı oxumaq, rəqs etmək və s.) ən sadə və ilkin bacarıqlara yiyələnmələri təmin edilir, onlarda bədii zövq, estetik mədəniyyət, milli musiqi, habelə ümumbəşəri musiqi nümunələrinə maraq, yaradıcılığa meyil, mücərrəd və obrazlı təfəkkür, əməksevərlik və digər iradi keyfiyyətlər formalaşdırılır.

Ümumi orta təhsil səviyyəsində ibtidai təhsil pilləsi üzrə təyin olunmuş fəaliyyətlər inkişaf etdirilməklə milli musiqi tariximizin ən zəruri məqamları, görkəmli şəxsiyyətləri haqqında məlumatlarla, aşıq musiqisi, muğamlar, dünya musiqi mədəniyyətinin geniş yayılmış nümunələri ilə tanışlıq, xorla ifa və vokal vərdislərinin mənimsənilməsi, musiqinin qavrama mədəniyyətinin formalaşdırılması, şagirdlərin səs imkanları, arzu və istəkləri nəzərə alınmaqla ifaçılığa cəlb olunmaları təmin edilir”[6, s. 6].

Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, mənəvi estetik təsirinə, vətənpərvərlik, humanizm, dostluq ruhunda tərbiyəedici təsir qüvvəsinə görə musiqi fənni böyük əhəmiyyət kəsb edir, şagirdlərin bədii təxəyyülünün inkişafına və onların mənəvi cəhətdən zənginləşməsinə şərait yaradır. Həmçinin fənlərarası, fəndaxili inteqrasiyanın musiqi dərslərində tətbiqi müasir dövrün vacib məsələlərindəndir. Bu baxımdan da musiqi dərslərində fəal-interaktiv təlim prosesi elə təşkil edilməlidir ki, müəllim bələdçi (fasillator) vəzifəsini öz üzərinə götürərək sinifdə şagirdlərin yüksək fəallığını təmin etsin.

Ədəbiyyat

1. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
2. Qədimova J. Musiqinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2007, 324.
3. Rəcəbov O., Məmmədova G. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası. Bakı, Şirvanəşr, 2009, 202 s.
4. Rəcəbov O. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2010, 131 s.
5. Rəcəbov O., Hidayətova F. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası. Bakı, 2013, 183 s.
6. Rəcəbov O., İbadova B., Əliyev A., Dadaşova M., Hidayətova F. "Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün musiqi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum). Bakı, 2013, 72 s.

Saytoqrafiya:

7. Azərbaycanın ənənəvi musiqisi. URL: <http://enene.musiqi-dunya.az>
8. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL: <http://www.millikitabxana.az>.
9. Bakı Musiqi Akademiyası. URL: <https://www.musicacademy.edu.az>
10. "Musiqi dünyası" Beynəlxalq Elmi Musiqi jurnalı. URL: <http://musiqi-dunya.az>
11. Məktəblinin Elektron Musiqi Kitabxanası. URL: <http://mk.musiqi-dunya.az>
12. Üzeyir Hacıbəyli ensiklopediyası. URL: <http://uzeyirbook.musiqi-dunya.az>
13. Üzeyir Hacıbəyli. Elmi məqalələr. URL: <http://uzeyir.musiqi-dunya.az>

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К МУЗЫКАЛЬНОМУ ВОСПИТАНИЮ ШКОЛЬНИКОВ*Шабанова Севиль Агааликызы**Резюме*

В статье рассматриваются современные требования к музыкальному воспитанию школьников.

Исследования показывают что, основной целью музыкального воспитания в общеобразовательных школах является раскрытие творческих способностей учащихся, развитие музыкальных навыков, одновременно формирование эстетического вкуса, музыкальной культуры посредством образцов народной музыки, произведений азербайджанских и зарубежных композиторов.

MODERN REQUIREMENTS FOR MUSIC EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN*Shabanova Sevil Aqali**Summary*

Modern requirements for music education of schoolchildren are being studied. The main purpose of music education in secondary schools is to reveal the creative abilities of students, to develop musical skills, as well as to form the aesthetic taste of students thorough the works of Azerbaijani folk, composers, as well as foreign classical and modern composers.

Rəyçi: müəllim Tağıyeva G.

"Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 30 oktyabr 2023-cü il

UOT:781.

**BƏSTƏKAR TELMAN HACIYEVİN MAHNILARINDA
VƏTƏN MÖVZUSU**

Seyfullayeva Nüşabə Nəriman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
seyfullayevanushaba@mail.ru

Xülasə. *Məqalədə tanınmış Azərbaycan bəstəkarı Telman Hacıyevin (1930 - 1991) Vətən mövzusunda həsr olunmuş, Vətənimizin gözəlliklərini tərənnüm edən mahnıları təhlil edilmişdir.*

Açar sözlər: Vətən, bəstəkar, mahnı, mövzu, tərənnüm

Ключевые слова: Страна, композитор, песня, тема, воспевать.

Key words: Homeland, composer, song, theme, melody

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Telman Hacıyevin vokal musiqiyə diqqəti və sevgisi bütün yaradıcılığı boyu davam etmişdir. O, musiqi xəzinəsini zənginləşdirən və xalq arasında dillər əzbərinə çevrilən mahnı və romanslar bəstələmişdir.

Qeyd edək ki, XX əsrin II yarısında Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında mahnı janrının yüksək inkişaf dövrü olmuşdur. Bu dövrdə Tofiq Quliyev, Rauf Hacıyev, Fikrət Əmirov, Hacı Xanməmmədov, Emin Sabitoğlu, Ramiz Mirişli və digər bəstəkarların mahnıları ilə yanaşı bu sahədə fəal çalışan Telman Hacıyevin mahnıları da janrın inkişafına əhəmiyyətli yeniliklər gətirmişdir.

Bu baxımdan T.Hacıyevin mahnıları həqiqətən də həyatı, məhəbbəti, vətənimizin gözəlliklərini tərənnüm edən mahnıları insanların qəlbində iz salmış, həyatımızın ayrılmaz parçasına çevrilmişdir.

Azərbaycanda estrada musiqisinin yaradıcısı və mahnı janrını zirvəyə çatdırmış görkəmli bəstəkar Tofiq Quliyev Telman Hacıyevin mahnılarını yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Onun istedadının özünəməxsusluğu nədədir? Melodiyanın qeyri-adi parlaqlığında, formanın aydınlığında, qavramanın rahatlığındadır. Onun mahnılarında düşüncənin obrazlılığı, ahəngdarlığı özünü göstərir, o, az ifadə vasitəsilə həcmli, yaddaqalan obrazlar yaratmağa müvəffəq olur. “Lalələr”, “Tələbəlik illəri”, “Abşeron nəğməsi” mahnıları çox gözəldir. İndi bir çox bəstəkarlar mahnı yazırlar, lakin obrazlı və parlaq mahnılar çox azdır. Buna görə də T.Hacıyevin gözəl mahnıları yaddaşlarda uzun müddət yaşayır. T.Hacıyev kimi istedadlı bəstəkar mahnı janrında yaradıcılıq fəallığı göstərməlidirlər, çünki mahnı musiqi incəsənətinin xalq tərəfindən ən çox sevilən janrıdır” [3, s. 28].

T.Hacıyevin yaradıcılığında mahnı janrında bəstələdiyi əsərlər mövzu müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Bəstəkarın mahnılarını mövzusunə görə bir neçə yerə bölmək olar: Vətən haqqında mahnılar, xalqlar dostluğunu tərənnüm edən mahnılar, əmək mahnıları, gəncliyə həsr olunmuş mahnılar, lirik məhəbbət mahnıları, uşaq mahnıları. Vətən haqqında mahnılar qrupuna aid edilən bəstəkar mahnılarına vətənpərvərlik ruhlu və vətənin gözəlliklərini tərənnüm edən mahnılar daxildir.

Vətənə, doğma diyarın gözəlliklərinə həsr olunan mahnılar bəstəkarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur: “Gəncəm” (söz. Rəsul Rzanın), “Göygöl” (söz. Rəfiq Zəkanın), “Kür boyunda” (söz. Fəray Fəzlinin), “Lalələr” (söz. A.Aslanovun), “Gözəl dünya” (söz. Baba Vəziroğlunun), “Abşeronun nəğməsi” (söz. Nəbi Xəzrinindir), “Xəzər” (söz. Yusif Həsənbəyin), “Ellər gözəli” (söz. Fikrət Qocanın) və s. Bu mahnılarda doğma Azərbaycanın dilbər güşələrinin təbiəti, sərvətləri tərənnüm edilir. Bütün bu mahnılar oynaq, şux xarakterdədir.

Vətənə həsr olunmuş mahnılarda bəstəkarın öz vətəninə bəslədiyi dərin məhəbbət hissləri özünü büruzə verməklə yanaşı, onun vətənpərvərlik hissləri, vətən torpağının gözəlliyi əks olunur, eyni zamanda, vətən tarixi, milli-mənəvi dəyərlər tərənnüm edilir.

Bir bəstəkar kimi T.Hacıyevin ilk mahnısı “Neft daşları” (söz. A.Aslanovun) olub. Azərbaycanın şanlı neftçilərinə həsr edilən bu mahnı Respublikanın xalq artisti Şövkət Ələkbərovanın ifasında səslənib və müğənni həlim, məxməri səs tembri ilə mahnının lirik-qəhrəmanlıq məzmununu gözəl ifadə etməyə nail olub. Bu ilk mahnının uğuru T. Hacıyevin nəgmkar-bəstəkar kimi formalaşmasını şərtləndirdi.

Bəstəkarın “Gəncəm” mahnısı “Nizaminin vətəmində” sənədli filmi üçün yazılmışdır. Mahnının özəlliyi ondadır ki, sovet dövründə Gəncənin hələ Kirovabad adlandırıldığı, Gəncə sözünün yasaq olduğu bir vaxtda, bəstəkar çəkinmədən öz vətəndaşlıq mövqeyini nümayiş etdirərək, şəhərin tarixi adını, bütövlükdə Vətən tarixini öz mahnısında tərənnüm etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, deməli ki, T.Hacıyevin bu mahnısı sovet dövründə Azərbaycanın tarixi şəhəri, qədim elm və mədəniyyət mərkəzi Gəncə haqqında yazılmış ilk bəstəkar mahnısı idi.

Bağlarında salxım-salxım təbrizi,
Buz kimidir Dördyolunun kəhrizi.
Göygölünün havasını udanlar,
Ömrü boyu yaxın qoymaz pəhrizi.

Mahnının mətnindən görüldüyü kimi, şair Rəsul Rza Gəncə torpağının gözəlliyini, təbiətin bəxş etdiyi nemətləri, Göygölün səfalı ab-havasını çox sadə və səmimi sözlərlə tərənnüm etmişdir. Bəstəkar Telman Hacıyev də bunu davam etdirərək, Vətən sevgisini pafosdan uzaq bir tərzdə ifadə etməyə nail olmuşdur. Bu baxımdan sovet ideologiyasının hökm sürdüyü bir dövrdə “Gəncə”adlı mahnının səslənməsi məhz öz səmimiyyəti ilə qəlbləri ovsunlamışdır. Digər tərəfdən, demək olar ki, bu mahnı ilə bəstəkar və şair tarixi haqsızlığa öz etirazını gizli, pərdələnmiş şəkildə bildirmişlər. Əlamətdardır ki, bir necə il keçdikdən sonra şəhərə öz tarixi adının qaytarılmasında Telman Hacıyev və Rəsul Rzanın yaratdıqları bu mahnının da öz payı olmuşdur.

T.Hacıyevin “Lalələr” mahnısı ən məşhur mahnılardan biridir. Demək olar ki, bəstəkarın vizit kartıdır. Mahnının sözləri Aslan Aslanovundur. Bəstəkar bu mahnıda segah məqamına müraciət etmişdir. “Lalələr” mahnısı Rəşid Behbudovun ecazkar ifasında bütün dünyanı dolaşmış.

Mahnının poetik mətni lalə gülünün tərifləri ilə bağlı olsa da, mərkəzdə Gəncə torpağı, onun dillər əzbəri olan guşələri – Maral gölün, Göy gölün adları çəkilir, Vətənin gözəllikləri tərənnüm edilir.

Yazın ortasında Gəncə çölündə,
Çıxıblar yenə də dizə lalələr.
Yuyub tellərini Maral gölündə,
Gəliblər Göy gölə təzə lalələr.

Onu da qeyd edək ki, 2018-ci ilin sentyabr ayının 15-də Bakıda keçirilən möhtəşəm hərbi paradada Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti möhtərəm cənab Rəcəb Taib Ərdoğan öz çıxışında bu mahnının tarixi əhəmiyyəti və bədii mənalandırılması ilə bağlı vurğulamışdır ki, bu mahnıda lalələr tarlası Qafqaz-İslam ordusunun minlərlə əsgərinin qırmızı rəngli baş örtüklərini sətraltı olaraq təsvir edir. Mahnının məzmununda Azərbaycan xalq Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı olan Gəncə şəhərində Qafqaz – İslam Ordusunun formalaşdığı ifadə olunmuşdur.

Əlbəttə ki, sovet dövründə yazılmış bu mahnının məzmununun müstəqillik dövrümüzdə bu cür mənalandırılması onun məna dərinliyindən, tarixi əhəmiyyətindən və müəlliflərin vətən sevgisindən, milli ruhundan xəbər verir.

Telman Hacıyevin Nəbi Xəzrinin sözlərinə yazdığı “Abşeronun nəğməsi” mahnısının musiqisi Xəzərin obrazını yaradır.

Alar səni qoynuna mehriban Xəzər,
İnci taxar boynuna narın ləpələr.
Bağların cənnət tək çiçək-çiçəkdir,
Buruqlar sinəndəki yanar ürəkdir.

Mahnının vals ritminə muğam intonasiyaları təbii şəkildə daxil olur, musiqiyə improvizasiya xarakterli səslənmə gətirir.

“Xəzər” Vətənə dərin sevgi aşıl原因 ən gözəl mahnılardan biridir. Yusif Həsənbəyin sözlərinə bəstələnən bu mahnı lirik himn xarakteri daşıyır. Mahnının melodiyası epik və lirik kantilenanın təbii sintezi ilə səciyyələnir.

Qucağında qoşa axır Volqa-Kür,
Qardaşlığın beşiyisən, Xəzərim..
Sahilində qızıl nura bürünür,
Doğma Bakım, çoxmillətli şəhərim.

“Xəzər” mahnısının məzmununda Vətən haqqında fikirlərin xalqlar dostluğunun tərənnümü ilə əlaqələndirildiyini aydın görə bilərik.

T.Hacıyevin mahnılarında Vətənin təbiət gözəlliklərinin vəsfi gül-çiçək adları ilə əlaqələndirilir. Fikrət Qocanın sözlərinə “Ellər gözəli” mahnısı bu qəbildəndir. Mahnı, ilk baxışdan, adına görə sevgi-məhəbbət məzmunlu mahnılarınla assosiasiya yaratsa da, onun məzmunu bahar gülü olan nərgizə həsr olunmuşdur. Bu gülün tərifı doğma təbiətin gözəlliklərinin tərənnümü fonunda verilir.

Çıxdım yolları gəzdim, nərgizim,
Güllü baharı gəzdim, nərgizim.
Harda bitmişən mənsiz, çöllər gözəli,
Harda bitmişən mənsiz, güllər gözəli.

Göründüyü kimi, Vətənin gözəllikləri sırasında təbiət təsvirləri də mühüm yer tutur. Bəstəkarın mahnıları üçün səciyyəvi olan şux, oynaq melodiya, sadə, mənalı mətn bu nümunədə də öz təcəssümünü tapır.

T.Hacıyevin mahnı yaradıcılığında vacib mövzulardan biri xalqlar dostluğunu tərənnüm edən mahnılar təşkil edir. Onlardan “Rus xalqına eşq olsun” (söz.Rəsul Rzanın), “Bakı-Praqa” (söz.Nəbi Xəzrinin), “Üç qardaş” (söz.Fikrət Qocanın), “Tbilisi” (söz. Süleyman Rüstəmin) adlarını çəkmək olar. Bu kimi mahnılarda Azərbaycanın digər ölkələrlə qardaşlıq əlaqələrindən danışılır, eyni zamanda, Vətənimizin tərənnümü ön planda durur və onları Vətən haqqında mahnılarınla əlaqələndirmək olar.

Xüsusi olaraq T. Hacıyev mahnılarının ifaçılarını da qeyd etmək lazımdır. Ən tanınmış ifaçıların repertuarını Telman Hacıyevin mahnıları bəzəmişdir. Rəşid Behbudov, Şövkət Ələkbərova, Müslüm Maqomayev, Zeynəb Xanlarova, Mirzə Babayev, Elmira Rəhimova, Flora Kərimova, Hüseynağa Hadıyev və digər tanınmış müğənnilər, “Qaya” və “Sevil” vokal qrupları ifa etmişlər. T.Hacıyevin yaradıcılığına müraciət edərək bəstəkarın ifadəli melodiyalara, oynaq ritmlərə malik, zəngin məzmunu, söz və musiqinin vəhdəti ilə səciyyələnən mahnılarını bu gün də müğənnilər sevə-sevə ifa edirlər.

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyli Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2019, 360 s.
2. Nəsenova C.İ. Azərbaycan musiqisinin məqamları. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 232 s.
3. Эфендиева И.М. Азербайджанская советская песня. Баку, 1983, 150 с.
4. Эфендиева И. М. Тельман Гаджиев. Баку, Ишыг, 1983, 36 с.

**ТЕМА РОДИНЫ В ПЕСНЯХ КОМПОЗИТОРА
ТЕЛЬМАНА ГАДЖИЕВА**

Сейфуллаева Нушаба Нариман кызы

Резюме

В статье анализируются песни известного азербайджанского композитора Тельмана Гаджиева (1930-1991), посвященные теме Родины, воспевающие её красоты.

**THE THEME OF HOMELAND IN THE SONGS OF COMPOSER
TELMAN HACIYEV**

Seyfullayeva Nushaba Nariman

Summary

The article analyzes the songs of renowned Azerbaijani composer Telman Hacıyev (1930-1991) dedicated to the theme of the homeland, highlighting his compositions that beautifully portray the splendors of our country.

Rəyçi: baş müəllim Rüstəмова S.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 27 oktyabr 2023-cü il

UOT:781.

MUSIQİ SƏNƏTİNDƏ “XƏRABAT” MÖVZUSUNA DAİR

s.ü.f.d. Rüstəmovə Sevinc İlham qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
rustamovasevinc5@mail.ru

Xülasə: “Xərabat”- qədim Gəncənin sənətkarlar məhəlləsi kimi tanınmış, musiqiçilərin, elm və incəsənət adamlarının toplaşdığı bir məkan kimi məşhur olmuşdur. Məhz bu baxımdan şairə öz rübailərində Xərabat məhəlləsini, burada yaşayıb-yaradan insanları vəsf etmişdir.

Məqalədə Məhsəti Gəncəvinin rübailəri əsasında yazılmış “Xərabat” a capella xor əsəri təhlil edilmişdir. Xor əsərinin musiqinin məzmunu, forma quruluşu, məqam-intonasiya, melodik və metroritmik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müəllif şairənin poeziyasına öz dünyagörüşü, təxəyyülü və musiqi üslubu çərçivəsində yanaşaraq, rübailərin emosional-psixoloji xarakterinin musiqidə təcəssümünü yaratmışdır

Açar sözlər: Poeziya, musiqi, rübai, sənətkar, xor

Ключевые слова: Поэзия, музыка, рубай, художник, хор

Key words: Poetry, music, rubai, quarter, xor

Orta əsrlər dövründə Gəncə şəhərinin Azərbaycan mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələr onun inkişaf mənzərəsini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Gəncənin dünya ədəbiyyatına – Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Əbül-Üla Gəncəvi, Qivami Gəncəvi Mütərrizi, eləcə də onların müasirləri və davamçıları olmuş bir çox şairlər yetişdirmiş, Gəncənin sorağını çox uzaq ölkələrə yaymışdılar.

Gəncə mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub, şeir, musiqi məclisləri ilə də məşhurlaşmışdı. İstifadə olunan musiqi janrları və musiqi alətləri haqqında məlumatı elə böyük şairlərin əsərlərindən almaq olur. Bütün bunlar XII əsrdə Gəncə şəhərində yaşayıb-yaradan sənətkarların Azərbaycan mədəniyyətindəki yerini və rolunu dəyərləndirməyə imkan verir.

Xərabat məhəlləsi – sənətkarlar məhəlləsi kimi Gəncənin mədəni həyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Xərabatda əsasən sənətkarlar, musiqiçilər, elm və incəsənət adamları toplanaraq, məclislər keçirirdilər.

Məhsəti Gəncədə Xərabat məhəlləsində yaşamış, əxilərin yığıncaqlarında yaxından iştirak etmişdir. O özü Xərabatda olan böyük hörmət və nüfuzunu belə təsfi edir:

Zülfün camalına bir yaraşıqdır,

Xərabat əhlinə nurdur, işıqdır.

Ey Şərq günəşinin nuru, xoş gəldin!

Gözəllər şahına qapı açıqdır [2, s. 109].

Şairənin dünyagörüşünün formalaşmasında, onun əsərlərində insansevərlik, azadlıq fikirlərinin intişar tapmasında Xərabatın xüsusi təsiri olmuşdur.

Gəncə Dövlət Universitetinin professoru Sevdə Qurbanəliyevanın 2013-cü ildə yazdığı “Xərabat” xor əsəri müşayiətsiz iki səslə qadın xoru üçün nəzərdə tutulub. Əsər Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığının 900 illik yubileyi ilə əlaqədar Gəncədə keçirilən beynəlxalq tədbirdə Gəncə Dövlət Universitetinin “Ozan” tələbə folklor ansamblı tərəfindən ilk dəfə 2013-cü ildə ifa edilmişdir (Dirijor: Oleq Allahverdiyev).

Məlum olduğu kimi, Xərabat qədim Gəncənin bir məhəlləsi olub, şeir, sənət ocağı kimi tanınmışdır. Məhsəti Gəncəninin də həyatında Xərabatın xüsusi yeri olmuşdur. O, müəyyən dövrdə Xərabatda yaşayıb-yaratmış, bir neçə rübaisi Xərabata həsr olunmuşdur.

Nəzərdən keçirdiyimiz xor əsərində Məhsətinin iki rübaisindən istifadə edilmişdir.

Könülsüz Xərabat içrə sən gəlmə,
Dərvişlik rəmzini bilməsən, gəlmə!
Başından keçənin yoludur bu yol,
Bu yolda can qurban verməsən, gəlmə!

Xərabat – yeridir igid ərlərin,
Burda yeri yoxdur bədgöhərlərin.
Hörmətlə qədəm qoy bu yola, çünki,
Yeri deyil bura hiyləgərlərin.

Rübailərin məzmununda Xərabat bir məkan kimi təənnüm olunur, “igid ərlərin” yaşadığı yer kimi təriflənir. Rübailərdə, həmçinin Xərabatın dərvişliklə bağlı olmasına, bu inam uğrunda canını qurban verən insanlara məxsus olmasına işarə edilir.

Xorun musiqi məzmunu poetik mətnlə sıx bağlıdır və təmkinlə, ağır tempdə səslənir. Əsərin məzmununa uyğun olaraq, xarakterindəki himnvarilik özünü göstərir.

Əsərin quruluşu iki hissəlidir. Birinci bölmə iki perioddan, ikinci hissə üç perioddan ibarətdir. Birinci bölmənin ikinci periodunun sonunda bir daha təkrar olunması xorun quruluşuna reprizalığ gətirir.

Xorun musiqi məzmununu əmələ gətirən periodların hər biri iki cümlədən ibarətdir. Poetik mətnin hər misrası bir melodik cümləyə oxunur. Cümlələrin quruluşundakı dəqiq bölgü, hər bir cümlənin dörd xanədən təşkil olunması melodiya mütənasıblıq aşılaraq ki, bu da poetik mətnlə əlaqədar olub, rübailərin poetik quruluşu ilə əlaqədardır.

Formanın hissələri arasında məqam-tonallıq xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xor “si-bemol” mayəli çahargah məqamına əsaslanır. Məqamın seçilməsi poetik məzmunun xarakterindən irəli gəlib, onun daha dolğun təcəssümünə şərait yaradır. Xorun

struktur quruluşunda məqamın dayaq pillələrinə istinad olunur, bu məqama məxsus kadensiya xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Birinci period xorun ifasında unison səslənir. Periodun hər iki cümləsi “fa” səsinə istinad edir. Başlanğıc cümlədə melodiya tersiya diapazonu çərçivəsində bu pillə ətrafında dolanmaqla əmələ gəlir. İkinci cümlədə isə melodiyanın diapazonu bir qədər genişlənir [1, s. 7].

Nümunə 1.

Andante $\text{♩} = 70$

S. Kö-nül-süz xə-ra-bat iç-rə sən gəl-mə, Dər-viş-lik rəm-zi-ni bil-mə-sən, gəl-mə!

A. Kö-nül-süz xə-ra-bat iç-rə sən gəl-mə, Dər-viş-lik rəm-zi-ni bil-mə-sən, gəl-mə!

Xorun sonrakı inkişafında partiyaların bölünməsi və melodiyanın diapazonunun tədricən genişlənməsi müşahidə olunur.

İkinci periodda səslər arasında müxtəlif intervallar – kvarta, tersiya, seksta özünü göstərir. Bu periodda istinad pilləsi dəyişir, cümlələr arasında əvvəlcə “sol”, sonra “si-bemol” səslərinə istinad olunması özünü göstərir ki, bu da çahargah məqamında tonikanın alt tersiyasını və tonikanı önə çıxarır. Bu cür kadensiya quruluşu çahargah məqamında qurulan melodiya üçün səciyyəvidir. Lakin tonikada dayanma xor partiyalarındakı bölünmə tonikanın “fa”-“si-bemol” səs birləşməsi kimi verilməsi musiqi məzmununun davamını şərtləndirir.

Nümunə 2.

S. Ba-şın-dan ke-çə-nin yo-lu-dur bu yol. Bu yol-da can qur-ban ver-mə-sən, gəl-mə!

A. Ba-şın-dan ke-çə-nin yo-lu-dur bu yol. Bu yol-da can qur-ban ver-mə-sən, gəl-mə!

Lakin əsərin sonunda bu periodun bir daha ikinci hissənin sonunda təkrarlanması repriza əmələ gətirməklə yanaşı, “si-bemol” səsinə unison şəkildə tamamlanması tam kadensiya xüsusiyyəti əmələ gətirir.

Xorun ikinci hissəsinin təşkil olunduğu periodların quruluşunda da xor partiyalarının müxtəlif şəkildə ikiləşməsi və çahargah məqamının səciyyəvi istinad pillələrinə istinad olunması özünü göstərir. Bu baxımdan “re-bemol” səsinə istinad diapazonunun genişlənməsinə səbəb olur, lakin periodun sonunda “fa” səsinə dayaqlanma ilə yarım kadensiya verilir.

Nümunə 3.

The image shows a musical score for a two-part chorale. The top part is for Soprano (S.) and the bottom part is for Alto (A.). Both parts are marked with a mezzo-forte (*mf*) dynamic. The lyrics are in Azerbaijani and are written below the notes. The lyrics are: Xə-ra-bat ye-ri-dir i-gid ər-lə-rin, Bur-da ye-ri yox-dur bəd gö-hər-lə-rin.

Göründüyü kimi, S.Qurbanəliyevanın Məhsətinin sözlərinə bəstələdiyi “Xərabat” xor əsəri poetik və musiqi məzmununa görə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olub, sözlə musiqinin dərin emosional əlaqələrini özündə əks etdirir.

Beləliklə, lirik xüsiyyətləri ilə səciyyələnən bu xor miniatüründə müəllifin danışılan məkanın möhtəşəmliyini qabarıq göstərmək istəyi öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1.Qurbanəliyeva S.F. Xərabat. İki səsli xor üçün [Notlar]. “Məhsəti Gəncəvinin musiqi dünyası” kitabından. Gəncə, Elm, 2014, 15 s.

2.Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Tərcümə edənlər: N.Rəfibəyli, X.Yusifli. Tərtib və ön sözün müəllifi: Xəlil Yusifli. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 144 s.

К ТЕМЕ “ХАРАБАТ” В МУЗЫКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Рустамова Севиндж Ильхам кызы

Резюме

В статье анализируется хоровое произведение а капелла “Харабат”, написанное на основе рубаи Мехсети Гянджеви. Автор музыки произведения подошел к поэзии М.Гянджеви в рамках своего мировоззрения, восприятия и музыкального стиля, воплотив эмоционально-психологическую природу рубаи поэтессы в своей музыке. Так же исследуется содержание, форма, магам-интонация, мелодические и метроритмические особенности хорового произведения.

TO THE TOPIC “KHARABAT” IN THE FIELD OF MUSICAL ART

Rustamova Sevinc İlham

Summary

Kharabat was known as the poets' quarter of ancient Ganja and became famous as a place where musicians, scientists and artists gathered. From this point of view the poet described the people who lived and created here in his verses.

In the article in the a capella choral piece Kharabat written on the basis of Mahsati Ganjavis' rubai, the author approached the poets' poetry in the context of his worldview, imagination and musical style and created of the rubai in music.

Rəyçi: müəllim Tağıyeva G.

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 oktyabr 2023-cü il

UOT:781.

“MUSIQI MÜƏLLİMLİYİ” İXTİSASI ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞINDA “ƏSAS MUSIQI ALƏTİ” FƏNNİNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Tagiyeva Günay Hafiz qızı, Əliyev Əli Sahib oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
gunay.tagiyeva.76@mail.ru

Xülasə: *Musiqi təhsilində musiqi alətində ifaçılıq bacarığına malik olmaq ən vacib şərtlərdəndir.*

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, “Əsas musiqi aləti” fənni “Musiqi müəllimiyi” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin peşə hazırlığının ayrılmaz hissəsi olaraq, onların gələcək praktik fəaliyyəti üçün zəruri olan instrumental ifaçılığın nəzəri və praktik əsaslarının mənimsənilməsini, musiqi alətində ifaçılıq üzrə zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Tədris repertuarının düzgün seçilməsi milli xalq və peşəkar musiqi sənti, dünya musiqisinin klassik nümunələri ilə tanış olmaq üçün əlverişli şərait yaradır və multikultural dəyərlərin təbliğinə xidmət edir.

Açar sözlər: musiqi, alət, ifaçı, tələbə, müəllim, təhsil, peşəkar, bilik, bacarıq

Ключевые слова: музыка, инструмент, исполнитель, ученик, педагог, образование, профессионал, знание, умение

Key words: music, instrument, performer, student, teacher, education, professional, knowledge, skill

Yüksək səviyyəli peşəkar kadrların hazırlanmasında musiqi alətində ifa etmək bacarığının mənimsənilməsi əsas şərtlərdəndir. Musiqi müəlliminin peşəkar bacarıqlarında mükəmməl ifaçılıq praktikası öncül yer tutur. Fortepiano ifaçılığı ümumtəhsil məktəbləri üçün musiqi müəlliminin hazırlığında tədris fənlərinin sırasında baza əhəmiyyətlidir. Bununla əlaqədar “Əsas musiqi aləti” fənni “Musiqi müəllimiyi” ixtisası üzrə ali təhsil müəssisələrinin pedaqoji fakültələrinin tədris planlarında xüsusi yer tutur.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, musiqi müəllimi mütəmadi olaraq alətdən istifadə etməli olur. Fənnin tədrisinin bütün mərhələlərini - yeni mahnının öyrənilməsi, musiqi dinlənilməsi və nəzəri biliklərin verilməsini, həmçinin sinifdənkənar və məktəbdənkənar işlərin təşkilini alət ifaçılığı olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu baxımdan da musiqi müəlliminin canlı ifası mümkün qədər mükəmməl, sərbəst, ifadəli olmalı, şagirdlərdə dərin emosional hisslər oyatmalı, onlarda musiqiyə həvəsi artırmalı və musiqinin yaxşı qavranılmasına şərait yaratmalıdır.

Musiqi alətində keyfiyyətli ifaçılıq vərdişlərinə yiyələnən gələcək mütəxəssis musiqi əsərinin bədii obrazının açılmasına nail olmalıdır. Həmçinin musiqi tərbiyəsinin proqram məzmununa aid mahnı repertuarını, dinləmə üçün musiqi əsərlərini (opera və baletlərdən musiqi parçalarını, simfonik musiqi nümunələrinin işləmələrini), xalq mahnılarını, rəqs və oyun havalarını peşəkarcasına təqdim etməyi bacarmalıdır.

Fənnin əsas məqsədi musiqi alətində peşəkar ifaçılıq vərdişlərinə malik olan maarifçi-pedaqoq yetişdirməkdir. Bakalavr pilləsi üzrə kursu bitirən kadrlar şagirdlərlə düzgün, səmimi ünsiyyət qurmağı, sinifdənkənar və məktəbdənkənar tədbirləri təşkil etməyi, hər zaman yenilənən innovasiyaları tədrisdə tətbiq etməyi bacarmalıdır. Onlar müasir təhsil yanaşmalarını, təhsil sahəsində qəbul edilmiş yeni sənədləri ümumtəhsil məktəblərində həm nəzəri, həm də praktik baxımdan tətbiq etmək bacarıqlarına da malik olmalıdırlar.

Gələcək musiqi müəllimlərinin musiqi-ifaçılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, alətdə ifaçılıq vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi, musiqi-bədii və texniki ifaçılığın lazımı səviyyəyə çatdırılması, şəxsiyyətin formalaşması üçün ifa olunan əsərlərin bədii məzmununun, tərbiyəvi potensialının açılması “Əsas musiqi aləti” fənninin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Tələbələrin musiqi qabiliyyətlərinin, peşəkarlığının və musiqi mədəniyyətinin kompleks inkişafı da fənnin əsas vəzifələrinə daxildir.

“Musiqi müəllimliyi” ixtisası üzrə tələbələr instrumental əsərlərin musiqi-ifaçılıq təhlilini aparmağı bacarmalıdır. Fənni tədris edən müəllim tələbələrdə musiqi-ifaçılıq vərdişlərini, həmçinin peşəkar-pedaqoji bacarıqları kompleks şəkildə inkişaf etdirməlidir.

“Əsas musiqi aləti” fənni I-IV semestrlər ərzində fərdi məşğələ şəklində tədris olunur. Bu fənn tələbənin seçiminə əsasən fortepiano, tar, kamança, qarmon və ya skripka alətləri üzrə tədris olunur.

“Əsas musiqi aləti” (forteplano) fənninin tədrisində tədris proqramı və tələbənin fərdi xüsusiyyətini nəzərə alaraq tədris proqramı tərtib edilir, proqrama müxtəlif forma, janr və üslublu əsərlər – polifonik, iri həcmli əsərlər, müxtəlif xarakterli pyeslər, həmçinin etüd və qammalar daxil edilir. *“Tələbələrin qabiliyyətlərinin, peşəkar səviyyəsinin hərtərəfli kompleks inkişafı üçün tədris repertuarının düzgün seçilməsi, zəngin fortepiano ədəbiyyatından, o cümlədən dünya musiqisinin klassik nümunələrindən, müasir dövr bəstəkarlarının əsərlərindən istifadə olunması vacibdir”* [4, s. 7]. Proqramın seçilməsi zamanı tələbənin fiziopsixoloji xüsusiyyətləri, fərdi bacarıq və istəkləri nəzərə alınmalı, ona individual yanaşmaqla müəllim-tələbə münasibətləri düzgün şəkildə qurulmalıdır. Sınıfda yaradıcı atmosfer və motivasiyanın təşkil edilməsi ən əsas faktorlardandır.

Tələbədə fortepianoda ifa texnikası bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və mənimsədilməsi məqsədilə qammaların melodik xəttinin göstərilməsinə, akkord və arpecioların, xromatik qammanın yüngül və tez tempdə rəvan, aydın, ritmik cəhətdən dəqiq səslənməsinə, hərəkətliliyinə, düşünülmüş şəkildə ifasına nail olmaq lazımdır. Tələbəyə lad-tonal sisteminin öyrənilməsi və eşidilməsi, dəqiq barmaqlar, səslərin bərabər və rəvan səslənməsi, sürət kimi texniki göstəricilər mənimsədilməlidir.

Etüdlərdə düzgün obrazın yaradılması, bədii və emosional məzmunun açılması məqsədilə, əsərdə göstərilən musiqi ifadə vasitələrinə riayət olunmasına, texniki cəhətdən aydın, dəqiq, səlis ifasına, etüdün harmoniyasının dolğun, dərin, yumşaq səsləndirilməsinə və bədii ifasına nail olunmalıdır.

Polifonik əsərlərdə səslər üzərində iş zamanı müxtəlif üsul və metodları tətbiq etməklə polifonik qavramanı inkişaf etdirmək lazımdır. Eyni zamanda, əsərin bədii ifasına nail olmaq üçün mövzu, applikatura, tempo, metroritm, dinamika, tembr, intonasiyaetmə, frazirovka (musiqi ifadələri), artikulyasiya, dinamika, melizmlər, səslənmə üzərində iş aparılmalıdır.

İri həcmli əsərlərin formasını, quruluşunu, üslubunu, janrını və xarakterini aydınlaşdırmağı tələbəyə aşılamaq lazımdır. Pedaqoji elmlər doktoru, professor Minarə Dadaşova “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası” adlı dərs vəsaitində üslub, janr və forma haqqında biliklərin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayaraq yazır: *“Müxtəlif üslublu musiqi əsərlərinin ifası tələbənin yaradıcı cəhətdən zənginləşməsinə kömək edir, onun musiqi təfəkkürünün hərtərəfliliyini, yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bəstəkar üslubunun çoxcəhətli xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi, üslub həssaslığı, bəstəkar əsərinin yaradıcı cəhətdən fərdi yozulmasına geniş imkanlar yaradır”* [1, s. 18]. *“Musiqi janrlarından alınan biliklər musiqi əsərlərinin başa düşülməsində, onu anlamaqda, onun bədii kompozisiyasının və ideya obrazlarının açılmasında, tarixin və gerçəkliyin əks etdirilməsində əsas yerlərdən birini tutur”* [1, s. 130]. *“Musiqi əsərinin quruluş məntiqinin, formasının, strukturunun*

anlayışı həm emosional qavrayışa və həm də bu əsərin əsasını təşkil edən bədii surətin dərinliklərinə varmağa kömək edir” [1, s. 131].

Tələbə, həmçinin iri həcmli əsərlərdə not mətnində göstərilən bütün detallara dəqiq şəkildə riayət etməyi, müxtəlif kontrastlı obrazların ayrı-ayrılıqda aydın xarakterli ifasına və vəhdətinə, partiyaların, mövzuların, dəyişkən harmoniya və fakturaların aydın və səlis ifasına nail olmağı bacarmalıdır.

Pyeslərin applikatura, artikulyasiya, musiqi ifadə vasitələri, dinamikasına riayət edilməli, səs üzərində iş zamanı onun keyfiyyətli səslənməsinə, frazirovkaların, ayrı-ayrı motivlərin, passajların dəqiq ifasına, obrazlılığına nail olunmalıdır. Eyni zamanda melodiyanın aydın səslənməsinə, dəqiq ritmə diqqət yetirilməlidir. Sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor Sevda Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” kitabında haqlı olaraq qeyd edir: *“Melodiya və ritmlə yanaşı, harmoniya (həmahənglik), lad (məqam) və tembr (səsin rəngarəngliyi) də musiqinin əsas ifadə vasitələrinə daxildir. Bu vasitələrə “musiqinin dili” də deyilir. Musiqiçilər melodiyanı – “musiqinin ürəyi”, ritmi isə “musiqinin nəbzi” adlandırırlar. Hər bir musiqinin ifadə etdiyi fikri, emosiyaları, əhval-ruhiyyəni (coşqunluğu, sakitliyi, hüzn-kədəri, dincliyi, ehtirası, məhəbbəti, döyüşə çağırışı və i. a.) müəyyənləşdirməkdə melodiya ilə ritm bir növ açar rolunu oynayır” [4, s. 22].* Tələbə pyeslərin ritmini, tempini, frazirovkalarda melodik dalğanın hərəkət gedişini, kulminasiyasını və geri qayıdışını təyin etməli, pyeslərin müşayiət partiyasının harmonik dilini təhlil və təyin etməklə dinamikanın düzgün eşidilməsini, akkompanementin ifadəli səslənməsini əldə etməlidir.

“Əsas musiqi aləti” fənninin tədrisində skripka və ya Azərbaycan xalq çalğı alətləri (tar, kamança, qarmon və s.) üzrə ixtisaslaşan tələbələr bu alətlərin spesifikasiyasına uyğun tərtib edilmiş fənn proqramları əsasında musiqi-ifaçılıq bacarıqlarını təkmilləşdirirlər.

Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, repertuar seçimində milli bəstəkarlarımızın əsərlərinə xüsusi önəm verilməlidir. Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərində milli lad-məqam xüsusiyyətlərini təyin etmək və nəzərə almaqla milli üslub və koloritin, bədii-emosional obrazın aydın şəkildə göstərilməsinə nail olmaq lazımdır. Pedaqogika elmləri doktoru, professor Jalə Qədimova “Musiqi pedaqogikası: tarixilik və müasirlik” adlı dərslər vəsaitində yazır: *“Təhsilalanlarda milli aspektə marağın formalaşdırılması problemi üzrə pedaqoji ədəbiyyatın öyrənilməsi təsdiq edir ki, mentalitetə idraki marağ çox böyük sövqedic qüvvəyə malikdir, şüurlu şəkildə biliyə yiyələnmə üçün zəmindir... Ənənəvi ifadə vasitələrinin səmərəliliyinin mənbələri tələbələrə açıqlanmalı, tələbələr onların dəyərini nəinki öyrənməli, həm də anlamalı və hiss etməlidirlər” [2, s. 165-166].*

Tələbədə analitik və müstəqil düşüncə, emosional həssaslıq, ifa edilən əsərlərin daxili aləminin açılmasına fərdi yanaşmaq, müqayisə və müşahidə etmək, öz işinin məqsəd və nəticələrinə düşünülmüş şəkildə yanaşmaq, musiqi əsərlərini müstəqil şəkildə dərk edərək ifa, təhlil, təqdim etmək və öz ifasını qiymətləndirmək kimi bacarıqları inkişaf etdirmək lazımdır.

Tələbələrin musiqi terminləri haqqında bilikləri genişləndirilməlidir. Onlarda həmçinin, diqqət konsentrasiyasını, iradə, məsuliyyət və çalışqanlıq tərbiyəsini formalaşdırmaq olduqca vacibdir.

Yaradıcılıq qabiliyyətləri – musiqi eşitmə, duyma, qavrama, musiqi yaddaşı, üzdən (notdan) ifa, transpozisiya, improvizasiya, müşayiət etmək kimi bir sıra vərdişlər tələbədə inkişaf etdirilməli, onların yoxlama dinləyişlər, imtahan və konsertlərdə çıxışları təşkil edilməli, səhnə mədəniyyəti formalaşdırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tələbəyə tədris repertuarına və proqramına uyğun olaraq seçilmiş mövzulara dair sərbəst işlərin və annotasiyaların yazılmasında elmi ədəbiyyatlardan, metodiki tövsiyələrdən yararlanma və istifadə bacarıqları aşılanmalı, mövzuların digər

sahələrlə əlaqələndirilməsi (inteqrasiya) bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Həmçinin mövzulara dair təqdimatların hazırlanması məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından düzgün şəkildə istifadənin zəruriliyini aşılamaqla, innovasiya texnologiyalarının düzgün və səmərəli tətbiqini təmin etməklə, tələbələrin professional bilik və bacarıqlarını mükəmməlləşdirmək ən vacib şərtlərdəndir.

“Əsas musiqi fənni”ni tədris edən müəllim tələbədə əməksevərlik, musiqi sənətinə, incəsənətə, musiqi müəllimi peşəsinə məhəbbət hissini formalaşdırmalıdır. Milli musiqidən istifadə etməklə, Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə maraq və məhəbbət, milli dəyərlərin qorunması və təbliği, vətənpərvərlik və tolerantlıq, milli və bəşəri musiqinin timsalında multikultural dəyərlərə hörmət hissələrinin tələbələrə aşılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Beləliklə, müasir musiqi müəllimlərinin qarşısında çox böyük məsuliyyət və tələblər durur. Bu isə universitetlərdə “Musiqi müəllimliyi” ixtisasının bakalavr pilləsi üzrə tədris olunan fənlərin, eyni zamanda “Əsas musiqi aləti” fənninin də qarşısında duran tələblərin heç də asan olmadığını göstərir. Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlirik ki, “Əsas musiqi aləti” fənninin tədrisi tələbələrin ifaçılıq təcrübəsinin, elmi və metodiki ədəbiyyatlardan, yeni tədris vəsaitlərindən, müasir təlim metodlarından, innovasiyalardan, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində, həmçinin yaradıcı və fəal şəxsiyyət kimi foralaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M. “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası”. Dərs vəsaiti. Bakı, “Zaman-3” EİKM-in mətbəəsi, 2010, 256 s.
2. Qədimova J. “Musiqi pedaqogikası”. Dərs vəsaiti. Bakı, “MBM”, 2012, 224 s.
3. Qurbanəliyeva S. “Şəxsiyyət və musiqi”. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
4. Qurbanəliyeva S., Hacıyeva M., Haqverdiyeva N. və b. “Musiqi müəllimliyi” bakalavriat peşə-ixtisas hazırlığı üçün proqram”. I cild. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universiteti. Gəncə, 2019, 86 s.

Saytoqrafiya:

5. Azərbaycanın ənənəvi musiqisi. URL: <http://enene.musigi-dunya.az>
6. Azərbaycan Milli Kitabxanası. URL: <http://anl.az>.
7. “Harmony” beynəlxalq-musiqi kulturoloji jurnalı. URL: <http://harmony.musigi-dunya.az>
8. Musiqi dünyası. Azərbaycan Beynəlxalq Elmi Musiqi Jurnalı. URL: <http://musigi-dunya.az>

МЕСТО И ЗНАЧИМОСТЬ ПРЕДМЕТА “ОСНОВНОЙ МУЗЫКАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ” В ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ “УЧИТЕЛЬ МУЗЫКИ”

Тагиева Гюнай Хафиз кызы, Алиев Али Сахиб оглы

Резюме

Умение играть на музыкальном инструменте является одним из важнейших условий музыкального образования.

В качестве составной части профессиональной подготовки студентов специальности “Учитель музыки”, предмет “Основной музыкальный инструмент” заключается в освоении теоретических и практических основ инструментального исполнительства, необходимых для их будущей практической деятельности, и систематическом развитии необходимых знаний и навыков игры на музыкальном инструменте.

Правильный подбор учебного репертуара создает благоприятные условия для знакомства с национальной народной и профессиональной музыкальной культурой, классическими образцами мировой музыки и служит пропаганде мультикультурных ценностей.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE SUBJECT “BASIC MUSICAL INSTRUMENT” IN THE TRAINING OF PERSONNEL FOR THE SPECIALTY “MUSIC TEACHING”

Taghiyeva Gunay Hafiz, Aliyev Ali Sahib

Summary

The ability to play a musical instrument is one of the most important conditions for music education.

As an integral part of the professional training of students in the specialty “Teaching music”, the subject “Basic musical instrument” consists of mastering the theoretical and practical foundations of instrumental performance necessary for their future practical activities, and systematically developing the necessary knowledge and skills of playing a musical instrument.

The correct selection of educational repertoire creates favorable conditions for getting acquainted with national folk and professional musical culture, classical examples of world music and serves to promote multicultural values.

Rəyçi: baş müəllim Şabanova S.

GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının 27.10.2023-cü il tarixli iclasın 6 sayılı protokolu

UOT:745.

XVI – XVII ƏSRLƏRDƏ DEKORATİV–TƏTBİQİ SƏNƏTLƏR

Allahverdiyeva Raziyyə Qiyas qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: XVI– XVII əsrlərdə Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənətin ən yüksək inkişaf mərhələsində parça istehsalı sənayesi də diqqəti cəlb edirdi. Toxuculuq sənəti ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Azərbaycan parçaları bütün dünyada məşhurlaşır. Azərbaycan parçalarının geniş şöhrət qazanmasına səbəb təkcə onların gözəl toxunuşunda və ya davamlı olmasında deyildi. Bu parçaların qiymətli cəhəti onda idi ki, bədii xüsusiyyət daşıyan naxışlarla bəzənirdi. Bu tipli parçaların bəzədilməsində həmçinin qızıl və gümüş saplardan istifadə olunurdu.

Açar sözlər: parça, bəzək, bədii yaradıcılıq, toxuculuq

Ключевые слова: ткань, украшение, художественное творчество, ткачество

Key words: fabric, decoration, artistic creativity, weaving

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri özünün ən yüksək inkişaf mərhələsini keçirir.

Bu əsrdə xüsusilə toxuculuq sənəti yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Səfəvilərin adı ilə bağlı olan bu dövrə Azərbaycanda əsil mənada bədii parça istehsalı sənayesi təşkil olunmuşdur.

Hazırda Moskva, Leningrad, Bakı muzeylərində, həmçinin dünyanın bir çox məşhur muzeyində o zaman Təbrizdə, Ərdəbildə, Şamaxıda, Gəncədə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində hazırlanmış parçaların çoxlu nümunəsi saxlanılır. Bu dövrdə Azərbaycanda olmuş məşhur fransız səyyahı Şarden Azərbaycan şəhərlərində yüz növdən artıq müxtəlif parçalar toxunduğunu öz gündəliyində qeyd etmişdir. Vaxtilə yüksək qiymətlərdən bu gözəl sənət nümunələrinə Venetsiya, Kenuya, Hollandiya, Fransa, İngiltərə və Rusiyada böyük tələbat olmuşdur.

O zaman Azərbaycan parçaları Rusiyada xüsusilə məşhur idi.

Məşhur rus alimi B.Denike “Şərq sənəti” adlı kitabında yazır ki, qızılbaş məxməri və zərbaflı malları bu dövrdə Rusiya şəhərində alıcılar arasında çox geniş yayılmışdı.

Rusların Azərbaycan parçaları ilə ilk tanışlığına biz hələ IX-XII əsrlərin yazılı məxəzlərində rast gəlirik. Şamaxıya, Təbriz mal almağa gəlmiş rus tacirləri hələ o vaxt bu parçaların gözəlləyinə heyran qalmışdılar. Əvvəllər Azərbaycan parçaları Rusiyaya təsadüfən gətirildiyi halda, sonralar bu kütləvi şəkil alır. Moskvada Kremlin Silah palatasının arxivində Azərbaycandan alınan parçalar haqqında çox maraqlı yazılı mənbələr vardır.

Rus alimi A.Sivirin o zamankı Azərbaycan parçalarının rus ornamentinə, divar rəsminə, ikonasına və xüsusən parçalarına böyük təsir göstərdiyini öz əsərində ayrıca qeyd edir.

Azərbaycan ipəyi o zaman Rusiyada o qədər məşhur idi ki, bu həтта qədim rus xalq mahnılarında “Sənə Şamaxı ipəyindən köynək tikdirərəm” sözlərində öz ifadəsini tapmışdır.

Qərbi Avropa ölkələri arasında Azərbaycan ipəyi ən çox İtaliyada məşhur idi. İtaliya tacirləri Azərbaycandan parça ilə yanaşı, çoxlu xammal da alırdılar. Sonralar xammaldan öz ölkələrində müxtəlif parçalar toxuyaraq, başqa ölkələrə satırdılar. İtalyan məxəzlirdi. Parçaya xas olan xüsusi şərti dekorativ qaydalarla verilən həmin lərinin birində bu ölkədə ən çox sevilən Azərbaycan ipəyinin istehsal olunduğu Şamaxı, Gəncə, Şəki, Təbriz və s. şəhərlərin adları çəkilmişdir. Əslində yüksək bədii parça istehsalı yalnız Şamaxı və Təbriz şəhərlərində mərkəzləşmişdi. Bu şəhərlərdə parça istehsalı dövrünə görə çox yüksək səviyyədə idi və ölkəyə çoxlu gəlir verirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan parçalarının belə geniş şöhrət qazanmasına səbəb təkcə onların gözəl toxunuşunda və ya davamlı olmasında deyildi. Bu parçaların qiymətli cəhəti bir də ondan ibarət idi ki, bədii xüsusiyyət daşıyan naxışlarla bəzənir və çox vaxt daha gözəl görünmək üçün həmin naxışların arasında klassik şairlərin (xüsusən Nizami Gəncəvinin) əsərlərindən alınmış obrazlar təsvir edilirdi. Parçaya xas olan xüsusi şərti dekorativ qaydalarla verilən həmin təsvirlərin əksəriyyəti Azərbaycanın bu dövrdəki miniatur sənətini xatırladır. Məşhur fransız sənətsunası Q.Mixon “Müsəlman incəsənəti” kitabında bu parçaların gözəlliyinə məftun olduğunu etiraf edərək oradakı bəzəkləri belə qiymətləndirmişdir: Onlar elə bil, “Min bir gecə” nağıllarına çəkilmiş illustrasiyadır”.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan parçaları içərisində ən görkəmli yeri saray emalatxanalarında toxunan “Ali” və “Zərli” adlı parçalar tutur.

Bu tipli parçalar qızıl və gümüş saplara toxunduğu üçün dünya bazarlarında daha baha qiymətə satılır, çox vaxt isə qızıla bərabər tutulurdu (bu cür parçaların tərkibinin 15 faizi xalis qızıl olurdu). Belə toxuma parçaların saplarını əsasən adi toxucular deyil, zərgərlər hazırlayırdılar.

Qızıl və gümüş saplar belə hazırlanırdı: adi qızıl və ya gümüş parçasını zindan üstünə qoyub nazik vərəqə çevrilənədək döyür və bu vərəqləri qayıqvari metal alətin deşiyindən keçəcək ölçüdə sim halına salırdılar. Qızıl və gümüş sim adətən başqa saplarla qarışıq toxunurdu.

Bu dövrdə istehsal olunmuş Azərbaycan parçalarının bədii keyfiyyətinə nəzər salsaq, onların bir çox xüsusiyyətinə İran, Hind, Türk, parçalarında da rast gəlirik. Bu həm Azərbaycan ustalarının toxuculuq sənəti sahəsində Şərqdə tutduğu mövqedən, həm də onların başqa bir çox çalışdıqlarından irəli gəlirdi.

Yazılı mənbələrdən məlum olduğu kimi hələ 1514-cü ildə türklər Təbrizi tutduqları vaxt şəxsən türk sultanı I-ci Sultan Səlimin göstərişi ilə Təbriz toxucularının böyük bir dəstəsini toxuculuq sənayesi yaratmaq məqsədilə həmişəlik İstambula köçürmüşdülər.

Bu dövrdə Azərbaycan toxucularına nəinki Türkiyədə, hətta Hindistan, Orta Asiya və başqa yerlərdə də rast gəlirik.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar (Korneli de Bruni, Övliya Çələbi və s.) bu dövrün toxucu dəzgahları: çəhrə, iynə və s. haqqında öz gündəliklərində maraqlı qeydlər etmişlər.

Həmin qeydlərdən məlum olur ki, yerli sənətkarların ayaqda hərəkətə gətirilən hündür toxucu dəzgahları: yun, xətan, ipək, saplar üçün xüsusi iyləri, çayçı, bıçaq və s. alətləri olmuşdur.

Səyyahların qeydinə görə bu toxucu alətləri nisbətən bəsit olsa da “Yerli sənətkarlar onlarda çox çevik və cəld işləyir və gözəl nailiyyətlər əldə edə bilirdilər”

Azərbaycan parçalarını bəzəyən ornament və rəsmlər onların ən qiymətli cəhətidir. Azərbaycan parçaları öz bədii tərtibatına görə üç böyük qrupa bölünür: müxtəlif dini sözlər və yaxud Şərq klassiklərinin rübailəri ilə bəzədilmiş parçalar, ornamental parçalar və süjetli parçalar.

Yazılı parçaların meydana gəlməsində, ən əvvəl islam dininin böyük rolu olmuşdur.

Keçmişdə başqa sənət nümunələri kimi, parça da həyat və məişətdə sırf əməli əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, həm də üzərindəki söz və rəsmləri ilə dini təbliğ edərək, ideoloji rol oynamışdır. Yazılar adətən parçalanmış geyimlərin, məişət əşyalarının yerlərində verilirdi ki, o tez gözə çarpsın.

XV əsrdən etibarən parça üzərində verilən yazılarda qurandan götürülmüş sözlər get-gedə öz əhəmiyyətini itirərək, daha çox Şərq şairlərinin şeirləri ilə əvəz olunmağa başlayırdı. Şərlər içərisində ən görkəmli yeri Hafizin, Sədinin və Nizaminin əsərləri tuturdu. Azərbaycan

ərəzində tapılmış ən qədim yazılı parça nümunəsi XVI əsrin əvvəllərinə aiddir. 1936-cı ildə Bakıda Şirvanşahlar sarayında aparılmış qazıntı zamanı köhnə qəbirlərin birində kəfən yerinə istifadə olunmuş yazılı ipək parça tapılmışdır. Bu parçanın yazılarını oxuyan tarix elmləri namizədi Ə.Ələskərzadə onun fars dilində yazılmış şer olduğunu müəyyən etmişdir.

Gül-çiçək rəsmləri ilə bəzədilmiş parçalar Azərbaycan toxuculuq sənətində ən görkəmli yer tutaraq çoxluq təşkil edir.

Bu parçaların böyük bir qismi hazırda Azərbaycan Tarixi muzeyində və Azərbaycan Dövlət İncəsənət muzeyində nümayiş etdirilir.

Nəbati ornamentlə bəzədilmiş parçaların bizə gəlib çatmış ən orijinalı XV-XVI əsrə aid edilən parça tikəsidir. Bakıda Şirvanşahlar sarayında aparılmış qazıntı işləri zamanı tapılmış bu ipək parça zərif naxışları ilə diqqəti cəlb edir. XV-XVI əsr dekorativ tətbiqi sənətimizin bir çox növündə, xüsusən daş oymalarında (Bakı Şirvanşahlar sarayının oyma bəzəkləri və s.) rast gəlinən nəbati ornamentlər, onların icrası, kompozisiya xüsusiyyətləri bu parçada da real bir səpkidə öz əksini tapmışdır. XV-XVI əsrlərdən qalmış həmin parçanın rəngi zəngin və valehedicidir. Gözəl bir çəmənliyi andıran yaşıl rəngli bu ipək parçanın üzərində elə bil ki, gülçiçək açmış qızılı rəngli bir budaq uzanmış, budağın sağa və sola ayrılmış şaxələri ətrafı bürüyərək, parçanın ümumi fonu ilə gözəl vəhdət yaratmışdır.

Azərbaycanın parçalarının ən qiymətli məziyyəti sujetli parçalarda əks etdirilmişdir.

Parçanı insan, heyvan, quş təsvirləri ilə bəzəmək Azərbaycanda tam qədimdən məlum idi, lakin XV-XVII əsrlərdə belə səpkili təsvirlər ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Əvvəllər parçaların üzərində rəsmlər nisbətən yeksənək və sərt icra olunduğu halda XVI-XVII əsrlərə aid parçalarda biz bunun əksini görürük. Bu dövrün parçalarındakı rəsmlər, adətən lirik əhval – ruhiyyə ifadə edir, hətta müharibə və ov səhnələrini təsvir edən parçalar da lirik səpkidə olurdu.

XVI-XVII əsrlərdə toxunmuş bədii parçaların dövrün miniatur sənətinin təsiri altında yaranmasını Londonun Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş etdirilən iki parça nümunəsi də təsdiq edir.

İpək və qızıl-gümüş saplarla toxunmuş bu parçaların birində at üstündə oturub ova çıxmış bir gənc təsvir edilmişdir. Ağac, gülçiçək və daş-qaya arası ilə çaparaq gedən atlımın təsviri parça üzərində elə sənətkarlıqla toxunmuşdur ki, o, dekorativ tətbiqi sənət əsərindən daha çox yağlı boya ilə çəkilmiş tablону xatırladır.

İkinci bədii parçada təsvirlər daha çoxdur. Sənətkar burada təbiətin ən gözəl fəslə olan baharı təsvir etmişdir. Gül-çiçək açmış ağaclar arasında bir əlində piyalə, o birində isə güzə tutmuş bir gənc sanki bu füsunkar mənərədən bihuş olmuşdur.

Azərbaycanın bədii parçaları içərisində Moskvada Kremlin Silah palatasında saxlanılan sujetli parçalarımız da görkəmli yer tutur. Bunlardan rus çarı Boris Qodunovun taxtının örtüyünü, Mixail Fyodoviç Romanovun baş geyiminin içərisindəki Şamaxı ipəyinin və şəhzadə İvan İvanoviçin xəzinəsindən götürülmüş və indi sərgidə nümayiş etdirilən qst geyiminin parçasını göstərmək olar. Axırıncı parça xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu parça haqqında dünyanın bir çox məşhur sənətşünasları müxtəlif elmi araşdırmalar aparmış və məqalələr yazmışdır. Parça 1910 – cu ildə Muxendə açılmış “Müsəlman incəsənəti” sərgisində nümayiş etdirilmiş və yüksək qiymət almışdır. Mavi və qızılı rəngli saplardan toxunmuş bu qiymətli parça öz rəsmləri ilə daha çox məşhurdur. Parça üzərində icra olunmuş bu rəsmlər ardıcıl olaraq bir neçə dəfə təkrar olunan orijinal bir sujeti təsvir edir.

Adlarını çəkdiyimiz bəzək və təsvirlər XVI-XVII əsrlərdə parça üzərində əsasən üç üsulda icra olunur. Birini üsulla istənilən bəzək və rəsmlər parça ilə birlikdə toxunaraq, onun ayrılmaz hissəsini təşkil edirdi. İkinci üsulla bəzəklər hazır parça üzərinə tikilirdi. Üçüncüdə isə basma vasitəsilə həkk olunurdu.

Ədəbiyyat

1. Ç.Novruzova. "Sovet Azərbaycanın heykəltaraşlığı" Bakı, 1973
2. G.A.Qacar., Ömər Eldarov. Bakı, 2005
3. Kərimov K.Ç., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. "Azərb. incəsənəti" Bakı, 1992
4. R.Əfəndiyev., M.Nəcəfov., M.Tərланov. "Təsviri incəsənət". Bakı, 1962
5. Nurəddin Həbibov. "Təsviri sənət haqqında". Bakı, 1967
6. Н.Н.Ростовцев. «Академический рисунок». Москва. 1973
7. Елсевская. «Искусства рисунки» Москва, 1990

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО XVI - XVII ВВ*Аллахвердиева Разийя Гияс кызы**Резюме*

В 16-17 веках производство тканей привлекало внимание на высшей стадии развития декоративно-прикладного искусства в Азербайджане. Искусство ткачества достигает высшей ступени развития. Азербайджанские произведения становятся известными во всем мире. Причиной широкой популярности азербайджанских тканей была не только их красивая фактура или долговечность. Ценность этих изделий заключалась в том, что они были украшены художественными узорами. Для украшения этого вида ткани также использовались золотые и серебряные нити.

DECORATIVE-APPLIED ART XVI-XVII CENTURIES*Allaxverdieva Raziyya Giyas**Summary*

In the 16-17 centuries, the production of fabrics attracted attention at the highest stage of development of decorative and applied arts in Azerbaijan. The art of weaving reaches the highest stage of development. Azerbaijani works are becoming famous all over the world. The reason for the wide popularity of Azerbaijani fabrics was not only their beautiful texture or durability. The value of these products lay in the fact that they were decorated with artistic patterns. Gold and silver threads were also used to decorate this type of fabric.

*Rəyçi: Rəsulova Elnarə**İncəsənət kafedrasının 28 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 06 noyabr 2023-cü il*

UOT:37.

**ŞAGİRD LƏRİN BƏDİİ YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA
TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT DƏRSLƏRİNİN İMKANLARI**

Rəsulova Elnarə Qoşqar qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
elnara.rasulova70@gmail.com

Xülasə: *Təsviri incəsənətin tədrisində əsas məqsəd təsviri sənət, onun həyatda, cəmiyyətdə yeri haqqında şagirdlərin təsəvvürlərini inkişaf etdirməkdir. Həmçinin təsviri incəsənət dərsləri uşaqları incəsənətlə fəal ünsiyyətə qoşur, şagirdlərdə həyata, incəsənətə estetik münasibəti inkişaf etdirir, onların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına təsirli kömək göstərir.*

Açar sözlər: şagird, təsviri incəsənət, yaradıcılıq, təcrübə, müəllim, məktəb.

Ключевые слова: ученик, изобразительное искусство, творчество, опыт, учитель, школа

Key words: pupil, fine art, creativity, experience, teacher, school.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər içərisində şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin normal inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən təsviri incəsənət daha geniş imkanlara malikdir.

Təsviri incəsənətin tədrisində əsas məqsəd təsviri sənət, onun həyatda, cəmiyyətdə yeri haqqında şagirdlərin təsəvvürlərini inkişaf etdirməkdir. Bununla yanaşı, təsviri incəsənət dərsləri uşaqları incəsənətlə fəal ünsiyyətə qoşur, şagirdlərdə həyata, incəsənətə estetik münasibəti inkişaf etdirir, onların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına təsirli kömək göstərir.

Ona görə də bu fənnin tədrisi həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Lakin uzun illərdən bəri ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, məktəblərimizin böyük əksəriyyətində təsviri incəsənət kabinetləri yoxdur, dərslərin normal təşkili üçün ləvazimatlar çatışmır, məktəb rəhbərləri təsviri incəsənət dərslərini həmin sahədə ixtisası olmayan müəllimlərə həvalə edir, dərslər dinlənilib təhlil edilmir və s. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı ləngiyir, məktəblilərdə ən vacib yaradıcı keyfiyyətləri üzə çıxarmaq işi çətinləşir. Bu vəziyyəti normaya salmaqdan, təsviri incəsənətə dair proqramda vacib bilinən bacarığı uşaqlara aşılamaqdan ötrü heç olmazsa, məlum tövsiyələrə əməl olunmalıdır.

Təsviri incəsənət üzrə proqram materialları şagirdlərdə üç cür bacarığın yaradılmasını nəzərdə tutur:

1. Əşyani praktik şəkildə düzəltmə (rəsm, yonma, aplikasiya yolu ilə); 2. Təsviri incəsənət əsərlərini qiymətləndirməyi bacarmaq (sadə təhlil, əsərin estetik keyfiyyətlərini, yaxşı, pis cəhətlərini göstərmək, ifadə vasitələrini qeyd etmək); 3. Ətraf aləmlə ünsiyyət prosesində ona estetik münasibət bəsləmək.

Təcrübə göstərir ki, müəllimlər hər hansı təsviri sənət əsəri haqqında mühakimə yürütməkdə, onun estetik dəyərilə bağlı ətraflı məlumat verməkdə, onları digər incəsənət əsərlərlə müqayisəli şəkildə təhlil etməkdə çətinlik çəkirlər. Başlıca səbəb isə bu barədə heç bir metodik ədəbiyyatın olmamasıdır. Məsələn, "Estetik qavrama üzrə iş" mövzusu üçün ayrılmış saatlarda uşaqlar bahar boyaları, təbiətin bahar mənzərələri, təbiətin oyanışı, quşlar-heyvanlar aləmi, bahar çiçəkləri, bahar adətləri, bahar nəğmələri ilə tanış olmamalıdırlar. Bu zaman yaxşı olar ki, uşaqlar öz yaşadıkları torpaqla, iqlimlə, ictimai mühitlə bağlı onlara

yaradıcı keyfiyyətlər aşılaraq məlumatlarla tanış olsunlar. Ona görə uşaqlara, məsələn, belə məlumatların verilməsi faydalıdır.

“Uşaqlar, Bahar ilin ən gözəl fəsilidir. Baharda yurdumuz əlvan boyalara qər q olur; tarlalar yaşllaşır, çaylar daşır, sular saflaşır, meşələrdəki çılpaq, boz rəngli ağaclar yaşıl don geyinir. Baharda xalqımız özünün ən müqəddəs bayramlarından olan Novruz bayramını qeyd edir. Bayramı qarşılamaq üçün ev-eşik təmizlənilir, adamlar təzə, rəngarəng paltarlar geyinir, hər evdə bayram süfrələri acılır, ora rəngli yumurta, cürbəcür çərəz, meyvə, şirniyyat növləri, dadlı yeməklər düzülür. Bayram günü hamı bir-birinə qonaq gedir, xəstələrə, əlsiz-ayaqsızlara baş çəkilir, tonqal qalanır, onun üstündən tullanan hər kəs:

“Ağırlığımı, uğurluğumu yer götürsün, ruzumu ALLAH yetirsin”- deyə dərdini yüngülləşdirir və i.a.

Belə məlumatlar şagirdləri xalqa, torpağa, Vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməklə yanaşı, onları öz xalqının milli sərvətləri, adət-ənənələri ilə tanış edir. Bu zaman onlar xəlqilik mövzusunda rəsmlər çəkməyə daha çox maraq göstərirlər.

Biz bu tipli məlumatların verilməsini Göy-göl rayon 3 saylı, Gəncə şəhər 44 saylı, Göy-göl rayonu Sarısu kənd orta məktəblərində təsviri incəsənət müəllimlərinə tövsiyyə etmişdik. Şagirdlərə bu səpkidə məlumatlar verildikdən sonra onlar “Bahar quşları”, “Baharda çay”, “Bahar tonqalı”, “Bahar aməd”, “Novruz bayramı”, “Bayram şamları”, “Bayram xonçası”, “Süfrəniz bərəkətli olsun”, mövzularında rəsmlər hazırlamışlar. Uşaqlar bu rəsmlərdə müvafiq surətdə köçəri quşların doğma yerlərdə qayıtmasını, çayların füsunkar görkəmini, tonqal üstündən tullanan uşaqların təsvirini, bayram xonçasında şirniyyat növlərini, rəngbərəng şamları, səmənini və s. verməyə çalışmışlar.

Göründüyü kimi, uşaqlara verilən maraqlı məlumatlar onların təxəyyülünü genişləndirir. Əlbəttə, burada “maraqlı” sözünü təsadüfən işlətmirik. Müxtəlif illərdə təlim prosesində uşaqlara verilən formal məlumatlar, stereotip anlayışlar, yalançı faktlar, xəlqillikdən, vətənpərvərlikdən uzaq olan saxta informasiyalar şagirdlər üçün maraqsız olduğu üçün onlarda yaradıcı keyfiyyətlərin nəinki üzə çıxmasına kömək etmirdi, hətta mane olurdu. Hazırda özünəqayıdış şəraitində milli dirçəlişin bərqərar olması bir sıra obyektiv məlumatların verilməsinə imkan yaratdığı üçün belə maraqlı faktların aydınlaşdırılması mümkün olmuşdur.

Bəzən müəllim tədris olunan mövzu ilə bağlı daha lakonik məlumat vermək istəsə də, buna nail ola bilmir. Məsələn, “İncəsənətin ifadə vasitələri” mövzusunun tələbinə görə müəllim rəngqarlıq, ədəbiyyat və musiqi əsərlərinin vəhdətindən istifadə etməklə onlarda bir sıra vacib yaradıcı keyfiyyətləri üzə çıxarmağa borcludur. Əgər müəllim, deyək ki, Nizami Gəncəvinin əsərləri əsasında uşaqlara illustrasiyalar hazırlamağı tapşırırsa, amma bu zaman dahi şairi uşaqların gözündə ideallaşdıran məlumatlar verə bilmirsə, bu mövzuda lazımlı musiqi əsərlərinin gücündən istifadə etməyi bacarmırsa, şübhəsiz o, öz məqsədinə nail ola bilməyəcəkdir. Bu xüsusda Göy-göl rayonu 3 saylı orta məktəbin rəsm müəllimi Aytəkin Mirzəyevanın iş təcrübəsindəki novatorluğu respublika müəllimləri üçün örnək kimi qəbul etmək olar.

Müəllim uşaqları Nizami Gəncəvi mövzusu ilə bağlı rəsm əsərləri üzərində işlətməzdən qabaq onlara Nizami yaradıcılığı barədə qısa məlumat verir və çalışır ki, şagirdlər Nizaminin böyüklüyünü, dühasını, sözünün qüdrətini, şairin əməyə, əməkçi insanlara, doğruluğa, düzgünlüyə, sədaqətə, məhəbbətə, saflığa, dəyanətə, rəğbətini, məkrə, qərəzkarlığa, yalana, iftiraya, kütbeyinliyə, ağılsızlığa, dostluqda-yoldaşlıqdakı saxtılığa münasibətini olduğu kimi dərk etsinlər ki, həmin keyfiyyətləri təsvir etdikləri rəsm əsərlərində əks etdirə bilsinlər.

Aytəkin müəllimənin iş metodundakı novatorluğun nəticəsi Nizami mövzusu ilə bağlı məktəbin dəhlizində, təsviri incəsənət kabinetində, ayrı-ayrı sinif otaqlarında şagirdlər tərəfindən hazırlanmış əllidən artıq rəsm əsərində öz praktik əksini tapmışdır.

Bütün bunlar uşaqlarda hər cür yaradıcı keyfiyyətləri üzə çıxarmağa xidmət edən müsbət məktəb təcrübəsinin ən bariz nümunəsidir.

Hazırkı şəraitdə təsviri incəsənət dərslərində proqram materiallarındakı qüsurlardan yaxa qurtarmaq, uşaqların diqqətini bu gün daha çox aktualıq kəsb edən problemlərin bilavasitə həllilə bağlı məsələlərə yönəltmək lazımdır.

Müasir dünyanın ən böyük dərdlərindən biri ekoloji bəlalardır. Bu bəlalərin nəticələri hər bir rayonda, hər bir kənddə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Əgər təsviri incəsənət dərslərində hər bir mövzu ilə bağlı uşaqların diqqəti bu məsələlərə yönəldilsə, şübhəsiz, onlar eybəcərliklərə öz münasibətlərini daha yaradıcı şəkildə bildirəcəklər. Şagirdlərin diqqətini bu istiqamətə yönəltmək bir tərəfdən, onların yaradıcı imkanlarının üzə çıxarılmasına xidmət edir, digər tərəfdən uşaqlar həmin bəlalara qarşı mübarizə cəbhəsində xalqla birlikdə daha cəsarətlə addımlamağa hazırlanmış olurlar.

Fikirlərimizi məktəb təcrübəsi əsasında izah edək.

Gəncə şəhər 44 sayılı orta məktəbin rəsm müəllimi Nailə Əliyevanın “Ətraf aləmin estetik qavranılması və əmək prosesinin, əmək alətlərinin gözəlliyilə tanış olmaq” mövzusu ətrafındakı izahlarını bu baxımdan çox faydalı hesab etmək olar. Müəllim uşaqların doğulub böyüdüüyü ekoloji mühitin korlanmasını xalqın uzun illərdən bəri gərəyinə gələn təbii sərvətlərin məhb edilməsini təsviri sənətin dililə tənqid atəşinə tutulmaları tövsiyə edir.

Şagirdləri ekoloji bəlalara qarşı mübarizə mövqeyinə çıxarmaq, onları bədii yaradıcılığa məhz bu şəkildə istiqamətləndirmək daha səmərəli yoldur. Müəllimin qeydlərinə diqqət edək:

“Hazırki özünəqayıdış dövrünün parlaq şüaları xalqın həyat tərzinə, məişətimizin nöqsanlı ünvanlarına öz şəfəqlərini salmışdır. Əslində uzun illərdən bəri respublikamızda, xüsusilə kənd rayonlarımızın səmasında dolaşan qara buludlar bu şəfəqlərin qarşısını amansızcasına kəsmiş və xalqımızın tərəqqisinə mane olan bəlaləri, xroniki yararlı görməyə imkan verməmişdir.

Müstəqillik qazandığımız gündən sanki səma təlatümə gəlmiş, buludlar parçalanmış, demokratiya işığı qara buludlar arasından işıq saçmağa başlamışdır.

Bu işıqda gördüklərimizi şərh eləmək, naqisliyi, nankorluğu, qeyri-insani münasibətləri tənqid atəşinə tutmaq, hər birimizin borcudur. Son zamanlar ekoloji prosesin qeyri-ahəngdar inkişafından, insan həyatı üçün təhlükəli olan çirklənmədən, mürdarlanmadan, kimyəvi maddələrlə zəhərlənmədən tez-tez söhbət açılır.

Məncə, yuxarıda dediyim bəlalardan ən acınacaqlısı məhz elə budur. Aqillərin, müdriklərin dediyi kimi, ekoloji natarazlıq cəmiyyəti məhvə aparır, yer kürəsini məhvərindən oynadır. Bir anlığa öz kəndlərimizi göz önünə gətirək. Açıq deməliyik ki, kəndin ekoloji dünyası zəhərlənib. İnsafsız rəhbərlər, savadsız mütəxəssislər, ad-san, şan-şöhrət, yüksək rütbə və mükafatlar xatirinə, torpaqlarımızı xalqın gözü qabağında zəhərlədilər. Kəhrizlər qurudu, meşələr qırıldı, biçənəklər alt-üst edildi. Otlarımız naxırsız qaldı. İndi çoxlarımız çəltiyi, arpanı, darını, lərgəni, mərcini, tanımırıq. (Sığırçın, sarı köynək, sarıdöş, cəhrənguz, torağay, qaşqaldaq, gərəf, qara ayaq, qaratoyuq haqqında söhbət açanda heyrətlə bir-birimizin üzünə baxırıq). Deyəndə ki, kəndlərimizdə gəndalaş, qanqal, cincilim, gicitkan, quşəppəyi, bağayarpağı, qayayağı, zincotu, turşəng, yemlik, qazanquşu, sarı çiçək, cırtanquc, hoptəpəsi, silkan, sarmaşiq, xətmə, biyan, yonca, əmənköməçi, salman təpəsi, şalğam, çuğundur bitirmiş, heyrətlənirik. Min cür xəstəliklərə qarşı torpağımızın yetişdirdiyi bu zəngin xəzinədən (artıq onların əksəriyyətini kimyəvi dərmanlar məhv etmişdir) xəbərsizik. Halbuki, dünyagörmüş nənələr, məsələn, gəndələşin tumunu yığıb qurudar, qızdırmanın və göz xəstəliyinin

müalicəsində istifadə edirdilər. Yaxud, şah tərəsinin kökünü qaynadıb əzdikdən sonra ocağa basdırıb məlhəm düzəldirdilər. Bu məlhəm çibanı sağaldardı. Bağa yarpağını dəmləyib mədə ağrısı üçün istifadə edirdilər və i.a.-özü də o məlhəmlər hazırda od qiymətinə alınan dərmanlardan daha yaxşı nəticə verərdi. İndi o bitkilər də qayğısızlıq üzündən yoxa çıxmaq üzərədir. İndi ürək, ağciyər, qaraciyər, böyrək, mədə xorası, astma, sətəlcəm, bağırsağ iltihabı və digər xəstəliklərdə əvəzsiz rol oynayan qarıqınıx, qoyaqotu, qurdotu) (kəsik otu, boymadərən), qantəpər, yarpız, dəvə dabanı (nallığa), turşulaq, quşüzümü kimi dərman bitkiləri tükənmək üzərədir.

Hər dəfə bayramlarda gül dükanlarının qabağında növbəyə durmuş adamları görəndə fikirləşirsən ki, bu zəhərli gülləri almağa kim onları məcbur edir? Görəsən, onlar sığayı güllü, xoruzu güllü, xıneyi güllü, ətirşahı, mixəyi, itağzını, nəlbəki güllünü, lələni, zambağı tanıyırlarmı? Görəsən, bu zəhərli zəhərli qərənfil əvəzini xalqımızın bu ətirli çiçəklərini onlara təklif etsələr, alarlarımı? Axı, bu çiçəklər vaxtilə Burla xatunun, Banu çiçəyin, Həcərin, Nigarın tellərinə sancılmışdır. Biz bu gün həyata doğulduğumuz rayonun ərazisindən keçən çayların rəsmlərini olduğu kimi çəkə bilmirik. Məsələn, vaxtı ilə talış torpağının bəzəyi olan Viləşdə ziyad, xəşəm, çəki, vobla, külmə, zığarağa, ağsol, qaradol, çapağ, durna və sair adlı balıqlar üzərdilər. Bu balıqlar çayın ətrafında yaşayan kəndlilərin süfrəsinin bəzəyi idi. Hansısa nadan qurutdu Viləşi, süfrələr kasadlaşdı, xeyir-bərəkət azaldı. Deyilənlərə görə, dəryaça düzəltmək xatirinə edibləmiş bunu.. İndi hamı bu bəlalara qarşı mübarizə aparmalıdır. Əks halda pis günlərə qalarıq və i.a. və s. Müəllimin bu şəkildə verdiyi məlumatlar uşaqları dövrün ziddiyyətlərinə biganə qalmamağa və onları həmin mövzuda daha yaradıcı şəkildə təsviri sənət əsərləri üzərində işləməyə sövq edir. Bütün bunlar isə şagirdlərdə çox mühüm yaradıcı qabiliyyətlərin üzə çıxmasına əlverişli şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. A.N. Abbasov, Pedaqogika “Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti””. Bakı. 2010, 344 s.
2. Q.A. Abbasov “Təsviri incəsənət təliminin xüsusiyyətləri”, İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. Bakı.1988, №4, 45 səh.
3. Y.Cəlilova Təsviri incəsənət II sinif üçün dərslik Bakı. Maarif 2009, 56 səh.
4. R.S. Əfəndiyev “Azərbaycan xalq sənəti” Bakı İşıq. 1984, 203 səh.
5. H.D. Həbibov “Bədii zövq haqqında” Bakı Azərneşr. 1962.

ВОЗМОЖНОСТИ УРОКОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В РАЗВИТИИ ХУДОЖЕСТВЕННО-ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ

Расулова Елнара Гошгар кызы

Резюме

Основной целью преподавания изобразительного искусства является развитие представлений учащихся об изобразительном искусстве, его роли в жизни и обществе. Также занятия изобразительным искусством подключают студентов к активной коммуникации с искусством, развивают у учащихся эстетическое отношение к жизни и искусству, оказывают эффективную помощь в формировании их художественно-творческих способностей.

DEVELOPING STUDENTS ARTISTIC CREATIVE SKILLS

Rasulova Elnara Goshgar

Summary

The main goal in teaching fine art is to develop students' ideas about fine art, its place in life and society. Also, fine art classes connect children to active communication with art, develop aesthetic attitude to life and art in students, and provide effective help in shaping their artistic creative abilities.

Рəyçi: prof. Şaiq Məmmədov

İncəsənət kafedrasının 28 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 noyabr 2023-cü il

UOT -37.01

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ QADIN SƏNƏTKARLARININ TƏDRİSİ VƏZİYYƏTİ*Məmmədova Aybəniz Əli qızı, Kazımova Xəyalə Eyvaz qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**sebine-sabina-memmedova@mail.ru*

Xülasə: *Bu məqalədə mövzu ibtidai siniflərdə qadın sənətkarlarının tədrisi vəziyyəti təsviri incəsənət məşğələsinin incəsənət haqqında söhbət bölməsinə aiddir. Təsviri incəsənətin əsas yaradıcıları olan rəssamlar özlərinə məxsus ifadə vasitələrindən istifadə edirlər. Sevimli tamaşaçıları ilə rənglərin, ritmlərin, dili ilə danışırlar.*

İbtidai siniflərdə təsviri incəsənət məşğələlərində ətraf aləmə emosional münasibətin sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi ən mühüm vəzifələrdən biridir. İbtidai siniflərdə təsviri incəsənətin bütün növləri, qrafika, heykəltaraşlıq və dekorativ-tətbiqi incəsənət, əsərləri ilə tanış olurlar. Məşğələlərdə ibtidai sinif şagirdləri təsviri incəsənətlə tanışlığı, müxtəlif janr əsərlərinin şagirdlər tərəfindən tam dolğunluğu ilə qavranılmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: təsviri incəsənət, rəssam, qrafika, kitab, yaradıcılıq, sənətkar, şagird, əsərlər, məşğələ, ibtidai sinif.

Ключевые слова: изобразительное искусство, художник, графика, книга, творчество, художник, студент, произведения, упражнение, элементарно

Keywords: Fine art, artist, graphics, book, creativity, artist, student, works, exercise, elementary.

İbtidai siniflərdə qadın sənətkarlarının tədrisi vəziyyəti.

Estetik hisslərin düzgün inkişafı, incəsənət əsərlərinin bədii dəyərlərinin qiymətləndirilməsinə estetik qavranmasına şərait yaradır. İbtidai siniflərdə təsviri incəsənət məşğələlərində ətraf aləmə emosional münasibətin sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi ən mühüm vəzifələrdən biridir. İbtidai siniflərdə təsviri incəsənətin bütün növləri, qrafika, heykəltaraşlıq və dekorativ-tətbiqi incəsənət, əsərləri ilə tanış olurlar. Məşğələlərdə ibtidai sinif şagirdləri təsviri incəsənətlə tanışlığı, müxtəlif janr əsərlərinin şagirdlər tərəfindən tam dolğunluğu ilə qavranılmasına imkan yaradır.

Haqqında bəhs etdiyimiz mövzu ibtidai siniflərdə qadın sənətkarlarının tədrisi vəziyyəti təsviri incəsənət məşğələsinin incəsənət haqqında söhbət bölməsinə aiddir. Təsviri incəsənət məşğələsinin incəsənət haqqında müsahibə bölməsində təsviri sənət əsərlərini “oxumaq” bacarığı ən gözəl qabiliyyətlərdən sayılır. Çünki Təsviri sənət sahəsində yaranan hər bir əsər həyat, məişət, anılarını müxtəlif əşya və hadisələri təsvir edir. Deməli həmin əsərlərdə “Dili”-ifadə vasitələri vardır. Təsviri incəsənətin əsas yaradıcıları olan rəssamlar özlərinə məxsus ifadə vasitələrindən istifadə edirlər. Sevimli tamaşaçıları ilə rənglərin, ritmlərin, dili ilə danışırlar. Belə sənətkarlardan biridə Maral Rəhmanzadədir. 2007 ci ildə çap edilmiş 3-cü sinif təsviri incəsənət dərslində Maral Rəhmanzadənin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş və əhatəli söhbət dərc edilmişdir. Bu dərslin icmal formasını aşağıdakı kimi təqdim edirəm:

Müəllim sinifə daxil olaraq ilk olaraq siniflə salamlaşır və sinifi təşkil edir. Təşkilatı hissədən sonra müəllim keçmiş dərslə sual cavabla bir daha təkrar etdirir. Yeni dərslə keçmiş dərslər arasında şagirdlərə əlaqələndirici suallar verir. Şagirdlərin ev tapşırıqlarını qiymətləndirir. Qiymətləndirilən əl işlərinin bir neçəsini müqayisələndirir və yeni dərslə izahata başlayır. Yeni dərslənin mövzusu Azərbaycanın qadın sənətkarı Maral Rəhmanzadədir. Müəllimə Maral Rəhmanzadənin həyat və yaradıcılığı haqqında şagirdlərə geniş məlumat verir:

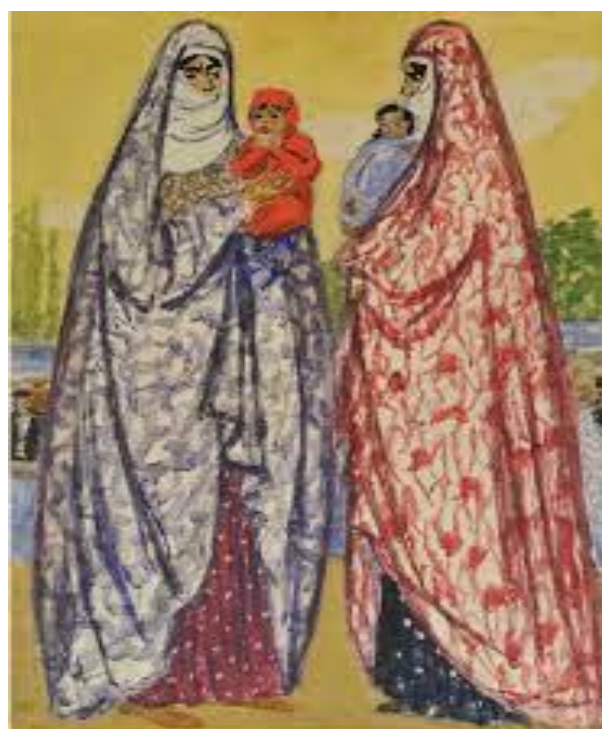
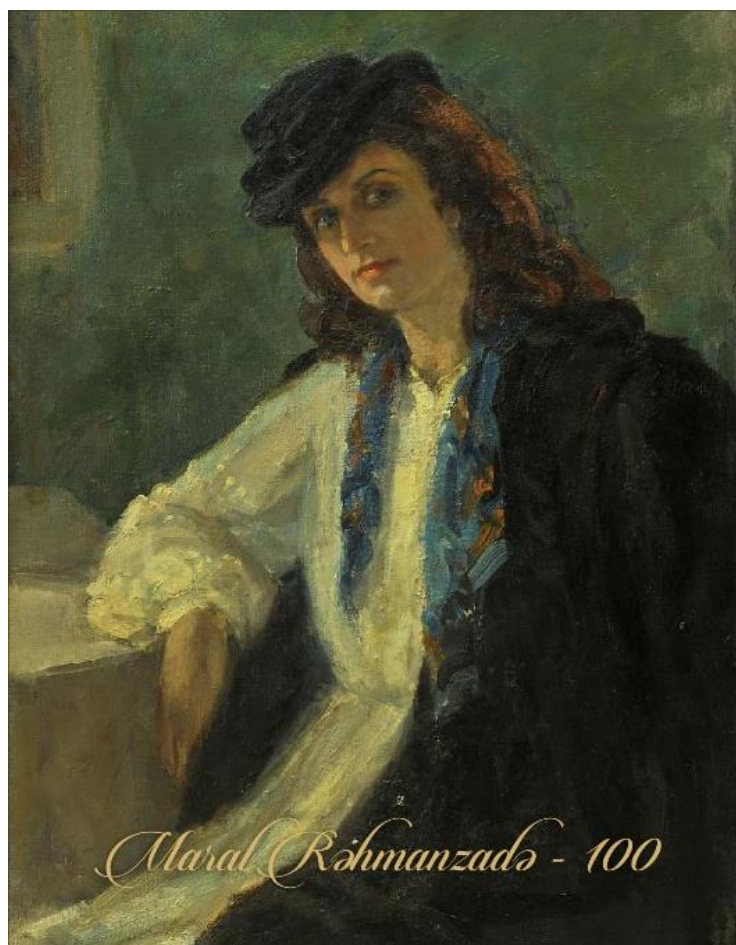
Maral Rəhmanzadə 1916-cı ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. O, Azərbaycanın ilk qadın rəssamlarındandır. O, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Texnikumunda və Moskva Rəssamlıq İnstitutunda təhsil almışdır.

Azərbaycan qadınlarının həyatı onun əsərlərinin əsas mövzularındandır. “Azərbaycan qadını keçmişdə və indi”, “Qadınlar müharibə illərində” və digər əsərlərində qadınların həyatı, məişəti, qəhrəmanlığı obrazlı şəkildə tərənnüm olunmuşdur.

Maral Rəhmanzadə təsviri incəsənətin qrafika növü üzrə də bir-birindən maraqlı əsərlər yaratmışdır. Doğma Azərbaycanımızın gözəl guşələri, mehriban, əməkçi insanları rəssamın yaradıcılığına qüvvətli təsir göstərmişdir. Məhz buna görədir ki, onun “Xəzərdə”, “Sumqayıt-Rustavi”, “Bizim qızlar”, “Doğma Vətənim”, “Azərbaycanım”, “Mənim bacılarım” əsərləri daha çox məşhurdur.

Maral Rəhmanzadə kitab qrafikası sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Nizaminin, Füzulinin, Məmməd Səid Ordubadinin əsərlərinə maraqlı illustrasiyalar çəkmişdir. Maral Rəhmanzadə artıq dünyada yoxdur, amma onun əsərləri yaşayır, yaşadığıca öz müəllifini yaşadır və bu qədər Maral Rəhmanzadə haqqında söhbətdən sonra onun yaradıcılığı haqqında şagirdlərə sərbəst olaraq rəssamın əsərləri haqqında fikirlərini yazmağı müəllim tövsiyyə edir. Şagirdlərin bir qismi onun əsərlərini öz albomlarında təkrar çəkməyə başlayırlar digər bir qismi isə onun həyat və yaradıcılığını yenidən öz dəftərlərində inşa formasında yazırlar.

Sərbəst iş bitdikdən sonra müəllim çəkilən təsvirləri müqayisəli şəkildə nümayiş etdirir, yeni dərsi möhkəmləndirmək üçün şagirdlər arasında sual-cavab aparır. Evə tapşırıq olaraq Maral Rəhmanzadənin həyat və yaradıcılığını əhatəli şəkildə öyrənməyi, əsərlərini təhlil etməyi tapşırıq verir.

Dağ kəndinin anaları (1964)

Apardığım tədqiqat ənənəvi tədris üsuluna aid idi. Müqayisələndirmək üçün yeni təlim metodun ilə ibtidai siniflərin dərslərinə nəzər saldım.

Ədəbiyyat

1. M.Məmmədov. "Təsviri incəsənətdə yaradıcılıq janrları" (dərs vəsaiti). // Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı-2020. 176 həcm səhifə.
2. M.Məmmədov. "Təsviri incəsənət üzrə sinifdən xaric işlərdə şagirdlərin estetik tərbiyəsi" // /metodik tövsiyə/, Bakı-1991, 18 həcm səhifə.
3. Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi. "Fəal təlim məktəbləri şəbəkəsinin yaradılması" mövzusunda keçirilmiş seminarın materialları. // Bakı, YUNİSEF, 2001.
4. III sinif Təsviri incəsənət dərsləri. Bakı. 2006

СТАТУС ПРЕПОДАВАНИЯ ЖЕНЩИН-ХУДОЖНИЦ В НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Мамедова Айбаниз Али кызы, Казымова Хаяла Еуваз кызы

Резюме

Тема в этой статье Преподавание женщин-художниц в начальных классах относится к разделу художественной беседы на уроке изобразительного искусства. Художники, являющиеся главными творцами изобразительного искусства, используют свои собственные средства выразительности. Они разговаривают со своей любимой публикой языком красок, ритмов.

THE STATUS OF TEACHING WOMEN ARTISTS IN PRIMARY SCHOOLS

Mammadova Aybaniz Ali, Kazımova Hayala Eyvaz kızı

Summary

In this article, the topic of teaching women artists in primary schools is the art conversation section of the fine arts class. Artists, who are the main creators of visual arts, use their own means of expression. They talk to their beloved audience with the language of colors, rhythms.

Rəyçi: Rəsulova Elnarə

İncəsənət kafedrasının 28 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 noyabr 2023-cü il

UOT:746:75-051

GƏNCƏ XALÇA MƏKTƏBİ*Verdiyeva Esmira Hüseyin, Kazımova Xəyalə Eyvaz qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Verdiyefvaesmira@mail.ru*

Xülasə: *Gəncə bölgəsi əhalisinin məişətində xalça və xalça məmulatları əsas yer tutur. Gəncə və onun ətrafında müxtəlif ölçülü xalçalarla, kilimlərlə bərabər namazlıqlar və digər toxuculuq məmulatları var idi. Zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermiş, onun kompozisiyasının həllinə çoxçeşidli boyalar bəxş etmişdir. Al-əlvan boyalı bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhalinin təsəvvürü, mifik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır. Mifoloji quşlar, heyvanlar, həmçinin dünyaya yanaşma tərzindən irəli gələn semantik elementlər bu bölgənin xalçaları üçün spesifik idi. Azərbaycanın müxtəlif xalçaçılıq qrupları ilə sıx əlaqəsi duyulan Gəncə xalçalarının bu ərazidə yaşayan insanların düşüncə və hisslərinin əsas müstəvisi kimi çıxış etdiyini söyləmək olar.*

Açar sözlər: Gəncə xalça qrupu, xalça məktəbi, al-əlvan boyalı kompozisiyalar, xalça naxışları

Ключевые слова: Гянджинская ковровая группа, школа ковров, пестрые композиции узоры ковров

Gəncə xalça qrupunun başlıca istehsal məntəqələri əsasən Gəncə şəhəri, onun ətraf kəndləri, habelə Gədəbəy, Goranboy, Şəmkir, Göygöl, Daşkəsən və Samux rayonlarından ibarətdir. Təbii ki, bu məntəqələrin hər birində toxunan xalçalar özlərinəməxsus formaları ilə seçilir. Ümumilikdə isə Gəncə xalçalarının xarakterik xüsusiyyətləri onların nisbətən uzunsov, habelə hündür xovlu, müxtəlif ilmə sıxlığında və naxışlarının nisbətən iri həcmdə olmasıdır. Gəncə bölgəsində o qədər də iri olmayan xalçaların toxunması üçün evlərdə və ya həyətdə quraşdırıla biləcək daşınan kiçik hanalardan, daha böyük ölçülü xalçaların toxunması üçün isə iri stasionar hanalardan istifadə edilirdi. Bu hanalara ərişin çəkilməsi prosesi bir neçə peşəkar ustanın əməyi ilə həyata keçirilirdi.

Gəncə qrupu ən çox "Tapqaraqoyunlu", "Çaylı", "Qaracəmirli", "Faxralı", "Topalhəsənli", "Mollabayramlı" kompozisiyaları ilə tanınır. Burada toxunan xalçalardan "Samux", "Çaylı", "Faxralı" çeşniləri sabit formalı, qapalı tipli, ara sahəsi göllərlə bəzədilmiş bədii tərtibata malikdir.

Bu xalçaların ölçüləri 370x90, 200x180, 260x110, 190x110, 270x100, 180x90, 120x90, 250x100, 220x150, 320x100, 420x80, 190x130, 460x130, 350x160, 260x160, 160x100 sm arasında toxunur.

Gəncə xalçalarının naxışları əsasən həndəsi formalı bəzək elementlərindən ibarətdir. Onların heç biri sadəcə görüntü olaraq vizual məna kəsb etmir. Hər bir naxışın öz mənası və təyinatı vardır. Məhz bu səbəbdən də xalçalardan müxtəlif mərasimlərdə - qızlara elçi gəldikdə, yas və ya dəfn mərasimində, nəzirlik, cehizlik, namazlıq üçün, xatirə olaraq və s. istifadə edilmişdir. Bu rəmzilikləri nəzərə alaraq naxışların nə qədər arxaik dövrə aid olduğunu təxmin etmək olar. Yuxarıda göstərilənlərə əsasən qeyd etmək olar ki, ən qədim zamanlarda xalçaların hər bir evdə, hər kəsin istifadəsində olması mümkün olmamışdır. Xalça naxışlarına, onların mənasına görə uyğun məqamlarda, məhdud dairədən olan insanların istifadəsində olmuş, sarayların bəzəyinə, şahların hədiyyəsinə çevrilmiş, sonralar isə xalqın

istifadəsində geniş yayılmış, əmtəyə çevrilmişdir. Gəncədə toxunan xalçalar üzərində hicri təqvimlə onun istehsal tarixi, ustanın adı, mənsubiyyət bildirən şərti nişanlar belə toxunmuşdur.

Gəncə toxucularının xalçalarda ən çox istifadə etdikləri ətrafları pilləli gül, qarmaqlı naxış, romb, üçbucaq, səkkizguşəli ulduz, ceyran, quş, damğa təsvirləridir. Naxışların digər qismi gül formasından və ya fantastik heyvan təsvirlərindən ibarət olub, kiçik ölçülərdə toxunduqları üçün xalçalarda aparıcı mövqe tutmur. Bu naxışlarda tarixin neçə-neçə qatı var. Bu təsvir üslublarının analoqu heç bir başqa xalqda yoxdur. Bunlar inanclardan irəli gələn naxış növləridir - səkkizguşəli ulduz səma cisimlərinə inamdan yaranmış, romb dünyanın qadın başlanğıcı, artım, bolluq rəmzi, pilləli göllər Yaradana doğru aparan ilahi yüksəliş yolu, üçbucaq yenə də səmaya, Tanrıya gedən yol kimi yozulur. Bunlardan başqa, quş obrazı kimi elə elementlər də vardır ki, onlar miladdan öncə günəşin, səmavi dünyanın, İslam fəlsəfəsinə görə cənnətin, daha sonralar isə oğuz boylarına mənsub olan damğaların rəmzi saxlamışdır. Bu zaman ərzində onların təsvir formaları bir çox tarixi, fəlsəfi təsirlərdən assimilyaya uğramış, stilizə edilmiş yeni ifadə formalarında xalçalar üzərində toxunur. Məhz bu təsəvvürlərdən irəli gələrək çox zaman Gəncə xalçalarında toxunan gölləri əhatə edən "qarmaq" və "caynaq" adlanan elementlər yaranmışdır. Əsasən yırtıcı ov quşlarının simvolu olan qartal qədim türklərə, oğuzlara məxsusdur. Məhz Gəncə qrupuna aid bir xalçalar üzərində nəinki caynaq, bəzi illərdə hətta stilizə edilmiş quş, qartal başlarının belə təsvirləri toxunmuşdur. Bu qrup xalçalarda kompozisiya əsas etibarilə daha sadə, ornament elementləri isə daha həndəsi olur. Rəng xüsusiyyətinə gəldikdə isə sarı, yaşıl, narıncı rənglərə daha tez-tez rast gəlinir. Gəncə xalçaları əsasən Almədətli, Balçılı, Gürzalılar, Mollacəllili, Sarısu, Pənahlılar, Sərkarlı, Topalhəsənli, Nadirkənd, Qaşaltı, Şadıllı, Səfikürd, Tap, Xan Qərvənd, Zeyvə, Aşağı Seyfəli, Bayramlı, Dəllər, Çırdaxan, Könüllü, Qapanlı, Qaracəmirli, Morul, Arıqıran, Çaldaş, İnekboğan, Rüstəm Əliyev, Səbətkeçməz, Söyüdlü, Zəhmətkənd, Dəstəfur, Əmirvar, Mollahəsənli, Qarayeri, Bağbanlar, Tatlı, Ziyadlı, Şahsevənlər məhəlləsi, Qazaxlar məhəlləsi, Qırxılı məhəlləsi, Toxanlı məhəlləsi, Mollacəmilli məhəlləsi, Hacıməlikli məhəlləsi, Boyaqçılar məhəlləsi kimi xalçaçılıq məntəqələrində toxunur.

Qazax-Borçalı xalça qrupu

Qazax-Borçalı xalça qrupu (bəzən Qazax adı ilə də təqdim edilir) dedikdə böyük tarixi ənənəyə, yaradıcı inkişaf yoluna malik və dünya inciləri sırasında şərəfli yer alan nəfis, rəngarəng xalçalar göz önünə gəlir. Bu xalça qrupuna indiki Qazax, Ağstafa, Tovuz rayonları və Borçalı mahalı (Qarayazı, Başkeçid ilə birgə) ərazisində olan kəndlərdə toxunan xalçalar daxildir. Bu bölgələri bir-birinə bağlayan mədəni, iqtisadi amillər xalçatoxuma texnikası və onun naxış tərtibatında da yaxınlıq yaratdığından, onların bir qrupda birləşdirilərək tədqiqi elmi baxımdan daha doğru olar.

"Qazax xalçası" dedikdə, bir qayda olaraq Bakı, Şirvan, Quba, Təbriz xalçalarından bədii və texnoloji üsullarına görə tam fərqli olan ağır çəkili, lakin yumşaq və parlaq xovlu yunu, 310x190, 220x170, 220x180, 270x170, 250x150, 330x170, 360x140, 170x130, 350x150, 280x190, 280x170, 400x110 ölçülərində olan xalçalar nəzərdə tutulur. Bəzi hallarda bu qrupda toxunan xalçaların boyu uzun olmasına görə yolluğu xatırladırlar. İlk baxışdan qalın görünən bu xalçalar ən yüksək keyfiyyətli yundan toxunardı. Bu ənənə indi də yaşamaqdadır. Bu xalçalarda təbii boyalardan alınmış qırmızı, sumaqı, sürməyi, sarı, qəhvəyi, yaşıl, şəkəri, mavi rənglərdən ibarət kolorit həlli öz uyarlığı ilə diqqəti cəlb edir.

"Muğanlı", "Ulduzlu Qazax", "Şıxlı", "Daş Salahlı", "Öysüzlü", "Qaraçöp", "Ləmbəli", "Qarayazı", "Borçalı", "Faxralı" və s. xalçalar Qazax-Borçalı qrupuna daxil olan qiymətli sənət nümunələridir. Bu bölgədə xovlu xalçalarla yanaşı zili, vərni, şəddə, palaz, kilim kimi

xovsuz xalçalar və məfrəş, xurcun, heybe, duz torbası, yəhərüstü, çul və s. xalça məmulatları da toxunmuşdur. Kilimlər arasında ən məşhur çeşnilər isə "Qədirqə kilim", "Qoç- buynuz kilim", "Daraxlı kilim"dir.

Qazax-Borçalı qrupu xalçaları bir çox hallarda toxunduğu ərazinin adını bildirsələr də, quruluş strukturlarına görə xalq arasında şərti adlar da daşıyırlar. "Borçalı" kompozisiyasının bu növ bədii tərtibatı, digər xalçalara nisbətən ara sahəsində to- xunmuş iri ölçülü gölə əsasən "Çanaqlı bağa" kimi də tanınır.

"Qaraçöp" xalçasının mərkəzini səkkiz- bucaqlı iri göl, onun baş və ətək hissə isə dörd ədəd həndəsi formalı səkkizbucaqlı və nisbətən kiçik həcmdə, ətrafları buynuzu xatırladan qarmaqlarla bəzədilmiş düzbucaqlı həndəsi element əhatə edir. "Qaraçöp" xalçasının bədii tərtibatı heyvandarlıqla məşğul olan əhalinin təsərrüfatı, əkin sahəsi, ümilikdə yaşam tərzilə çox bağlıdır. Qazax-Borçalı qrupunda toxunan xalçalarda bir çox hallarda totemizmlərinə, müxtəlif tayfalara məxsus damğalara da rast gəlmək olur. Bu sıradan "Qazax" xalçasının ara sahəsi bütövlükdə çərxi-fələk nişanları ilə bəzədilmiş olsa da, bəzən bu element "əjdaha" motivinin təkmil forması kimi də qəbul edilir.

Bu qrupa xas ənənələr xovsuz xalçalarda da yaşamaqdadır. Kilim, palaz, zili xovsuz xalçalarında və məişətdə hazırda da istifadədə olan xurcun, məfrəş, örkən, süfrə, mütəkkə kimi məmulatlarda rast gəldiyimiz rəng ahəngi, bədii quruluş, naxış dəst-xətti, toxuma üslubu digər qruplardan fərqlənir.

Bu qrupda toxunan xovsuz xalçaların fərdi özəllikləri vardır. Bunu kilimlərdə aydın görmək olar. Ərişi rəngli iplikdən çəkildiyi üçün bütün səthi şaquli istiqamətdə rəngli zolaqlardan ibarət olan, "Qədirqə kilim" adı ilə tanınan kilimlərin bədii quruluşu tam fərqlidir. Bəzən Qazaxda bu növ kilim "Qara ağac" da adlanır. Bu da kompozisiyada yer alan ətrafları dilikli, ağacabənzər uzun zolaq formalı tərtibatdan irəli gəlir.

Qazax-Borçalı qrupunda toxunan xalçalar arasında "Namazlıq"lar da seçilir. Baş hissəsində mehrab, hicri təqvimilə tarixi, gülabdan, təsbəh, möhür, daraq, bəzən isə ağac motivləri ilə bəzədilən "Namazlıq" xalçaları yerli ənənələri həm bədii, həm də texniki cəhətdən özündə yaşadır.

Bu qrupa mənsub olan xalçaları bütün dünyada tanıdan və onlara şöhrət gətirən keyfiyyətlərdən ən əsası onların təsirliliyi, qədimliyi, genetik mənsubiyyətini və bədii quruluşunu olduğu kimi özündə qoruyub saxlamasıdır.

Qazax-Borçalı qrupuna aid xalçalar Aslanbəyli, Aşağı Salahlı, Daş Salahlı, Kəmərli, Qaymaqlı, Çaylı, İkinci Şıxlı, Bayramlı (Tovuz), Bozalqanlı, Cəlilli, Düz Çırdaxan, Qaraxanlı (Tovuz), Xatınlı, Yuxarı Öysüzlü, İbrahim Hacı, Əlibəyli (Tovuz), Əsrək Cırdaxan, Aşağı Kəsəmən, Dağ Kəsəmən, Eynallı, Göycəli, Köçəsgər, Muğanlı (Ağstafa), Qıraq Kəsəmən, Tatlı (Ağstafa), Şahmarlı, Səfərli, Hamamlı, Qasımlı, Qaçaqan, Ləmbəli, Qarayazı, Arıxlı, Nəzərli, Saraçlı, Qaraçöp, Dəllər, Qızılhacılı kimi kəndlərdə toxunur.

Ədəbiyyat

- 1.Vidadi Muradov. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu. Bakı: Elm, 2010, 272 s.
- 2.Bakı, Şirvan, Quba xalçaları Bakı "Ziya" 2013-176 səh.
- 3.Bakı xalçaları (yeni çeşnilər) Zirə Mədəniyyət Mərkəzi - Eko-Park. Bakı xalçaları. 2018-ci il. 276 səhifə, 2007 Paris, 152 səh.

ГЯНДЖИНСКАЯ КОВРОВАЯ ШКОЛА*Verdiyeva Esmira Hüseyn, Kazımova Xəyalə Eyvaz qız**Резюме*

В быту населения Гянджиского региона ковры и ковровые изделия занимали особое место. В Гяндже и в её окрестностях наряду с коврами и килимами различной величины были и другие сотканые изделия. Богатая природа придала коврам этого региона особые оттенки, дополнила их композиции многовидовыми цветами. Наличием различных цветовых гамм этих ковры и отличаются от ковров других регионов. В выборе узорной композиции ковров в воображении местного населения, мифические встречи и приметы занимают особое место на этих коврах. Мифические птицы, животные, а также семантические элементы вызванные образом мировоззрения является специфической особенностью этих ковров.

GANDJA CARPET SCHOOL*Verdiyeva Esmira Guseyn, Kazımova Xayala Eyvaz**Summary*

Carpets and carpet products occupy a major place in the life of the people of Gandja region. In and around Gandja there were prayer rugs and other textiles along with carpets and rugs of various sizes. The rich nature has given special shades to the carpets of this region, and given a variety of colors to the solution of its composition. A variety of colors is the main feature that distinguishes the carpets of this region from others. In choosing the pattern-composition of the carpets, the local population's imagination, mythical meetings and beliefs have taken an important place, and their expression is reflected in the carpets. Mythological birds, animals as well as semantic elements derived from the way of approaching the world were specific to the carpets of this region.

*Rəyçi: Rəsulova Elnarə**İncəsənət kafedrasının 28 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 06 noyabr 2023-cü il*

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT: 82-09.

**JAK PREVERİN ŞEİRLƏRİNDƏ “OYUN TEXNİKAS” INDAN İSTİFADƏ
ÜSULLARI****Şamilova Şahnaz Vaqif qızı****Gəncə Dövlət Universiteti****Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatı kafedrasının doktorantı****chahnazchamilova@yahoo.fr**

Xülasə: Məqalədə XX əsr fransız poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, “Paroles” şeirlər toplusu ilə bütün dünyada tanınan Jak Preverin şeirlərində istifadə etdiyi “oyun texnikası”ndan bəhs olunmuşdur. Onun şeirinin forma və üslubu, toxunduğu mövzular haqqında məlumat verilmişdir. Müxtəlif tənqidçilərin araşdırmalarına istinad edilərək şairin canlı küçə dilindən istifadə prinsipinə əsaslanan poeziyasında söz oyunundan istifadə üsulları və bunun sayəsində əldə edilən gözlənilməz komik effektlər nəzərdən keçirilmişdir. Şairin istifadə etdiyi zöqma, kalambur, assonans, alliterasiya, aforizmlər, sadalama kimi söz oyunları aşkara çıxarılmış, onlara dair nümunələr göstərilmişdir.

Açar sözlər : şeir, sürrealizm, söz oyunu, assonans, alliterasiya

Ключевые слова: поэзия, сюрреализм, игра слов, ассонанс, аллитерация

Keywords: poetry, surrealism, wordplay, assonance, alliteration

Sadə danışiq dilinə müraciət və söz oyunlarından məharətlə istifadə Jak Prever poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Onun qısa dialoqlar şəkilində yazdığı söz oyunları dərin düşüncə və məntiq tələb edir. O, söz oyunlarının **calembours** (omonimlik və çoxmənalı sözlər üzərində qurulan söz oyunu), **allitération** (bu yanıtmac kimidir, samitlərin təkrarlanması), **aphorismes de fantaisie- maximes** (ümumi bir fikri ifadə edən formul və onun təsəvvüründən yaranan atalar sözləri), **zeugma** (məntiqi cəhətdən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan terminlərin, ifadələrin qrammatik şəkildə bağlanması) və s. növlərinə dair çox maraqlı nümunələr yaratmışdır.

Onun şeirləri asan görünən, lakin Preverin məharətlə istifadə etdiyi səsli oyunlar və qulaq üçün birləşmələrlə (alliterasiyalar, qafiyələr və müxtəlif ritmlər) zəngindir.

Daniel Qasilia-Laster Pleyad Kitabxanasında yer alan “Preverin tamamlanmış yaradıcılığı” (*Euvres complètes* de Prévert) kitabının girişində qeyd etdiyi kimi, biz onun əsərlərində sürrealizmin izlərini tapdığımız töhfələri nəzərdən qaçırmamalıyıq: inventarlar, əşyaların və fərdlərin heterogen ardıcılığı, isimlərin və sifətlərin toplanması və s. O, obrazları, metaforaları və şəxsləndirmə (heyvanları, əşyaları, insanı) proseslərini sevir (1).

Ameli Viu onun oyun texnikası və üslubu haqqında yazır: “Prever söhbətə yaxın şeir yaratmaq üçün danışiq dilindən ilham alır. Dilin konvensiyalarına gülən Prever, xoşbəxtliyin əsl mənbəyi olan uşaqlıq və azadedicici möcüzə ilə yenidən əlaqə qurmağa, konvensiyalar və qaydalardan uzaqlaşmağa çağırır.

Prever şeirlərinin ritmini daha yaxşı dəyişmək üçün sərbəst şeirlər yazır. Misra birhecalı ola bilər, bir sözə endirilə bilər, həm də xeyli uzun ola bilər və nəsr cümlələrinə çevrilə bilər. Nadir və hətta olmayan durğu işarələri də bu danışiq şeirindəki axıcılığa və qopmanın təsirinə üstünlük verir. Misraların müxtəlifliyindəki bu sərbəst yerdəyişmə şeirlərin uzunluğunda da rast gəlinir: bəziləri bir neçə misra ilə məhdudlaşır, digərləri poetik novellalar kimi “Fleytonlar” təşkil edir”. (2)

“Paroles” şeirlər toplusunda Prever dil qaydaları ilə müxtəlif formalarda əylənir: Prever onlara absurd mənə vermək üçün deşifrə etməyi xoşladığı hazır ifadələrlə oynayır: “bir üstəgəl bir, nə bir edir nə də iki” (“Page d’écriture” -Yazı vərəqi” şeiri). O, atalar sözlərini, aforizmləri təhrif etməklə onların əxlaqiliyini ələ salır. Eyni zamanda öz aforizmlərini uydurur və onlara tənqidi absurdluq bəxş edir. Nəhayət, o, məişət dilinin iddia etdiyi ciddiliyə malik olmadığını və şeirin gündəlik nitqdə (danışiq dilində) yerləşdiyini göstərmək üçün sabit ifadələrə düzgün mənaları ilə yanaşır. (2)

Prever sintaksisin yarada biləcəyi əyləncəli qəribəliyi, xüsusən də **zeuqma** ilə oynayır: “Napoleon qarın buraxdı və çoxlu ölkələr işğal etdi” (Napoléon prit du ventre et beaucoup de pays di – “Composition française”). Burada “prit-prendre” feli iki mənada işlənib, “qarın buraxmaq və işğal etmək”. Prever dili və ondan istifadə tərzini bərpa edir, danışiq dilinin içərisinə düşmənin təhlükəli olduğu avtomatizmləri gizlədiyini xatırladaraq bildirir ki, onlar sözün ecazkarlığını bizdən gizlədirlər .

Ameli Viu, həmçinin qeyd edir ki, “Preverin söz oyunları dilə və dünyaya gülməyə çalışan sürrealist estetikaya şahidlik edir: kalamburlar¹, komik icadlar, neologizmlər, qəsdən dil sürüşmələri. O Preverin söz oyunlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır:

- Omofonlar¹ üzərində olan söz oyunları (“hue donc” et eut donc, Histoire du cheval”).
- Komik və absurd ifadələr yaratmaq üçün nominal qrupları təşkil edən elementlərin inversiyaları (“Cortège”).

Omofon¹ - səslənməsinə görə eyni olan, lakin yazılmasına görə fərqlənən sözlərdir.

- Dilin özbaşınalığını ifşa etmək (“Amiral”). Sözlər sadəcə biz qərar verdiyimiz üçün mənə daşıyır. Bu səbəblə dil iddia etdiyi qədər ciddi deyil” (2).

Flor isə onun şeirinin forma və üslubunu, söz oyunlarını daha konkret bu cür izah edir :

- Şeirlər həm çox qısa, həm çox uzundur (4 misradan 12 səhifəyə qədər).
- Mahnılar, hekayələr, inventarlar (sadaləmələr);
- Klassik versifikasiyanın olmaması (heç bir faydasız durğu işarəsinin olmaması, adi misralardan başqa ritm üzrə oyunlar, qafiyələrin olmaması, əks-səda verən səslər);
- Nominal ifadələr, sıx təkrarlar (anaforalar);
- Qeyri-adi obrazların bolluğu, çoxlu sayda fellerin ixtirası;
- Dil oyunları (contrepèteries-əks –təkrar, kalambur², neologizmlər, qəsdən sürüşmələr, sözlərin ikimənalılığı);
- Dil səviyyələrinin qarışığı (gündəlik dil, rəsmi dil, eyni zamanda və tez-tez, danışiq dili, hətta jarqon);

- Sadə, gündəlik sözlər;

- Səs oyunları (alliterasiyalar, assonanslar);

- Çoxlu metaforalar və təcəssümlər;

- Atalar sözləri, maksimlər, aforizmlərin yaradılması;

- Çoxlu silleplərin, çoxlu zeuqmanın istifadəsi. (3)

Dil təkcə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də şairin aləti kimi önəmlidir. Prever poetik dildən istifadə etmir, lakin poetik dəyər verdiyi xalq dilindən istifadə edir. Bunun üçün onu öz tərzinə uyğunlaşdırır və sözləri öz təxəyyülünə uyğun düzərək mənasını dəyişdirir. Bu isə öz növbəsində xalq dilinə gənclik, canlılıq və tərəvət bəxş edir. Beləliklə, o, dili şeirə çevirir. Preverin poeziyasına olan maraq onun məzmununda deyil, məhz ifadə orijinallığındadır.

Daha sonra poetikləşən xalq dilinin təbiiliyini qorumaq üçün şair improvizasiyanın tərəddüdlü və nizamsız yanaşmasını ifadə edən təkrarları

Kalambur² – danışiqda müəyyən məqsədlə eyni sözün müxtəlif mənalarının qarşılaşmasından və ya səs tərkibinə görə yaxın sözlərin sıralanmasından ibarət söz oyunu.

üst -üstə yığır. Durğu işarələrinin olmaması bu təəssüratı gücləndirir. Şeirdə durğu işarələrinin olmaması oxucunu fərdi şəkildə reaksiya verməyə, istəyinə görə sürətləndirməyə, yavaşlamağa və ya fasilələr verməyə sövq edir.

Preverin şeirləri qafiyəsiz olmasına baxmayaraq elə qurulmuşdur ki, bu hiss olunmur, oxucu və dinləyici tərəfindən asanlıqla təbii olaraq qəbul edilir, başa düşülür. H.Muzaffarova “Jak Prever” adlı məqaləsində yazır: “Onun şeirlərində durğu işarələri yoxdur. Bunu Jakdan soruşanda cavabında deyib: “Mən demək istədiyim bir şey haqqında bir söz yığımı atıram, onları kimsəyə tətbiq etmək, necə oxumaq, necə tələffüz etməyi öyrətmək niyyətində deyiləm, qoy hər kəs bunu istədiyi şəkildə etsin, öz əhvalına, öz intonasiyasına uyğun olaraq”. (4)

T.V. Balaşovaya görə Jak Prever yaradıcılığı fransız poeziyası tarixində unikal bir hadisədir. O, həm peşəkar bilicilərin, həm də "kütləvi ictimaiyyətin" qəlbinə yol tapdı. Preverin ilk şeirlər kitabı olan “Sözlər”-in (Paroles, 1946) nəşri, müasirlərinin fikrincə, sensasiya yaratdı. Preverin mətnlərini toplayan nəşir Rene Bertöle, əlyazmaları saxlamaq və ya jurnal nəşrlərinin tarixlərini nəzərə almamaq vərdişi olmayan şairin istəklərinə zidd olaraq, bir neçə həftə ərzində varlanmaqdan həqiqətən heyrətləndi. “Sözlər-Paroles” böyük rezonans doğurdu və o zaman yeni toplularla paralel şəkildə, demək olar ki, hər il təkrar nəşr olunurdu. (5)

Ədəbi ictimaiyyət Prever poeziyasının mövzularına və onların poetik ifadə tərzinə geniş reaksiya verdi. Gənc fransız yazıçı F.Vesko yazır: “Preverin yaradıcılığı eklektikdir, bir çox rəssam və musiqiçilərlə dostluq edən şairin 1946-cı ildə nəşr olunan “Paroles” şeirlər toplusu onun üslubunu təmsil edir: təxribatçı və etirazçı, gülməli və incə. O, canlı bir populyar uğur qazanıb, hələ də populyardır və şair öz üslubu ilə davamçılarına təsir göstərmişdir. “Paroles-Sözlər”-un novator şeirlər toplusu olaraq əhətə etdiyi mövzuları F. Vesko aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Məktəb, uşaqlıq (L’Accent grave, Le Cancre, Chasse à l’enfant, Page d’écriture);

Ailə, həyatın mərhələləri (Souvenirs de famille, Fleurs et couronnes, Le Retour au pays, Familiale, Les Belles Familles);

Gündəlik həyat (La Grasse Matinée, La Lessive, Déjeuner du matin);

Cəmiyyətin tənqidi, insanların iztirabları (L’Effort humain, Le Droit Chemin, Le Temps perdu, Aux champs). Şair xaric edilənlərin adından danışır, ictimai mesaj ötürür. (Tentative de description d’un dîner de têtes à Paris-France);

Müəyyən edilmiş nizama, dinə etiraz (Pater Noster, Écritures saintes, Le Combat avec l’ange);

Azadlıq (Pour faire le portrait d’un oiseau). Quşlara aid bütün şeirləri ;

Müharibənin absurdluğu, antimilitarizm (Barbara, Quartier libre);

Ümid (Lanterne magique de Picasso). (3)

"Preverin oxucuları" deyəndə, əhəmiyyətli bir düzəliş dərhal özünü göstərir: əvvəlcə Preverin əsasən dinləyiciləri var idi. Onun ilk şeirləri məhdud tirajlı jurnallarda çıxsada, xalq teatrlarının səhnələrindən, kino ekranından, radiodan səslənirdi.

N.Q.Bobkova yazır: “Tənqidçilər razılaşırlar ki, onun küçələrin canlı dilindən istifadə prinsipinə əsaslanan poeziyası söz oyunu ilə səciyyəli və bunun sayəsində müəllif gözlənilməz komik effekt əldə edir”. (6)

Bobkova N.Q. təkrarlanan konstruksiyalar timsalında onun fərdi müəllif üslubunun kiçik linqvistik təhlilini apararaq, “Déjeuner du matin”, “Familiale” və “Cancre” şeirlərindən, mənalarının qeyri-müəyyənliyini üzə çıxaran təkrar funksional sözlər korpusunu müəyyən edir. Bu misraları tədqiq etdikdən sonra o, belə qənaətə gəlir ki, J.Preverin sevimli şeir hərəkətləri var. Şairin şeiri ünsürlərə - fraza elementlərinə və söz elementlərinə bölünür.

Fransız ifadəsinin quruluşu üzə çıxır. Nitqin bütün komponentləri görünür. Şairin şeirlərində funksional sözlər, köməkçi fellər və şəxssiz əvəzlilər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. J. Prever eyni köməkçi sözün mənalarının dəyişən çalarları üzərində qurulan eyni konstruksiyalı və mənaca fərqli ifadələri pompalamaqla şeir yaradır. (6)

Şifahi üsluba verilən əhəmiyyət Preveri xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biridir. Şeirinin mesajında ötürülən hiss-həyəcan vasitəsilə oxucu istədiyi duyğunu tapır. Həqiqətən, o, (yəni emosiya) istehzal, qəzəbli, nifrətli, mülayim, qəddar, ikrahlı və ya acıqlı olduqda, bu müxtəlif registrlər və onların intensivlik dərəcəsi sözlər qədər mühüm rol oynayır.

K. Sarialıoğlu yazır: Dil Prever üçün saysız-hesabsız imkanlara malik bir fəaliyyət sahəsini təmsil edir, çünki danışq dilinin azadlığı ona həm söz oyunundan, həm də forma yaradıcılığından zövq alma imkanı verir, bu, necə deməsindən çox nə dediyinə önəm verən yazıçı üçün müqayisəolunmaz vəziyyətdir. Prever bu məqsədə xidmət etmək üçün dilin bütün mümkün resurslarından istifadə edir və buna nail olmaq üçün heç bir vasitədən çəkinmir. Buna görə də, onun poeziyasında hər şeyi tapırıq: coşğunluq, sözlərin yeni mənə ixtirası, xoşbəxt və təəccüblü formullar, incə notlar, unudulmaz obrazlar (təsvirlər) və s. (7, s.62).

Y. Alassaf “ Le quotidien dans "Paroles" de Jacques Prévert” adlı məqaləsində yazır: Dillə oynamaq Preverin qarşı çıxma bilməyəcəyi bir zövqdür. Və hətta ən sadə cümlədə, sözlərdə belə, çünki onları tələffüz etmək, təkrarlamaq faktı özlüyündə bir sevinc yaradır. Prever üçün sözlər mənalarından kənara çıxan bir gücə malikdir. Bundan əlavə, komik və gözlənilməz üslub effektləri yaratmaq üçün səs və mənə oxşarlıqlarından (bənzərliklərindən) istifadə edir” (8). Məsələn, « Admiral » (L'Amiral) şeirindəki misralar kimi :

L'amiral

Larima

Larima quoi

La rime à rien

Şair burada səs oyunlarından, həm də tərsinə çevrilmələrdən də istifadə edib (L`amiral-Larima). O, burada admiral vəzifəsinin heç nəyə yarmadığına və sadəcə söz oyunu olduğuna işarə edir.

Nado və Pikon Jak Preverin poeziyasında mövcud olan bu məşhur söz oyunları formalarını müəyyən etdilər. Məsələn, "Atın hekayəsi adlı" poemada “l'animau”- “heyvan” sözü “riz à l'eau” –“suda düyü” ilə qafiyə təşkil edir, burada “Le Pataquès” –“Səhf liaison hadisəsi” ilə rastlaşırıq, bu sözlər lağ etmənin sadə təsirindən əlavə generalın ağzından çıxır, əyləncəlidir çünki heç nə bizi qrammatika qaydalarından kənar bu ekskursiyaya hazırlamır. Bu şeirdə bir əks-təkrar (contrepèterie³) nümunəsi də var : Sabi en Paro və Paris en Sabots.

En moto j'arrive à Sabi en Paro – Moto ilə Sabiyə, Paroya çatıram

Excusez-moi je parle cheval --- Bağışlayın mən danışan atam

Un matin j'arrive à Paris en sabots. Bir səhər də Parisə çəkmələrlə çatıram

Preverin şeirləri kino kadrlarına bənzəyir, sanki onlara baxırsan, lakin eyni zamanda mükəmməl “dinlənilir”, hətta dinləyici üçün nəzərdə tutulub; onlarda qulaq assosiasiyaları ilə qəbul edilən səs və söz oyunlarının rolu böyükdür. Çox vaxt Preverin şeiri bu və ya digər motivi götürərək və ya dəyişdirərək bir növ musiqi araşdırması kimi oxunur. Preverin səs oyununa xüsusi araşdırma həsr olunub, onun müəllifi həm burjua cəmiyyətinin qanunlarına, həm də müxtəlif şifahi klişelərə şairin tənqidi münasibətini kəskinləşdirən “pun”-u (ingiliscə: kalambur, söz oyunu) Prever misrasının əsas elementi hesab edir. (9)

T.V.Balaşova yazır: “Prever ilk kitabına "Sözlər" adını verməklə sözü eşitmək zərurəti fikrini kəskinləşdirmək istəyirdi. Təbii ki, fransız şairləri arasında səs oyununu ustalıqla ifadə edən yeganə Prever deyil (məsələn, Ramon Queneau-nu xatırlamaq kifayətdir). Amma yenə də heç kimin sözlə oyunu bu qədər məqsədyönlü, ideoloji-bədii vəzifəyə bu qədər ardıcıl və

ahəngdar şəkildə tabe edilməyib: cəmiyyətin sosial parçalanmasını və mənəfət dünyası ilə toqquşan təbii insani hissələrin gözəlliyini göstərmək. Preverə qədər söz oyunu belə yüksək semantik zənginliyə sahib deyildi” (5)

Prever assonanslardan parlaq şəkildə istifadə edir. Onları nadir hallarda tək istifadə edir və onları başqa proseslərə daxil etməyə üstünlük verir. O, alliterasiyanı analoji rola, gözlənilməz ritmlərin əyləncəli mənbəyinə çevirir. Təkrar həm də mətnə müəyyən musiqililik verməklə yanaşı, eyni zamanda müəyyən ritmlər verməsi baxımından da mühüm yer tutur. Prever təkrarı söz və düsturlarla məhdudlaşdırmır, onu strukturlara da şamil edir:

Embrasse-moi

Embrasse-moi longtemps

Embrasse-moi

Plutard il sera trot tard

Notre vie c'est maintenat. *Histoires*. “Embrasse-moi”(10, s.124)

Digər bir şeirdə təkrarlardan doğan assonansların musiqililiyinə diqqət yetirək: (e), (a), (u), (ã) kimi saitlər təkrarlanaraq şeirdə ahəng yaradır:

C'est l'amour qui m'a faite

L'amour qui m'a défaite

Elle m'abandonnée

L'amoureux que j'avais

Où s'en est-il allée

Où s'en est-il allée

Où s'en est-il allée. *Histoires*. *Şeirlər toplusu*. (10,s.224)

Alliterasiyaya misal olaraq “Beauté” şeirini göstərə bilərik.

Beauté

qui pourrait inventer

un nom plus beau

plus calme

plus indéniable

plus mouvementé

Beauté

“B” və “P” samitlərinin alliterasiyası şeirə xüsusi ahəng verir.

Preverin tətbiq etdiyi bütün proseslər arasında **sadalamaq, sıralamaq** şübhəsiz ki, onun ən böyük uğur qazandığı prosesdir. Sözləri siyahıya almaq, (Inventaire) onları sadalamaq onun ən tipik texnikasıdır, ifadəsinin orijinallığının ən parlaq şəkildə təzahür etdiyi, kinoya kifayət qədər yaxın olan texnikadır.

Hər söz bir obyektə, hər bir obyekt bir obraza uyğun gəlir və onların bir-birinin ardınca açılması kinonun prinsipi olan hərəkət təəssüratı yaradır. Nəticə çıxarmaq və nümayiş etdirilən təsvirin şifrəsini açmaq həmişə oxucunun ixtiyarına verilir. Şair stereotipləri qırır və avtomatik yazıdan, təxəyyülün kortəbii və toxunulmaz ifadəsindən istifadə edir. O, həmçinin məşhur atalar sözləri və məsəllərə Kalambur (söz oyunu) və alliterasiya əlavə edir. Ümumiyyətlə, Prevert durğu işarələrindən istifadə etmir. Əgər onları işlədirsə, normal istifadə ilə heç bir əlaqəsi olmayan xüsusi bir şəkildə istifadə edir. (11)

« Le poeme inventaire »

Une pierre

deux maisons

trois ruines

Jak Prevert “İnventar”ı ilə riskli və yüngül siyahı təqdim etməklə kifayətlənmir. O, sanki yuxarıdan bir dünyanın xarabalıqlarını müşahidə edir (12).

« İntentar-Siyahı şeiri »

Bir daş

İki ev

Üç xarabalıq

Prever inventarının təqdim etdiyi ifadə azadlığı ilə oynayır. Təəccüblü və absurd obrazları yan-yan yerləşdirib, təsadüfə müraciət edə bilir. Şeirdə çoxlu komik qarşıdurmalar aşkar olunur. Yuxarıda sadaladıqlarımızdan əlavə şeirdə Fransanın keçmiş imperator və krallarının- Napaleon , Fransua, Henrilərin (II,III,IV), Lüdoviqlərin (XV-XIV) adları çəkilir, Mösyö Söqənin keçiləri , Cirtan, Üç muşketyor, Min bir gecə nağılları və s. xatırlanır.

Hazırda Fransada gündəlik danışmaq dilində işlədilən “Un Inventaire à la Prévert” (“Preverin inventarı- Prever tərzində siyahı”) ifadəsi bu şeirdən götürülüb. Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan müxtəlif predmetlərin xaoslu siyahısı mənasında işlədilir.

Danışmaq nitqindən sadə, qoparılmış sözə üstünlük verən Prever tarixi və ədəbi assosiasiyalar sferasına həvəslə girir, lakin poetik düşüncənin hər dönəmində sirri aydınlaşdırmağa, onu məişət dilinə çevirməyə çalışır.

O, fransız poetik məktəblərinin ən formalistlərinin fəxr etdiyi bir çox texniki sirlərə sahibdir, lakin onun əsas sirri - milyonlarla oxucunun eşidə bilməsi üçün “Söz” ü necə danışdırmasıdır.

Preverin əsərlərinin bir hissəsi təxminən 40 dilə tərcümə edilmişdir. Tərcümələrin müəllifin orijinal ideyasına xələl gətirməməsi üçün onları xüsusi olaraq seçirlər. Dildən asılı olaraq bəzi anlayışlar qeyri-mümkün tərcümə səbəbindən öz mənasını itirə bilər (söz oyunları, alliterasiyalar və s.) Tərcümə üçün ən yaxşı uyğunlaşan şeirlər Preverin hekayəni açıq şəkildə izah etdiyi və formanın sadəliyinin orijinala bərabər dəyər təqdim etməyə imkan verdiyi şeirlərdir.

Ədəbiyyat

1. Danièle Gasiglia-Laster, “ Jaques Prevert ,*Œuvres complètes*” Mars, 2017.
2. Amelie Vioux , Paroles, Prevert : Fiche de Lecture. 8 novembre,2022
<https://commentairecompose.fr/paroles-prevert/>
3. Flore Vesco (Florence) .Redécouvrir un poète, Jacques Prévert, et un un recueil, Paroles.
<https://www.maxicours.com/se/cours/un-poete-jacques-prevert-un-recueil-paroles/>
4. Нонна Музаффарова , Под знаком Бесконечности. Жак Преввер. 27.07.2015
5. Тамара Владимировна Балашова. «Игровая техника» сатирической инвективы: Жак Преввер .Французская поэзия XX века. – Москва, 1982. – səh.306-333.
6. Бобкова Н.Г. Особенности индивидуально-авторского стиля Жака Преввера на примере стихотворений «Утренний завтрак», «Семейное» и «Лентяй».
7. Кənan Sarıaliođlu, Yaşamı, sanatı və şiirləri. Ankara 2017. Səh.
8. Yağdhan Alassaf. Le quotidien dans "Paroles" de Jacques Prévert . Yanvar 2008.
9. Hyde Greet A. Jaques Prevert`s word games. Los Angels, 1968.
10. Jaques Prévert, Histoires. Səh.124, 224. Gallimard 1963
11. <http://brassensboulevarddespoetes.unblog.fr/201z`5/02/01/traits-stylistiques-de-prevert/>
12. Virginie . LA N°4 : « Inventaire », Jacques Prévert. 3 may,2016.
<https://jaimelesmots.com/un-inventaire-a-la-prevert/>

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ «ИГРОВОЙ ТЕХНИКИ» В СТИХОТВОРЕНИЯХ ЖАКА ПРЕВВЕРА

Шамилова Шахназ Вагифовна

Резюме

В статье говорится о «технике игры», использованной в стихотворениях Жака Преввера, видного представителя французской поэзии XX века, известного во всем мире

своим сборником стихотворений «Пароли». Даны сведения о форме и стиле его поэзии, темах, которые он затрагивает. Ссылаясь на исследования различных критиков, рассмотрены способы использования игры слов в поэзии поэта, основанные на принципе использования живого уличного языка и получаемые за счет этого неожиданные комические эффекты. Выявлено употребление поэтом каламбуров, ассонансов, аллитераций, афоризмов, перечислений и других словесных игр и показаны примеры их использования.

WAYS OF USING "GAME TECHNIQUE" IN JACQUES PREVERT'S POEMS

SHamilova SHahnaz Vagif

Summary

The article talks about the "game technique" used in the poems of Jacques Prévert, a prominent representative of French poetry of the 20th century, known worldwide for his collection of poems "Paroles". This information about the form and style of his poetry, topics that he touches. Referring to the studies of various critics, the ways of using wordplay in the poet's poetry are considered, based on the principle of using live street language, and unexpected comic effects are obtained due to this. The use of puns, assonances, alliterations, aphorisms, enumerations and other word games by the poet is revealed and examples of their use are shown.

Rəyçi: professor Həmidə Əliyeva

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 20 dekabr 2023-cü il tarixli iclasın 06 bsaylı protokolu

Daxil olma tarixi 21 dekabr 2023-cü il

UOT:80.

**GÜLTƏKİN (ƏMİN ABİD) POEZİYASINDA TÜRKÇÜLÜYÜN
POETİK DƏRKİ***Əhmədova Ülvyyə Kərəm qızı
Xəzər Universiteti*

Xülasə: *Məqalədə Gültəkinin (Əmin Abid) poeziyasında türkçülük problemi araşdırılır. Qeyd olunur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük, turançılıq mövzusu başlıca yer tutmuşdur. Ə.Abid də yaradıcılığının ilk mərhələsində bu mövzuya müraciət etmiş, iki dəfə eyni adda- "Türkün dərdi" şeirini yazmış, türklüyün düşdüyü acıacaqlı vəziyyəti təsvir etmişdir. Təkcə bu şeirlərində deyil, digər şeirlərində də türklüyün poetik təənnümünə sıx-sıx rast gəlinir. Onun şeirlərində türkçülük ayrıca götürülmüş şəkildə deyil, çox zaman turançılıqla bir yerdə təsvir olunurdu. Gültəkinin yaradıcılığında da bunları çox zaman ayırmaq çətin olur.*

Key words: Gultekin, poetry, Turkism, national identity, poetic understanding

Ключевые слова: Гюльтекин, поэзия, тюркизм, национальная идентичность, поэтическое осмысление.

Açar sözlər: Gültəkin, poeziya, türkçülük, milli kimlik, poetik dərkətmə

XIX əsrdə dünyada yaşanan siyasi, mədəni hadisələr bir çox sahədə milli topluluqların, xüsusilə də türklərin "özünəqayıdışına" təkan verdi. Şərqdə meydana gələn dəyişikliklər, Avropada ortaya çıxan milliyətçilik düşüncəsi, Osmanlı imperiyasının zəifləməsindən dolayı formalaşan fikirlər getdikcə bütün türk dünyasında yayılır, türklərin özünə, kökünə, milli kimliyinə qayıdış məsələləri aktualıq qazanırdı. Əli Suavi Londonda yayımladığı "Müxbir" qəzetində "Çinin qərbindəki müsəlman türklər" başlıqlı yazısında, Osmanlı imperiyasının sərhədləri kənarında, Orta Asiyada yaşayan türklərdən bəhs etmişdir. Türkçülük fikrinin ədəbi arenadan siyasi arenaya yol alması Yusif Akçuranın "Üç tərzi-siyasət" adlı əsəri ilə bir qədər də şəkilləndi. İlk türkçülərdən olan Y.Akçura əsərində "Osmanlı ölkələrindəki türklər həm dini, həm irki bağlar ilə pək sıki, yalnız dini olma baxımından da birləşəcək, əsasən, türk olmadığı halda bir dərəcəyə qədər türklüyü mənimləyəcək və hələ ki heç mənimləməyən ünsürlər də türkləşəcəkdir" [1, s.36] sözləri ilə türk birliyini təsvir etmişdir. Ə.Hüseynzadə isə "Həyat" qəzetində dərc etdirdiyi "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" silsilə məqalələrində türkçülüğü bütün yönləri-tarixi, maarifçi, ictimai-siyasi, etnik və s. baxımından ələ alırdı. Türk qəzetlərinin birində-Misirdə çıxan "Müxbir" qəzetini nəzərdə tutaraq, Çingizlərə və Teymurlara qarşı "narəva" sözlərini cavabında yazırdı: "Türklüklə iftixar etdikləri halda Türkün kim və kimlərdən ibarət bulunduğunu bilməyən nə qədər türk mühərrirlərimiz vardır..." (2, 264). Z.Göyalpın, Ə.Ağaoğlunun və başqalarının türkçülükə bağlı məqalələri, M.Ə.Yurdaqulun şeirləri yeni mərhələdə türklüyü ön plana çıxardı və türkçülük bir ideoloji sistem halına gətirildi. Bununla da, siyasətdə və ədəbiyyatda qədim türklərin məğrurluq fikrinə inanan, pərakəndə türk dövlətlərini çıxılmaz vəziyyətdə bunun bir çıxış, qurtuluş yolu olacağını müdafiə edən siyasi-ədəbi adamları ideologiya arenasını genişləndirib, yad qüvvələrə qarşı əsas mübarizə vasitəsi olaraq türkçülük və turançılıq terminlərindən, onun gerçəkləşməsi üçün mümkün üsulların təbliğindən istifadə etməyə başladılar. Beləliklə, bu fikirlərdən bəhrələnən M.Ə.Yurdaqul ədəbi türkçülüğün əsasını qoydu. Türkçülüğün ilk mükəmməl elmi kitabını yazan Yusif Akçura onu "ədəbi türkçülüğün ən bariz siması" [3, s.101] adlandırır, ədəbiyyatda yeni bir ədəbi məktəbi-türkçülük məsləkini qurduğunu deyirdi.

Burax məni hayqırayım. Susarsam sən matəm et,

*Unutma ki, şairləri hayqırmayan bir dövlət,
Sevənləri torpaq olmuş yetim uşaq kimidir [4, s.79].*

Ədəbiyyatın ana xəttini formalaşdıran türk millətçiliyi fikri elmi türkçülüynün siyasi türkçülüyə doğru inkişaf tarixi ilə səsləşir. Bədirxan Əhmədova görə, “*ədəbi türkçülük siyasi türkçülüynü doğurmuş, sonrakı prosesdə paralel şəkildə bir müddət yanaşı yol getmişlər*” [5, s.143]. M.Ə.Yurdaqlun şeirləri yalnız Türkiyədə deyil, bütün türk dünyasında yayılmış, Azərbaycan ədəbiyyatına da təsirsiz ötürməmişdir. Əmin Abidin də “Əmin” adını M.Ə.Yurdaqla görə götürdüynü fikirləri hələ ki, təsdiqini tapmasa da, onun poeziyasının Gültəkin poeziyasına böyük təsirinin olduğunu inkar etmək çətindir. Əmin Abidin 1917-ci ildə yazdığı “Türkün dərdi” şeirində siyasi dəyərləndirmə başlıca yer tutur. I Dünya savaşı zamanı Osmanlı imperiyasının düşdüynü vəziyyət gənc şairi dərindən narahat edir və türklüynü qoruyan vətənpərvərlərə “Yigit bəyim” deyə üz tutaraq onu şanlı türk keçmişini, fütuhətini qorumağa səsləyir. “*Ay, yldızın Günəş kibi şənlik nuru saçsın daim, /Həyatının ən qaranlıq guşəsinə ziya dolsun...*” kimi ugurlamalar qəhrəmana ürək-dirək verir. Sonrakı sətirlərdə şeirin intonasiyası dəyişir. Məlum olur ki, indi türkün dərdi böyükdür; hər bir sətiri bir igidin qanı ilə yazılır. “*Ey Tanrının əziz qulu, ey Türk oğlu!/Ey Şərq səmasının parlaq yldızı!*”-deyə üz tutduyu igidə türklüynün bu vəziyyətə düşməsində Qərbi günahkar sayır və onların Türkə qarşı bu davranışının nədənlərini anladır:

*Qərb istəməz türkün yaşıl səmasında,
Maarifin əlvan gülü çiçəklənsin.
Birlik saçan yldız, günəş, ay bulunsun.
Qərb istəməz türkün geniş yürəyində,
Türk duyğusu, millət hissi köklənsin,
Qərb istəməz türkün canlı damarında,
Türkün islamiyyət qanı axsın yenə [6, s.74]*

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Azərbaycan ziyalılarını birləşdirən əsas ideyalardan biri türkçülük olmuşdur. Digər türk xalqlarından fərqli olaraq bu iki türk dövrlərində türkçülüynün mahiyyəti uğrunda, əsasən, ədəbiyyat sahəsində sözlə mübarizə gedirdi. Türkçülüynün proqramı Əli bəy Hüseynzadə və Ziya Göyalp tərəfindən hazırlanmış, hər iki ədibin ətrafına toplanan ziyalılardan türkçü cəmiyyət yaranmışdı. Bütün milliyətçi türkləri ətrafında birləşdirən türkçülük toplumun əksər təbəqələrini əhatə edir, onların eyni qayə, fikir ətrafında toplanmasını sürətləndirirdi. Əgər Azərbaycanda bu hərəkatın başında Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu və s. dayanırdısa, Türkiyədə də Ziya Göyalp, Ömər Seyfəddin və s. kimi ədiblər yazıb-yaradır, türkçülüynü öz cəmiyyətləri üçün təbliğ edirdilər. Ə.Abidin “Qılıncım və başım” şeiri də Ömər Seyfəddinin 22 noyabr 1917-ci ildə “Yeni Məcmuə” dərgisində çap edilən “Köhnə qəhrəmanlar” silsiləsinə daxil edilmiş “Başımı verməyəm şəhid” hekayəsinin məzmunu ilə eynilik təşkil edir. “*Türkiyədə neçə il qaldınız?*” sualına Ə.Abidin “*1918-ci ildən 21-ci 26-cı ilə qədər qaldım*” cavabı əsas verir ki, şairin bu hekayə ilə tanışlığını şərtsiz qəbul edək. Birincisi, Ö.Seyfəddin Türkiyədə türkçülük hərəkatının əsas nümayəndələrindən biri idi. Onun yaradıcılığını azərbaycanlı ədiblərin bilməməsi mümkünsüzdür. İkincisi, Ə.Abid Türkiyədə olduğu dövərdə “Yeni Qafqasiya”, “Şəbab”, “İnci”, “Türk yurdu” və s. kimi mətbuat orqanlarında çıxış edib. Onlardan “İnci” dərgisinin ən fəal yazarlarından biri də Ömər Seyfəddin olmuşdur. Böyük ehtimalla onların əyani tanışlığı da var idi. Digər cəhətdən də türkçülük türklərin soykökünə keçmişinə əsaslanırdı. Bu hekayənin də məzmununda Osmanlının Macarıstana olan yürüşlərindən birindən söhbət gedir. Sultan Süleyman Qanununun son səfəri Ziqetvar yürüyüşü o öldükdən sonra Sokullu Mehmed Paşanın başçılığı ilə 1566-cı ildə baş vermişdir. Bu hadisələrə

əsaslanan Ö.Seyfəddinin “Başını verməyən şəhid” hekayəsində süjetin finalı aşağıdakı kimi təsvir edilir:

“Dəli Hüsrəv qalxanını sallayaraq, səsi çıxdığı qədər bağırdı:

-Mehmed. Mehmed! Canını verdin! Başını vermə, Mehmed!

Bu nəərə o qədər müdhiş, o qədər təsirli idi ki.. Durur, durmaz o an qırx addım qədər yaxınlaşdığı kəsik başlı şəhidin yerdə firlandığını gördü, nəfəsi tutuldu. Təəcclübləndi. Bu başsız bədən yerindən uçmuş kimi qaçırdı. Öz başını apararı sərəkərdəyə yetişdi. Əli ilə elə bir vuruş vurdu ki.. O an yüksəkdən atın üstündən yerə yuvarlandı.. Aparmaq istədiyi baş əlindən yerə düşdü. Dəli Mehmed və başsız bədəni canlı kimi gəldi, yerə əyildi. Yerdən öz kəsik başını aldı. Elə ora da yorğun bir qəhrəman kimi uzandı” [7, s.56]. Bu hekayə keçmiş türk qəhrəmanların “Qızıl alma” yolunda mübarizəsinə xatırlatmadır. Türkçülüyn əsasında birləşən və Turanı quran türk ümmətinin Qızıl alması dayanırdı. Köhnə qəhrəmanların vahid Turan hakimiyyəti yolunda mübarizəsi türkçü ədiblərinin qələminin əsas hədəfi idi. Əmin Abid “Qılıncım və başım” (3 yanvar, 1918) şeirində özünə “türkəm”, - müraciət ilə başlayır, ardınca üzünü digər türk oğullarına tutur:

Türkəm..

Ey türk oğlu!

Min zülmə düşməni öz elimdə

Davranmadadır hilala qarşı

Boyunda kəfən qılınc əlimdə

Çıxdım ölümə, zavalə qarşı.

Fikrimdə doğan mələlə qarşı... [6, s.73]

Bu misralardan da ehtimal etmək olar ki, tarixdə Sokullu Mehmed paşanın obrazı olan “başını verməyən şəhid” Əmin Abidin türkçülük burulğanına düşdüyü, onun hərərətlə bu eşqə aludə olduğu dönmədə elə onun da şeirinin qəhrəmanı olmuş və ya şair bu hekayədən təsirlənmiş, öz obrazına çevirmişdir. İstənilən halda məzmun oxşarlığı bizə bunu deməyə əsas verir. Şeirdə özünü qılıncını və başını yerə qoymayan qəhrəman kimi təsvir edir:

Türkəm, sana bir ədövvü-əkbər,

Türkəm, sana daima müzəffər,

Vardır sana qarşı intiqam,

Hər qılıncla öz əlimi dəldim,

Gəldim, qılıncım, başımla gəldim [6, s.73].

Əmin Abidin birinci dövrünün son mərhələsinə aid olan şeirlərindən biri də “Azərbaycan” qəzetində 11 avqust 1917-ci ildə yayımlanan “Türkün dərdi” şeiridir. Şeirdə müəllifi türk dünyasının problemi, düşdüyü pərakəndəlik, çıxılmaz vəziyyət narahat edir. Misralarda türkün şanlı keçmişinə xatırlatma olduğu kimi, ümidli, işıqlı gələcəyinə də nikbin yanaşma var. Həqiqətən də, bu dövrdə türk dünyasında əsas güc mərkəzlərindən olan Osmanlı imperiyasının Birinci Dünya müharibəsində iştirakı ağır maddi, mənəvi itkilər, həmçinin qəbuledilməz şərtlərlə bağlanan “Mudros (30 oktyabr 1918) müqaviləsi” ilə nəticələndi. Müqavilənin şərtlərinə görə, ölkənin böyük bir qismi işğalçı qüvvələr tərəfindən bölüşdürüldü. İngilis, erməni, yunan və s. kimi işğalçı qüvvələr Osmanlı imperiyasının bütövlüyünü, insanların aqibətini təhlükə altına saldılar. Bu məğlubiyyət XX əsrin əvvəllərində Ə.Abidlə birgə M.Hadinin “Türkün nəğməsi”, Ə.Müznibin “Ədəbiyyat” və s. kimi şeirlərdə də mövzu olaraq ələ alınmışdır. Ə.Abidin “Türkün dərdi” şeirində Şərq və Qərb qarşı-qarşıya qoyulur. “Türkün dərdi qayət böyük, saymaqla bitməz”, “türkün dərdi bir cahən ki əskilməz”, “türkün dərdi vərəqlənər tükənməz”, “Hər sətri igid qanı ilə yazılmış”, “bir başqa sonsuz aləmdir”, -deyərək dərdin böyüklüyünü, dərinliyini ifadə etməyə çalışır. Hər məkanda adı-sanı dillərə dastan olan türkün bir “avropalı” hiyləsinə qurban getməyini,

aldanmağını, əksilməyini qəbul edə bilmir. Şeir süjetli lirika nümunəsidir. Əsas məğzi türkləri himayə etdiyinə inanılan Ay xanımın Azərbaycan türkünə müraciəti ilə aydınlanır, Azərbaycanın bir əlində qılınc, birində hilal olan pəri tərəfindən qorunduğu deyilir. Məlumdur ki, pərilər Tanrı tərəfindən hifz edilən varlıqlardır. Deməli, müəllifə görə onun vətəni haqqın, ruhun əks olunduğu məkandır, pəri qızı da onun real himayədarı, qoruyucusudur. Türkçülüynün əsas proqramçılarından biri olan Ziya Göyalp *türk qadını yaradıcı, hökmdar, qala qoruyucusu və vali, qəhrəmanlıqda türk kişilərindən heç də geridə qalmayan zərif vücud kimi tanımlayır* [8, s.122]. Türk mifologiyasında Umay ilahəsinin ailənin və uşaqların qoruyucusu, məhsuldarlıq, bərəkət simvolu kimi təsvir edilməsi məlumdur. Bundan çıxış edərək K.Hüseynoğlu *Umay adının “Üma” (ana) və “ay” sözlərindən yarandığını “Ana ay” mənasını verdiyini yazmışdır* [9, s.96]. Şeirdə də pərinin gəlişi Tanrıdan gələn bəzi buyruqların vasitəçisi olur:

*Günəşlə bərabər doğdu bir pəri,
Bir əlində hilal, birində xəncər,
Gətirdim qanımdan mərhəm yarana,
Haydi, aciz burax, bir özünə gəl.
Yaşamaq istərsən, göylərə yüksəl.
Yüksəl qucağımda şəhadət ara,
Alçaqsan baş əysən o alçaqlara* [6, s.26].

Türkçülük yanaşması ədəbi olduğu qədər də üsyankar və siyasi məzmun daşıyan Gültəkinin yaradıcılığında türklərin söy-kökünün xatırlanması, milli şüur və milli vicdanın oyanması, türk tarixinin öyrənilməsi ön planda dayanan problemlərdəndir. “Buzlu cəhənnəm” şeirlər toplusuna daxil olan şeirlərinin əksəriyyəti türkçülük ideallarını məhz bu baxımdan, yəni türkçülük və turançılığın vəhdəti halında özünü göstərir, islami dəyərlərlə birləşən ideologiya tərənnüm edilirdi. Türkün şanlı keçmişini, qəhrəmanlıqla zəfərlərlə dolu tarixi, dünyanın qarşısında lərzəyə gəlidiyi türk qüvvəti, türkün yenilməz gücü dərin bir lirizimlə, üsyankar ruhla ifadə olunur.

*Əcdadımız şanlı olmuş, dünyaları titrətmişdir,
Çalışmaqdan usanmamış, uyumağı sevməmişdir,
Hər saniyə, hər dəqiqə çarpışmış, qeyrət etmişdir,
Eyşü-ışrət şərqisini oxumağı sevməmişdir* [6, s.86].

Gültəkinin “Bir gün gələr ki...” şeirində əsas niyyət milləti özünə tanıtmmaq, tarixi türklərin yüksəlişinə, qüvvətlənməsinə əsas səbəblərini ifadə etməkdən ibarət idi. Türkçülüynün azərbaycanlı türkçülər üçün əsas ideoloqlarından biri olan Ə.Hüseynzadə kimi Gültəkin də türkçülüynü milli tarixə, milli mədəniyyətin dərinliklərinə enməkdə görürdü. Yəni türk tarixini, türk böyüklərini, qərəzli mənbələrdən deyil, əsl türk təfəkkürünün məhsulu olan əsərlərdən öyrənməli, elə də tanıtırmalıyıq. Türkçülüynü tərənnüm etmək, “türkün hər şeyi gözəldir, hamıdan üstün və cəsurdur” düşüncəsini təbliğ etmək Gültəkinin türkçü şeirlərinin əsas məğzini təşkil edir. Demək lazımdır ki, bu cəhətdən Gültəkinin şeirləri Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığı ilə yaxından səsleşir. Əsrlər boyu türk tarixinin qərəzli şəkildə öyrənilməsinə son qoymaq üçün tarixi mövzulara yeri gəldikcə müraciət edir, türklüyün bir millət olaraq üstün milli keyfiyyətlərinin öyülməsi ilə milləti gəncliyə, onun özünə sevdirmək məramını izləyir, millətin dünya xalqlarının arasında öz yerini tutması, milli istiqlalın işğal buxovundan sıyrılib əldə edilməsi üçün ilk növbədə onun özünü dərinləndirən tanınması, iftixar hissənin hər bir vətəndaşda üstün olması məqsədi güdür. “Azəri gəncliyinə” şeirində özünü tutduğu gənclikdən də bunu tələb edir:

*Nə istəsən yalnız özündən istə,
Kəndi səsin olsun, ruhuna bəstə,*

*Basdıqca torpağa yer inildəsin,
Atdığı addımlar, belə sən desin* [6, s.38]

Gültəkinin şeirlərinə nəzər saldıqda, onun bir çox əsərlərində duyulan türk təəssübkeşliyi, millətini sevmək onun varlığına qibtə duymaq, xalqın əzminə və gücünə inanmağından irəli gəlirdi. Ziya Göyaldada, Ömər Seyfəddində olduğu kimi, ona bu yolda kömək edən “yerin yeddi qat dərinindən”, “göyün sonsuzluğa uzanan üfüqündən” azadlıq və milli kimlik uğrunda mübarizəsinə kömək edən, hansısa gözəgörünməz qüvvə var. Bu sevgisini ürəyində bəsləyən təbliğ edənlərin sonu “Sibiryaya” olsa belə, bu onu iradəsindən geri döndərə bilmir:

*Həsratla ağlayanlar sürüldü Sibiryaya,
Lakin bizim eşqimiz könlümüzə bir seldi,
Bizə yol göstərən şey bir müqəddəs əməldir,
O əməl ki doğmuşdur milli həyat içindən,
Buyruq alındı yerin ta yeddi qat içindən* [6, s.26].

Gültəkinin türkcü şeirlərində bu ideoloji fikrin təsirinin güclü olduğunu görə bilirik. İman qüvvətinin kömək edəcəyi, qol qüvvətinin tarixi kimlikdən bəhrələncəyi bir zəfərin qarşısında Azərbaycanın azadlığı bütün türk dünyasının əsas halqalarından birinin azad olması ilə nəticələncəkdir. “Bayrağım və istiqlalım” şeirində şair işğalçıya sanki meydan oxuyur; əsrlər altından yüksələn bayrağın bundan sonra da dalğalanacağına əminliyi ifadə edir. Şair düşmənin gözünün içinə baxa-baxa müstəqillikdən və bayraqdan vaz keçməyəcəyini “Bayrağım öləməz, ölərsə əgər,/ Torpağın altına keçər ölkələr”, -deyə onu xəbərdar edir. Şeirdə yer alan Turan ifadəsinə İran dastan ənənələrində, Firdovsinin “Şahnamə”sində rast gəlinir, ifadənin anlamı türklərin qədim yaşayış adı kimi işlənir. Turançılıq, pantürkizm fikirləri Yusif Akçura, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə kimi Rusiya əsarətində olan Azərbaycandan gələn köçmənlər tərəfindən Türkiyədəki türklər arasında da yayıldığını göstərir. Ə. Abidin ikinci “Türkün dərdi” şeirində Şərq və Qərb qarşılaşdırılır və müqayisəli aspektdən təsvir edilir:

*Ey Tanrının əziz qulu, ey Türk oğlu!
Ey Şərq simasının parlaq ulduzu!
Qərb istəməz türkün gözəl simasına,
Qalibiyyət təbəssümü hiss olunsun.
Qərb istəməz islamiyyət yücəlsin,
Qərb istəməz türkün yaşıl simasında
Birlik saçan yıldız, günəş, ay bulunsun* [10, s.77]

Şərq və Qərbi qarşı-qarşıya qoyan Gültəkin onun dərdinin saymaqla tükənməyən, tarixi mübarizələri ilə itirilməyə məhkum edilsə də, əzmindən heç nə itirməyən, hər sətiri igid qanı ilə yazılan kitab, Şərqlin sönməz ulduzu hesab edir. “Azərbaycan” qəzetində dərc edilən şeirdə Əmin Abidi türkün düşdüyü vəziyyət və onun problemləri daha çox narahat edir, onun tarixini, keçmişini və indiki çarəsiz durumda qalmasını sorğulayırdı:

*Türküm sənə yazıq oldu, qayğılardan göz açmadın,
Hər saniyə onun üçün min dərdlə dolu oldu,
Hər dəqiqə onun üçün min qüssəli bir il oldu,
Heç bir yerə də sanılmadı, hər məkandan adı, sanı çıxarıldı* [10]

Həqiqətən də, şeirin yazıldığı ərəfədə türk dünyasının sarsıntılı bir dönmədən keçməsi, aqibətinin bilinməməsi yetərli qədər narahatedici bir vəziyyət idi. “Bu gün Qərbin göylərində” şeirində dedi ki:

*Bu gün türklük yox olursa- Qərbə bayram!
İslamımız ucalarsa- Qərbə matəm!*

*Şərq aləmi yüksəlsə, ucalırsa,
Şərqin gözü açılsə, şən qalırsa,
Qərbin gözü həp ovulub, kor oluyor,
Qərbə atəş, zülm intiqam kin doluyor* [6, s. 94].

Əlbəttə, Gültəkinə qədər bədii düşüncədə türkçülük müəyyən bir yol qət etmişdi. Özü də türkçülük ayrıca götürülmüş şəkildə deyil, çox zaman turançılıqla bir yerdə götürülürdü. Ədəbiyyatda türkçülüyn tarixi eyni dövrə təsadüf edir, turançılıq ülküsünün ədəbiyyatda bədii ifadəsi, dolayısı ilə türkçülüyn də bədii ifadəsi hesab edilirdi. Gültəkinin yaradıcılığında da bunları çox zaman ayırmaq çətin olur. Onun poeziyasındakı türkçülük türklərin tarixən və zamanında yaşamış bütün coğrafiyanı əhatə edirdi. Şairin türkçü şeirlərinin bir özəlliyi də düşməyə boyun əyməmək, türkün yurdunu başqalarına təslim etməmək düşüncəsini poetik şəkildə əks etdirməsidir.

Ədəbiyyat

1. Akçura, Y. Üç tarzi-siyaset / Y. Akçura, tərt. ed., M. Yeni, E. Kılınç. – Ankara Türk tarih kurumu, – 2012. – 80 s.
2. Hüseyinzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., / Ə. Hüseyinzadə, tərt. ed., O.Bayramlı, Ə.Turan. – Bakı: Şərq- Qərb, – 2007. – 480 s.
3. Akçura, Y. Türkçülüğün tarixi / Y. Akçura. – Bakı: Qanun, – 2010. – 271 s.
4. Yurdakul, M. E. Mehmed Emin Yurdakulun eserleri: Şiirler / M. E. Yurdakul, tert. ed., T. F. Abdullah. – Ankara: Türk tarih kurumu, – 1969. – 473 s.
5. Əhmədov, B. Türkçülüyn üçlü formulu: nəzəri və tarixi aspektləri / B. Əhmədov.–Bakı: Elm və Təhsil, –2019. –286 s.
6. Gültəkin, Ə. A. Buzlu cehennem- Başqa şiirler / Ə. A. Gültəkin. tərt. ed., Ə. Ş. Hüseynoğlu. – Bakı: Günəş, – 1999. – 99 s.
7. Seyfettin, Ö. Hikayeler: Başını vermeyen şehit / Ö.Seyfettin. Türkiyə:Karbon, – 2018. – 90
8. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları / Z. Göyalp. – Bakı, – 2010. – 208 s.
9. Hüseynoğlu, K. Dədə Qorqud və Oğuz xaqan- tarixi şəxsiyyət kimi // Folklorşünaslıq məsələləri, – 2002. № 8. – s. 93- 106 .
10. Abid Alp Mütəllib oğlu Türkün dərdi. Azərbaycan, 1918, 18 noyabr

POETIC UNDERSTANDING OF TURKISHNESS IN GULTEKIN'S (AMIN ABID) POETRY

Ahmadova Ulviyya Karam
Summary

The article examines the problem of Turkism in Gultaki's (Amin Abid) poetry. It is noted that at the beginning of the 20th century, the themes of Turkism and Turanism occupied a major place in the works of Azerbaijani romantics. A. Abid addressed this topic in the first stage of his creativity, he wrote the poem with the same name - "Turk's Sorrow" twice, and described the pitiful state of Turkishness. Not only in these poems, but also in other poems, the poetic praise of Turkishness is often found. In his poems, Turkism was not taken separately, but was often described together with Turanism. In Gultaki's work, it is difficult to allocate a lot of time to them.

**ПОЭТИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ТУРЕЦКОСТИ В ПОЭЗИИ ГЮЛЬТЕК
(АМИН АБИД)***Ахмадова Улвия Керемовна**Резюме*

В статье рассматривается проблема тюркизма в поэзии Гюльтеки (Амина Абида). Отмечается, что в начале XX века темы тюркизма и туранизма занимали большое место в творчестве азербайджанских романтиков. А.Абид обратился к этой теме на первом этапе своего творчества, он дважды написал одноименную поэму - "Туркина печаль", и описал жалкое состояние тюркизма. Не только в этих стихотворениях, но и в других стихотворениях, часто встречается поэтическое восхваление турецкости. В его стихах тюркизм не брался отдельно, а часто описывался вместе с туранизмом. В творчестве Гюльтеки сложно выделить им много времени.

*Rəyçi: prof. Bədirxan Əhmədov**Xəzər Universiteti, Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin 16 noyabr 3 sayli protokolu**Daxil olma tarixi 16 noyabr 2023-cü il*

UOT:82.

CULTURAL APPROACH IN TONY MORRISON'S "BELOVED"

Maharramova Sugura Ibrahim
Gəncə Dövlət Universiteti
sugraibrahim85@gmail.com

Abstract: *This article points to investigate Toni Morrison's "Beloved" by a cultural materialistic approach. We have sought to embrace African-American society and history. This story is of enthusiasm as it is founded on a comprehension of contrast. Cultural materialists emphasize on the cultural aspects and components of literary texts.*

They examine topics such as race, gender, sexuality, societal division, and slavery. In other words, they put under investigation the marginalized masses of social club, like black people, females, and slaves. In this regard, Toni Morrison is a great author whose compositions is replete with ethnic events. As Morrison accepts that each show-stopper 'must be political', she strives to uncover force relations in the American civilization through her exceptionally cognizant dialect and fastidiously shaped stories. She intensely opposes the overwhelming Euro American power and its pervasive talk, and overturns a few American myths, for instance, the kindheart - edness of the blank and the savagery of the dark – exhibited by the prevailing talk. She likewise portrays force relations inside Afro American groups with no leanings toward the dark, to uncover how cataclysmic supplanting white prejudice with dark closed mindedness would.

Key words: marginalized people, minorities, gender oppression, subjugation

Açar sözlər: marginallaşmış adamlar, azlıqlar, gender zülmü, təbəçilik

Ключевые слова: маргинализованные люди, меньшинства, гендерное угнетение, порабощение

In 1993 Toni Morrison was given the Nobel Prize for Literature. Her books connect with settings and inquiries running from the way of bondage in the frontier period to the poetics and legislative issues of Harlem in the Jazz Age, from investigations of the class contrasts that cut crosswise over relations between African American people also, groups to the physical and mental savagery that constituted isolation and Jim Crow. Certainly, it is difficult to distinguish an "American reality" in which Morrison has not produced an accurate and singing mediation; even as her books concentrate personally on the spirits of African Americans, white Americans are interpellated just as by the courses in which her investigations uncover the operations of whiteness—the repudiations of correspondence and the unsuccessful labors of equity that went into its creation and maintenance. Similarly, as the global point of persuasion of a large percentage of the members in the symposium illustrated, Morrison's record of the history of "race" is not in any case constrained to American Reality.[3,47]

In *Beloved*, gender oppression is not a visible problem that exists between African men and women, but it is one that survives inside the context of the economic relationship between master and slave, and race is alone a later justification for the subjugation of African people. Understandably, then Morrison's choice of setting is germane in crystallizing the nature of African's oppression, for the economic origin of both race and gender oppression is unobscured in slavery. The crucial matter in her exploration of the collective solution to the African's oppression is the slave setting, for it serves to enhance the theme of *Beloved* by pointing up the dialectical relationship between problem and solution: that his solution to the problem arises from the status that makes it. Morrison's setting had to be one in which the

strategy for solving the problem was not only clearly evident but also inevitable.[7,94]

Beloved represents the difficult, conflicting racial inheritance and identity of the blacks, both life affirming and life devouring. It's an inheritance of pain, shame a despair that turns the victim in victimizer, love into killing. Its very beauty and triumph, sharpened by deprivation, is linked with despair and destruction. It's an inheritance, hard to embrace or disown-like the name of the Beloved. The symbolic configuration of Beloved as the racial identity is proposed in the epitaph of the book: "I will call them my people, which were not my people; and her beloved, which was not beloved."

Beloved represents the racial inheritance and identity that its people require both to acknowledge and disown, to love and to love, and it is a difference of opinion arising from the poignant sense that they are the forsaken people of God. The difficult black inheritance is suggested by the paradoxical relationship between Paul D and Beloved, when she makes love to him. Her insistence on him to holler her name elicits in him a torrent of memories that is the core of racial identity, hence that he croaked to himself, "Red Heart, Red Heat, Red Heart." Beloved's mesmerizing effect on Paul D on her sexual advance both attract and repels him. The allusion to Lot's wife hits at danger of looking backward at a hard past. Beloved represented the racial identity embedded in the past memories that all the references in the book try to escape but cannot. Beloved's insistence of Paul D, against his revulsion, to call her the name Beloved externalizes Paul D's inner compulsion to recognize and comprehend the humiliating and life affirming racial past and identity. [10,35]

Morrison makes a more complex Womanist space in the Beloved as characters, in their quests to obtain self-forth, the conflict between controlling and falling prisoner to the places they inhabit. Under schoolteacher's region, Sethe Suggs tries to make Sweet Home her own by gathering flowers in the kitchen; however, she cannot relate safety because school teacher receives the force to turn sweet home into a space that ruptures Sethe's body, mind and family. Furthermore, Morrison initially suggests that 124 Bluestone road, under the Baby Suggs's dominion would offer Sethe the healing and nurturing community necessary to "remember" herself. Yet, even though Baby Suggs tries to eradicate the slavery's presence by remodeling 124, neither she nor Sethe can control this space after schoolteacher invades her yard. 124 threatens to destroy its inhabitants with its eighteen years of spiteful baby venom, and again after Sethe recognizes Beloved. For Sethe, domestic spaces represent sites of crisis and selfdestruction.

In Beloved, Morrison strikes a balance between missing or hostile female community and a healing sisterhood. Beloved helps Sethe recall the painful memory of her birth, her mother's hanging, and her own feelings deprivation from her mother's inability to nurse her.

The cultural importance of Toni Morrison's most popular novel, Beloved, hardly can be overstressed. Beloved, Toni Morrison's fifth Novel is "the book [that] had to exist. For Morrison, this publication was a conscious act towards healing a painful wound: this publication to the great social wrong of the enslavement of Africans. Her powerful words, behalf of millions give voice to a profound lament: the absence of a historical market to remind us never to let his atrocity happen again. In its absence has neither erased nor diminishes its pain; rather, it reminds us only for itself: of what is missing. The author was pleading for the wall or that bench or that tower or that tree when he penned the final words. Morrison told The World. It is too significant, though not surprising, that Toni Morrison took the responsibility for action to correct the negligence. She frequently talks of the role of the black novelist in the world as one to address and explore issues meaningful to the well being of the whole world community. As it responds in kind to her expression of grief, and accepting her offering, Beloved made its way into the New York Time's Bestseller Morrison

wanted to explore the nature of slavery, it's from a rational or the slave narrative perspective, but from within the day-to-day lived experience of the slave themselves. Morrison claims she experienced many more worries in writing *Beloved* than with any of her previous books. Morrison believed that this book is quite different from other books:

The dear was like I'd never a script ahead.... I recognized that I was in the society of people whom I absolutely adored, in a position which I absolutely loathed. To stand in their society, to heed, to imagine, to invent – and not to write – was exhausting. [12,64]

The major difference for Morrison between "*Beloved*" over the other novels was the sense impression of melancholy she felt over the story. For exemplar, in writing the scene in which the minor is killed, she recalls going up periodically to take long walks and feeding back to rewrite, "over and o'er once more," She wanted the fact of infanticide to surface early in the narrative so that the information would be known, the repugnance of the act was equally difficult for her as it is for the readers. She was forced to struggle to find a voice communication in which the violence would not "engorge" her or her readers, or struggle with the language itself. She struggled against producing either obscenity or pronography. (*William, Nelly, 9,10*)

Beloved is a powerful, fully tender romance. Morrison strongly insists that her literary context is essentially African American, and *Beloved* overtly involves slave narratives as it processes. And the style and narrative procedures have more of a literary relationship to William Faulkner and Virginia Woolf, than to any African American Writers. Love is a long perspective, is a child of Faulkner's masterpiece, *As I lay dying*, while the heroine Sethe has more in common with Lene Grove of *Light in August* than with any female character of African American Fiction. This is anything but a limitation, aesthetically considered, but is rejected by Morrison and her critical disciples alike. Ideology aside, Morrison's fierce assertion of independence is the norm for any strong writer, but the author does not believe that this defense of a swerve from indubitable literary origins can be a critical value in itself. *Honey* is a calculated series of shocks; whether the retention of the shock is aesthetically persuasive has to seem secondary in a novel dedicated to the innumerable victim of American Slavery. Morrison, whose earlier novels were not as over-determined by ideological consideration as *Beloved* is, many have sacrificed lots of her art upon the altar of a government, perhaps admirable in itself, but not necessarily in the inspection and repair of high literature. [5,45]

Toni Morrison creates focal characters that don't live in a vacuum in light of the fact that they inhale and come together with others inside the story construction of every book. As they strike all through the novel, these characters uncover layers of feelings that expand the peer user's creative ability. Morrison goes to an affection scene that rattles the spirit. She uncovers an enthusiasm that rises above social and monetary foundations. Morrison emphatically puts stock in structuring an abnormal relationship inside her books; Sula Mae Peav and Nile Wright Greene in *Sula*, Jadine.

Toni Morrison tests profound into the spirits of the dark individuals to trace back the enthusiasm and psychic panics of subjection on their subliminal. The commonwealth of being suppressed, the torment of the reverse of making one's status as a person, have profound consequences for the intimate personality of the individual. These repercussions of the past are so exceptional thus significant that however one gets opportunity in the outdoor universe, yet the intuitive is still captured in the past traumatic world that holds the acknowledgment and genuine representation of the free self. As Seth puts it, "Liberating yourself was one thing; asserting responsibility for liberated self was an alternate".

In a general public that measures "masculinity" basically by one's capacity to give, being denied access to theintends to give can result in some men to look for force through ruling women. For some men, the venting of annoyance turns savage and their accomplices endure the best blows. Dark women likewise confront livelihood differences, procuring not as much as Black men and White men and women. This compensation uniqueness limits accessible alternatives and leaves numerous women, especially moms, feeling caught in awful connections where monetary needs trump all. Spiritual beliefs and negative views about mental health services also factor into why many Black women remain with abusive partners. One in three Black Americans who need mental health treatment, actually receive it, and we are more likely to rely on religious guidance and faith-based practices when working through relationship issues. Religious beliefs often discourage divorce, encourage forgiveness and occasionally condemns those who seek psychiatric services instead of relying on faith.

References

1. Bealer, Tracy Lyn. " Something which Abrogates": Eros, the Body, and the Problem of Liberation in Twentiethcentury American Literature. ProQuest, 2008. Page No. 189
2. Beaulieu, Elizabeth Ann, ed. The Toni Morrison Encyclopedia. Greenwood Publishing Group, 2003., Pg.No. 47,48
3. Bloom, Harold. Toni Morrison's Beloved, Infobase Publisher: New York, 2009 Page No. 2,3
4. Blunt, Edward. The caste system of northern India. Gyan Publishing House, 1931. Page No 3
5. Collins, Patricia Hill. Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment. Routledge, 2002
6. Drummond Mbalia, Dorothea. "Toni Morrison's developing class consciousness." (1991). Page No. 94
7. Erickson, Daniel. Ghosts, metaphor, and history in Toni Morrison's Beloved and Gabriel García Márquez's One hundred years of solitude. Palgrave Macmillan, 2009., Pge No. 52
8. Ferguson, Rebecca. Rewriting Black Identities: Transition and Exchange in the Novels of Toni Morrison. No. 8. Peter Lang, 2007., Page No. 245,246
9. Gillespie, Carmen. Critical companion to Toni Morrison: A literary reference to her life and work. Infobase Publishing, 2009. Page No. 30 to 35
10. Marks, Kathleen. Toni Morrison's Beloved and the apotropaic imagination. University of Missouri Press, 2002. Page No. 79, 80
11. Morrison, Toni. "Racism and Fascism." Journal of Negro Education 64.3 (1995)., 64(3).

TONİ MORİSONUN “SEVGİLİ” ƏSƏRİNDƏ MƏDƏNİ YANAŞMA

Məhərrəmovə Suqurə İbrahim qızı

Xülasə

Deyildi ki kimi, Toni Morrison çox az da olsa sönük qadınların ekstremist yaradıcısı kimi nəzərdən keçirilə bilər. O, qaradərili qadının səsinə hələ də aşağılayan bir dünyada Qara qadın kimi danışır. Onun kitabları cinsi tanışlıq, irq və sinfin sosial normalarına etiraz etdiyi kurslara görə xüsusilə qadınların lobbiçi oxunuşlarında irəliləyir. Darıxdırıcı xanımların fəalları, Qara qadın və Qara qadın yazığının Amerika mədəniyyətində yer almaq və bəstəkarlıq etmək üçün müxtəlif sosial bölgələr təşkil etmələrini təklif edirlər. bütün xanımların dissident sistemlərində yalnız cins və sinfə aid olanlar, üstəlik, irqdə də rast gəlinir. Sonradan, qaradərili qadın yazıçıları həmişə ehtiyac üzündən ağılsızlıq doğuran ağ (ağ qadının) yaradıcılıq sistemindən kənara çıxmağı gözləyirdilər.

КУЛЬТУРНЫЙ ПОДХОД В «ВОЗЛЮБЛЕННОЙ» ТОНИ МОРРИСОНА*Магеррамова Сузура**Резюме*

Как уже говорилось, Тони Моррисон без особого труда можно рассматривать как тусклого создателя женской экстремистской одежды. Она говорит как чернокожая женщина в мире, который до сих пор унижает голос чернокожей женщины. Ее книги особенно популярны среди дамских лоббистских чтений из-за курсов, на которых они бросают вызов социальным нормам сексуального знакомства, расы и класса. Активистки скучных дам предлагают, чтобы чернокожая женщина и чернокожая писательница организовали разные социальные регионы, чтобы обеспечить себе место в американской культуре и сочинительстве.

Во всех женских диссидентских системах присутствуют только те, кто связан с полом и классом, не говоря уже о расе. Впоследствии чернокожие женщины-писатели всегда, по необходимости, рассчитывали выйти за пределы ошеломляющей творческой системы белых (с учетом белой женщины).

*Rəyçi: dos Zahirə Əliyeva**Praktik xarici dillər kafedrasının 24 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 03 sayılı nprotokolu**Daxil olma tarixi 24noyabr 2023-cü il*

UOT:81.

**ЛИНГВОСТАТИСТИКА, ИЛИ КВАНТАТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА:
ЗАКОН ЦИПФА, ЗАКОН МЕНЗЕРАТА – АЛЬТМАННА
ПРЕИМУЩЕСТВА ЛИНГВОСТАТИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ**

Халилова Гамида Азизага гызы
МГУ имени М.В. Ломоносова в г. Баку
докторант Института языкознания им. Насими
Национальной Академии Наук Азербайджана
hamida.khalilova@mail.ru
Orcid ID: 0000-0002-7423-8850

Аннотация: В данной статье даются основные определения лингвостатистики (лингвистической статистики), или, иначе, квантативной лингвистики. В статье рассматриваются методы лингвостатистики, отмечается преимущество лингвостатистических исследований. Среди методов лингвостатистики особо рассматриваются закон Ципфа и закон Мензерата – Альтманна. В статье также говорится, что благодаря методам лингвостатистики можно определить разнообразие речи, применяя коэффициенты разнообразия речи, также возможно выявить частотное соотношение тех или иных единиц, к примеру, слов или словоформ в тексте, подсчитать количество токенов в тексте или словоформ, а также можно определить особенности языка того или иного писателя, специфику художественного текста на языке оригинала и при переводе, характерные особенности языка художественных текстов. Это также позволит создать частотные словари, а также корпуса, к примеру, корпуса языка того или иного автора.

Ключевые слова: лингвостатистика, квантативная лингвистика, корпусная лингвистика, конкорданс, корпус, закон Ципфа, токен, художественный текст, частотность

Açar sözlər: linqvostatistika, kvantativ linqvistika, korpus linqvistikası, konkordans, korpus, Zipf qanunu, token, bədii mətn, tezlik

Keywords: linguistic statistics, quantitative linguistics, corpus linguistics, concordance, corpus, Zipf's law, token, literary text, frequency

Начиная со второй половины XX века в науке стали зарождаться новые области, которые являлись смежными, т.е. возникли на стыке двух и более наук. К примеру: корпусная лингвистика, компьютерная лингвистика, а также квантативная, или, другими словами, лингвистическая статистика (лингвостатистика).

Лингвостатистика (лингвистическая статистика) – это «1) в широком смысле: область применения статистических методов в языкознании; 2) в узком смысле: изучение некоторых математических проблем, связанных с лингвистическим материалом, главным образом с типами статистических распределений языковых единиц в тексте» [5].

Следует отметить, что лингвостатистику также называют и квантативной лингвистикой: «В западноевропейской литературе термином «квантативная лингвистика» обозначается та область науки, которую в отечественном языкознании называют лингвистическая статистика или лингвостатистика, статистика речи, статистика текста» [9]. Из вышесказанного следует, что чаще на Западе ученые и исследователи называют «лингвистическую статистику (лингвостатистику) «квантативной лингвистикой»».

Рассмотрим некоторые определения исследователей относительно данного понятия и термина. Так, Моисеева отмечает, что «квантитативная лингвистика – это термин, широко используемый в современной научной литературе для обозначения междисциплинарного направления прикладных исследований, в котором количественные или статистические методы анализа служат основным инструментом изучения языка и речи» [7, стр. 10].

А.В. Кашеева же отмечает следующее: «Популярность квантитативных методов позволила со временем сформироваться направлению в лингвистике, называемому квантитативной лингвистикой (quantitative linguistics). Это одно из направлений прикладной лингвистики, которое занимается изучением языка с помощью статистических методов» [2]. А.В. Кашеева, как и я [9], а также и многие другие исследователи, подчеркивает, что в зарождении данной науки сыграло важную роль применение методов др. наук. Помимо этого, также важное значение в формировании смежных наук имеет нынешнее техническое развитие.

Хотелось бы отметить важность использования лингвостатистических методов. Однако до того, как перейти к этому, нужно понять, а что же представляют собой лингвостатистические методы.

Итак, лингвостатистический метод – это собой «совокупность статистических методик, приёмов и процедур, используемых для получения количественных данных о языковых явлениях, с целью раскрытия статистических закономерностей функционирования единиц языка и речи, а также для установления статистических закономерностей построения текстов» [4, стр. 574]. И.Ю. Моисеева же отмечает, что благодаря методам, известным в математической статистике возможно изучать законы и структуру языка и изменения в системе [7, стр. 10].

Итак, рассмотрим некоторые методы лингвостатистики.

Наиболее распространенным является метод анализа, который основан на так называемом законе Ципфа, сводящемся к уравнению вида: $F \times i = \text{const}$, где F — частота слова в частотном словаре, а i — ранг этого слова, т. е. номер в списке слов, упорядоченном по уменьшающейся частоте. С поправочными коэффициентами Б. Мандельброта закон подтверждается на многих и разнообразных текстах. Таким образом, закон Ципфа выступает как модель описания распределения слов по частоте, однако вводимые на каждый случай поправочные коэффициенты в значительной мере лишают его предсказательной силы [5].

Существуют и др. методы, например: закон Мензерата. Закон Мензерата (Menzerath's law), или закон Мензерата – Альтманна (Menzerath–Altmann law), гласит следующее: согласно этому закону «с увеличением размера языковой единицы уменьшаются размеры его компонентов и наоборот» [1]. Как известно, первый вариант закона предложил П. Мензерат, он сформировал этот закон на основе данных слогов слов немецкого языка. Было определено: чем длиннее слова, чем короче оказались составляющие их слоги. Далее же Г. Альтманн «придал этому закону строгую математическую форму» [1], показав тем самым, что данный закон можно применить и на материале и других структур языка (например, предложений и клауз, клауз и составляющих их слов). Как отмечает Галиева, «при этом обязательной монотонности не требуется, средний размер составляющих является функцией от размера конструкта» [Галиева]. Итак, формула, которую предложил Г. Альтманн: $y(x) = a \cdot x^b \cdot e^{cx}$, где y – средняя длина конститuentов, x – длина конструкта, a , b , c – параметры модели [10].

Итак, выше были рассмотрены самые основные методы лингвостатистики.

Я считаю, что использование лингвостатистических методов является наиболее продуктивным, особенно при исследовании художественных текстов. Таким образом, важность и преимущество лингвостатистических исследований, в частности же художественных текстов, заключается в том, что такой подход позволит оценить «характер использования привлеченных в текст языковых средств, которое осуществляется при помощи лингвостатистических методов. К примеру, для определения разнообразия речи применяются так называемые коэффициенты разнообразия речи» [9], также благодаря методам лингвостатистики можно выявить частотное соотношение тех или иных единиц, к примеру, слов или словоформ в тексте, подсчитать количество токенов в тексте или словоформ, а также можно определить особенности языка того или иного писателя, специфику художественного текста на языке оригинала и при переводе, характерные особенности языка художественных текстов. Это в свою очередь упростит создание корпусов, к примеру, корпуса языка того или иного автора.

Библиография

1. Галиева А.М. Закон Мензерата – Альтманна: эксперименты с текстами на татарском языке, Ученые записки казанского университета\ Серия «Гуманитарные науки», Т. 1, 163, кн. 1, 180–189 с.
2. Кащеева А. В. Квантитативные и качественные методы исследования в прикладной лингвистике [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kvantitativnye-i-kachestvennye-metody-issledovaniya-v-prikladnoy-lingvistike>
3. Квантитативная лингвистика [Электронный ресурс]. – URL: https://studwood.net/1639714/informatika/ponyatie_kvantitativnoy_lingvistiki_otlichie_matematicheskoy_lingvistiki
4. Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: учебное пособие. 2012
5. Лингвистический энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – URL: <https://tapemark.narod.ru/les/269b.html>
6. Лингвостатистика и вычислительная лингвистика Труды по лингвостатистике; Тарту, 1982. – 169 с.
7. Моисеева И. Ю. Квантитативная лингвистика и новые информационные технологии: учебное пособие / И. Ю. Моисеева; Оренбургский гос. ун-т. Оренбург: ОГУ, 2017. 101с.
8. Понятие квантитативной лингвистики и ее отличие от математической лингвистики [Электронный ресурс]. URL: https://studwood.net/1639714/informatika/ponyatie_kvantitativnoy_lingvistiki_otlichie_matematicheskoy_lingvistiki
9. Халилова Г.А. Компьютерная лингвистика и применение лингвостатистических методов при исследовании художественных текстов BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR ELMİ ARAŞDIRMALAR / Tezis və məqalələr toplusu, p. 33-35
10. Altmann G. Prolegomena to Menzerath's law // Glottometrika. – 1980. – No 2. – P. 1–10
11. Dornyei Z. Research Methods in Applied Linguistics. OUP. 2007
12. Lazaraton A. Quantitative and qualitative approaches to discourse analysis // Annual Review of Applied Linguistics. 2002. № 22.
13. Cramer I. The parameters of the Altmann–Menzerath law // J. Quant. Linguist. – 2005. – V. 12, No 1. – P. 41–52.
14. Хəlilova Н.Ə. Mirzə Ələkbər Sabirin satıralarının korpus tədqiqatı. Sabirin mətn korpusunun yaradılması Filologiya məsələləri, dekabr 2023.

**LİŖVOSTATİSTİKA VƏ YA KVANTATİV DİLÇİLİK: ZİPF QANUNU,
MENZERAT-ALTMAN QANUNU. LİŖVİSTİK VƏ STATİSTİK TƏDQİQATIN
ÜSTÜNLÜKLƏRİ***Xəlilova Həmidə Əzizə qızı**Xülasə*

Bu məqalədə linqvostatistikanın (lingvistik statistika) və ya, başqa sözlə, kəmiyyət dilçiliyinin əsas tərifləri verilir. Məqalədə linqvostatistikanın metodlarından bəhs edilir və linqvostatistik tədqiqatların üstünlüyü də qeyd olunur. Linqvostatistikanın üsulları arasında Zipf qanunu və Menzerat-Altman qanunu xüsusilə nəzərə alınır. Məqalədə həmçinin bildirilir ki, linqvostatistikanın üsulları sayəsində (nitq müxtəlifliyi əmsallarından istifadə etməklə) nitqin rəngarəngliyini, məndəki bəzi vahidlərin, məsələn, söz və ya söz formalarının tezliyini, eləcə də tezlik nisbətini də hesablamaq, həmçinin konkret yazıçının dilinin xüsusiyyətlərini, bədii mətnin orijinal dildə və tərcümədə xüsusiyyətlərini, bədii ədəbiyyat dilinin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkündür. Bu, həm də tezlik lüğətlərini, eləcə də korpusların, məsələn, müəyyən bir müəllifin dilinin korpusunu yaratmağa da imkan verəcəkdir.

**LINGUOSTATISTICS, OR QUANTITATIVE LINGUISTICS: ZIPF'S LAW,
MENZERATH-ALTMANN LAW. ADVANTAGES OF
LINGUOSTATISTICAL RESEARCH***Khalilova Hamida Azizaga**Summary*

This article gives the basic definitions of linguostatistics (linguistic statistics), or, in other words, quantitative linguistics. The article discusses the methods of linguostatistics and notes the advantage of linguostatistical studies. Among the methods of linguostatistics, Zipf's law and the Menzerath-Altmann law are especially considered. The article also states that thanks to the methods of linguistic statistics, it is possible to determine the diversity of speech using speech diversity coefficients, it is also possible to identify the frequency ratio of certain units, for example, words or word forms in the text, count the number of word tokens in the text or word types, and it is also possible to determine features of the language of a particular writer, the specifics of a literary text in the original language and in translation, characteristic features of the language of literary texts. This will also make it possible to create frequency dictionaries, as well as corpora, for example, the corpus of the language of a particular author.

*Rəyçilər: prof. Məsud Əhməd oğlu Mahmudov, Fil.ü.f.d., dos. Könül Əzizə qızı Həbibova
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Kompüter dilçiliyi şöbəsinin 15 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 4
saylı protokolu*

Daxil olma tarixi 30 noyabr 2023-cü il

UOT:81.

**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ PAREMİK VAHİDLƏRİN
LİNGVİSTİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məmmədzaadə Leyla Ziyəddin qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı

Xülasə: XX əsrin 90-cı illərindən sonra Türkiyə ilə mədəni və digər sahələrdə əməkdaşlığın yaranması dillərarası əlaqələrin yaranmasını zəruri edir, qohum türk dillərinin fonetik, leksik, qrammatik quruluşunun müqayisəli öyrənilməsi, ədəbi dil normaları ilə tanışlığı məsələsini gündəmə gətirir. Azərbaycan və türk dillərində paremik vahidlər, onların dil-üslub xüsusiyyətləri bir çox halda ortaqlıq təşkil edir. Hər iki dildə fonetik, leksik, qrammatik vahidlərə məxsus oxşar üslubi keyfiyyətlər özünü göstərir. Paremik vahidlərdə alliterasiya, assonans müşahidə olunur, omonim, sinonim, antonimlər, çoxmənalı sözlər, passiv leksika, bədii təsvir və ifadə vasitələri bədiiliyin ifadəsinə xidmət edir. Ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar, əsas nitq hissələrinə məxsus morfoloji quruluş faktları, köməkçi nitq hissələri üslubi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir, sintaktik üslubi fiqurlar işlənir.

Azərbaycan dilçiliyində hər iki dilə aid paremik vahidlərin dil-üslub xüsusiyyətləri sistemli və geniş şəkildə araşdırılmadığından onların öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: morfem, türk dili, paremiya, üslub

Ключевые слова: морфема, турецкий язык, пословица, стиль.

Key words: morpheme, Turkish language, proverb, style

Azərbaycan və türk dillərində paremik vahidlərin müqayisəli şəkildə araşdırılmasına həsr edilmiş tədqiqatlar azlıq təşkil edir. Azərbaycan və türk dillərində paremik vahidlərin dil-üslub xüsusiyyətləri özünəməxsus cəhətlərlə səciyyələnir. Azərbaycan dilçiliyində paremik vahidlər daha çox dilimizin frazeologiyasına daxil edilən dil materialları içərisində öyrənilir. (bax: 2, s. 102). H.Həsənov isə məcazi mənə ifadə edən atalar sözlərini frazeoloji material hesab edir (bax: 3, s. 346-347). Türk dilində “ata sözləri” adlandırılan paremin vahidlərdən “kalıplaşmış sözlər”in (frazeologizmlər) növü kimi bəhs olunur (bax: 5, s. 7).

Azərbaycan atalar sözlərində bəzən səstartımı fonetik-üslubi xüsusiyyət kimi özünü göstərir. Bu zaman sait, yaxud samit artımı adi tələffüz elementi şəkildə üzə çıxmır. Əksinə tələffüz şəkli semantik funksionallığa bu və ya digər məqsədlə xidmət etməli olur. Məsələn: *Alovdan çıxdıq, yalova düşdük* (1, s. 58). Nümunədə eyni sözün əvvəldə samitartımı ilə müşayiət edilən forması (alov - yalov) ona məxsus mənanı daha da qüvvətləndirir. Verilmiş nümunədən *yalov* sözü “daha güclü alov” kimi anlaşılır.

Sinonimlər, antonimlər, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə, məcazlaşma hər iki dildə paremik vahidlərin leksik-üslubi funksionallığının əsasını təşkil edir. Paremik vahidlərdə məcazi mənalı sözlərin iştirakı mənə amilinə xidmət göstərir, onu qüvvətləndirir, yaxud yeni mənə ifadəçisi olur. *Ağ gün ağardar, qara gün qaraldar* (s. 17; ağ gün - “xoşbəxtlik, səadət”, qara gün - “ağır güzəran, məhrumiyyət, çətinlik”); *Atdan düşsən də addan düşmə* (1, s. 81; addan düşmək “yaxşı adı, nüfuzu, hörməti itirmək”); *Ağır otur ki, bey desinlər* (4, s. 13; ağır otur - “özünü ciddi apar”); *Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur* (4, s. 21; dağ - “ağır dər, kədər, qəm, ürək yarası”).

Paremik vahid dxiində eyni sözün həqiqi, məcazi mənalı yanaşı işlənir. Bu tipli nümunələrdə sözün bütün semantik potensialı üzə çıxır, mənə gücü tam tutumu ilə nümayiş etdirilir. *Ağır günün daşı ağır olar* (1, s. 27) nümunəsində eyni söz *ağır gün* birləşməsinin

birinci tərəfində məcazi anlamda (“çətin” mənası), *daşı ağır* birləşməsinin ikinci tərəfində nominativ mənada çıxış edir. Həqiqi və məcazi mənaların qarşılaşdırılması hesabına bədiilik məqamı meydana çıxır. *Adamı sözümdən tutarlar, heyvanı buyunuzundan* (1, s. 37) atalar sözündə *tutmaq* leksik vahidi yarımçıq sintaktik təkrarların birində məcazi mənada, digərində ellipsisə uğramış formada həqiqi mənada özünü göstərir (sözündən tutmaq “dediyini anlamaq” mənasına uyğun gəlir).

Türk dili nümunələrində də məcazi mənə leksik mənə tutumuna bu və ya digər cəhətdən (qüvvətləndirmək, tamamlamaq və s.) xidmət edir. *Aç gözünü, açarlar gözünü* (4, s. 11). Burada mürəkkəb cümlənin ikinci komponentindəki məcazi mənə (açarlar gözünü “diqqətli olmaq”) birinci tərəfdəki nominativ mənəni tamamlayır.

Paremik vahidlərdə sinonimlərdən istifadə olunması üslubi səciyyə daşıyır. Nitqi ağırlaşdırma biləcək lüzumsuz təkrara yol verməmək üçün sözün sinonim qarşılığı işlədilir. *Ağlı kəm canana bax, küsübdür mən dəlidən* (1, s. 28; ağıl kəm, dəli). Burada üçüncü şəxsi bildirən canan sözü ilə birinci şəxs əvəzliyinin qarşılaşdırılması hesabına sözlərin sinonimlik keyfiyyəti bir qədər zəifləyir və yaxın mənəli sözlər olsalar da, *ağıl kəm* birləşməsi və *dəli* sözü fərqli mənələri olan dil vahidləri təsirini bağışlayır.

Eyni mətndə işlənən sinonimlərdən biri digərinin leksik mənasını qüvvətləndirir. *Atı at yanında bağlarsan, həmrəng olmasa, həmxasiyyət, həmxoy olar* (1, s. 81). Fars mənşəli xoy sözü eyni mənəli sinonimindən sonra gəlməklə ona məxsus leksik mənənin ifadə planını daha qabarıq edir.

Türk dilində də atalar sözlərində sinonimlər üslubi funksionallıq nümayiş etdirə bilər. *Dinsizin hakkından imansız gelir* (4, s. 31) nümunəsində sinonim cərgənin vahidləri (dinsiz - imansız) nitqi ağırlaşdırma biləcək leksik təkrarın qarşısını alır. Türk dilinin atalar sözlərində sinonimlər daha çox ayrı-ayrı paremik vahidlərdə təmsil olunur. *Para – akçe – pul. Akıl para ile satılmaz* (4, s. 14); *Akçe ağıl öğretir, don yürüyüş* (s. 14); *Altın yere düşməklə pul olmaz* (4, s. 16).

Akılsız – deli. Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır (4, s. 14). *Akıllı köprü arayıncaya dek, deli suyu geçer* (4, s. 14).

Bununla belə, sinonim sözlərdə bu və ya digər tərəf üslubi məqsədlərlə də işlədilir. Məsələn, *para, akçe* sözlərinin sinonim qarşılığı olan *pul* sözündən qafiyə yaratmaq üçün istifadə edilir. *Adam adamdır, olmasa da pulu, eşək eşektir olmasa da çulu* (1, s. 12). Başqa bir halda sinonimlərdən alliterasiya yaratmaq xatirinə istifadə olunur. *Ak akçe kara gün içindir* (4, s. 13; ak akçe). Yaxud *fakir* sözü ilə eyni sinonim cərgəyə daxil olan (məsələn: *Fakirlik ayıb değil, tembellek ayıb*; 4, s. 36) *Fukaranın tavuğu tek-tek yumurtlar* (4, s. 36) atalar sözündəki fukara leksik vahidinin sait səsləşməsi (u - u, fukara - tavuk - yumurta) xatirinə işlədilməsi mümkün idi.

Antonim sözlər leksik-semantik təyinatına uyğun olaraq qarşılaşdırmalar yaradır və bu, paremik vahidlərdə mənə tutumunun bədi ifadəliliyinə xidmət edir. *Ağası çox olan kəndin məzarı az olar* (1, s. 21; çox - az); *Dost başa bakar, düşman ayağa* (1, s. 32; dost - düşman). Nümunələrdəki antonimlərin yaratdığı əksmənalılıq atalar sözlərinin məzmununu dolğunlaşdırır və məcazi ifadəlilik səmtinə yönəldir. Antonimlər paremik vahidlərdə təyin olur. *Ağ şəkər, qara şəkər, bir damçı suya çəkər* (1, s. 17; ağ şəkər, qara şəkər); *Büyük balık küçük balığı yer* (4, s. 26; büyük balık, küçük balık). Azərbaycan dilinə aid eyni paremik vahid daxilində təyin edən və təyin olunanın hər ikisi antonim sözlərlə ifadə edilir: *Ağıllı yoxsul axmaq varlıdan yaxşıdır* (1, s. 25; ağıllı yoxsul, axmaq varlı). Türkiyə türkcəsində isə tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət sintaktik quruluş daxilində antonim cütlük yerləşir və müxtəlif cümlə üzvü ola bilər: *Yıkmak kolay, yapmak güçtür* (4, s. 66; kolay-güçtür).

Hər iki dildə antonim sözlər paremik vahidin ifadə olunduğu tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində yerləşir: *Ağın adı var, qaranın dadı* (1, s. 17; ağ - qara); *Aç ne yemez, tok ne demez* (4, s. 12; aç - tok). Antonimlərin sintaktik təkrarlarda iştirakı həm mürəkkəb cümləyə quruluş ünsürü kimi xidmət göstərir, həm də bədilik məqamı kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır: *Ağıllı qəm yeyər, dəli qamçı* (1, s. 25; ağıllı – dəli); *Çoğu zarar, azı karar* (4, s. 29; çoğu - azı). İkiqat antonimli cümlələrdə antonim cümlələr eyni köklü sözlərdən ibarət olur: *Aldığını alar, verəcəyini verməz* (4, s. 51; al, al - ver, ver); *Ak gün ağartır, kara gün karartır* (1, s. 14; ak, ağartır - kara, karartır).

Paremik vahidlərin qrammatik-üslubi xüsusiyyətləri morfoloji və sintaktik səviyyəyə aid üslubi imkanları əhatə edir. Bəzi şəkilçi morfemlər atalar sözlərinin formalaşmasına xidmət edən zəruri struktur element olur. Hər iki dildə atalar sözlərini adətən bu şəkilçi vahidlərsiz təsəvvür etmək olmur. Əlamət və keyfiyyətin varlığını və yoxluğunu bildirən sifətdüzəldən -lı, -sız şəkilçiləri paremik vahidlərdə müşahidə edilir. *Analı quzu - xınalı quzu* (1, s. 61; analı, xınalı). *Huylu huyundan vaz keçməz* (4, s. 41; huylu). *Kanatsız kuş uçmaz* (4, s. 46; kanatsız). Onların birlikdə iştirakı cümlə strukturunda simmetriya yaradır. *Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü* (1, s. 61; analı - anasız); *Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır* (4, s. 14; akıllı - akılsız).

Morfoloji quruluşun təkrarı şəkilçi morfemləri fonetik tərkibinə görə həmcinsləşdirir. *Adamı sözümdən tutarlar, heyvanı buynuzundan* (1, s. 37); *Çekişilmeyince pekişilməz* (4, s. 28). Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi atalar sözlərində daha çox işlənir. *Kelin ilacı olsa, başına sürər* (4, s. 47). *İgid ölər, adı qalar*. Təsdiq və inkar feillərinin növbəli işlənməsi cümlə quruluşuna ahəngdarlıq gətirir. *At ələ düşər, meydan ələ düşməz* (1, s. 73); *Akla gəlmeyenlər başa gəlir* (4, s. 14). Atalar sözünün ifadə olunduğu cümlədə inkarlıq şəkilçisi formal iştirak etsə də, məzmununda təsdiqlik çaları özünü göstərir. Türk dilində: *Aç ne yemez, tok ne demez* (4, s. 12; yəni “ac adam hər şey yeyər, tox adam hər şey deyər”). Azərbaycan dilində: *Bazar baqqalsız, meşə çaqqalsız olmaz* (1, s. 100; yəni “bazarda baqqal, meşədə çaqqal olar”).

Türk dilində xəbəri feilin geniş zamanı ilə ifadə olunan atalar sözləri Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın ifadə etdiyi mənalara uyğun gəlir. *Gülü seven dikenine katlanır* (4, s. 38; Azərbaycan dilində: *qatlanar*); *Abanın kadri yağmurda bilinir* (4, s. 11; Azərbaycan dilində: *bilinər*). Azərbaycan və türk dillərinin paremik vahidlərində III şəxsin xəbərlik şəkilçisi işlənməyə bilir. *Aydan arı, sudan duru* (1, s. 44); *Allah bir, söz bir* (1, s. 54); *Çoğu zarar, azı karar* (4, s. 29); *Düşməz, kalkmaz bir Allah* (4, s. 32). Azərbaycan dilinin atalar sözlərində xəbərlik şəkilçisi üslubi məqsədlə buraxılırsa, türk dilində bu, ədəbi dil normalılığı şəklində təzahür edir.

Azərbaycan və türk dillərinin paremik vahidlərində sadə cümlənin bəzi struktur-semantik tipləri, mürəkkəb cümlə quruluşu, söz sırasının pozulması, sintaktik təkrarlar, elliptik cümlələr sintaktik-üslubi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Mürəkkəb cümlənin quruluş-struktur eyniliyinə, cümlə üzvlərinin say eyniliyinə və forma oxşarlığına əsaslanan tam sintaktik paralelizmə daha çox rast gəlinir. *Qələmin ucu, qılının gücü* (1, s. 193); *Almanı soy ye, armudu say ye* (1, s. 58); *Aşdır - bişər, işdir - düşər* (1, s. 94). *Acındırırsan, arsız olur, acıktırırsan, hırsız olur* (4, s. 11). *İnsan konuşa - konuşa, hayvan koklaşa - koklaşa* (4, s. 44); *Ayağa degmedik taş olmaz, başa gelmedik iş olmaz* (4, s. 19). Tərəflərin birində cümlə üzvü sayının az olduğu qısaldılmış yarımçıq paralelizm nümunələri də kifayət qədərdir. *Ana qızına taxt verər, ata oğluna - baxt* (1, s. 60). *Böyüyün böyük dərdi var, kiçiyin kiçik* (1, s. 149); *Baş ağır gerek, kulak sağır* (4, s. 22). *Akçe akıl öğretir, don yürüyüş* (4, s. 14).

Sadə cümlənin struktur-semantik tipləri içərisində ümumi şəxslili cümlələr ilə ifadə olunan atalar sözləri əsasən öyüd, nəsihət bildirir. *Cücani payızda sanarlar* (1, s. 684).

Geçmişə mazi, yenmişə kuzu derler (4, s. 37). Adlıq cümlələr isə nəsihət, öyüd, məsləhət anlayışları ilə yanaşı, proses, hadisə, təsvir də bildirir, yaxud bu və ya digər əlamət anlayışına uyğun gəlir. *Adamın bir özü, bir sözü* (1, s. 37); *Almaz üzük, dar barmaq* (1, s. 58); *Araz aşığım, Kür topuğumdan* (1, s. 65); *Aralıq atı, kor Fatı* (4, s. 65); *Azıcık aşım, ağrımaz başım* (4, s. 20); *Başın sağlığı, dünya varlığı* (4, s. 22).

Ellipsisli cümlələr hər iki dilin paremik vahidlərində çoxluq təşkil edir. Ellipsisə uğramış cümlə üzvü sintaktik təkrarların ya birinci, ya da ikinci tərəfində olur. *Adamın gözü, yerin qulağı var* (1, s. 38; birinci tərkib hissənin xəbəri buraxılmışdır); *Adamı qeyrət işlədər, dəyirmanı su* (1, s. 36; ikinci komponentdə xəbər iştirak etmir); *Borç ödeməklə, yol yürüməklə tükenir* (4, s. 25; I komponentdə xəbər); *Ağacı kurt, insanı dert yer* (4, s. 12); *Bir ağaçta gül de biter, diken de* (4, s. 23; II tərkib hissədə xəbər). Azərbaycan və türk dillərində hər iki xəbəri ellipsisə uğramış atalar sözləri də çoxdur. *Alış-veriş misqalla, dostluq xalvarla* ([ölçülər]; 1, s. 53); *Ağıllıya işarə, dəliyə kötək* ([bəs edər]; 1 s. 26); *At beslenirken, kız istenirken* ([güzel olur]; 4, s. 18); *Az veren candan, çok veren maldan* ([olur]; 4 s. 20) və s.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. Bakı:Yazıçı, 1985
2. Cəfərov S. Müəzir Azərbaycan dili. Leksika. Dərslik. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 102; 197 s.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin leksikası. Dərslik. Bakı: Nurlan, 2005, s. 346-347; 452 s.
4. Çotuksöken Y. Türkçe atasozleri ve deyimler sözlüğü. İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2004,
5. Emir S. Örnekleleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü. İstanbul, 1977, s. 7

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Мамедзаде Лейла Зияддиновна

Резюме

После 90-х годов 20-го века сотрудничество с Турцией в рамках культурной и других сфер закладывает основу для установления межъязыковых связей, что выдвигает на передний план вопрос сравнительного изучения родственных языков, а именно знание норм литературного языка, вопросы сравнительного изучения фонетического, лексического и грамматического строя данных языков. Пословицы и их лингвистические и стилистические особенности в азербайджанском и турецком языках во многих случаях являются общими. Оба языка имеют схожие стилистические качества фонетических, лексических и грамматических единиц. Аллитерация, ассонанс наблюдаются в пословицах, омонимах, синонимах, антонимах, многозначных словах, пассивной лексике, художественном описании и выразительных средствах служат выражению художественности. Характеризуются стилистические особенности общих и специальных грамматических категорий, фактов морфологического строения, принадлежащих к основным частям речи, вспомогательным частям речи, разрабатываются синтаксические стилистические фигуры.

В азербайджанском языкознании лингвистические и стилистические особенности пословиц обоих языков систематически и широко не изучались, поэтому исследования в этой области повышают свою значимость.

**THE LINGUISTIC-STYLISTIC FEATURES OF PROVERBS IN
AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES***Mammadzada Leyla Ziyaddin**Summary*

After the 90th of the 20th century a collaboration with Turkey, within the frame of cultural and other fields make foundation of the establishment of cross-linguistic relations, that brings to the fore the issue of comparative study of the phonetic, lexical, grammatical structure of related Turkish languages and familiarity with literary language norms. Proverbs and their linguistic and stylistic features in Azerbaijani and Turkish languages are common in many cases. Both languages have similar stylistic qualities of phonetic, lexical, and grammatical units. Alliteration, assonance are observed in proverbs, homonyms, synonyms, antonyms, polysemous words, passive lexicon, artistic description and means of expression serve the expression of artistry. General and special grammatical categories, morphological structure facts belonging to the main parts of speech, auxiliary parts of speech are characterized by stylistic features, syntactic stylistic figures are elaborated.

In Azerbaijani linguistics, the linguistic and stylistic features of the proverbs of both languages have not been systematically and extensively studied, so research in this field rises its importance.

*Rəyçi: dosent Yadigar Əliyev**Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 20 dekabr 2023-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 20 dekabr 2023-cü il*

UOT:81

MÜQAYISƏLİ DİLÇİLİYİN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

*F.ü.f.d. İsgəndərova Vüsalə Fazil**Gəncə Dövlət Universiteti*Vussala85@mail.ru

Xülasə: Dillərin müqayisəsi və dillərin tarixdən əvvəlki mərhələlərini yenidən qurmaq üçün adətən dilin tarixindəki boşluqları doldurmaq; fonoloji, morfoloji və digər dil sistemlərinin inkişafını kəşf etmək və dillər arasında hipotetik əlaqələri təsdiq və ya təkzib etmək kimi iki üsul birlikdə istifadə olunur. Müqayisəli metod erkən əsrlərdən başlasada günümüzdə istifadə olunan və nəzəri cəhətdən əsas götürülən hissə 19-cu əsrdə inkişaf etmişdir.

Açar sözlər; dilçilik, müqayisə, qohum dillər, ortaq xüsusiyyətlər

Ключевые слова; лингвистика, сравнение, родственные языки, общие черты

Key words; linguistics, comparison, related languages, common features

Dilçilikdə müqayisəli metod, ortaq kökdən ortaq mənşəyə malik iki və ya daha çox dil arasında xarakterik müqayisə apararaq, daha sonra geriye doğru ekstrapolyasiya edərək, dillərin inkişafını öyrənməyə imkan verən bir üsuldur. Müqayisəli metod daxili rekonstruksiya metoduna qarşı qoyula bilər ki, burada vahid dilin daxili inkişafı bu dilin xüsusiyyətlərinin təhlilindən çıxarılır. Dillərin tarixdən əvvəlki mərhələlərini yenidən qurmaq üçün adətən iki üsul birlikdə istifadə olunur; dilin tarixindəki boşluqları doldurmaq; fonoloji, morfoloji və digər dil sistemlərinin inkişafını kəşf etmək və dillər arasında hipotetik əlaqələri təsdiq və ya təkzib etmək.

Müqayisəli metod 19-cu əsrdə inkişaf etmiş və əsas töhfələr Danimarka universitetləri Rasmus Rask və Karl Verner və Almaniyanın Yakob Qrimm universiteti olub.

Dilçilik prinsipləri olaraq, müqayisəli metodun məqsədi iki və ya daha çox təsdiq edilmiş dillər arasında sistemlik fonoloji və semantik uyğunluqları vurğulamaq və şərh etməkdir. Əgər bu uyğunluqları dil təması ilə rəşional izah etmək mümkün deyilsə və onlar kifayət qədər çoxluq təşkil edirsə və təsadüfi oxşarlıqlar kimi rədd edilmək üçün sistemlikdirlərsə, onların "unikal bir proto-müxtəliflikdən" törədiyini güman etmək lazımdır. Daha sonra təsdiq edilmiş formalar arasındakı uyğunluğu izah etmək üçün müntəzəm səs dəyişiklikləri ardıcılığı (onların əsas səs qanunları ilə birlikdə) irəli sürülə bilər ki, bu da sonda bir sistem daxilində "dil faktlarının" metodik müqayisəsi yolu ilə proto-dili yenidən qurmağa imkan verir. Dillər arasında münasibət yalnız ortaq dil kökünün ən azı qismən yenidən qurulması mümkün olduqda və təsadüfi oxşarlıqlar istisna olmaqla müntəzəm səs uyğunluqları yaradıla bildikdə müəyyən hesab olunur.

Dillərin terminalogiyası məsələlərinə gəldikdə isə, nəşildən nəşillərə ötürülməsi kimi müəyyən edilir: uşaqlar bir dili valideynlərin nəşlindən öyrənirlər və həmyaşıdlarının təşirinə məruz qaldıqdan sonra onu növbəti nəslə ötürür və s. Məsələn, əsrlər boyu davamlı natiqlər silsiləsi vulqar latın dilini onun bütün müasir nəşilləri ilə birləşdirir. Nəzəri və praktik yanaşmaya görə iki dil eyni kök dilindən gəlirsə, genetik olaraq bağlıdır. Məsələn, italyan və fransız dillərinin hər ikisi latın dilindən gəlir və buna görə də eyni ailəyə, roman dil qrupuna aiddir. Əlbəttə ki, müəyyən mənşəli böyük lüğət komponentinə malik olmaq qohumluq əlaqələrini qurmaq üçün kifayət deyil; məsələn, ərəb dilindən fars dilinə çoxlu bərc götürmə müasir fars dilinin lüğətinin fars dilinin birbaşa əcdadı olan proto-hind-iran dilindən daha çox ərəb dilindən alınmasını təmin etdi, lakin fars dili Hind-İran ailəsinin üzvü olaraq qalır və ərəb dilinə "əlaqəli" hesab edilmir.

Bununla belə, dillərin müxtəlif qohumluq dərəcələrinə malik olması mümkündür. Məsələn, ingilis dili həm alman, həm də rus dilləri ilə əlaqəlidir, lakin birinci ilə ikincidən daha yaxındır. Üç dilin ortaq kökü olsa da, Proto-Hind-Avropa, İngilis və Alman dilləri rus dilini deyildə, daha yeni bir ortaq kök olan proto-german dilini bölüşür. Buna görə də ingilis və alman dilləri fərqli bir alt qrupa, german dillərinə aid edilir.

Dillərin mənşəyi və inkişafı. Qədim dövrlərdə romalılar yunan və latın dilləri arasındakı oxşarlıqları bilirdilər, lakin onları sistemli şəkildə öyrənmirdilər. Romanın alçaldılmış ləhcədə danışan yunan müstəmləkəsi olduğuna görə bəzən onları mifoloji şəkildə izah edirdilər. Qədim qrammatiklərin ətrafındakı digər dillərə (Oscan, Umbrian, Etruscan, Gallish, Egyptian, Parfian...) çıxışı olsa da, onları müqayisə etməyə, öyrənməyə və ya sadəcə olaraq sənədləşdirməyə az maraq göstərdilər. Dillər arasında müqayisə həqiqətən antik dövrdən sonra başlamışdır.

Erkən əsərlər. Eramızın 9-cu və ya 10-cu əsrlərində Yəhuda İbn Qureyş ibrani, aramey və ərəb dillərinin fonologiyasını və morfolojiyasını müqayisə etdi, lakin bu oxşarlığı Babilin bibliya hekayəsi ilə əlaqələndirərək, İbrahim, İshaq və Yusifin başqa dillərlə Adəmin dilini saxlaması ilə birləşdirdi. Daha sonra 1647 və 1654-cü il nəşrlərində Markus van Boxhorn ilk dəfə tarixi linqvistik müqayisələr üçün ciddi metodologiyanı təsvir etdi və ivrit dili ilə əlaqəsi olmayan, lakin german dilinin əcdadı olan "skif" adlandırdığı Hind-Avropa proto-dilinin mövcudluğunu təklif etdi. İskit nəzəriyyəsi ilkin ümumi dilin yenidən qurulmasında ilk addımları atan Andreas Jager (1686) və William Wotton (1713) tərəfindən hazırlanmışdır. 1710 və 1723-cü illərdə Lambert ten Kate ilk dəfə səs qanunlarının qanunauyğunluğunu ifadə edərək, radikal sait terminini təqdim etdi. Qrammatika və leksikonun oxşarlığına əsaslanaraq iki dil arasındakı əlaqəni sübut etmək üçün başqa bir erkən sistemə cəhd 1770-ci ildə Macar Yanos Sajnoviç tərəfindən Sami və Macar dilləri arasındakı əlaqəni nümayiş etdirməyə çalışarkən edildi. Bu əsər daha sonra 1799-cu ildə həmyerlisi Samuel Gyarmathi tərəfindən bütün Fin-Uqor dillərinə yayıldı. Bununla belə, müasir tarixi dilçiliyin mənşəyi çox vaxt Hindistanda yaşayan ingilis filoloqu Ser Uilyam Consla bağlıdır və o, 1786-cı ildə məşhur qeydini etmişdir:

Müqayisəli dilçilik. Müqayisəli metod Consun qeyd etdiyi, adını çəkmədiyi, lakin sonradan dilçilərin Proto-Hind-Avropa (PIE) kimi etiketlədiyi proto-dili yenidən qurmaq cəhdlərindən hazırlanmışdır. O vaxtlar məşhur olan Hind-Avropa dilləri arasında ilk peşəkar müqayisə 1816-cı ildə alman dilçisi Frans Bopp tərəfindən aparılmışdır. O, yenidənqurmaya cəhd etməmiş, lakin yunan, latın və sanskrit dillərinin ümumi quruluşu və leksikonunu paylaşdığını nümayiş etdirmişdir. 1808-ci ildə Fridrix Şleqel ilk dəfə dilin əlaqələrini sübut etməyə çalışarkən onun mümkün olan ən qədim formasından istifadə etməyin vacibliyini bildirmişdir; 1818-ci ildə Rasmus Kristian Raska german dillərindəki ayrı-ayrı sözlər və onların yunan və latın dillərindəki qohumlar arasındakı oxşarlıqları izah etmək üçün müntəzəm səs dəyişiklikləri prinsipini inkişaf etdirdi. Nağılları ilə məşhur olan Yakob Qrimm Alman dillərinin ümumi mənşədən inkişafını göstərməyə çalışan Deutsche Grammatik-də (1819-1837-ci illərdə dörd cildə nəşr olunmuş) müqayisəli metoddan istifadə edərək, diaxronik dil dəyişikliyinə sistemli öyrənmişdir.

Rask və Qrimm kəşf etdikləri səs qanunlarından görünən istisnaları izah edə bilmədilər. Hermann Grassmann anomaliyalardan birini 1862-ci ildə Qrassman qanununun nəşri ilə izah etsə də, Karl Verner 1875-ci ildə indi Verner qanunu kimi tanınan modeli müəyyən edərək metodoloji bir irəliləyiş etdi və fonemdəki fonoloji dəyişikliyin eyni söz daxilindəki digər amillərdən (məsələn, qonşu fonemlər və vurğu mövqeyi) asılı ola biləcəyini vurğuladı.

Neoqrammatik yanaşma. 19-cu əsrin sonlarında Leypsiq Universitetində Jungqrammatiker (adətən “Neoqrammatikaçılar” kimi tərcümə olunur) tərəfindən edilən oxşar kəşflər onları bütün səs dəyişikliklərinin son nəticədə müntəzəm olduğu qənaətinə gətirdi və Karl Brugmann və Hermann Osthoffun 1878-ci ildə məşhur bəyanatı “Sağlam qanunların istisnası yoxdur” ilə nəticələndirdi. Bu fikir müasir müqayisəli metod üçün əsasdır, çünki o, mütləq qohum dillərin səsləri arasında müntəzəm uyğunluqları və buna görə də proto-dillə bağlı müntəzəm səs dəyişikliklərini nəzərdə tutur. Neoqrammatika fərziyyəsi proto-Hind-Avropa dilini yenidən qurmaq üçün müqayisəli metodun tətbiqinə səbəb oldu, çünki Hind-Avropa o vaxta qədər ən çox öyrənilmiş dil ailəsi idi. Tezliklə digər ailələrlə işləyən dilçilər də buna əməl etdilər və müqayisəli üsul tez bir zamanda dil əlaqələrini aşkar etmək üçün qurulmuş metoda çevrildi.

Ədəbiyyat

1. Aikhenvald, Alexandra Y. ; Dixon, RMW (2001), « Introduction », dans Dixon, RMW ; Aikhenvald, Alexandra Y. (eds.), *Areal Diffusion and Genetic Inheritance: Problems in Comparative Linguistics* , Oxford Linguistics, Oxford: Oxford University Press, pp. 1–22.
2. Campbell, Lyle (2004). *Linguistique historique : une introduction* (2e éd.). Cambridge : La presse du MIT. ISBN 978-0-262-53267-9.
3. François, Alexandre (2014), "Trees, Waves and Linkages: Models of Language Diversification" (PDF) , in Bower, Claire; Evans, Bethwyn (éd.), *The Routledge Handbook of Historical Linguistics* , Londres : Routledge, pp. 161-189, ISBN 978-0-41552-789-7
4. Kalyan, Shiva ; François, Alexandre (2018), « Libérer la méthode comparative du modèle arborescent : Un cadre pour la glotmétrie historique » (PDF) , in Kikusawa, Ritsuko ; Reid, Laurie (eds.), *Parlons des arbres:relations génétiques des langues et de leur représentation phylogénique*, Senri Ethnological Studies, 98, Ōsaka:National Museum of Ethnology, pp.59-89
5. Zuckermann, Ghil'ad (2009). « Hybridité contre Revivabilité : Causes multiples, formes et modèles » (PDF) . *Journal of Language Contact – Varia* . 2 (2) : 40-67. CiteSeerX 10.1.1.693.7117 . doi : 10.1163/000000009792497788 .

THE HISTORIC PROBLEMS OF COMPARISIVE LINGUISTIC

Isgendarova Vusala Fazil

Summary

To compare languages and to reconstruct the prehistoric stages of languages, usually to fill in the gaps in the history of the language; the two methods are used together to discover the development of phonological, morphological and other language systems and to confirm or disprove hypothetical relationships between languages. Although the comparative method started from the early centuries, the part that is used today and is theoretically based was developed in the 19th century.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Искендерова Вусала Фазиловна

Резюме

Сравнивать языки и реконструировать доисторические этапы развития языков, обычно для заполнения пробелов в истории языка; эти два метода используются вместе, чтобы обнаружить развитие фонологических, морфологических и других языковых систем, а также подтвердить или опровергнуть гипотетические отношения между языками. Хотя сравнительный метод зародился еще в первые века, та его часть, которая используется сегодня и имеет теоретическую основу, была разработана в XIX веке.

Rəyçi: f.ü.f.d.Orucov Məhərrəm

Fransız dili kafedrasının 29 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayım protokolu

Daxil olma tarixi 04 dekabr 2023-cü il

УОТ: 811

ВИРТУАЛЬНЫЕ МАСКИ И МАНИПУЛЯТИВНЫЕ РЕЧЕВЫЕ СТРАТЕГИИ

ф.н.по ф. Габибова Кёнул Азизага кызы
Институт языкознания НАНА имени И. Насими
«Компьютерная лингвистика»
konul_habibova@mail.ru
ORCID: [0000-0001-8502-229X](https://orcid.org/0000-0001-8502-229X)

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию влияния виртуальных масок и манипулятивных речевых стратегий на восприятие и коммуникацию в современном цифровом обществе. В контексте быстрого развития технологий и распространенного использования виртуальных платформ, вопрос о воздействии виртуальных масок и манипулятивных приемов на формирование образа и коммуникацию становится все более актуальным. Авторы рассматривают различные аспекты использования виртуальных масок, а также анализируют эффективность и воздействие манипулятивных речевых стратегий в онлайн-коммуникации. В итоге, статья предоставляет обзор текущего состояния исследований в данной области, выделяет основные тенденции и вызовы, а также предлагает возможные направления для будущих исследований в данной области.

Açar sözlər: nitq manipulyasiyası, dil formulları, virtual məzmun, onlayn ünsiyyət, virtual maska, rəqəmsal cəmiyyət.

Ключевые слова: речевая манипуляция, языковые формулы, виртуальный контент, онлайн-коммуникация, виртуальная маска, цифровое общество.

Keywords: speech manipulation, linguistic formulas, virtual content, online communication, virtual mask, digital society.

Введение. В эру цифровых технологий, где виртуальные миры становятся всё более неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, межличностные отношения нашли свой новый стержень— онлайн-коммуникации. Однако, за обширными сетевыми обществами таится темная сторона— манипуляция в онлайн-межличностных взаимодействиях.

В мире цифровых обществ, где виртуальная реальность переплетается с реальной жизнью, пользователи онлайн-платформ получили уникальную возможность создавать идеальные образы и приукрашивать свою личность. В этом виртуальном пространстве, где часто отсутствуют непосредственные физические контакты, виртуальные маски становятся средством манипуляции в межличностных отношениях. Идея «ложного лица» Эрвинга Гоффмана [3] актуальна и в виртуальной среде (мы будем использовать для этого термин «виртуальная маска»). Участники онлайн-коммуникаций могут создавать виртуальные маски, представляя себя определенным образом и управляя восприятием других. Это может быть особенно важным в контексте создания определенного имиджа или обеспечения конфиденциальности.

В лингвистическом контексте термин «виртуальная маска» может относиться к языковым стратегиям и средствам, которые человек использует в онлайн-коммуникациях для создания определенного виртуального образа, скрывая или подчеркивая определенные аспекты своей личности. Этот термин может быть связан с использованием определенных лингвистических приемов для манипуляции

восприятием, создания впечатления или поддержания определенного образа в виртуальном пространстве.

С.С.Дикарева затрагивает важные аспекты лингвистической и социокультурной компетенции в контексте межличностной коммуникации, особенно в онлайн-среде. Она рассматривает такие ключевые моменты как, «сценарии диалога и социокультурная компетенция» [4], «концепция Эрвинга Гоффмана» [3], «трансформация идентичности в Интернете» [2], «лексикографическое определение “маски”» [1]. В целом, данный исследователь подчеркивает важность лингвистических и социокультурных аспектов в механизмах коммуникации, как в офлайн, так и в онлайн-среде. Она также указывает на изменения в представлении личности в виртуальном пространстве и рассматривает языковые и социокультурные механизмы, используемые для управления этим представлением [4, с. 49].

Текст описывает влияние перехода от индустриального к информационному обществу на жизнь человечества. Он подчеркивает, что эти перемены связаны с развитием техники и внедрением новых технологий во все сферы деятельности, создавая новый слой социокультурной реальности. Современный индивид приобретает новые ценности и перемещается в информационный мир, где компьютеры и информационные системы играют важную роль, оказывая воздействие на психические процессы и трансформируя человеческую деятельность в целом.

Актуальность данного исследования проявляется в нескольких ключевых аспектах:

В современном обществе, где онлайн-коммуникации занимают значительное место в повседневной жизни, виртуальные маски становятся важным средством самопрезентации и взаимодействия. Изменения в культурной идентичности, связанные с использованием виртуальных масок, оказывают влияние на социальные отношения и образ жизни.

Виртуальные маски могут использоваться с различными мотивами, включая мошенничество, манипуляции и создание ложных взаимосвязей. Понимание этих стратегий имеет важное значение для обеспечения онлайн-безопасности и создания доверительных виртуальных сред.

Воздействие виртуальных масок на эмоциональное состояние и самовосприятие пользователей представляет интерес с точки зрения психологии. Понимание, как виртуальные маски формируют искаженные представления о себе и других, является ключевым для психологической безопасности в онлайн-пространстве.

В силу современных вызовов в области цифровой грамотности, где распознавание манипуляций в онлайн-пространстве становится неотъемлемой частью цифровых навыков, исследование виртуальных масок способствует повышению осведомленности об онлайн-манипуляциях.

Знание методов использования виртуальных масок для манипуляций в онлайн-коммуникациях является основой для разработки эффективных контрмер. Это включает в себя обучение пользователей различать манипуляции и разработку технологических средств выявления и предотвращения таких практик.

С ростом популярности виртуальной реальности и расширением онлайн-игр, где виртуальные маски могут быть более интенсивно использованы, исследование этого явления становится актуальным для понимания воздействия виртуального пространства на человеческое поведение и восприятие.

Обобщенно, актуальность исследования виртуальных масок и их манипулятивного воздействия обусловлена изменениями в современной культурной

идентичности, цифровой безопасностью, психологическими аспектами онлайн-взаимодействий и необходимостью эффективного управления цифровым пространством.

Научная новизна данного исследования заключается в том, что исследование направлено на анализ виртуальных масок и их использования в онлайн-коммуникациях. Это новый подход к пониманию того, как пользователи могут создавать и манипулировать своим виртуальным образом для достижения различных целей.

Анализ включает в себя мультидисциплинарный подход, охватывая социокультурные, психологические, технологические и лингвистические аспекты. Это позволяет получить более полное понимание виртуальных масок и их роли в онлайн-пространстве.

Особое внимание уделяется воздействию виртуальных масок на эмоциональное состояние и самовосприятие пользователей. Это психологическое измерение добавляет новые аспекты в исследование виртуальных масок, внося инновации в понимание онлайн-психологии.

Исследование детально рассматривает стратегии использования виртуальных масок для манипуляций в онлайн-пространстве. Это новаторский взгляд на разнообразные методы, которые могут быть использованы для воздействия на мнения и поведение в цифровой среде.

Учитывается влияние виртуальной реальности, что представляет собой новый и быстроразвивающийся аспект в онлайн-взаимодействиях. Анализ того, как виртуальные маски используются в контексте виртуальной реальности, вносит свежий взгляд на влияние технологий на восприятие личности.

Методы и материалы исследования. Для исследования проблемы виртуальных масок и их манипулятивного воздействия в онлайн-коммуникациях используются различные методы и материалы, предоставляющие всестороннее понимание этого явления. Мы проводим количественный и качественный анализ активности в социальных сетях, исследуя профили пользователей, посты, комментарии и тренды использования виртуальных масок. Это позволяет выделить общие стратегии и тенденции в использовании масок в онлайн-пространстве. Анализ текстовых данных, включая посты в социальных сетях, комментарии и текстовые диалоги, позволяет выявить языковые формулы, использование эмодзи и манипулятивные стратегии, встречающиеся при использовании виртуальных масок. Изучение разнообразного онлайн-контента, связанного с виртуальными масками, включая статьи, видео и рекламу, помогает выявить тренды, мотивации и эффекты использования масок в различных контекстах.

Комбинирование этих методов предоставляет комплексный взгляд на использование виртуальных масок и их воздействие в онлайн-коммуникациях, что существенно для понимания и разработки эффективных стратегий противостояния манипуляциям в цифровом мире.

Результаты исследования.

Проявление виртуальной маски можно констатировать с *«активными изменениями в общении, вызванными внедрением новых средств связи и созданием других видов коммуникации»* [5, с. 65]. Как отмечает Н.Н.Казнова, здесь особое внимание уделяется роли интернета, который стал ключевым каналом для социальной и межличностной коммуникации. Он описывается как «новый слой повседневной

реальности», влияющий на психологическую и социальную активность пользователей [5, с. 67].

Н.Н.Казнова выражает мнение о том, что интернет-общение имеет карнавальский характер, сравнивая его с игрой или мифом [5, с. 65]. В виртуальном мире человек обладает сверхъестественными возможностями, что делает его схожим с героем волшебной сказки. Виртуальная коммуникация предоставляет человеку иллюзию отсутствия ответственности за свое поведение, что позволяет ему быть более откровенным и открытым, чем в реальности.

Виртуальная маска в лингвистическом плане представляет собой своего рода лингвистическую стратегию, позволяющую пользователю контролировать образ, который он представляет в виртуальном пространстве, и воздействовать на восприятие окружающих.

Опираясь на взгляды Р.Э.Уилсона, С.Д.Гослинга, Д.Грахама [10], К.Лэша и З.Баумана [9], можно сказать, что динамичное развитие коммуникаций открыло возможность для формирования множественных идентичностей. Люди могут «надевать» или «примерять» различные идентичности в зависимости от ситуации, что порождает новые смыслы, символы и значения. В этом контексте автор отмечает влияние социальных медиа и новых форм коммуникации на усиление текучести и мозаичности идентичности.

Современная культурная идентичность становится более перформативной, проявляясь как «критическая проекция того, что требуется от уже имеющегося» [9, с. 19]. Это означает, что люди формируют свою идентичность не столько в соответствии с традиционными общественными ролями и стереотипами, сколько в ответ на актуальные потребности и ожидания общества. Таким образом, идентичность становится более гибкой и подвижной, а люди могут более активно участвовать в создании и проектировании своего образа.

Рассмотрим, как виртуальные маски используются для манипуляции и какие стратегии лежат в их основе.

Создание идеального образа:

Виртуальные маски позволяют пользователям формировать идеальный образ себя. Это может включать в себя использование фильтров в социальных сетях для скрытия недостатков, а также представление вымышленных или идеализированных черт характера. Этот процесс может быть осуществлен как с целью создания положительного впечатления о себе, так и с целью манипулирования чувствами других пользователей.

«Анонимность в сети предоставляет новые возможности для самопрезентации и позволяет изменять дескриптивные характеристики, такие как этническая принадлежность, возраст, пол. Это позволяет индивиду переодевать различные образы и идентифицировать себя с разными социальными группами, что в свою очередь открывает возможности для «одновременного существования во множестве реальностей, перескакивания в разные культуры, выполнение различных ролей и т.п.» [1, с. 106].

Эта новая форма отчужденности человека привела к развитию мультифакторной идентичности. Однако, согласно А.А.Лисенковой, с течением времени происходят изменения в данном процессе [7, с. 115]. Сегодня все больше исследователей говорят о стабильности идентичности в сети, отказе от анонимности и стремлении к расширению границ самопрезентации личности.

Е.И.Богомолова, считает, что виртуальная социальная сеть рассматривается как инструмент расширения реального бытийного пространства личности. «Идентичность в сети отражает множественность и коллажность, усиливаясь в виртуальном коммуникационном поле и трансформируя временные идентичности индивида в различных ситуациях» [1, с. 111].

Пользователи социальных сетей заявляют о себе, проецируя реальную идентичность в виртуальную среду, и страницы пользователей становятся символическими объектами, отражающими подлинное «Я» в интернет-среде.

Пользователь на социальной сети может использовать фильтры для улучшения своего внешнего вида на фотографиях, добавлять только успешные моменты в жизни в ленту новостей и акцентировать внимание на своих достижениях, создавая иллюзию идеальной жизни. Например, для описания идеальной ситуации, используя хэштеги и позитивные слова, чтобы создать благоприятное впечатление используется языковая формула «Представляем свой идеальный вечер: #perfectday #happiness #blessed».

«Интернет-технологии не только предоставляют новые возможности для коммуникации, но также создают особое культурное пространство, где субъект может формировать образ "Я". Выбор инструментов для конструирования виртуального образа зависит от каждого конкретного блоггера» [5, с. 66].

Скрытие истинной личности:

Виртуальные маски также используются для скрытия истинной личности. Пользователи могут представляться кем-то другим, создавать вымышленные персонажи или просто изменять определенные аспекты своей личности. Это создает дистанцию между виртуальным и реальным «Я», что может быть использовано для воздействия на восприятие окружающих.

Т.Н.Галинская обращает внимание на уникальные характеристики виртуальной реальности, отмечая, что в этом пространстве существуют свои «законы природы», несводимые к законам реального мира. Виртуальная реальность обладает своим временем и пространством, которые автономны и отличаются от законов реальности [2, с. 121].

В этом контексте подчеркивается ощущение единства машины с пользователем, что придает виртуальному опыту особую интенсивность. Воздействие на виртуальные объекты воспринимается человеком аналогично, как если бы эти объекты существовали в «обычной» реальности [2, с. 122].

В виртуальной реальности пользователь может ощущать себя частью этого виртуального мира, и воздействие на него воспринимается подобно воздействию в реальном мире. Пользователь в онлайн-игре может создать персонажа с совершенно другим характером и чертами, представляясь виртуальным миром как кто-то, кто он не является в реальной жизни. Например, представление себя в роли вымышленного персонажа, который отличается от реальной личности выражается языковыми формулами типа «*Виртуальный персонаж: Джейсон Стелс, профессиональный путешественник и природный исследователь*».

Эти языковые формулы отражают специфику виртуальной коммуникации и создания альтернативных идентичностей. Это может иметь важные психологические и социальные аспекты, так как в виртуальной реальности пользователь может экспериментировать с разными аспектами своей личности, создавать новые идентичности, играть роли и представлять себя по-разному. Это также может создавать возможности для самовыражения, исследования и социальных взаимодействий в виртуальном контексте. Описанный автором пример, где пользователь представляет

виртуального персонажа с профессиональными исследовательскими чертами, подчеркивает, насколько гибкой и разнообразной может быть самопрезентация в виртуальном пространстве.

Манипуляция эмоциональным состоянием:

Виртуальные маски предоставляют инструмент для манипуляции эмоциональным состоянием других пользователей. Пространство виртуальной коммуникации в Интернете отличается анонимностью и воспринимается как область неограниченных возможностей. В онлайн-чатах люди часто общаются под вымышленными никнеймами, что создает анонимное пространство, где каждый может быть кем угодно. В виртуальных мирах игр пользователи могут взаимодействовать в различных временных и пространственных рамках, создавая новую реальность.

«Интернет становится культурным явлением, внедряющимся в повседневность и предоставляющим возможности для эксплорации иных аспектов личности» [6, с. 16]. Благодаря социальным сетям, люди могут выражать свои интересы и хобби, создавая уникальные онлайн-персоналии.

Это приводит к накоплению «идентификационной массы» виртуальной личности, аналогичной процессу формирования личности в реальном мире. Например, в социальных сетях каждый пост и взаимодействие создает дополнительные слои идентичности, формируя уникальный цифровой след.

Использование персональных данных в сети может привести к потере приватности и ограничению свободы выражения в виртуальном пространстве. В комментариях к посту в социальной сети пользователь может представлять себя в роли жертвы, описывая трудности и проблемы, чтобы вызвать сочувствие и внимание от окружающих. В таких случаях мы часто встречаем такие языковые формулы: *«Не могу поверить, что это произошло... □ Поддержите, пожалуйста...»* (использование эмоциональных эмодзи и просьба о поддержке для вызова сочувствия и внимания).

Этот пример содержит эмоциональные эмодзи (сердцебиение) и просьбу о поддержке, что создает эмоциональный отклик и направлено на формирование эмпатии со стороны читателей.

Утверждение С.Стивенс-Давидовица о том, что *«пользователи сети — источник информации»* [8, с. 17], подчеркивает сдвиг в парадигме цифрового взаимодействия, где пользователи не только потребители информации, но и активные создатели данных. Он выделяет, что в процессе поиска информации в сети сами пользователи становятся источником данных, внесенных в общий объем Больших данных. В целом, данное утверждение поднимает важный вопрос о роли и вкладе пользователей в формировании и обогащении цифрового информационного ландшафта.

Создание ложных взаимосвязей:

Виртуальные маски также могут использоваться для создания ложных взаимосвязей. Пользователи могут притворяться друзьями, союзниками или даже родственниками, чтобы получить доверие и влияние на решения других. Это создает иллюзию близости и поддержки, что может быть использовано в манипулятивных целях. *«Модель идентичности современности получает искажение в области идеальных представлений, многие исследователи определяют эти искажения как информационный шум, говоря о том, что индивиду сложно ориентироваться в переполненном информационном пространстве. Действительно, информационный шум и неопределенно большое число идеальных образов затрудняют построение стабильной идентификации»* [6, с. 16]. Данное утверждение указывает на искажения в процессе формирования современной идентичности, которые обусловлены избытком

идеальных представлений и информационным шумом. При манипуляции с использованием идеальных представлений может включать в себя создание иллюзии идеальной жизни или образа личности. Например, в рекламе могут представляться «идеальные» продукты, создавая искаженное представление о реальности.

Речевая манипуляция с информационным шумом может включать в себя создание специфического контекста или подачу избыточной информации, чтобы затруднить ясное восприятие реальности. Это может использоваться в политических манипуляциях или попытках изменения общественного мнения.

Манипуляции с неопределенностью могут включать в себя предоставление различных и противоречивых информации, создавая путаницу и затрудняя принятие стабильных решений. В целом, речевая манипуляция может использоваться для формирования определенных искаженных представлений и усложнения процесса ориентации в современном информационном пространстве, что в свою очередь влияет на стабильность идентификации индивида.

С данной точки зрения пользователь может создать несколько фиктивных аккаунтов, выдающих себя за различных друзей или сторонников, комментируя и поддерживая его мнение, чтобы усилить влияние в определенной области: *«Мой друг @JohnDoe сказал, что это лучший продукт, который он когда-либо пробовал! #рекомендую»* (для утверждения о существовании дружеской связи для поддержки определенного продукта или мнения).

Пользователь может создать фиктивные аккаунты, представляющие различные политические точки зрения, и комментировать новости или дискуссии, чтобы создать впечатление многосторонней поддержки определенной идеи. Например: *«Как сторонник @PoliticalGroupXYZ, я абсолютно согласен с этим предложением! #поддерживаю»*.

Владелец бизнеса может создать несколько фиктивных аккаунтов, представляющих клиентов, чтобы написать положительные отзывы о своих продуктах или услугах. Например, *«Как долгосрочный клиент, я в восторге от этого магазина! #лучшийвгороде»*.

Такие манипуляции создают впечатление многосторонней поддержки и могут оказать значительное влияние на общественное мнение в определенной области.

Маскировка негативных мотивов:

Виртуальные маски могут служить средством для маскировки негативных мотивов. Пользователи, скрывая свои истинные намерения, могут легче достигать своих целей, воздействуя на других и направляя их действия в соответствии с собственными интересами.

Пользователь в обсуждении может притворяться сторонником определенной идеи, при этом имея скрытые намерения, например, подстрекая к ссорам или разногласиям между другими участниками группы: *«Я просто хочу узнать ваше мнение... но как вы считаете, что такое плохо в этой идее? #constructivecriticism»*. В данном при мере формулировка вопроса так, чтобы скрыть негативные мотивы и подчеркнуть стремление к конструктивной критике.

Эти языковые примеры демонстрируют, как виртуальные маски используются для создания идеальных образов, сокрытия истинной личности, манипуляции эмоциями, создания ложных взаимосвязей и маскировки негативных мотивов в онлайн-коммуникациях.

В итоге, виртуальные маски и манипулятивные стратегии в онлайн-коммуникациях формируют сложный ландшафт, где пользователи играют роль

виртуальных актеров, стремясь контролировать восприятие других и воздействовать на межличностные отношения. Понимание этих стратегий является ключевым элементом в разработке эффективных методов противостояния манипуляциям в цифровом мире.

Обсуждение.

Исследование выявляет, что использование виртуальных масок формирует гибкую и подвижную культурную идентичность. Этот аспект отражает современные тенденции, где люди активно участвуют в создании своего образа, отвечая на требования общества. Обсуждение этого аспекта подчеркивает динамичность и эволюцию идентичности в цифровом пространстве.

Рассмотрение использования виртуальных масок в социальных сетях и онлайн-играх подчеркивает, что сетевая анонимность предоставляет уникальные возможности для изменения дескриптивных характеристик личности. Обсуждение этих социальных аспектов указывает на новые формы отчуждения и возможность существования во множестве реальностей, что изменяет традиционные представления о социокультурной идентичности.

Обсуждение стратегий создания идеального образа подчеркивает, что виртуальные маски используются не только для самопрезентации, но и для манипуляции чувствами других пользователей. Это явление имеет важное значение в сфере цифровой этики и обозначает необходимость разработки эффективных подходов к обнаружению и предотвращению манипулятивных практик в онлайн-среде.

Анализ ложных взаимосвязей, создаваемых с использованием виртуальных масок, выдвигает вопросы о доверии и подчеркивает важность разработки стратегий обеспечения безопасности в онлайн-коммуникациях. Обсуждение этого аспекта подчеркивает потенциальные риски для доверия и аутентичности в цифровом обществе.

Выделение психологических аспектов, таких как создание альтернативных идентичностей и маскировка негативных мотивов, раскрывает воздействие виртуальных масок на эмоциональное состояние и мотивацию пользователей. Обсуждение этих воздействий важно для понимания психосоциальных аспектов цифровой коммуникации.

Рассмотрение влияния виртуальных масок в контексте виртуальной реальности дополняет исследование новыми перспективами. Обсуждение этого аспекта подчеркивает, как технологии виртуальной реальности дополняют и изменяют восприятие виртуальных масок и личной идентичности.

Исследование предоставляет основу для обсуждения методов противостояния манипуляциям в цифровом мире. Разработка эффективных контрмер и обсуждение их применения в цифровой среде представляют собой важный вопрос для дальнейших исследований и разработок в области цифровой безопасности и этики.

Таким образом, обсуждение результатов исследования подчеркивает его актуальность в контексте современного цифрового общества и вносит вклад в понимание динамики виртуальных масок и их роли в онлайн-пространстве.

Выводы.

Исследование выявляет, что виртуальные маски используются в онлайн-коммуникациях для тонкой языковой манипуляции. Пользователи эффективно формулируют свои высказывания, используя хэштеги, эмодзи и позитивные слова для создания идеального образа и воздействия на эмоциональное состояние других.

Виртуальные маски обеспечивают средство для создания альтернативных идентичностей. Языковые формулы, представляющие вымышленных персонажей,

позволяют пользователям играть различные роли и экспериментировать с разными аспектами личности в виртуальном пространстве.

Информационный шум и языковая неопределенность служат инструментами манипуляции, затрудняя ясное восприятие реальности. Языковые формулы, создающие путаницу или предоставляющие противоречивую информацию, влияют на процесс ориентации в цифровом информационном пространстве.

Онлайн-коммуникация отличается анонимностью и созданием виртуальных персоналий. Языковые стратегии позволяют пользователям выражать свои интересы, играть роли и создавать уникальные онлайн-персоналии, формируя сложный лингвистический ландшафт.

Язык играет ключевую роль в формировании и воздействии виртуальных масок. Лингвистические стратегии, такие как создание контекста, использование эмоциональных эмодзи и предоставление избыточной информации, служат средством для манипуляции виртуальной реальностью.

С учетом вышеописанных аспектов, исследование подчеркивает важность лингвистического анализа в онлайн-коммуникациях и выявляет сложные языковые стратегии, используемые пользователями для создания, управления и манипуляции виртуальными масками.

Литература

1. Богомолова, Е.И. Личностная идентичность в условиях виртуализации бытия / Е.И.Богомолова // Человек. Сообщество. Управление, — 2014. — № 2. — С. 104-116.
2. Галинская, Т.Н. Роль прецедентных текстов в идентификации виртуальной языковой личности / Т.Н.Галинская // Вестник Оренбургского государственного университета. — 2011. — № 17(136). — С. 120-126.
3. Гофман, Э. Ритуал взаимодействия: Очерки поведения лицом к лицу / Пер. с англ.; под ред. Н.Н.Богомоловой, Д.А.Леонтьева. — Москва: Смысл, — 2009. — 319 с.
4. Дикарева, С.С. Коммуникативная маска как трансформация идентичности в динамике диалога / С.С.Дикарева // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И.Вернадского. Филологические науки. — 2016. — Т. 2 (68), № 1. — С. 48-53
5. Казнова, Н.Н. Особенности конструирования французского сетевого дневника (к вопросу о выборе речевой маски блоггера) / Н.Н.Казнова // Вестник Челябинского государственного университета. — 2009. — № 39(177). — С. 65-71.
6. Конева, А.В. Матрица идентичности в цифровую эпоху: социальные вызовы преодоления анонимности / А.В.Конева, А.А.Лисенкова // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. — 2019. — № 35. — С. 14-28. — DOI 10.17223/22220836/35/2.
7. Лисенкова, А.А. Игры с идентичностью как новая форма инкультурации / А.А.Лисенкова // Человек. Культура. Образование. — 2017. — № 1(23). — С. 114-121.
8. Стивенс-Давидовиц Сет. Все лгут. Поисквики, Big Data и Интернет знают о вас все. — Москва: Эксмо, — 2018. — 384 с.
9. Bauman, Z. From Pilgrim to Tourist — or a Short History of Identity / Z.Bauman // Questions of Cultural Identity /Ed. by St. Hall, P. du Gay. — London, — 2000. — P. 18-36.
10. Wilson, R.E., Gosling, S.D., Graham, L.T. A review of Facebook research in the social sciences // Perspectives on Psychological Science. — 2012. — Vol. 7. № 3. — P. 203-220.

VİRTUAL MASKALAR VƏ MANİPULYATİV NİTQİ STRATEGİYALARI

Həbibova Könül Əzizə qızı
Xülasə

Bu məqalə virtual maskaların və manipulyativ nitqi strategiyaların müasir rəqəmsal cəmiyyətdə qavrayış və ünsiyyətə təsirinin öyrənilməsinə həsr olunub. Texnologiyanın sürətli inkişafı və virtual platformaların geniş tətbiqi şəraitində virtual maskaların və manipulyasiya üsullarının imicin formalaşmasına və kommunikasiyaya təsiri məsələsi getdikcə aktuallaşır. Müəllif virtual maskalardan istifadənin müxtəlif aspektlərini araşdırır, həmçinin onlayn ünsiyyətdə manipulyativ nitqi strategiyaların effektivliyini və təsirini təhlil edir. Xülasə, məqalədə bu sahədə aparılan tədqiqatların cari vəziyyətinin icmalı təqdim edilir, əsas tendensiyalar və problemlər işıqlandırılır və bu sahədə gələcək tədqiqatlar üçün mümkün istiqamətlər təklif olunur.

VIRTUAL MASKS AND MANIPULATIVE SPEECH STRATEGIES

Habibova Konul Azizaga
Summary

This article is dedicated to exploring the impact of virtual masks and manipulative speech strategies on perception and communication in the modern digital society. In the context of rapid technological advancements and widespread use of virtual platforms, the question of the influence of virtual masks and manipulative techniques on image formation and communication becomes increasingly relevant. The authors examine various aspects of using virtual masks and analyze the effectiveness and impact of manipulative speech strategies in online communication. Ultimately, the article provides an overview of the current state of research in this field, highlights key trends and challenges, and suggests potential directions for future research in this area.

Rəyçi: professor Mahmudov Məsud Əhməd oğlu
Dilçilik İnstitutu Kompüter dilçiliyi şöbəsinin 20 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 14 noyabr 2023-cü il

UOT:80.

FEATURES AND DIFFICULTIES OF LITERARY TRANSLATION

Məmmədova Süsanə Məqsəd qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
susanemammedova5@gmail.com

Abstract: *In this article, the features of translation, especially literary translation, have been considered theoretically. Literary translation is one of the most difficult tasks a translator can achieve, and it requires a lot of skill. At the same time, the methods of approaching the translated text were briefly touched upon while showing the differences and similarities between them. Literary translation seems to be the most complex of the types of translation. Because the works of literary translation should become a factor in strengthening the interaction between peoples, enriching their culture. The practice of literary translation has changed in recent years as a result of globalisation, so these translations shall contribute to a better and more correct understanding of the source culture of a specific country.*

Açar sözlər: Bədii tərcümə, fərq, oxşarlıq, ədəbi nitq, mədəniyyət, tərcümə, dil, bədii ədəbiyyat, ekvivalent.

Key words: Literary translation, difference, similarity, literary speech, culture, translation, language, fiction, equivalent.

Ключевые слова: Литературный перевод, разница, сходство, литературная речь, культура, перевод, язык, художественная литература, эквивалент.

Translation, especially literary translation, serves the main humane goal of rapprochement and mutual understanding of people and literatures. The construction of a general theory of translation is unthinkable without analyzing the features of the translation, without considering their internal features and their relationship with each other. It is through comparison and opposition that the features of the differences between each of the types of translation can and should be identified.

Translation of literature is fundamentally different from other categories. This is because the main principle of literary translation is the dominance of poetic communicative function. It means that in addition to rendering information to the reader, literary translation also has aesthetic functions. The artistic image created in the particular literary work (be it the image of a character or nature) will certainly have an impact on the reader. For this reason, the literary translator should consider specific features of the text. It is the poetic focus of the text that makes this type of translation different from, say, texts of an informative type. When reading a story, poem or any other type of literary work translated from a foreign language, we perceive the text itself with its meaning, emotions and characters. It is quite a challenging task to achieve the main goal of the translation - creating a particular image for the reader. Therefore, literary translation might involve some deviations from the standard rules. A literal translation cannot reflect the depth and meaning of the literary work. A literary translator reproduces a non-literal rendition of the original text. It is all about how the translator perceives it. He/she rewrites the text from the beginning to the very end. This applies, for example, when an obvious expression is replaced by synonyms or the structure of sentences is changed. From the point of view of the required "measure of accuracy", the material to be translated is considered according to three main groups of texts-fiction, journalistic and business. As a criterion for the accuracy of literary translation, the transfer of various expressive means of imagery, emotionality is put forward. Differences in the composition of

speech styles of two different languages, naturally, create certain practical difficulties in translation, but, of course, does not mean the impossibility of finding a functional correspondence. At the same time, along with the task of practically overcoming certain difficulties in translation caused by discrepancies in the peculiarities of speech styles of different languages, there is a theoretical task of generalizing the features of translation work in the field of different genres. This theoretical problem is not abstract, and its solution can bring that practical benefit that will the question of the degree of “translation accuracy” assumed by this or that type of material with concrete linguistic content. An attempt to characterize, in the interests of the theory of translation, the specific features of the style of various types of translated material that are common for different languages can be made based on the concept of their purposefulness, their functions and on the basis of comparison with the language into which the translation is made and in relation to which they should be identified as features of similarity and features of difference.

In works on translation, when the matter was not limited to the question of fiction, the material was usually divided into three groups: 1) newspaper informational, documentary, and special scientific texts; 2) publicistic works; 3) works of fiction [Fedorov 1983:200]. Common vocabulary is presented, in all types of literary, book-written and oral-speech material, because it forms the background against which various elements of the vocabulary of the language, representing its various layers, are distinguished, with which they enter into a certain relationship. For newspaper informational, documentary and special scientific texts, saturated with factual material (specific information, instructions, etc.), the presence of terms that stand out against the background of words of a common nature is characteristic, and the presence of some phraseological complexes, which are more frequent in this genre in connection with its purposefulness [Fedorov 1958:273]. In popular science texts, this frequency, of course, is much lower by the very nature of the problem solved in them. This entire category of material is characterized by the absence of words stylistically colored by belonging to one or another layer of the vocabulary of the language, with the exception, of course, of terms that are stylistically characteristic of this particular category of texts and therefore the usual topics in it. For social science literature, the partial use of idioms –some idioms and metaphorical stable combinations, -is indicative. This entire category of material is characterized by the use of words in their direct meanings or, in rare cases, language tropes that do not play an especially stylistic role. The paths are stylistically effective, playing a figurative role, are found in popular science literature. The next type of material from the point of view of the characteristic of the dictionary can be distinguished from the composition of the literature on social sciences (historical, economic, and philosophical), from literary criticism, newspaper and magazine journalism, as well as from the field of public speaking. These are those works of socio-political and philosophical content, in which are designed as a means of influencing a wide readership, relate to issues of a wide scale and combine both features of the scientific speech (terminology) and features of the language of fiction (figurative elements and emotional coloring).

Literary translation is a translation style which poses major challenges. Like other types of translation, the texts must not be transcribed word for word. However, it is more complicated to preserve the creative and imaginative feel of a literary text while adapting it perfectly to the target language. Literary translation mainly involves translating fiction. **The poetic function of communication** is also **dominant**. To offer the reader this poetic quality, translators carry out extensive preparatory work. Literary translation must follow certain **fundamental rules**. First and foremost, **a perfect command of language** is required, in order to respect the style of the literary work. The idea, plays on words, author’s style,

double meanings, stylistic devices, word choice and cultural references (a song, a festival, etc.) must all be kept in the translation.

According to L. S. Barkhudarov, translation is “the transformation of a text in one language into a text in another language” [1, 226]. John C. Catford defines the concept of translation as replacing text material in one language with equivalent text material in another language [4, 94].

Translation of works of art is not an easy task, and only selected ones can be allowed to translate. The translator activates mental activity, artistic taste, broadens the horizons, deepens knowledge.

Literary translation is a special type of intellectual activity in the process of which the translator establishes an informational correspondence between the language units of the source and the translating languages, which allows creating a foreign language analogue of the source literary text in the form of a secondary sign system that meets the literary and communicative requirements and linguistic habits of a society on a certain historical stage.

Literal translation cannot reflect the depth and meaning of the text of a work. Therefore, a literary translation can be dramatically different from the original. The translator does not reproduce the literal text of the original, but how he himself understands this text. Consequently, literary translation is impossible without a comprehensive understanding of the original, and knowledge of a foreign language alone is not enough, special skill is needed - the ability to interpret the pun, the sense of language form, the ability to convey an artistic image.

An equivalent literary translation must satisfy the following requirements:

1. Fiction equivalent translation must be accurate.
2. Fiction equivalent translation should be concise.
3. Fiction equivalent translation should be clear.
4. Fiction equivalent translation must be literary.

A literary translation is inconceivable without means of design, which include:

- Dialectisms - they are used to translate curses, jargon, colloquial words with the obligatory preservation of stylistic coloring.
- Comparisons - with their help, it becomes possible to transfer phrases taking into account stylistic and structural features.
- Irony - allows you to compare the disparate and contrast express the features of speech.
- Metaphors - used to convey structural characteristics.
- Wordplay - allows you to convey the polysemy of speech in the original language.
- The syntactic specificity of the original text is a game in contrast: long and short sentences, a clear rhythm, etc.

Literary translation in most cases fluctuates between two extreme principles:

literally accurate, but artistically inferior translation and artistically complete, but far from the original, free translation. These two principles are reflected in two main points of view: the definition of translation from a linguistic and literary point of view.

The linguistic principle of translation, first of all, involves the reconstruction of the formal structure of the original. However, the proclamation of a linguistic principle as the main one can lead to excessive following in the translation of the original text - to a literal, linguistically accurate, but artistically weak translation, which would in itself be one of the varieties of formalism, when foreign language forms are accurately translated, stylization takes place according to the laws of a foreign language. In cases where the syntactic structure of the translated sentence can be expressed in the translation by similar means, the literal

translation can be considered as the final version of the translation without further literary processing.

From the literary point of view, the translator's main driving force should be the idea inspired by the original, which forces him to look for adequate language means to reflect in the words of thought, that is, literary translation is an adequate correspondence to the original not in linguistic, but in aesthetic understanding.

Often a literary text appears to be multi-layered: deeper levels of symbols, images, ideas, etc. can appear beyond the surface level of a plot. That is why it is so difficult to translate a truly talented literary text. It has a lot of poorly transferable in a different cultural and aesthetic environment, and it is almost impossible to preserve the entire volume of artistic means and meaningful plans in their balance and interaction. That is why even the great translators and artists of the word went to extremes, denying the possibility of literary translation, and at the same time translation in general.

Therefore, a literary text as an object of translation has a number of distinctive properties that affect the process and quality of translation.

Translation of a literary text is a complex and multifaceted type of human activity, during which different cultures, different personalities, different ways of thinking; different literature, different eras, different traditions and attitudes collide.

The translation of a literary text is based on the transmission of thought, the content of the original, which is expressed once again in the translation, but with the help of other means that form another system of characters that have their own laws.

The language of fiction, which is primarily art, has the widest range of means and refracts in itself a variety of both book-written and oral speech styles, thus presenting an extraordinary variety of lexical elements. The difference between his dictionary and the dictionary of the language of scientific literature is the absence or great rarity of terms, and in those cases when they are encountered, they do not play a dominant role, at the same time standing out against the general background [Gachechiladze 1964:273]. In special scientific, scientific and technical, documentary and newspaper information material, there are verbal repetitions, formally identical with those that are found in fiction and socio-political literature, in journalism and public speaking. But here these syntactic tools either act as a way of semantic division, drawing the reader's attention to certain places of the text, logically parallel, or are simply random. In the second group of material, i.e. in works of social and political literature, in criticism, in journalism, in oratorical speech, where, along with the message of a certain content, the goals of a special agitational and propaganda influence on the reader or listener are pursued, the means of syntax play a much more active role. Syntactic parallelisms and repetitions of words and phrases are not accidental here and serve simultaneously the purposes of both logical division and emphasis, and emotional emphases and reinforcement. In fiction, the diversity of speech styles, associated with the diversity of the described reality and the richness of individual shades of emotional attitude to it, manifests itself in the exceptional breadth of syntactic means: the latter combine here the features of both book-written and oral-colloquial speech.

Oral and colloquial speech, of course, takes different forms in the composition of a literary work, depending on the era, country, ideological and artistic direction and individual manner of the writer, but in any case, it always plays a very important role in it. The transitions from long and complex sentences to simple and short phrases, the alternation of one or the other, the combination of literary-correct syntactic forms with all kinds of ellipses, anacolutha, broken sentences acquire here the meaning of a means expressing very complex shades of the attitude of the author or characters to the depicted reality and presented with an

exceptional variety. All this really serves the task of constructing an artistic image and the goals of the speech characteristics of the characters. Syntactic parallelism and contrasts, verbal constructions within both narrower and wider segments of speech serve here to strengthen semantic and emotional connections between individual segments of the verbal tissue and enrich the semantic shades of repeated words (or groups of words). Of course, not always all the abundance of syntactic possibilities is manifested in the composition of one work, sometimes the writer limits himself to a more monotonous range of means, but the point, of course, is not in individual cases, but in the general breadth of means and the richness of its ways in general, which is natural literature [Fedorov 1958:282]. Here, only the main types of material that can be the objects of the translator's work are considered; only in the main features and trend. At the same time, the concept of a "neutral" (or "more neutral") style and a more expressive style was not used, although the opposition of newspaper information, special scientific and documentary texts, on the one hand, and socio-political and artistic literature, on the other, seemed would, and possibly based on these concepts.

But the point is that the concept of a certain "neutral" style, i.e. dry style, devoid of imagery, emotionality is a very relative concept, for the very absence of these properties constitutes a distinct, albeit negative, stylistic sign; insofar as each of the types of the material under consideration has a quite definite stylistic originality, a positive characterizing feature is also present. Based on this, we can say that the task of translation remains a stylistic task for any type of material being translated: it consists in such a selection of vocabulary and grammatical possibilities, which is determined, on the one hand, by the general purposefulness of the original and its genre and, on the other hand compliance with those standards that exist for the corresponding type of text.

Bibliography

1. Fedorov A.V. Introduction to translation theory. - M.: Literature in foreign languages. 1958.
2. Gachechiladze G.R. Questions of the theory of literary translation. - Tbilisi, 1964.
3. Fedorov A.V. Foundations of the general theory of translation. - M.: Higher school. 1983.
4. As'ad Samiyah. (1989). "Translating a Literary Text", 'Alum Al-Fikr vol. 19, No.4, Kuwait
5. Kashkeen Ivan. (1977). "The Author and the Translator" Soviet Literature Review, No. 11
6. Savory, T. The Art of Translation. London, 1957.
7. The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN -2689-100x).

BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ÇƏTİNLİKLƏRİ

Məmmədova Süsanə Məqsəd qızı
Xülasə

Bu məqalədə tərcümənin, xüsusən də bədii tərcümənin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Bədii tərcümə tərcüməçinin öhdəsindən gələ biləcəyi ən çətin işlərdən biridir və bu böyük məharət tələb edir. Eyni zamanda tərcümə olunan mətnə yanaşma üsullarına qısaca toxunulub, onlar arasındakı fərq və oxşarlıqlar göstərilib. Bədii tərcümə tərcümə növlərinin ən mürəkkəbidir. Çünki, bədii tərcümə əsərləri xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirən, onların mədəniyyətini zənginləşdirən amilə çevrilmişdir. Qloballaşma nəticəsində son illərdə bədii tərcümə təcrübəsi dəyişmişdir, ona görə də bu tərcümələr konkret ölkənin mənbə mədəniyyətinin daha yaxşı başa düşülməsinə töhfə verəcəkdir.

ОСОБЕННОСТИ И ТРУДНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА*Мамедова Сусана Магсадовна**Резюме*

В данной статье теоретически рассмотрены особенности перевода, особенно художественного перевода. Художественный перевод – одна из самых сложных задач, которую может решить переводчик, и она требует большого мастерства. При этом были кратко затронуты способы подхода к переводному тексту с указанием различий и сходств между ними. Художественный перевод представляется наиболее сложным из видов перевода. Ведь произведения художественного перевода должны стать фактором укрепления взаимодействия между народами, обогащения их культуры. Практика художественного перевода изменилась в последние годы в результате глобализации, поэтому эти переводы должны способствовать лучшему и более правильному пониманию исходной культуры конкретной страны.

*Rəyçi Baş müəllim Əliyeva Günel Mübariz qızı**Leksika və ölkəşünəşliq kafedrasının 27.11.2023-cü il tarixli iclasın 7 saylı protokolu.**Daxil olma tarixi 28 noyabr 2023-cü il*

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ TƏLƏFFÜZ VƏ SƏLİSLİYİ ARTIRMAĞIN YOLLARI

*Məmmədova Nigar Elçin qızı, Əliyeva Nəsimə İslam qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**niqu23@mail.ru, Elievanesibe2018@gmail.com*

Xülasə: İngilis dilini öyrənən bir çox insanlar əsas fikirlərini qrammatikanın və sözlərin öyrədilməsinə cəmləyir. Bunların xarici dilin öyrənilməsində çox köməyi olsa da, bu dildən ünsiyyətdə istifadə zamanı əsas tələffüz və səlisləyə ehtiyac duyulur. Vurğunun işlədilməsinə diqqət yetirin. İstənilən dildə danışarkən vurğunun düzgün işlədilməsi cümlənin tələffüzündə böyük əhəmiyyət daşıyır. Əlinizdə olan mənbələrdən maksimum şəkildə yararlanmaq lazımdır. Bunun üçün internet şəbəkələri araşdırmaqla xaricdə yaşayan vətəndaşlar ilə ünsiyyət qurmaq, onların danışığını dinləmək və yaxud, tələffüz üçün olan proqramlar ilə işləmək mümkündür. Film və TV şoulara baxmaq dil öyrənməyin ən əyləncəli və rahat yollarından biridir.

Açar sözlər: öyrədilmə, tələffüz, anlama, danışmaq, səlislə, İngilis dili, vurğu, eyni sözlər.

Keywords: teaching, pronunciation, comprehension, speaking, fluency, English, accent, synonyms.

Ключевые слова: обучение, произношение, понимание, говорение, беглость речи, английский язык, акцент, синонимы.

İngilis dilində sözləri düzgün tələffüz etməyi öyrənmək, ingilis dilini öyrənməkdə ən çətin hissələrdən biridir. Bunun da bir çox yolları əlbəttə ki, vardır. Elə sözlər var ki, onların mənalari tamamilə fərqli olsa da tələffüzləri eynidir və bunu digərlərindən fərqləndirmək çətin olur. Siz düzgün tələffüz etməsəniz insanlar sizi yanlış anlayacaq. Buna görə də düzgün tələffüz qaydalarına riayət etmək lazımdır. Aşağıdakı üç sayt sizə düzgün tələffüz etmək üçün kömək olacaq. Fonetika danışmaq səsindən bəhs edən elm sahəsidir. İngilis dilinin özünəməxsus fonetik quruluşu var. Fonetik səslərdən danışmadan əvvəl ingilis dili əlifbası haqqında qısa məlumat vermək lazımdır. İngilis dilində səslərin sayı hərflərin sayından çoxdur. Yəni 26 hərflər, 44 səs var. İngilis dilində iki və ya daha artıq hərflərin birləşməsi bir səs kimi tələffüz edilə bilər. Məsələn:

tea [ti] — çay. «ea» hərflərinin birləşməsi tək bir səs [i:] kimi tələffüz edilir.

engineer [endʒiˈniə] – mühəndis. «eer» hərflərinin birləşməsi səs [iə] kimi tələffüz edilir.

Bu nümunələrdən aydın görünür ki, ingilis dilində söz yazıldığı kimi tələffüz edilmir. Buna görə də hər bir sözün necə yazıldığını və necə tələffüz edildiyini çox yaxşı öyrənmək lazımdır. Çünki, söz düzgün tələffüz edilmədikdə onun mənası dəyişə bilər.

Azərbaycan dilində hecaların sayı yazılışdakı saıtların sayı ilə müəyyən olunsa da, ingilis dilində hecaların sayı tələffüzdəki saıtların sayı ilə müəyyən olunur [1]. Səadət sözünün yazılışında 3, tələffüzündə isə 2 saıt var. Bu söz üçhecalı hesab olunur. Delete /dɪˈli:t/ sözünün də yazılışında 3, tələffüzündə 2 saıt var. diqqət: surface /ˈsɜːfɪs/ səth (Baxmayaraq ki, “face /feɪs/ üz” sözünün köməkliyi ilə yaranıb, fərqli tələffüz olunur.)

Oxşar sözlər fərqli tələffüz oluna bilər:

put				/pʊt/
but:	strong	/bʌt/,	weak	/bət/
cut				/kʌt/
hut				/hʌt/
nut				/nʌt/

İngilis dilində sözlərin yazılışının oxşar olması onların eyni qaydada tələffüz olunmasına dəlalət etmir. Aşağıdakı sözlərə diqqət:

Love /lʌv/ sevmək, sevgi

Dove /dʌv/ göyərçin; /doʊv/ dive (suya dalmaq) felinin keçmiş zaman forması (AmE)

Move /mu:v/ hərəkət etmək, köçmək

Glove /glʌv/ əlcək

Clove /kləʊv/ (BrE), kloʊv/ (AmE) – sarımsağın 1 diş; mixək

Eyniköklü sözlərin fərqli tələffüzünə diqqət line /laɪn/ xətti linear /'lɪniə(r)/ xətti

Eyniköklü sözlərin vurğusu fərqlənə bilər

strategy /'strætɪdʒi/ – stress is on the first syllable

strategic /strə'ti:dʒɪk/ – stress is on the second syllable

Aşağıdakı sözlərdə o saiti /ʌ/ kimi tələffüz olunur:

Onion /'ʌnjən/ soğan

Glove /glʌv/ əlcək

Front /frʌnt/ ön, qabaq

Chicago

/tʃi'ka.gəʊ/

/ʃi'ka.gəʊ/

Eyni kökdən yaranıb fərqli tələffüz olunan sözlər. Tələffüzdəki fərqlərə diqqət edin:

migration /maɪ'greɪʃən/

immigration /,ɪmɪ'greɪʃən/

emigration /,emɪ'greɪʃən/

migrant /'maɪgrənt/

immigrant /'ɪmɪgrənt/

emigrant /'emɪgrənt/

migrate /maɪ'greɪt/

immigrate /'ɪmɪgreɪt/

emigrate /'emɪgreɪt/ [2].

Yaxşı danışmaq İngilis dili çox vacibdir, çünki fikir və fikirlərinizi həmsöhbətə daha yaxşı çatdırmağa imkan verir. Ancaq hər cümləni yaddaşdakı sözləri və ifadələri bərpa etmək ağrısı ilə özümüzə sınıqlandırmaq lazım gəldikdə, özümüzü etibarsız və narahat hiss edirik və İngilis dilindəki müzakirələrdə bərabər şərtlərdə iştirak etmək və təəssüratlarımızı dostları ilə bölüşmək istəyirik.

Qısa videolara baxın və eşitdiklərinizi təkrarlayın

You Tube xarici dilləri öyrənmək üçün əla bir qaynaqdır və çox güman ki, sevimli kanallarınız var. İngilis dilində qısa videolara baxmaq və onları əzbərləmək çox faydalıdır. Uzun videolarda diqqətiniz yayındırıla bilər. Bu məşqlə müvəffəq olmağın açarı həqiqətən diqqətlə dinləmək və sözlərə və tələffüzə diqqət yetirməkdir.

İngilis dilində baş və samit səsləri öyrənin

Fonetik cədvəl - İngilis dilindəki sait və samitlərin siyahısı. Bu səslərin necə tələffüz olunacağını öyrənmək, İngiliscə daha təmiz danışmağa kömək edəcəkdir.

Dilin bükülməsini tələffüz edin

Dil bükücülər, İngilis dilində və bəzi ağır səslərin tələffüzünü inkişaf etdirmək üçün hazırlanmış xüsusi ifadələrdir.

Tez deməyə çalışın: Nə dəhşətli bir dil twister. Nə dəhşətli dil twister. Nə dəhşətli dil twister.

Adları, tarixləri və nömrələri danışın

Bu həddindən artıq ibtidai tövsiyə kimi görünə bilər, ancaq onları tələffüz etməsəniz, qısa müddətdə adları, tarixləri və rəqəmləri necə tələffüz edəcəyinizi unuda bilərsiniz.

Tipik intonasiya üsullarını öyrənin

İntonasiya İngilis dilinin olduqca mürəkkəb bir hissəsidir, ancaq danışanın duyğu və hisslərini ifadə etmək üçün çox vacibdir.

Diksiya üsullarını öyrənin

Artikulyasiya fərqli səslər çıxarmağa kömək edir. Dişlər kimi səsi təsir edən sabit elementlərdən və dodaqlar və dil kimi yerlərini dəyişdirə bilənlərdən ibarətdir [3].

Ana İngilis dilində danışanların danışarkən istifadə etdikləri hərəkətləri təkrarlayın

İngilis dilini və ya Rus dilini öyrənən bir çox insanlar əsas fikirlərini qrammatikanın və sözlərin öyrədilməsinə cəmləyir. Bunların xarici dilin öyrənilməsində çox köməyi olsa da, bu dildən ünsiyyətdə istifadə zamanı əsas tələffüz və səlisliyə ehtiyac duyulur. Siz ingilis dilində danışan zaman düzgün tələffüz etmədiyiniz üçün insanlar sizi doğru anlamaya bilər. Danışığı səlis etməyin bir neçə yolları vardır.

İngilis dilində düzgün tələffüzü öyrənmək üçün ilk öncə yaxşı dinləyici olmaq lazımdır. Sözlərin tələffüzünü nə qədər çox eşidilsə, onları sonradan tələffüz etmək bir o qədər rahat olacaqdır. İngilis dilində bəzi səslər Azərbaycan dilindən fərqləndiyinə görə bu üsulla onları daha yaxşı başa düşmək və cümlədə digər oxşar sözləri bir-birindən fərqləndirmək daha asan olacaqdır. Digərlərinin danışığından, xüsusilə də xaricdə yaşayanların danışığından istifadə edərək sözlərin tələffüzünü öyrənmək sizdə daha çox özünəinam hissi yaradacaq. Bununla belə, müxtəlif şəxslərin səslərini dinləməkdən çəkinməyin, onların tələffüzündəki fərqi araşdırın.

Tələffüz orqanlarının, xüsusilə də, dodaqların hərəkətinə diqqət yetirin. Danışığ zamanı ağızınızın necə hərəkət etdiyinə, sizin onu necə işlətdiyinizə fikir verin. Bunun üçün ən sadə üsul güzgüyə baxaraq danışmaqdır. Digər bir yolu isə barmağınızı dodaqlarına toxunduraraq danışmaqdır. Barmağınızı hərəkət etdirmədən danışığınızı və dodaqlarının hərəkətini, barmağınızı itələyib ya da geri çəkilməyini müşayət edin. Bundan başqa dilin hərəkətinə diqqət yetirmək lazımdır. Azərbaycan dili ilə ingilis dili eyni hərflərə malik olsada onların tələffüzü bir-birindən tamamilə fərqlənir. Burda əsas rol dilin mövqeyi oynayır. Bunun üçün də güzgüdə dilin hərəkətini izləmək və ya, digər şəxslərin ağız hərəkətlərini izləmək sizə danışıda daha kömək edəcək.

Vurğunun işlədilməsinə diqqət yetirin. İstənilən dildə danışarkən vurğunun düzgün işlədilməsi cümlənin tələffüzündə böyük əhəmiyyət daşıyır. Bununla həm müxtəlif cümlələri, həmçinin cümlədəki hansı sözün əsas olduğunu vurğulayırıq. İngilis dilində bəzən eyni sözlər cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq vurğuları müxtəlif şəkildə qəbul edir. Xüsusilə, iki hecalı sözlər cümlədə isim olanda vurğu birinci, fel olduqda isə ikinci hecaya düşür [4].

A PREsent (isim) To preSENT (fel)

An ADDress (isim) To address (fel)

İngilis dilində tələffüzü inkişaf etdirməyin ən yaxşı yollarından biri də yoldaş ilə məşq etməkdir. Digərləri ilə məşq etmək həm daha əyləncəli, həm də danışıda etdiyiniz səhvləri öyrənməyin ən yaxşı yollarından biridir. Bundan başqa, hər hansı sevimli filmdən bir-iki cümlə seçərək onu danışmaq və danışığınızı video vasitəsi ilə qeyd etməklə həm tələffüzünüzü, həm də ağız hərəkətlərinizi izləyə və dəyərləndirə bilərsiniz. Dostlardan da bu video haqqında fikirlərini almaqla və ya orjinal videonu təkrar izləməklə arada olan fərqi görə bilərsiniz [5].

Əlinizdə olan mənbələrdən maksimum şəkildə yararlanmaq lazımdır. Bunun üçün internet şəbəkələri araşdırmaqla xaricdə yaşayan vətəndaşlar ilə ünsiyyət qurmaq, onların danışığını dinləmək və yaxud, tələffüz üçün olan proqramlar ilə işləmək mümkündür.

İngilis dilində səlis danışmaq nə qədər zaman aldığı çoxlarını maraqlandıran suallardan biridir. Bu suala heç kəs dəqiq cavab verə bilməz çünki, bu öyrənən şəxsin aktivliyindən asılıdır. Yalnız artıq ingilis dilində sərbəst danışdığınız zaman bunun sizin üçün nə qədər vaxt aldığının fərqi varmaq mümkündür. Bu və ya digər üsullardan istifadə etməklə tələffüzü inkişaf etdirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. <https://dillbill.com>
2. <https://forumdaily.com>
3. <https://kayzen.az>
4. <https://1mayak.wordpress.com>
5. <https://upperedu.az>

WAYS TO IMPROVE ENGLISH PRONUNCLATION AND FLUENCY

Mammadova Nigar Elchin, Aliyeva Nasiba Islam
Summary

Many people learning English focus on teaching grammar and vocabulary. Although these are very helpful in learning a foreign language, basic pronunciation and fluency are needed when using this language in communication. Note the use of emphasis. When speaking in any language, the correct use of accent is of great importance in the pronunciation of the sentence. You need to make the most of the resources you have. For this, it is possible to communicate with citizens living abroad by exploring Internet networks, listen to their conversation or work with.

МЕТОДЫ УЛУЧШЕНИЯ ЧЁТКОГО И ПРАВИЛЬНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ

Мамедова Нигяр Ельчин кызы, Алийева Насиба Ислам кызы
Резюме

Многие люди, изучающие английский язык, сосредотачиваются на обучении грамматике и словарному запасу. Хотя они очень полезны в изучении иностранного языка, при использовании этого языка в общении необходимы базовое произношение и свободное владение. Обратите внимание на использование акцента. При разговоре на любом языке большое значение в произношении предложения имеет правильное использование акцента. Вам необходимо максимально эффективно использовать имеющиеся у вас ресурсы. Для этого можно общаться с гражданами, проживающими за рубежом, исследуя сети Интернет, слушать их разговор или работать с программами произношения. Просмотр фильмов и сериалов – один из самых увлекательных и удобных способов изучения языка.

Rəyçi: Əliyeva Kəmalə Rafiq qızı
Praktik xarici dillər kafedrasının 27 noyabr 2023cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 27 noyabr 2023-cü il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

UOT:372.0:002

BULUD TEXNOLOGİYALARI

Quliyev Anar Rəsul oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
anar.quliyev.1972@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə bulud texnologiyalarının nəzəri aspektləri, müasir şəraitdə onların formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Şirkətlərin praktik fəaliyyətində bulud texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri və mənfi cəhətləri müzakirə olunur.*

Açar sözlər: bulud texnologiyaları, İnternet xidməti, infrastruktur, istifadəçi, proses, proqram təminatı.

Ключевые слова: облачные технологии, интернет-сервис, инфраструктура, пользователь, процесс, программное обеспечение.

Keywords: cloud technologies, Internet service, infrastructure, user, process, software

Son zamanlar “bulud texnologiyaları” və “bulud hesablamaları” terminlərini getdikcə daha çox eşidirik. Bəs “bulud texnologiyası” nədir? Bulud hesablamaları, kompüter resurslarının və gücünün İnternet xidməti kimi istifadəçiyə təqdim edildiyi paylanmış məlumatların emalı texnologiyasıdır. Bulud texnologiyaları – istifadəçiyə xidmət şəklində İnternet və ya lokal şəbəkə vasitəsilə əlyətərli olan proqram-aparat təminatıdır. Bulud texnologiyaları müəyyən resurslara uzaq məsafədən müraciət etmək üçün rahat interfeysdən istifadə etməyə imkan verir.

Bulud texnologiyaları konsepsiyası kompüter texnologiyalarının infrastrukturunun və proqram təminatının bilavasitə şəbəkə mühitində yaradılmasını və istifadə edilməsini təmin edir. Bu texnologiyanın köməyi ilə istifadəçinin məlumatları bulud sistemlərində saxlanılır, emal edilir və eyni zamanda brauzerlərin köməyiylə, emal proqramlarının işə salınması və nəticələrə baxılması təmin edilir. Bulud texnologiyaları sisteminin infrastrukturunu, kompüterlərin hesablamaya və yaddaş resurslarının klasterləşməsi və virtuallaşdırılmasından geniş istifadə etməklə, verilənlərin emal və yaddaş saxlanması mərkəzlərinin yaradılmasını təmin edir.

Bulud texnologiyaları ideyası kifayət qədər uzun tarixə malikdir. Onların yaradılması ideyası ilk dəfə 1960-cı ildə, Con Makkarti gələcəkdə kompüter hesablamalarının kommunal xidmətlərdən istifadə ediləcəyini təklif edəndə ortaya çıxdı. Bu zaman bulud texnologiyalarının inkişafı 1990-cı illərə qədər dayandırıldı. O dövrdə bu sahədə ən əhəmiyyətli inkişaflardan biri 1999-cu ildə Salesforce.com-un yaranması idi. Bu şirkət öz tətbiqinə veb sayt vasitəsilə girişi təmin edən ilk şirkət oldu.

Bulud texnologiyalarının inkişafında növbəti mühüm addım 2002-ci ildə Amazon tərəfindən bulud veb xidmətlərinin inkişafı olmuşdur. Bu xidmət məlumatları saxlamağa və mürəkkəb hesablamalar aparmağa imkan verdi. 2006-cı ildə Amazon istifadəçilərə öz proqramlarını idarə etməyə imkan verən veb xidməti kimi Elastic Compute Cloud (EC2) adlı xidməti işə saldı. Amazon EC2 və Amazon S3 ilk mövcud bulud hesablamaya xidmətləri oldu.

Bulud hesablamasının inkişafının növbəti mərhələsi Google-un biznes sektorunda veb proqramlar üçün Google Apps platformasını yaratmasından sonra oldu. Həmin anda virtualizasiya texnologiyaları bulud texnologiyalarının, xüsusən də virtual infrastruktur yaratmağa imkan verən proqram təminatının inkişafında mühüm rol oynadı. Texniki tərəqqiyə

gəlinəcə, bulud texnologiyalarının yaranmasında çoxnövəli prosessorların yaradılması və məlumat saxlama qurğularının tutumunun artırılması mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, tarixdən başa düşə bilərik ki, bulud texnologiyalarının yaradılması və sürətli inkişafının əsasını Google, Amazon kimi böyük internet xidmətləri, o cümlədən texnoloji tərəqqi təşkil etmişdir ki, bu da mahiyyət etibarlı ilə bulud hesablamalarının meydana gəlməsinin sadəcə olaraq bir zərurət olduğunu deməyə əsas verir. “Bulud texnologiyaları” termininin özü yalnız 2007-ci ildə yaradılmışdır. Bununla birlikdə, bu günə qədər universal bir tərif yoxdur, çünki inkişaf prosesində formula getdikcə daha çox dəyişikliyə məruz qalır. Eyni zamanda, bulud texnologiyaları istifadəçiyə İnternet xidmətləri şəklində kompüter resursları və imkanları təqdim etmək kimi başa düşülür. İstifadəçiyə İnternet xidməti kimi xidmətlərin göstərilməsi əsasdır. Bununla belə, İnternet xidməti ilə xidmətə girişin yalnız İnternet vasitəsilə təmin ediləcəyini başa düşmək lazım deyil. O, həmçinin veb texnologiyalarından istifadə edərək adi lokal şəbəkə vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Bulud texnologiyaları aşağıdakı sahələri daha əlçatan edib:

1. Eyni aparat ölçüləri ilə məhsuldarlığın artmasına, aparat xərclərinin azalmasına və bulud sisteminin enerji istehlakının azalmasına səbəb olan çoxnövəli prosessorların inkişafı.

2. Saxlama daşıyıcılarının tutumunun artırılması, 1 MB məlumatın saxlanması xərclərinin azaldılması.

3. Çoxprosessorlu sistemlərin hesablama resurslarından səmərəli istifadəyə, bulud hesablama gücünün çevik paylaşılmasına səbəb olan çoxillik proqramlaşdırma texnologiyasının inkişafı.

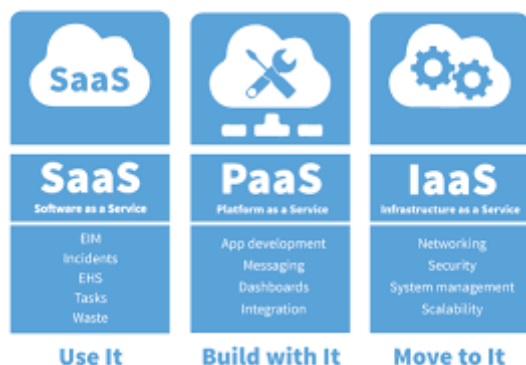
4. Əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət olan virtuallaşdırma texnologiyalarının inkişafı: təqdim olunan aparat resurslarının həcmindən asılı olmayaraq virtual infrastrukturun yaradılmasını mümkün edən proqram təminatının yaradılması; miqyaslaşdırma və sistemin genişləndirilməsi asanlığı; bulud sistemlərinin idarə olunması xərclərinin azaldılması.

5. Nəticə etibarlı ilə ötürmə qabiliyyətinin artması: bulud sistemləri, xüsusən də virtual qrafik interfeys və virtual yaddaş daşıyıcıları ilə işləmə sürətinin artması; böyük həcmli məlumatlarla işləmək üçün internet trafikinin qiymətinin azaldılması.

Bütün bu amillər İT sahəsində bulud hesablamalarının rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olub.

Hal-hazırda bulud sistemində ən çox istifadə olunan xidmətlər aşağıdakılardır:

- ✓ **IaaS — (Infrastructure as a Service)** İnfrastruktur xidmət kimi
- ✓ **PaaS- (Platform as a Service)** Platforma xidmət kimi
- ✓ **SaaS — (Software-as-a-Service)** Proqram təminatı xidmət kimi

Bulud texnologiyalarının üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

1. *Mövcudluq.* Buludlar internetin olduğu hər yerdən, brauzeri olan istənilən kompüterdən hər kəs üçün əlçatandır. Bu, istifadəçilərə və müəssisələrə yüksək performanslı, bahalı kompüterlərin alınmasına qənaət etməyə imkan verir. Həmçinin, şirkət əməkdaşları daha mobil olurlar, çünki onlar noutbuk, netbuk, planşet və ya smartfondan istifadə etməklə dünyanın istənilən yerindən öz iş yerlərinə daxil ola bilirlər.

2. *Aşağı qiymət.* Virtuallaşdırma texnologiyalarının inkişafı nəticəsində virtual infrastrukturun saxlanması xərclərinin azalması müşahidə olunur, buna görə müəssisənin bütün İT infrastrukturunu saxlamaq üçün daha az işçi qüvvəsi tələb olunur. Bulud istifadəçisi bulud hesablama gücündən faktiki istifadə üçün pul ödəyir ki, bu da ona pulunu səmərəli şəkildə ayırmağa imkan verir.

3. *Çeviklik.* Virtuallaşdırma sistemlərinin istifadəsi ilə məhdudiyətsiz hesablama resursları (yaddaş, prosessor, disklər). “Buludların” miqyasının genişləndirilməsi və idarə edilməsi prosesi olduqca asan bir işə çevrilir, çünki “bulud” müstəqil olaraq lazımi resursları təmin edə bilər, ödəniş onların istifadəsi ilə həyata keçirilir.

4. *Etibarlılıq.* Xüsusilə xüsusi təchiz olunmuş məlumat mərkəzlərində yerləşən “buludların” etibarlılığı çox yüksəkdir, çünki belə məlumat mərkəzlərində ehtiyat enerji təchizatı, təhlükəsizlik, peşəkar işçilər, məlumatların müntəzəm ehtiyat nüsxələri, yüksək internet ötürmə qabiliyyəti və DDOS hücumlarına qarşı yüksək müqavimət var.

5. *Təhlükəsizlik.* Bulud xidmətləri düzgün təmin edildikdə kifayət qədər yüksək təhlükəsizliyə malikdir.

Bulud texnologiyalarının da çatışmazlıqları var. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. *Şəbəkəyə daimi qoşulma.* Bulud xidmətlərinə çıxış əldə etmək üçün sizə daimi İnternet bağlantısı lazımdır. Ancaq indiki vaxtda bu, xüsusilə 3G və 4G mobil rabitə texnologiyalarının meydana çıxması ilə o qədər də əhəmiyyətli bir çatışmazlıq deyil.

2. *Proqram təminatı və onun fərdiləşdirilməsi.* Buludlarda yerləşdirilən və istifadəçiyə təqdim edilən proqram təminatına məhdudiyətlər var. Proqram istifadəçisinin istifadə etdiyi proqram təminatında məhdudiyətlər var və bəzən onu öz məqsədləri üçün fərdiləşdirmək imkanı olmur.

3. *Məxfilik.* İctimai buludlarda saxlanılan məlumatların məxfiliyi hazırda çoxlu mübahisələrə səbəb olur. Belə ki, ən qiymətli sənədləri ictimai buludda saxlamaq tövsiyə edilmir, çünki hazırda saxlanılan məlumatların 100% məxfiliyinə zəmanət verən texnologiya yoxdur.

4. *Etibarlılıq.* Əminliklə demək olar ki, əgər siz buludda saxlanılan məlumatı itirmisinizsə, deməli, onu həmişəlik itirmisiniz. "Buludun" özü kifayət qədər etibarlı bir sistemdir, lakin təcavüzkar ona nüfuz edərsə, nəhəng məlumat yaddaşına giriş əldə edir.

5. *Avadanlıqların yüksək qiyməti.* Öz “buludunu” qurmaq üçün şirkət əhəmiyyətli maddi resurslar ayırmalıdır ki, bu da yeni yaradılmış və kiçik şirkətlər üçün sərfəli deyil.

Təqdim olunan xidmətlərə gəlinə, mövcud bulud hesablama konsepsiyası istifadəçilərinə aşağıdakı xidmət növlərini təqdim etməyi nəzərdə tutur:

- hər şey bir xidmət kimi. Bu xidmət növü ilə istifadəçi proqram və aparatdan tutmuş biznes proseslərinin idarə olunmasına, o cümlədən istifadəçilər arasında qarşılıqlı əlaqəyə qədər hər şeylə təmin olunacaq; istifadəçinin yalnız İnternetə çıxışı olmalıdır.

- xidmət kimi infrastruktur. Burada istifadəçi kompüter infrastrukturunu ilə təmin edilir, adətən şəbəkəyə qoşulmuş virtual platformalar (kompüterlər), o, öz məqsədləri üçün müstəqil şəkildə konfigurasiya edir.

- xidmət kimi proqram təminatı. Bu xidmət növü adətən “tələb olunan proqram təminatı” kimi yerləşdirilir, bu, uzaq serverlərdə yerləşdirilən proqramdır və istifadəçi ona İnternet vasitəsilə daxil ola bilər və bu proqram təminatı üçün bütün yeniləmələr və

lisenziyalar bu xidmətin provayderi tərəfindən tənzimlənir. Bu halda ödəniş proqram təminatının faktiki istifadəsinə görə edilir.

- xidmət kimi aparat. Bu zaman xidmət istifadəsinə lizinq əsasında öz məqsədləri üçün istifadə edə biləcəyi avadanlıq verilir.

Bu seçim, bu avadanlığın texniki xidmətinə qənaət etməyə imkan verir, baxmayaraq ki, mahiyyət etibarı ilə bu, "İnfrastruktur xidmət kimi" xidmət növündən çox da fərqlənmir, istisna olmaqla, çılpaq avadanlığınızdan istifadə edərək öz infrastrukturunuzu yerləşdirirsiniz. ən uyğun proqramdır.

- xidmət kimi təhlükəsizlik. Bu xidmət növü veb-texnologiyaların təhlükəsiz istifadəsini, elektron yazışmaların təhlükəsizliyini, habelə yerli sistemin təhlükəsizliyini təmin edən məhsulların tez bir zamanda yerləşdirilməsi imkanını təmin edir ki, bu da bu xidmətin istifadəçilərinə bu xidmətin yerləşdirilməsi və saxlanmasına qənaət etməyə imkan verir. öz təhlükəsizlik sistemi.

Təqdim olunan xidmət növləri ilə yanaşı buludların da kateqoriyaları var:

1. *İctimai bulud* bir çox şirkət və xidmətlər tərəfindən eyni vaxtda istifadə edilən İT infrastrukturudur. Bu buludların istifadəçilərinin bu buludu idarə etmək və saxlamaq imkanı yoxdur, bu məsələlərə görə bütün məsuliyyət bu buludun sahibinin üzərinə düşür. İstənilən şirkət və fərdi istifadəçi təklif olunan xidmətlərə abunəçi ola bilər. Onlar veb-saytları və ya biznes sistemlərini digər həllər ilə mümkün olmayan böyük miqyaslılıqla yerləşdirmək üçün asan, sərfəli yol təklif edirlər. Bu "bulud"a Amazon EC2 və Simple Storage Service (S3), Google Apps/Docs, Salesforce.com, Microsoft Office Web onlayn xidmətləri daxildir.

2. *Şəxsi bulud* bir təşkilatın maraqları üçün idarə olunan və idarə olunan təhlükəsiz İT infrastrukturudur. Təşkilat şəxsi buludu evdə idarə edə və ya bu tapşırığı xarici podratçıya həvalə edə bilər. İnfrastruktur ya müştərinin ərazisində, ya da xarici operatora və ya qismən müştəridə və qismən də operatora yerləşə bilər. Şəxsi "buludun" ideal versiyası təşkilatın ərazisində yerləşdirilən, işçiləri tərəfindən saxlanılan və idarə olunan "bulud"dur.

3. *Hibrid bulud* verilmiş problemi həll etmək üçün ictimai və özəl buludun ən yaxşı keyfiyyətlərindən istifadə edən İT infrastrukturudur. Çox vaxt bu tip buluddan təşkilatın mövsümi fəaliyyət dövrləri olduqda istifadə olunur; başqa sözlə, daxili İT infrastrukturunu cari tapşırıqların öhdəsindən gələ bilməyən kimi, tutumun bir hissəsi ictimai buludlara ötürülür.

Beləliklə, bulud texnologiyaları nəinki hazır (tam) şəbəkə və server avadanlıqlarında istifadə olunur, həm də tədricən daxili sistemlər bazarına (yerləşdirilmiş bulud) nüfuz edir və bazarın geniş miqyaslı restrukturizasiyasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Варфоломеева О. А. Коряковский А. В., Романов В. П. Информационные системы предприятия: Учебное пособие. – 2016. – 283 с.
2. Глухова Т. В., Горина Е. В., Ручина О. М. Актуальность использования SECURITY AS A SERVICE в современных реалиях. // Инновации в науке. – 2015. – № 51-1. – С. 115–120.
3. Губарев В. В., Савульчик С. А. Введение в облачные вычисления и технологии. – Новосибир.: НГТУ, 2013. – 48 с.
4. Девятков В. В. Методология и технология имитационных исследований сложных систем: современное состояние и перспективы развития – М.: Вуз. учеб.: ИНФРА-М, 2013. – 448 с.
5. Кузнецов А. Ф., Шабанов А. А. Преимущества и недостатки использования облачных технологий [Электронный ресурс].

ОБЛАЧНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Кулиев Анар Расул оглы
Резюме

В статье рассмотрены теоретические аспекты облачных технологий, особенности их становления и развития в современных условиях. Обсуждаются преимущества и недостатки использования облачных технологий в практической деятельности компании.

CLOUD TECHNOLOGIES

Guliyev Anar Rasul oglu
Summary

The article deals with the theoretical aspects of cloud technologies, the features of their formation and development under current conditions. The advantages and disadvantages of using cloud technologies in the company activities are discussed.

Rəyçi: dos. G.Verdiyeva

İnformatika və cəbr kafedrasının 15 dekabr 2023-cü il tarixli 06 saylı protokolu.

Daxil olma tarixi 15 dekabr 2023-cü il

UOT:796.

DÖZÜMLÜYÜN TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ HƏLL OLUNAN VƏZİFƏLƏR

Rzayeva Mətanət Əlihüseyn qızı, Ağayev İlham Mansır oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: *Bədəni funksional fəallığa cəlb edən hər bir hərəkəti fəaliyyətdə dözümlüünün göstərilmə imkanları göstərilən faktorların birliyini müəyyən edir. Dözümlüünün inkişafında dərin xüsusiləşdirmə hər bir fəaliyyətdə onun xüsus-siyyətlərinə cavab verirsə bədəndə spesifik uyğunlaşmanın yenidən qurmasına gətirib çıxardır. Belə xüsusiləşdirmə nəticəsində spesisifik dözümlüünün inkişafını «xüsusi» adlandırmaq olar (idmanda, məsələn, bu xüsusi sprinter, stayer, idman qimnastik və s. dözümlüüdür). Bununla belə spesisifik dözümlüük» və «xüsusi özümlük» terminləri - sinonimdir; xüsusi dözümlük idman və ya başqa ixtisas nəticəsində inkişaf edən spesisifik dözümlüünün növüdür.*

Dözümlüünün illərlə müntəzəm məşq edilməsi onun səviyyəsinə, istiqamətinə və həyat ərzində inkişafına radikal təsir edir. Müəyyən dövrlərdə bu hal hansısa uzun müddətli işi görmək imkanı yaradır. Dözümlüünün çox illik tərbiyə edilməsi prosesində - davamlı sağlamlıq və tam qiymətli həyal tərzü üçün optimallaşdırılmış dözümlüünün inkişafı məqsədi təqib edir, bu da orqanizmin funksional formalarının qabaqcıl dəyişməsiylə ümumi və dözümlüünün əsas spesisifik növlərinin inkişaf səviyyəsinin dəyişməsinə təmin edir.

Açar sözlər: dözümlülük, fiziki tərbiyə, sağlamlıq, orqanizm, fiziki hazırlıq

Ключевые слова: выносливость, физическое воспитание, здоровье, тело, физическая подготовка

Keywords: endurance, physical education, health, body, physical fitness

Dözümlüünün istiqamətli inkişafında yaş dinamikası və imkanları. Baxılan dözümlüünün faktorları həyat ərzində böyük ölçülərdə dəyişirlər. Onların dəyişmələrinin istiqaməti və səviyyəsinin konkret göstəriciləri haqqında məlumatı göstərilən qrafiklarda daha aydın görmək olar.

Bu məlumatlardan göründüyü kimi dözümlüünü limitləndirən bədənin funksional imkanlarının artması xüsusi yetkin yaş dövründə daha böyük tempdə həyata keçir. Yetkinlik dövrünün axırına yaxın oksigenin maksimal istifadə (OMİ) səviyyəsi və oksigen mübadiləsinin fəallıq göstəriciləri daha da artır. Bunlar hamısı əsas verir ki, bu yaşda aerob dözümlüünün artmasının başlanmasını saymaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilən göstəricilərin funksional imkanlarının artma səviyyəsi hərəkəti fəallıqdan çox aşıdır. Bu hal əsasəndə OMİ göstəricilərin və oksigen borcunu idmançılarda və onların idman məşqul olmayan yaşlılarında müqayisə edəndə dəqiq görmək olar.

OMİ optimal həcmi, oksigen borcunun parametrləri və müxtəlif növ dözümlüünün başqa funksional göstəricilərin ən böyük ölçüləri daha çox yetkin yaşlı insanlarda müşahidə etmək olar. Təsədüfi deyil ki, müxtəlif idman növlərində ən böyük nailiyyətlər 25 - 30 yaşda nümayiş etdirilir. 40 yaşından sonra dözümlüünün tənəzzülü daha çox özünü göstərir (idman göstəricilərinə görə, həm də orqanizmin funksional yaş göstəricilərinə görə). Bu tənəzzülün səviyyəsi müəyyən şəraitdə əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər, bu da əsasən yaşlı və orta yaşlı dövründə seçilən idman növü ilə müntəzəm məşq etmədən, dözümlüünün həddi təyin edən funksional göstəricilərdən və eyni yaş dövründə fiziki tərbiyə ilə məşqul olanla olmayan arasında olan müəyyən fərqlərdən asılıdır.

Dözümlüünün illərlə müntəzəm məşq edilməsi onun səviyyəsinə, istiqamətinə və həyat ərzində inkişafına radikal təsir edir. Müəyyən dövrlərdə bu hal hansısa uzun müddətli işi

görmək imkanı yaradır. Düzümlüyün çox illik tərbiyə edilməsi prosesində - davamlı sağlamlıq və tam qiymətli həyal tərzü üçün optimallaşdırılmış düzümlüyün inkişafı məqsədi təqib edir, bu da orqanizmin funksional formalarının qabaqcıl dəyişməsiylə ümumi və düzümlüyün əsas spesifik növlərinin inkişaf səviyyəsinin dəyişməsinə təmin edir.

Ümumi düzümlüyün tərbiyə edilməsi məsələləri. İlk növbədə onlar ümumi aerob düzümlüyün inkişafına şəraitini yaradırlar. Orqanizmin aerob imkanları yetkin yaşında maksimuma çatmadığına baxmayaraq onların yönəmlı artırılma şəraitini fiziki hazırlıqda ustalıqdan təşkil etmək lazımdır. Bu ümumi fiziki işgörmə qabiliyyətini artırmaq və spesifik düzümlüyün inkişafı üçün təkandır.

Orqanizmin yaş yetişməsiylə bağlı ümumi düzümlüyün tərbiyə edilməsi (sözün geniş mənasında) onun faktorlarına kompleks təsirin mənası artır. Əsas məsələ burada müxtəlif hərəkəti fəaliyyət zamanı yorğunluğun qarşısını almaq üçün orqanizmin funksional imkanlarının müvafiq olaraq dönmədən artırılmasını təmin etməkdir.

Bu əsaslarla *ümumi düzümlüyün baza səviyyəsinin* əldə edilməsi fiziki tərbiyə proqramlarında öz əksini tapmışdır. Sayca o, VMH kompleks normativlərinin qəbul edilməsində istifadə edilir. Ümumi düzümlüyün tərbiyə edilməsi üçün növbəti tapşırıqların, buna dair məsələlərin qoyulması və artan asılıqla həll edilməsi seçilmiş ixtiss predmetinin fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Xüsusi düzümlüyün tərbiyə edilməsi məsələləri. Onlardan əsasları – sürətli, qüvvətli və koordinasiyalı hərəkəti düzümlüyün tərbiyə edilməsi məsələləridir. Onların mahiyyəti seçilən fəaliyyət, xüsusi hazırlıq və hərəkəti qabiliyyətlərin təkmilləşdirilməsi üçün tələb olunan spesifik düzümlüyün hər bir növünün istiqamətli tərbiyə edilməsini təmin etməkdir. Aydındır ki, spesifik düzümlüyün inkişafının əldə edilən səviyyəsi müxtəlif ixtisaslaşdırmada eyni ola bilməz. Ona görə ki, sürət düzümlüyün göstərilməsini tələb edən idman növlərində ixtisaslaşdırmada onun tərbiyə edilməsi bu qabiliyyətin ən yüksək inkişaf səviyyəsinin əldə edilməsinə yönəldilib, başqa hallardasa isə ümumi fiziki tərbiyənin qanunauyğunluqları və əmək və ya tətbiqi fiziki hazırlığın tələbləri ilə müəyyən edilir.

Məsələlərin qarşılıqlı əlaqəsi. Spesifik düzümlüyün tərbiyə edilməsinə dair məsələlər əsasən ümumi düzümlüyün baza səviyyəsi əldə ediləndən sonra həyata keçirilir, gücləndirilmiş tərbiyə, məsələ, sürət və qüvvə düzümlüyün tərbiyəsi qabaqcıdan gələn ümumi aerob imkanlı o qədər də səmərəli olmur, müəyyən hallarda isə orqanizmin normal funksional işləməyinə mane olur. Sözsüzki bu qarşılıqlı əlaqədə spesifik düzümlüyünün növlərinin göstərilməsinin ən yüksək səviyyəsinin bioloji ilk şərti yaş inkişaf prosesində yetişir və ümumi düzümlükdən sonra artır. Bu o, demək deyil ki, xüsusi düzümlük təm ümumi düzümlük səviyyəsi əldə edilməyəndən inkişaf etdirmək olmaz. Ümumi düzümlük bazasında spesifik düzümlüyün inkişaf etdirmə məsələlərini həll etmək, ilk növbədə koordinasiya və orqanizmin müxtəlif funksional imkanlarının inkişafını əldə etmək olar.

Deyilənlər bir də sübut edir ki, düzümlüyün tərbiyə edilməsində məsələlər birliyini və xüsusiliyini qeyd etmək olar. Onların vəhdətində obyektiv əsasını düzümlüyün müxtəlif növlərinin ümumi faktorlar təşkil edir. Hər bir şəraitdə düzümlüyün tərbiyə edilməsinin məqsədli və tam prosesi təkcə fiziki tarazlığın yox, həm də işgüzarlıq asılı olan şəxsi – psixoloji keyfiyyətlərin inkişafına istiqamətlənməlidir.

Vasitələr. Əsas vasitələr. Ümumi düzümlüyün (həm aerob həm də kompleks xasiyyətli) tərbiyə edilməsinin əsas vasitələri kimi əsasən o fiziki təmrinlərdən və tapşırıqlar kompleksindən istifadə edirlər ki, onların xarakterik əlamətlərini aşağıda verdiyimiz kimi göstərmək olar:

- ◆ hərəkəti - dayaq aparatının bir neçə və ya bütün iri hissələrinin fəal işləməsi;

- ◆ əzələ işinin aerob enerji əsas təminatı;
- ◆ işin nisbətən müəyyən sayca müddəti (bir neçə dəqiqə-dən bir neçə on dəqiqəyə gədər);
- ◆ işin mötədil, böyük və dəyişən intensivliyi (müvafiq və analoji fizioloji güc).

Bü əlamətləri olmayan təmrinlər müəyyən şəraitdə ümumi dözümlüünün tərbiyə edilməsinə vasitəçi ola bilərlər, lakin onun əsas faktorlarma səmərəli təsir və adi həyat ərzinə səciyyəvi olan hərəki fəaliyyətə keçməsinə təmin edə bilmirlər.

Küllü təcrübədə ümumi dözümlüünün tərbiyə edilməsinin daha yayılmış vasitələri uzun müddətli qaçış, velosiped sürmə, üzgüçülük və s. siklik həcmli və dəyişən intensivli tapşırıqlardır.

Hər halda bununla ümumi dözümlüünün tərbiyə edilməsinin vasitələrinin səmərəli arsenalı bitmir, əsasəndə onun əsas faktorlarına kompleks təsiri məqsədi qoyulanda.

Bu məqsədlə asiklik və qarışıq qımnastik, atletik və oyun tapşırıqlarından geniş istifadə edirlər, burada ümumi dözümlüünün tərbiyə edilməsinin vasitəsi kimi bir neçə səmərəli tapşırıqın dəfələrlə birləşmiş təkrarlanması, məşqlərin motorik süxluğunu artırmaq və başqa yoxlanılmış metodik yollardan geniş istifadə edirlər. Burada «dairəvi məşq» - təşkil metodik məşq formasından da geniş istifadə edirlər.

Əlavə vasitələr. Ümumi dözümlüünün, əsasəndə aerob, tərbiyə edilməsinin əlavə vasitələrinə xarici mühitin bəzi faktorlarından dozalaşdırmaqla istifadə edərək, əsas tapşırıqları yerinə yetirərək rasio-nal tənəffüs qoymaqla tənəffüs tapşırıqlar; qəbul olunan oksigenin, biometrik təziqin, təbii və sünni mənşəli olan hərərət faktorların artırılması və s. aiddir.

Tənəffüs tapşırıqları və tənəffüsün qoyulması. Ümumi dözümlüünü məhdudlaşdıran xarici (ciyər) tənəffüs aparatının qücünün adətən əsas faktorlarının biri olmasına baxmayaraq hərəki fəaliyyətin növlərinin çoxunda onun rolu böyükdür. Bununla tapşırıqların tənəffüs sisteminin funksional təkmilləşdirilməsinə aid olunması müəyyən edilir - tənəffüs tapşırıqları.

Müasir komplekslərdə onlar olduqca müxtəlifdirlər və tənəffüs aktlarının məqsədli idarə edilməsindən ibarətdirlər. Onların sayında tənəffüsün dərinliyinə və ritminə, ciyər qiperventilyasiyası və tənəffüsün vaxtnan (normalaşdırılması) saxlanması, müxtəlif növ tənəffüsdən istifadə etməklə - ağız və bürün, sinə və qarın (diafraqma), tənəffüs aktlarının fazalı tənəffüs hərəkətlərinin sinxronlaşdırılması ilə bağlı tapşırıqlar aiddir.

Qazın mübadiləsinin aktivləşdirilməsinə təmin edən tənəffüs hərəkətlərinin səmərəli istifadə olunmasının şərtlərinin biri də qabaqca olan tapşırıqla və ya müəyyən həcmli olan fiziki yüklə uyğunlaşma. Tənəffüsə səbəb olan ağ ciyərlərin qiperventilyasiyası olmadan qandan karbon qazının artıq yuyulması mümkün deyil, bu da funksional pozuntulara gətirib çıxardır: beynin qandaşıyıcı damarların daralması, başgicəllənmələr və s. Ümumiyyətlə yaddan çıxartmaq lazım deyil ki, tənəffüs sisteminin təkmilləşdirilməsi, funksional imkanların səviyyəsinin saxlanması təkcə fiziki tərbiyə və yarı ayrı fiziki tapşırıqlarla yox, həm də tənəffüsü düzgün tənəzzim edilməsinə riayət edilən fəal hərəki fəaliyyət formaları ilə daha tam əldə edilir.

Əsas hərəki təmrinlərin yerinə yetirilməsində rasio-nal tənəffüsün qoyulmasında aşağıdakı hallar gözlənilir:

- ◆ hərəki fəaliqdan asılı olaraq burun (burundan) və ağız (ağızdan) tənəffüsündən istifadə edirlər.
- ◆ əzələ işi zamanı nəzərə çarpdıran böyük intensivli tənəffüs (burada ağ ciyərlərə gedən oksigenlə zəngin olan hava tərkibində aşağı səviyyədə oksigene olan hava ilə qarışır).

◆ tənəffüs asikllərinin fazasının hərəki fəaliyyətinin quruluşundan asılı olaraq uyğunlaşması.

Xarici mühit faktorlarının istiqamətli istifadə olunması. Ümumi sağlamlıq məqsədi ilə ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsi üçün çox müsbət təsir göstərən dağlıq (bir neçə həftə ərzində adətən dənizdən 1800 - 2000 m yüksək olan orta- dağlıq şəraitində növbə ilə olmaq) şəraitindən təsirinə müraciət edirlər. Subut olunub ki, dağlıq şəraitinə uyğunlaşma orqanizmin aerob imkanlarının və yüksək əzələ gərginliyindən əmələ cələn qipoksik vəziyyətlərinə dayanaqlı olmaqlarının artmasına gətirib cuxardır. Dağ şəraiti dözümlüyün inkişafına həsr edilmiş fiziki təmrinlərlə qarşında onların səmərəliliyi artır (sözsüz ki, yükün düzgün bölüşdürülməsində). Əsas etibarilə analoji rolu məşqlərdə barokamerada və ya başqa texniki vasitələrin köməyi ilə yaradılan sünni qipoksiya şəraiti oynaya bilər. Belə şəraitlər hec də tam dağ mühiti şəraiti inə adekvat deyirlər.

Dözümlüyün artırılmasında təcrübədə bir neçə şəraitinin kompleks şəkilində qarışmasından istifadə edirlər, məsələn, havanı yüksək hərərəti (acıq yerdə isti hava şəraitində məşq, buxarxana, termokamera və s.).

Metodlar. Ümumi dözümlüyün tərbiyə edilmə prosesində ciddi req- lamentləşdirilmiş tapşırıqlarla zəngin olan müxtəlif metodlardan, oyun və yarış metodlarından əlavə edərək istifadə edirlər. Onların konkret istifadə olunmasının xüsusiyyəti təbii ki, məşq edənlərin hazırlıq səviyyəsindən və hərəki təmrinlərin xüsusiyyətindən asılıdır.

Təbii asiklik quruluşda ayrı - ayrı tapşırıqlarda ümumi aerob dözümlüyün tərbiyə edilməsinin metodları. Hərəki gəzinti, qaçışm, avar çekmə, üzgücülüyn, velosiped sürmə və başqa asiklik xasiyyətli təmrinlərin köməyi ilə orqanizmin aerob imkanlarını artırmaq üçün geniş şəkildə mötədil və dəyişən intensivliklə fasiləsiz tapşırıqlardan istifadə edirlər. Daha az yayılmış, lakin tanınmış şəraitdə analoji effekti əldə etmək üçün yüksək səmərəli bir neçə təkrar - intensivli metodlar yayılmışdır.

Mötədil və dəyişən intensivliklə birləşmiş tapşırıqlar metodları. Bu metodlar qrupun əsasını fəal aerob mübadiləni səbəb olan uzun müddətli sərbəst hərəkətlər təşkil edirlər. Burada məşq edənin hazırlığın səviyyəsindən və başqa şəraitlərdən asılı olaraq yükün həcmi geniş diapazonda dəyişə bilər. Sahə parametrləri aşağıdakılarla müəyyən edilirlər.

Yükün intensivliyi fizioloji işin mötədil və dəyişən gücün zonalarına dair müəyyən həcmi keçməməlidir. Qaçışda və bu çür hərəkətlərdə bu tələblər o halda yerinə yetirilirlər ki, əgər sürət orqanizmin aerob imkanlarının tam səfərbər etməsini keçmirsə, yəni fərdi OMİ aşmır. Bununla yanaşı olduqca kiçik sürət, məsələn, sakit yerləş aerob mübadiləni əhəmiyyətli dərəcədə fəallaşdırmaq imkan vermir.

Yükün müddəti - bir dəqiqədən bir neçə on dəqiqəyə gədər. Son dərəcəli ifadə də o olduqca mühüm ola bilər; təkcə rekordların gündəlik qaçışda qeyd olmağını yada salsaq kifayət olar. Lakin adi şəraitdə yükün həcmi bu dərəcəyə çatdırılmağın ehtiyacı yoxdur.

Təkrar aralı tapşırıqlar metodu. Ümumi aerob dözümlüyün tərbiyə edilməsində bu metodlar qrupundan il-kin mərhələdə yox, hansı isə məşqlilik səviyyəsini əldə etdikdən sonra istifadə edirlər. Orqanizmin funksional imkanlarına daha çox tələbləri interval metodu - fasilənin ciddi nor-malaşdırılması ilə təqdim edir.

İşci fazada tapşırıqların intensivliyi, burada əsasən böyük yük təşkil edən əsas hərəki təmrinlər, submaksimal, maksimaldan 75 - 85% təşkil edən qaçışda və başqa yerdəyişmələrdə yüksək kritik sürətli olan tapşırıqlar təkrar olunurlar; göstəricilərə görə ÜDT hər bir fazada yükün intensivliyi daha hazırlıqlı məşq edənlərdə 120 -140-dan (fazanın əvvəlində) 170 - 180 z/dəq çata bilər. İşci fazalar arasında fasilələrin (asta qaçış, gəzinti və s.) intensivliyi minimal olur; ÜDT idarə edilir və təhmini intervahn axırma 120 - 140 z/ləq çatır.

Tapşırıqın hər bir təkrar olunan işçi fazasının müddəti 1-2 dəqiqə arasındadır (az vaxt ürək - damar və tənəffüs sistemini axıra kimi fəallaşdırmağa imkan vermir, çox vaxi isə işin intensivliyini azaldır və oksigen borcunu yaradır); nisbi fasilənin intervahnın müddəti xeyli böyük həddə verilir - 3 4 dəqiqəyə kimi. Konkret olaraq o qeyri olunan ÜDT kriteriyaları ilə müəyyən edilir; intervalın axırına 120 - 140 z/dəq (kicik ÜDT məsləhət deyildir, o, ürək - damar sisteminin fəallığının olduqca böyük sıxılmasını təsdiq edir, bu da tələb olunan məşqin effektivini əldə etməyinə mane olar).

İşçi fazalarının və onların arasındakı müəyyən aranın təkrarlanmasının sayı məşq edənin qeyd olunan tapşırıqların parametrlərini əməl etməyindən asılıdır. Adətən 3- 4 təkrarlanmadan başlayırlar; böyük aerob imkanların göstərməsini tələb edən idman növündə ixtisaslaşan təsnifatlı idmançılar isə təkrarlanmanın sayını bir neçə onluğa çatdırırlar (məsələn, 400 m qaçışı 60 - 70 san X 20 - 30 dəfə və çox).

Kompleks xasiyyətli ümumi dözümlüyün tərbiyə edilməsində «dairəvi məşq» metodu. «Dairəvi məşqin» metodiki öyrənilməsi müxtəlif hərəki qabiliyyətlərin göstərilməsi ilə bağlı olan ümumi dözümlüyü tərbiyə edən onun növlərinin yayılmasına gətirib çıxardıb. Aşağıda qısaca olaraq bu növlərin bir neçəsi verilmişdir.

Bitişik «dairəvi məşq». Bu «dairəvi məşqin» forması böyük intensivliklə və uzun müddətli fasiləsiz iş rejimində qurulur. «Dairəvi məşqi» təşkil edən tapşırıqlar bu metodun - dairəvi məşq» simvolunun ümumi uyğunluğu ilə seçilir, yəni qanuni əsas əzələ qrupuna ardıcılıqla təsir edir. Tapşırıqlar seriyalı və fasiləsiz yerinə yetirilir. «Dairənin» keçməsinə ayrılan vaxt və «dairələrin» təkrar edilməsinin sayı maksimum təkrar olma testin göstəricilərinə görə müəyyən edilir.

Aralı «dairəvi məşq». Qüvvə gərginliyi və sürət hərəkətləri ilə ifadə edilən hərəki fəaliyyətdə göstərilən kompleks şəkilli xasiyyətli dözümlüyün tərbiyə edilməsi üçün submaksimal və dəyişən intesivliklə aralı iş rejimində qurulan «dairəvi məşqin» müxtəlifliyi yaraşır.

Ədəbiyyat

1. T.T.Abasov. İdman və mütəhərrik oyunlar. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı. 1987
2. M.Nəsullayev., E.Hüseynov., İ.Əliyev., Y.Nuriyev. "Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası" Dərs Vəsaiti. Bakı, 2012.

ЗАДАЧИ, РЕШАЕМЫЕ В ПРОЦЕССЕ ВОСПИТАНИЯ ВЫНОСЛИВОСТИ

Рзаева Матанат Алигусейн кызы, Агаев Ильхам Мансыр оглы

Резюме

Совокупность этих факторов определяет способность проявлять выносливость в каждой двигательной активности, вовлекающей организм в функциональную деятельность. Глубокая специализация в развитии выносливости приводит к перестройке специфических приспособлений в организме, если она отвечает ее особенностям в каждой деятельности.

В результате такой специализации развитие специфической выносливости можно назвать «специфической» (в спорте, например, это выносливость специального спринтера, стайера, спортивной гимнастки и т. д.). Однако термины «специфическая толерантность» и «специфическая толерантность» являются синонимами; Специфическая выносливость – вид специфической выносливости, развиваемый в результате занятий спортом или другой специальностью.

Регулярные упражнения на выносливость на протяжении многих лет радикально влияют на ее уровень, направленность и развитие на протяжении всей жизни. В определенные периоды эта ситуация создает возможность для выполнения некоторой долгосрочной работы. В многолетнем тренировочном процессе выносливости целью является развитие оптимизированной для устойчивого здоровья выносливости и полноценного стиля сна, обеспечивающего изменение уровня развития основных специфических видов общей и специфических видов выносливости с выраженными изменениями функциональных форм организма.

TASKS SOLVED IN THE PROCESS OF EDUCATION OF ENDURANCE

Rzayeva Matanat Alihuseyn, Aghayev Ilham Mansir

Summary

The totality of these factors determines the ability to show endurance in each motor activity involving the body in functional activity. Deep specialization in the development of endurance leads to a restructuring of specific adaptations in the body, if it corresponds to its characteristics in each activity.

As a result of such specialization, the development of specific endurance can be called "specific" (in sports, for example, this is the endurance of a special sprinter, stayer, artistic gymnast, etc.). However, the terms "specific tolerance" and "specific tolerance" are synonymous; Specific endurance is a type of specific endurance developed as a result of playing sports or other specialty.

Regular endurance exercise over many years radically affects its level, focus and development throughout life. At certain times, this situation creates an opportunity for some long-term work to be done. In the long-term training process of endurance, the goal is to develop endurance optimized for sustainable health and a full-fledged sleep style that provides a change in the level of development of the main specific types of general and specific types of endurance with pronounced changes in the functional forms of the body.

Rəyçi: Cabbarov Urfan

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 10 oktyabr 2023-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 11 oktyabr 2023-cü il

UOT:796.

FİZİKİ TƏRBİYƏNİN VASİTƏLƏRİ

Məmmədova Leyla Aşot qızı
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: Müəyyən saatlarda yemək, yatmaq, eyni vaxtda məşğələlər, gəzinti, yuxu və s. uşaqları mütəşəkkil fəaliyyətə öyrətməklə, onlarda lazımlı adət və vərdişlər yaradır, eyni zamanda mərkəzi əsəb sistemini yorğunluqlardan qoruyur. Buna görə də rejimi tərtib edərkən onun uşaq orqanizminin fizioloji proseslərinin ritminə uyğunluğunu, aktiv fəaliyyətlə istirahətlərinin növbələşməsinə nəzərdə saxlama vacib şərtidir.

Uşaq orqanizmində gedən fizioloji proseslərin təbii ritminin öyrənilməsinə əsasən uşaq həyatı rejimində onların yuxusu və fəaliyyəti üçün daha məqsədə müvafiq vaxt nəzərdə saxlanılmalıdır ki, bu da uşaqların sağlamlığının möhkəmlənməsi, düzgün fiziki və əqli inkişafı üçün ən yaxşı şərait yaradır.

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaq, fiziki tərbiyə, fizioloji ehtiyac, əqli fəaliyyət, uşaq təbiəti

Ключевые слова: ребенок дошкольного возраста, физическое воспитание, физиологические потребности, умственная деятельность, характер ребенка

Key words: preschool child, physical education, physiological needs, mental activity, child's character

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki tərbiyəsinin vəzifələrini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün və bu işdə yüksək səmərə əldə etmək məqsədi ilə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaq orqanizminə elmi cəhətdən əsaslandırılmış vasitələrlə planauyğun, kompleks şəkildə təsir göstərilir. Bu vasitələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- Gigiyenik faktorlar (düzgün gün rejimi, səmərəli qidalanma, mədəni-gigiyenik adət və vərdişlərin formalaşdırılması);

- Təbiətin təbii qüvvələri (su, hava, günəş vannası);

- Fiziki hərəkətlər.

Bu qruplaşmanı əsas tutaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrində fiziki tərbiyənin aşağıdakı vasitələrindən istifadə olunur:

- Düzgün gün rejimi;

- Səmərəli qidalanma;

- Mədəni - gigiyenik adət və vərdişlərin formalaşdırılması;

- Su, hava, günəş vannası;

- Gimnastika və hərəkətli oyunlar.

Uşaqların sağlamlıqlarının möhkəmləndirilməsi, qorunması, orqanizmlərinin fizioloji və psixi funksiyaların təkmilləşdirilməsi üçün gün rejiminin böyük əhəmiyyəti vardır.

Uşaqların gün ərzində müxtəlif fəaliyyətlərini (qidalanmalarını, yuxularını, yuyunmalarını, oyunlarını və s.) və istirahətlərinin düzgün növbələşməsi nəzərdə tutan gün qaydası rejim adlanır. Rejimə uşaqların yuxudan durduqdan sonra bütün gün ərzində onların fəaliyyətlərini nizamlayan vaxt bölgüsünə əməl etmək və rejim anlarını düzgün yerinə yetirilməsinə nail olmaq əsas prinsip kimi götürülür. Rejimin belə qurulması uşaqların vaxt - vaxtında yatmalarını, qida qəbul etmələrini, təmiz havada olmalarını, sağlamlıq tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin edir. Müəyyən saatlarda yemək, yatmaq, eyni vaxtda məşğələlər, gəzinti, yuxu və s. uşaqları mütəşəkkil fəaliyyətə öyrətməklə, onlarda lazımlı adət və vərdişlər yaradır, eyni zamanda mərkəzi əsəb sistemini yorğunluqlardan qoruyur. Buna görə də rejimi

tərtib edərkən onun uşaq orqanizminin fizioloji proseslərinin ritminə uyğunluğunu, aktiv fəaliyyətlə istirahətinin növbələşməsini nəzərdə saxlama vacib şərtidir.

İ.P.Pavlov orqanizmin reflektor fəaliyyətə cavab verməsində vaxt faktorunun əhəmiyyətini göstərmiş və uşaq həyatının bütün proseslərinin vaxtlara düzgün bölüşdürülməsinin, rejimin dəqiq yerinə yetirilməsinin əhəmiyyətini sübut etmişdir.

Əgər qıcıqlandırıcılar qarışıq təsir göstərsə, hər bir rejim prosedurası üçün müəyyən vaxt gözlənilməsə, uşaq qarşısında müxtəlif tələblər qoyulur, rejimin yerinə yetirilməsi uşaqdan böyük qüvvə tələb edir.

Tədqiqatçılar göstərir ki, uşaq kiçik olduqca onun əsəb sistemi zəif olur, qıcıqlandırıcıların tətbiqində isə möhkəm qayda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

6 aylığa qədər uşağın yedizdirilməsi, yuxusu, oyaqlıq proseslərinin gedişində ardıcılığın böyük əhəmiyyəti vardır. Şərait, onun dəyişməsi uşağa təsir etmir. Lakin göstərilən proseslərin arıcılığının pozulması uşağa kəskin mənfi təsir edir. Ona görə də bu yaşda olan uşağın körpə evinə daxil olması bundan sonrakı yaşa görə çətin olur.

1 yaş 6 aylıq uşaq hər cür dəyişilməsinə kəskin və çox pis rəğbət göstərir, adət etdiyi geyiminə, yuyunma qaydalarının hər cür pozulmasına (mənim anam şərifi belə bağlamır) əks çıxır.

Düzgün quruluş rejim baş beyin qabığının normal iş qabiliyyətinə kömək edir, uşağın tərbiyəsinin və təliminin müvəffəqiyyətlə keçməsi üçün normal şəraiti təmin edir.

Normal böyüyən və inkişaf edən orqanizm fizioloji ehtiyacların ödənilməsini (yuxu, açıq havada olmaq, hərəkət, qida və s.) tələb edir.

Fizioloji ehtiyacların istər kəmiyyət və istərsə də keyfiyyət cəhətdən təmin edilməsi bütün həyatı proseslərin gedişinə süstlük gətirir, bu da ali əsəb fəaliyyətinə pis təsir edir, baş beyin qabığının funksiyasını aşağı endirir. Bunun nəticəsində orqanizmin müqaviməti zəifləyir və xəstəliyə gətirib çıxarır. Böyüyən orqanizmin fizioloji ehtiyaclarının istər kəmiyyət və istərsə də keyfiyyətcə çatışmamazlığı psixi proseslərə (təfəkkürə, qavrayışa, hafizəyə və s.) kəskin mənfi təsir göstərir. Düzgün qurulmuş rejim, onun ailədə və uşaq müəssisələrində ciddi yerinə yetirilməsi, uşağı yorulmaqdan, əsəb sisteminin zəifləməsindən və bununla əlaqədar qeyri - mütəşəkkil davranışdan və mənfi hallardan qoruyur. Bu halın əsasında fəza vəziyyəti haqqında təlim durur. Baş beyin əsəb hüceyrələri müvazinət fazası zamanı yorulma altında ləngimə vəziyyətinə keçməyə başlayır, qıcıqlandırıcıların təsirindən asılı olmayaraq müvazinət reaktivasiyası baş verir. Yorulma davam etdikdə ləngimə vəziyyəti dərinləşir. Uşaq zəif qıcıqlandırıcıya maksimal, qüvvətli qıcıqlandırıcıya isə zəif reaksiya göstərir. Bu onunla izah edilir ki, çox yorulmada əsəb hüceyrələrinin oyanması qüvvətli surətdə artır. Qüvvətli reaksiya daha çox artdıqca sərhəddən kənar ləngimə əmələ gətirir.

Tərbiyəçi uşağı diqqətlə müşahidə edərək onu yorulmaqdan qorumaqla vəziyyətini və davranışını başa düşməlidir.

Gün ərzində oyun və məşğələlərin növbələşdirilməsi uşaqların müətəşəkkil fəaliyyətə öyrədir, eyni zamanda mərkəzi əsəb sistemini yorğunluqdan qoruyur, belə ki, fəaliyyətin dəyişməsində yorulmuş əsəb hüceyrələri öz iş qabiliyyətlərini bərpa edirlər.

K.D.Uşinski yazır: "Uşaq təbiətinin əsas qanununu belə ifadə etmək olar: uşaqlar daynmadan fəaliyyət tələb edirlər və onlar fəaliyyətdən yox, onun eyniliyindən və birtərəfli olmasından yorulurlar. Uşağı oturtmağa- məcbur etdikdə o çox tez yorulacaq, uzanması - yenə o cür, o uzun müddət gedə bilmir, uzun müddət danışmaya bilmir, nəgmə oxumaya, kitab oxumaya bilmir, hər şey haqqında uzun müddət fikirləşə bilmir, lakin o bütün gün gülüb - oynayır, hərəkət edir, bütün bu fəaliyyəti dəyişdirir, qarışdırır və bir dəqiqə belə yorulmur, sonrakı günə yeni qüvvə yaratmaq üçün uşağın lazımı qədər möhkəm yuxusu olur".

Uşaq orqanizmində gedən fizioloji proseslərin təbii ritminin öyrənilməsinə əsasən uşaq

həyatı rejimində onların yuxusu və fəaliyyəti üçün daha məqsədə müvafiq vaxt nəzərdə saxlanılmalıdır ki, bu da uşaqların sağlamlığının möhkəmlənməsi, düzgün fiziki və əqli inkişafı üçün ən yaxşı şərait yaradır.

Rejimə möhkəmləndirici prosedurlar üçün (hava, günəş, su və s.) müəyyən vaxt ayrılmalıdır.

Baş beyin qabığının normal iş qabiliyyəti fəaliyyətinin dəyişməsi ilə, xüsusi ilə fiziki və əqli fəaliyyətin dəyişməsi ilə bərpa edilir. Buna görə baş beyin qabığının normal iş qabiliyyəti üçün əsas vasitə rejimdir ki, burada fiziki və əqli fəaliyyət düzgün növbələşdirilir.

“Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramında uşaqların hər yaş qrupu üçün nümunəvi gün rejimi verilmişdir. Bu rejimdə uşaq orqanizmi üçün zəruri olan bir sıra proseslərin (yatmağa hazırlıq və yuxu, yeməyə hazırlıq və yemək, məşğələlər, gəzinti və s.) dəqiq müəyyən edilmiş saatlarda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müxtəlif yaş qrupları üçün tərtib olunmuş bu rejimlərdə uşaqların əqli gərginlik tələb edən fəaliyyətləri ilə aktiv fəaliyyətləri növbələşdirilir. Belə ki, əqli iş tələb edən fəaliyyətdən sonra oyunlar verilmişdir. Uşaqların fəaliyyətinin xarakterinin belə dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq onların yorğunluğunun və bununla da asan əmələ gələn yeknəsəkliyin qarşısı alınır, həm də onlarda xoş əhval - ruhiyyə yaradılır, aktiv fəaliyyətləri təmin edilir.

Rejimin təşkilində olan bu cür müəyyənlik, möhkəmlilik və növbələşmə uşaqların fiziki tərbiyəsinə böyük kömək etmiş olur. Belə ki, rejim orqanizmin düzgün həyat qabiliyyətinə, bütün orqan və sistemlərinin dəqiq fəaliyyət göstərməsinə imkan verir, uşağın düzgün fiziki inkişafı üçün şərait yaradır. Məsələn: eyni saatda qidanın qəbul edilməsi uşaqların mədə - bağırsaqlarının, həzm sistemlərini normal fəaliyyətinə səbəb olur. Bu isə uşağın sağlamlığı üçün zəruridir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində rejimin yerinə yetirilməsi uşaqların fiziki tərbiyəsində yüksək səmərə verməklə bərabər, həm də onların ahəngdar inkişafını təmin edir. Bunu əsas tutaraq hər yerdə, harada uşaq varsa, orada rejimə, onun düzgün qurulmasına və yerinə yetirilməsinə diqqətli münasibət olmalıdır

Ədəbiyyat

1. Əlibəy Tağıyev., Ağamirzə Şirinov. “Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası”. Bakı. 1996
2. H.H.Qurbanov., S.S.Bağirov., N.T.Quliyev., T.Q.Berzigiyarov “Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki tərbiyəsi” Bakı. 2012
3. H.H.Qurbanov., A.Y.Əsgərov.,A.X.Ramazanov. “Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası”. “Avropa” nəşriyyatı. Bakı. 2006

СРЕДСТВА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Мамедова Лейла Ашот кызы

Резюме

Есть, спать, заниматься спортом, гулять, спать и т. д. в определенное время, приучая детей к организованной деятельности, он формирует у них необходимые обычаи и привычки и в то же время предохраняет центральную нервную систему от утомления. Поэтому при составлении режима важно учитывать его совместимость с ритмом физиологических процессов детского организма, чередованием активной деятельности и отдыха.

На основе изучения естественного ритма физиологических процессов в организме ребенка в режиме жизни детей следует отводить более подходящее время для их сна и

активности, что создает наилучшие условия для укрепления здоровья детей и правильного физического и психического развития, разработка.

PHYSICAL EDUCATION TOOLS

Mamedova Leyla Ashot

Summary

Eating, sleeping, playing sports, walking, sleeping, etc. at certain times, teaching children to organized activities, it forms in them the necessary customs and habits and at the same time protects the central nervous system from fatigue. Therefore, when drawing up a regimen, it is important to take into account its compatibility with the rhythm of the physiological processes of the child's body, the alternation of active activity and rest.

Based on the study of the natural rhythm of physiological processes in the child's body, in the life of children, more suitable time should be allocated for their sleep and activity, which creates the best conditions for strengthening children's health and proper physical and mental development, development.

Rəyçi: baş müəllim Rzayeva Mətanət

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 10 oktyabr 2023-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 11 oktyabr 2023-cü il

UOT:796.

DÜNYANIN TANINMIŞ ŞAHMAT USTALARI VƏ REKORDÇULARI*Həsənov Etibar Firuddin oğlu, Rəhimova Rəmziyyə Sadəddin qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**tunzalehuseyinova70@gmail.com*

Xülasə: Azərbaycanın tanınmış şahmat ustalarından biri olan Qədir Hüseynov ən gənc FİDE ustası adını qazanaraq “Ginnes” rekordlar kitabına daxil edilmişdir. Həmçinin 0, “15” yaşında ikən artıq “Beynəlxalq Qrossmeystr” normasını da ödəmişdir.

Dünyada ilk “Beynəlxalq turnir” 155 il bundan qabaq London şəhərində keçirilib. Həmin turnirdə 16 şahmat ustası iştirak etmişdir. Adolf Andersen bu turnirdə qalib olaraq ilk dünya çempionu oldu. Amma o dövrdə rəsmi bir titulun olmadığı üçün bu nəticə qeyri rəsmi hesab edildi.

Açar sözlər: şahmat, Beynəlxalq turnir, şahmat ustaları, dünya çempionu, Azərbaycanın tanınmış şahmat ustaları

Key words: chess, international tournament, chess masters, world champion, well-known chess masters of Azerbaijan

Ключевые слова: шахматы, Международный турнир, мастера по шахматам, чемпион мира, известные мастера по шахматам Азербайджана

Tanınmış şahmat ustamız Mirzəyev Azər Naxçıvanda keçirilən Beynəlxalq yarışda Türkiyə şahmatçısı olan Şamal Vahabla çox maraqlı bir qarşılaşma keçirtmişdir. Bu qarşılaşmanın ən maraqlı cəhəti ondadır ki, 7 saat gərgin mübarizə şəraitində keçən bu oyunda düz 201 gediş edilməsinə baxmayaraq sonda tərəflər sülh ilə ayrılmışlar.

Diaqramdakı bu vəziyyətdə gediş etmək növbəti qaraların olsa da, onlar ağlar tərəfdən “Renad” sayda yəni, düz 545 gedişə Maat olmaq aqibətindən heç cür yayına bilmirlər!!! 1953 –cü ildə keçirilən namizədlərin Beynəlxalq turnirində iştirakçılar fotoqrafın qeyri – adi davranışına təəccüblənmişdilər. Oyun gedən zaman həmin bu fotoqraf əlindəki fotoaparatu ilə şahmat masasının altına əylirdi ki, hadisənin açıqlanması bir həftədən sonra məlum oldu. Məşhur İsveçrə qəzetlərinin birində belə bir adda məqalə dərc olundu ; “Beyin düşünərkən ayaqlar nə edir?”

1992–ci ildə Londonda keçirilən Beynəlxalq turnirdə Yuqoslaviyalı qrossmeyster M.Vidmar X.R.Kapablanka ilə mğlub vəziyyətdə olduğu oyunu təxirə salır. Oyun günü müqavimətin mənasız olduğunu anlayaraq Vidmar öz rəqibini təslim olmaq niyyəti ilə gözləyirdi. Vaxt ötürdü, lakin Kapablanka gəlim çıxmamışdı. O, gözlənilməz səbəblərə görə gecikirdi. Saata baxarkən Vidmar görür ki, Kapablankanın nəzarət bayrağı artıq düşmək üzrədir və bunu nəticəsində Vidmara avtomatik qalibiyyət yazılacaqdı. Bir saniyə belə tərəddüd etmədən Yuqoslaviyalı qrossmeyster şahmat masasına yaxınlaşır və hakimin Kapablankanın vaxtının artıq keçdiyini qeydə almağa hazırlaşdığı bir anda dərhal təslim olmaq əlaməti olaraq öz şahını lövhəyə uzadır.

4 qat dünya çempionu Macarıstanlı İlya Polqar haqqında məlumat

Macarıstanlı eks – çempion İlya Polqar, Ginnes rekordlar kitabının düz 4 rekordunu təzələyib. Həmin rekodlarla tanış olaq:

- O, eyni zamanda 326 lövhədə qarşılaşma keçirib və həmin qarşılaşmaların 309 –da qalib gəlib, 14 – də heç – heçə, 3 –də isə məşğlub olmuşdur.

- İ.Polqar 17 saat ərzində ardıcıl olaraq !1131! oyun oynamış və A.M.Botçarinin 1102 oyun rekordunu təzələmişdir.

- Eyni zamanda seans oyununda çoxlu sayda addım atmış və addımlarının toplam uzunluğu 15 km olmuşdur.

- İ.Polqar 4 yaşından şahmatla məşğul olmuş və artıq 15 yaşından ölkənin ən güclü şahmatçısı adını qazanmışdır.

Həmçinin o, 4 qat dünya çempionu adını da qazanıb. Bir dəfə tanınmış şahmatçılardan biri olan Tarras, səviyyəcə güclü olan bir turnirdə iştirak etməli olur. Yeyts adlı bir şahmatçının həmin turnirdə iştirak edəcəyini biləndə isə öz narazılığını bildirir.

İlk dünya çempionu adını qazanmış Şteynitsin həyatı

Siz onu bilirdinizmi ki, Alyoxinlə dünya çempionu uğrunda mübarizə aparan Eyve, gündəlik olaraq “boksla” məşğul olurmuş...

İlk dünya çempionu adını qazanmış Şteynits, çox vaxt maddi sıxıntı ilə üzləşirmiş. Buna görə də o, pul müqabilində şahmat oynamaqla pula olan ehtiyacını qismən də olsa ödəyə bilirmiş. Bir dəfə Şteynits öz oyun ustalığını nümayiş etdirirdi və hətta oyunun əvvəlində öz atını rəqibə hədiyyə edərək ona qalib gələ bilirdi. Şteynitsin dostları bunu görür və ona məsləhət görürlər ki, rəqibə bir dəfə də olsa məğlub olsun, çünki onun pullu rəqibi inciyər və sonra da oynamaqdan imtina edə bilər.

Şteynits bu fikri bəyənilir və oyun zamanı öz vəzirini qəsdən itirir, sonra da məğlub olur. Şteynits növbəti dəfə oynamaq təklifini edər – etməz rəqib qaçaraq küçəyə çıxır və uca səslə söyləyir: “Mənim arzum çin oldu!!! – mən dünya çempionunu məğlub etdim!”

Dünya rekordçusu Macarıstanlı Yanuş Fleşem

1960 –cı ildə Budapeşt şəhərində Macarıstanlı Yanuş Fleşem tərəfindən yeni rekord qeydə alınmışdır. O, eyni zamanda 52 şahmatçı ilə lövhəyə baxmadan oynamış və 31 görüşdə qələbə qazana bilmişdir.

1989 – cu ildə Belqrad şəhərində keçirilən turnirdə Qoran Arsoviç və İvan Nikoliç qarşılaşmasında “20 saat 15 dəqiqə”ərində 269 gediş edilərək tarixdə ən çox genişli oyun olmuşdur. Bu qədər gediş edilməsinə baxmayaraq qarşılaşma heç – heçə ilə yekunlaşmışdır.

1851 – ci ildə şahmat turnirinin birində oyun o qədər uzun çəkmişdir ki, hətta hər 2 rəqib oyun ərzində yuxulayıb yatmışdır. Bu hadisədən 1 il sonra nəzarət vaxtı kimi “Qum saati”ndan istifadə olunmuşdur.

1883 –cü ildə isə Britaniyalı Tomas Uilson tərəfindən ilk mexaniki şahmat saati hazırladı.

Dünyada və Azərbaycanda şahmat ustalarının, şahmatda olan tarixləri

2010 – cu ilin dekabr ayında Hindistanlı Əhmədabad şəhərində sayı 20480 şahmatçıdan ibarət böyük bir turnir keçirildi. Bu turnir iştirakçı sayına görə dünyada yeni bir “Rekord” göstəricisi oldu və sonuncu 13446 sayılı Meksiko rekordunu keçərək “Ginnes” rekordlar kitabına düşdü.

Burada belə bir stadionda keçirilirdi və həmin stadionda bütün masalar elə düzülmüşdür ki, onlara yuxarıdan baxanda sanki şahmat lövhəsini xatırladırdı.

Vladimir Kramnik “Dortmund” superturnirində “9” dəfə qalib olan yeganə şahmat ustasıdır. O, cümlədən, onun bu nailiyyəti “Ginnes” rekordlar kitabına da daxil edilib.

Azərbaycanın tanınmış şahmat ustalarından biri olan Qədir Hüseynov ən gənc FİDE ustası adını qazanaraq “Ginnes” rekordlar kitabına daxil edilmişdir. Həmçinin o, “15” yaşında ikən artıq “Beynəlxalq Qrossmeystr” normasını da ödəmişdir.

Dünyada ilk şahmat ustası və onun tarixi haqqında məlumat

Dünyada ilk “Beynəlxalq turnir” 155 il bundan qabaq London şəhərində keçirilib. Həmin turnirdə 16 şahmat ustası iştirak etmişdir. Adolf Andersen bu turnirdə qalib olaraq ilk dünya çempionu oldu. Amma o dövrdə rəsmi bir titulun olmadığı üçün bu nəticə qeyri rəsmi hesab edildi.

Siz onu bilirdinizmi, ki, “XII Karl” şahmat oyununda heç vaxt qalaqurmadan istifadə etməyib. O, elə hesab edirdi ki, qala qurmaq, “Şah üçün qorxaqlıq” və biabırçılıqdır.

Karl oyununda qalaqurma etmədiyi üçün çox vaxt məğlub olurdu.

“Şaşkı” şahmatdan daha əvvəl yaranıb.

Beynəlxalq qrossmeystri olan Kotov qeyri adi hərəkəti ilə seçilirdi. O, güclü olan şahmatçıları məğlub edib, onların xalını alırdı və zəif şahmatçı-lara məğlub olaraq onlara xal verirdi. Buna görə onu “Robin Qud” adlandırmışdılar.

Mister Fişer Nobel mükafatına pillə - pillə qalxması

Avstriya yazıçısı olmuş Elias Konetti 1935 –ci ildə çox maraqlı bir roman yazır. Həmin bu romanda baş qəhrəmanın adı isə Fişerl olur. Fişerl şahmatı dəlicəsinə sevirdi və hətta o, yuxularının birində görür ki, şahmat üzrə dünya çempionu olaraq Amerikaya köçür. Sonra isə Fişerl, gördüyü bu qəribə yuxu barəsində danışmağa başlayır: “Amerikada mənim adımlı heç kəs düzgün deyə bilmirdi və ona görə də, məni Mister Fişer” deyərək çağırırdılar.

Əlbəttə, yuxarıda oxuduğunuz bütün bu cümlələr Elias Konettinin yazdığı “Korluq” romanını əhatə edir. Burada çox maraqlı bir məqama diqqət yetirmək lazımdır. Məhz bu əsərin yazılmasından düz 8 il sonra Amerikada dahi Robert Fişer anadan olur və o, həqiqətən də dünya çempionu kimi tarixə düşür. Onu da qeyd etmək ki, Elias Kanetti dünyagörüşün genişliyi, ideyaların zənginliyi və bədii güclü ilə səciyyəvi olan əsərlərinə görə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Ə.Qasımov – Şahmat oyunu. Bakı – 1948
2. V.Qrişin., Y.İlyin. – Şahmat Əlifbası. Bakı – 1988
3. A.Malçev. – İspankaya partiya
4. A.Zeynalli., P.Əliyev – Şahmat aləminə səyahət. Bakı – 1986
5. Uçitelyu o şaxmatax. Moskva – 1986
6. Rəsul İbrahimov – Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. Çəşioğlu. Bakı – 2013

МИРОВО ПРИЗНАННЫЕ ШАХМАТНЫЕ МАСТЕРА И РЕКОРДИСТЫ

Гасанов Этибар Фуруддин оглы, Рахимова Рамзия Сададдин кызы

Резюме

Гадир Гусейнов, один из известных шахматных мастеров Азербайджана, завоевал звание самого молодого мастера ФИДЕ и был включен в книгу рекордов «Гиннесса». Также в возрасте 0, «15» он уже выполнил норматив «Международный гроссмейстер».

Первый «Международный турнир» в мире прошел 155 лет назад в Лондоне. В этом турнире участвовало 16 мастеров шахмат. Адольф Андерсен выиграл этот турнир и стал первым чемпионом мира. Но поскольку официального титула в то время не было, этот результат считался неофициальным.

WORLD RECOGNIZED CHESS MASTERS AND RECORDS

Gasanov Etibar Furuddin, Rahimova Ramziyya Sadaddin

Summary

Gadir Huseynov, one of the famous chess masters of Azerbaijan, won the title of the youngest FIDE master and was included in the Guinness Book of Records. Also at the age of 0, "15" he has already fulfilled the standard "International Grandmaster".

The first "International Tournament" in the world was held 155 years ago in London. 16 chess masters participated in this tournament. Adolf Andersen won this tournament and became the first world champion. But since there was no official title at the time, this result was considered unofficial.

Rəyçi: baş müəllim Rzayeva Mətanət

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 10 oktyabr 2023-cü il tarixli iclasın 04 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 11 oktyabr 2023-cü il

UOT:355.

HƏRBİ QULLUQÇULARIN YÜKSƏK HƏRBİ İNTİZAMA TABE OLMALARI

Hüseynov Fikrən Bəhlul oğlu, Məmmədov Şahmar Rüstəm oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
memmedovsahmar87@gmail.com

Xülasə: *Hərbi intizam dedikdə, Azərbaycan Respublikasının qanunları və hərbi nizamnamələrlə müəyyən edilmiş qaydalara bütün hərbi qulluqçular tərəfindən ciddi və dəqiq şəkildə əməl edilməsi başa düşülür. Əməl edilməsi hərbi qulluqçular üçün məcburi olan qaydalar Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublika Prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə və hərbi Nizamnamələrlə müəyyən edilir.*

Açar sözlər: hərbi intizam, qanunlar, hərbi qulluqçular, hərbi nizamnamə

Ключевые слова: военная дисциплина, законы, военный устав, военнослужащие

Keywords: military discipline, military men, law, military regulations

Hərbi hüquq qaydasının tələbləri əmrlərdə və direktivlərdə, nizamnamələrdə, təlimatlarda və hərbi idarəetmə orqanlarının ali dövlət hakimiyyəti tərəfindən dərc edilən digər normativ aktlarda konkretləşdirilir və nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda hərbi qanunvericiliyin aktları ilə hərbi intizamın normalarının aşkar şamil edildiyi şəxslərin dairəsi müəyyən edilir. Vəzifəsindən və hərbi rütbəsindən asılı olmayaraq, hərbi intizam normalarına əməl etmək bütün hərbi qulluqçular üçün məcburidir.

Hərbi intizam anlayışı qanunçuluq anlayışı ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına ciddi surətdə əməl etmək, hərbi andın, hərbi nizamnamələrin tələblərini, komandir və hərbi rəislərin bu hüquqi aktlara əsaslanan əmrlərin danışıqsız yerinə yetirmək hərbi intizamın əsaslı təşkil edir. Hər hansı əmr və ya göstəriş hərbi qulluqçular tərəfindən müzakirə etmək, məşvərət açmaq, götür-qoy etmək üçün deyil. Yalnız yerinə yetirmək üçün verilir.

Hərbi intizam dövlət intizamının digər növlərindən Silahlı Qüvvələrə həvalə edilən vəzifələrin xarakteri hərbi xidmət münasibətlərinin spesifikliyi, hərbi qulluqçuların xüsusi vəziyyəti ilə müəyyən edilən bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Hərbi qulluqçuların davranış və fəaliyyəti daha dürüst qaydada nizama salınır. Dövlət intizamının digər növlərindən fərqli olaraq hərbi intizam normaları ilə əmrlərin verilməsi və yerinə yetirilməsi, hərbi nəzakət və s kimi qaydalar tənzim edilir.

- Hərbi intizam normaları hərbi qulluqçuların xidmətdən kənar davranışına da şamil edilir.

- Hərbi intizam normaları hərbi qulluqçulara dövlət intizamının digər növləri tərəfindən nəzərdə tutulmayan xüsusi tələblər verilir. Məsələn, hərbi borcun yerinə yetirilməsi zamanı öz qüvvəsini və həyatını əsirgəməmək cəsus olmaq, döyüş şəraitində komandirləri qorumaq (rəisləri) və s.

- Dövlət intizamının digər növlərinin pozuntularının nisbətən hərbi intizamın pozulmasına görə daha ciddi intizam tənbehi tədbirləri müəyyən edilmişdir. Təbə olmama, əmri icra etməmə, hissəni və ya qulluq yerini özbaşına buraxıb getmə və s. bu kimi pozuntulara görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur.

- Dövlət intizamının digər növlərinin normalarına əməl edilməsinin təmin edən vəzifəli şəxslərə nisbətən komandirlərə (rəislərə) geniş hüquqlar verilmişdir.

Yalnız kifayət qədər əsas olduğu halda intizam tənbehi tətbiq edilə bilər. Bu zaman hərbi xidmətin mənafeyi, hərbi intizamın tələbləri və hərbi nizamnamə qaydalarının ciddiliyi

ön plana çəkilir. Yalnız qanunla ciddi şəkildə müəyyən edilən və intizam nizamnaməsi ilə nəzərdə tutulan qyada müəyyən edilmiş mükafat və tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilər. İstər mükafatlandırın, istərsə də tənbeh etmə əsaslandırılaraq olmalıdır. Ağıllı təşəbbüs, sayqılıq və xüsusi fədakarlıq hərbi qulluqçuların mükafatlandırılması üçün əsasən xidmət edə bilər. Tənbeh yalnız o zaman əsaslandırılmış hesab oluna bilər ki, hərbi qulluqçu hər hansı bir intizam xətasına yol vermiş olsun. Tənbeh yalnız qeyri-hüquqi hərəkətə görə tətbiq edilə bilər. Hərbi nizamnamə tələblərinin dairəsindən kənar hərəkətlərə və ya təqsirsizliyə görə cəza təyin edilməsi şəxsi heyətin tərbiysinə ziyan vurur, eləcə də komandirlərin (rəisin) nüfuzunu aşağı salır.

Mükafatlandırma və ya tənbeh tədbirlər fərdiləşdirmə prinsipinə əməl edilməklə tətbiq edilməlidir. Bu zaman hərbi qulluqçuların şəxsiyyətini səciyyələndirən məlumatlar, onun ümumi inkişaf səviyyəsi hərbi sənəti sahəsindəki bilik səviyyəsi, hərbi xidmətə münasibəti və s. tənbeh tədbirləri vaxtında tətbiq edilə bilməlidir. Həmin tədbirləri fərqlənən və yaxud hər hansı bir qeyri-hüquqi hərəkət baş verdikəndə dərhal sonra tətbiq edildikdə səmərəli olurlar. Tədbirin vaxtında tətbiq edilməməsi nəinki tənbehin faydalılığını zəiflədir, həm də başqa daha ağır və digər hərbi qulluqçularda yol verilmiş xətanın cəzasızlığı haqqında təsəvvür yaradır, hərbi intizamın ciddiliyini şübhə altına salır.

Ədəbiyyat

1. Hərbi hüquq. Dərslik.
2. A.Quliyev. Hərbi cinayətin şərhli.
3. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələr haqqında qanun.
4. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin qarnizon və qarovul xidmətləri Nizamnaməsi. Bakı. Hərbi Nəşriyyatı 1996.
5. Azərb. Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi. Bakı. Hərbi Nəşriyyatı 1997.
6. Azərb. Respub. Silahlı Qüvvələrinin Daxili Xidmət Nizamnaməsi. Bakı. Hərbi Nəşriyyatı 1998

ПОДЧИНЕНИЕ ВЫСОКОЙ ВОЕННОЙ ДИСЦИПЛИНЕ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

*Гусейнов Фикрет Бехлюль оглы, Мамедов Шахмар Рустам оглы
Резюме*

Под словом военная дисциплина подразумевается подчинение всех военнослужащих всем законам и принципам установленными согласно законам и военным уставам Азербайджанской Республики. Принудительные правила к которым должны подчиняться военнослужащие установлены законами Азербайджанской Республики, приказами президента Аз. Республикии военным уставам.

THE SUBMISSION OF MILITARY MEN TO HIGH MILITARY DISCIPLINE

*Huseynov Fikret Bekhlul, Mamedov Shahmar Rustem
Summary*

When we say military discipline mean that military men must Submit all Laws of Azerbaijan Republic High Law and military regulations directed according to the law of Azerbaijan Republic, the orders of prezident Azerbaijan Republic and military statnes.

Rəyçi: dos.Nəbiyev Niyazi Hüseynali

*Fiziki tərbiyə və çağırışa qədərki hazırlıq kafedrasının 21.11.2023-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 23 noyabr 2023-cü il.*

UOT:796.

**ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ QÜSURLU ŞƏXSLƏRİN
DƏRS PROQRAMI**

Rəhimova Rəmziyyə Sadəddin qızı, Məmmədova Amalya Məmmədəğa qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: Şagirdlərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi fiziki inkişafının təmini. Şagirdlərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və fiziki inkişafının təminini əsasən bədən tərbiyəsi dərslərində, dərşəqədər səhər gimnastikasında, bədən tərbiyəsi dəqiqələrində, böyük tənəffüslərdə, sinifdən və məktəbdənkənar məşğələlərdə, turist yürüşlərində həyata keçirilir.

Fiziki keyfiyyətlər əslində fiziki bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır və onlar bir-birini tamamlayır. Fiziki keyfiyyətlər hər bir insan üçün çox vacibdir. Fiziki keyfiyyətlərin inkişafı Məktəb yaş dövründə uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaqdan ötrü ilk olaraq onların hərəkəti keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək çox vacibdir. Bu bir sıra cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Dözümlülük-uzun müddət tələb edən fəaliyyətə orqanizmin davam gətirməsidir. Dözümlülük dinamik şəraitdə və statik mühitdə özünü bürüzə verə bilər, yəni hərəkət və həm də yerində - hərəkət etmədən dözümlülüüyü nümayiş etdirmək olar.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, sağlamlıq, fiziki inkişaf, orta məktəb, proqram, dözümlülük

Ключевые слова: физическое воспитание, здоровье, физическое развитие, старшая школа, программа, выносливость

Key words: physical education, health, physical development, high school, program, endurance

Şagirdlərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi fiziki inkişafının təmini. Şagirdlərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və fiziki inkişafının təminini əsasən bədən tərbiyəsi dərslərində, dərşəqədər səhər gimnastikasında, bədən tərbiyəsi dəqiqələrində, böyük tənəffüslərdə, sinifdən və məktəbdənkənar məşğələlərdə, turist yürüşlərində həyata keçirilir. Bu o zaman faydalı ola bilər ki, əvvəla, həmin məşğələlərinin təşkili üçün müvafiq şərait yaradılsın, məşğələlər lazımi ləvazimat və avadanlıqlarla təmin olunsun, ikinci bu iş pedaqoji kollektiv, müəllimlər, valideynlər həmin bədən tərbiyəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsində birgə fəaliyyət göstərir. Bir cəhətə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, şagirdlərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, fiziki inkişafı onların təmiz və açıq havada gəzməsi, təbii amillərdən müntəzəm və düzgün olaraq istifadə etməsi də mühüm şərtidir.

Şagirdlərin fiziki bacarıq və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi. İbtidai məktəbdə şagirlərə aşılana fiziki bacarıq və vərdişlər aşağıdakılardır: düzgün yerimək, atmaq, tullanmaq və düzgün hoppanmaq, dırmanmaq və s. Bundan əlavə, fiziki bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsində təbii şəraitdə uşaqlara müxtəlif növ hərəkətlərin, oyunların, əyləncələrin öyrədilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Göstərilən bacarıq və vərdişlər uşaqların sağlamlığına, fiziki inkişafına xidmət edir. Onların həyat və fəaliyyətinə kömək göstərir. Fiziki keyfiyyətlərin inkişafına kömək göstərmək.

Fiziki keyfiyyətlər əslində fiziki bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır və onlar bir – birini tamamlayır. Fiziki keyfiyyətlər hər bir insan üçün çox vacibdir. Fiziki keyfiyyətlərin inkişafı Məktəb yaş dövründə uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaqdan ötrü ilk olaraq onların hərəkəti keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək çox vacibdir. Bu bir sıra cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məktəbyaşlı uşaqlarda fiziki keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi, əvvəla, onların hərtərəfli

fiziki inkişafına kömək edir, ikincisi, şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır, üçüncüsü, fiziki bacarıq və vərdisləri daha da təkmilləşdirir, dördüncüsü, sağlamlığı möhkəmləndirir, yoluxucu və digər xəstəliklərin yayılmasının qarşısını alır, beşincisi, tərbiyənin tərkib hissəsini bir - biri ilə əlaqələndirir, onların fəaliyyətini gücləndirir və tamamlayır (zehni, əxlaqi, əmək, estetik, vətənpərlilik və i.a.). Bir sözlə fiziki keyfiyyətlər yaşından asılı olmayaraq insan həyatı üçün onun inadla mübarizə aparmasından ötrü olduqca əhəmiyyətlidir. İnsan həyatı onsuz keçinə bilməz. Ən zəruri fiziki keyfiyyət bunlardır: sürət, cəldlik, dözümlülük, çeviklik, güc və s. Həmin keyfiyyətləri bədən tərbiyəsi məşğələlərində, gəzinti, yürüş və ekskursiyalarda, müxtəlif cür əyləncələr təşkil etməklə, həmçinin müxtəlif şəraitdə müxtəlif hərəkətlərin, oyunların icra olunması, eləcə də çətinləşdirilmiş maneələrin qət edilməsi yolu ilə inkişaf etdirmək mümkündür. Bu şərtlə ki, hərəkət və oyunlar düzgün təşkil olunsun və lazımı səviyyədə keçirilsin. Bu zaman uşaqlarla təşkil olunan fiziki hərəkət məşğələlərinin sıxlığına, fiziki yükün yaşa, fiziki hazırlığa və inkişafa uyğun olması əsas şərtidir.

Sürət – hər hansı işi və ya hərəkəti daha yez yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Eyni məsafəni hamıdan tez başa vurmaq, müxtəlif maneələri sürətlə qaçmaq, velosiped və xizək sürməklə sürətə nail olmaq olar. Qəflətən verilən siqnallar vasitəsilə, hərəkətin müxtəlif tempdə və ritmdə icrası və startdan çıxmaqla irəliləmələr yolu ilə də sürəti artırmaq olar. Sürəti inkişaf etdirməkdən ötrü sürət hərəkətlərindən əlavə, müxtəlif növ dəyişkən situasiyalardan ibarət məzmun kəsb edən müxtəlif oyunlardan da istifadə olunur.

Fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilməsi zamanı onların düzgün dozalaşdırılması, həmçinin onların dəyişən tempdə və ritm də icrası da sürətin tərbiyə olunmasında vacib əhəmiyyət kəsb edir. Cəldlik – hər hansı bir işi, habelə fiziki hərəkətləri, oyunları ani olaraq düzgün, cəldliklə icra etmək qabiliyyətinə deyilir. Cəldlik həm də mürəkkəb koordinasiya hərəkətlərini tez bir zamanda mənimsəmək, müvafiq şəraitin tələbinə uyğun fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilməsi kimi başa düşülür. Cəldlik ən çox yeni hərəkətlərin öyrənilməsi prosesi, həmçinin öyrənilmiş hərəkətlərin təkrarı və onun yeni hərəkətlərlə koordinasiyası zamanı inkişaf edir. Çünki əvvəllər öyrənilmiş hərəkətlərlə yeni hərəkətlərin əlaqələndirilməsi sinir sisteminin hərtərəfli işgörmə qabiliyyətini yüksəldir. Bütün bunlar isə hərəkətin koordinasiyasını yaxşılaşdırır, yeni hərəkət növlərini mənimsəmək qabiliyyətini təkmilləşdirir. Bundan əlavə, cəldlik şəraitin dəyişməsi tələbindən asılı olaraq bir hərəkətdən o birinə tezliklə keçmək bacarığını və fəaliyyətini təmin edir.

Gimnastika hərəkətləri, oyunların, tullanmaların, atmaların icrası zamanı cəldliyi daha da genişləndirmək olar. Bir cəhətdə qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai yaşlı uşaqların sinir sistemi plastik olduğu üçün bu yaşda cəldlik daha sürətlə inkişaf edir. Güc – böyük əzələ gərginliyi hesabına xarici müqavimətin və yaxud maneələrin aradan qaldırılması kimi başa düşülür. Hər hansı bir fiziki hərəkət icra olunarkən, yük apararkən, güləşərkən və i.a. zamanı az və ya çox güc sərf etmək lazım gəlir. Gücü inkişaf etdirmək müxtəlif çəkili əşyalardan (doldurulmuş toplardan, daşlardan), sallanma hərəkətlərindən, dayaq hərəkətlərindən, atmalardan, yadronun itələnməsindən, tullanmalardan, dartınma oyunlarından, kəndirmə dırmanmadan və s. hərəkətlərdən istifadə olunur. Demək, qüvvə və sürət – güc hərəkətlərindən səmərəli istifadə etmək vasitəsilə gücü daha da inkişaf etdirmək olar. Həmin yaşlarda gücü inkişaf etdirmək üçün statik xarakterli hərəkətlərdən, xüsusi güc hərəkətlərindən istifadə məsləhət görülür. Statik hərəkətlərdən istifadə tənəffüsün normal edilməsinə maneə olur. Bu da nəticə etibarı ilə ürək – qan – damar və sinir sisteminin normal fəaliyyət göstərməsinə əngəl törədir.

Öz gücündən istifadə edərək güc sərf etmək isə daha çox əzələ qüvvəsi işlətməyə səbəb olur, bu isə onların həddən artıq gərginləşməsi ilə nəticələnir. İbtidai məktəbyaşlı uşaqların

gücün artırmaq məqsədilə ən çox dinamik mahiyyətli fiziki hərəkətlərdən istifadə tövsiyə edilir. Bura müxtəlif növ tullanma və atma (tullanma) hərəkətləri daxildir. Həmin hərəkətlərin idman əşyaları – vasitələri ilə icrası daha faydalı olur.

Dözümlülük – uzun müddət tələb edən fəaliyyətə orqanizmin davam gətirməsidir. Dözümlülük dinamik şəraitdə və statik mühitdə özünü büruzə verə bilər, yəni hərəkət və həm də yerində - hərəkət etmədən dözümlülüğü nümayiş etdirmək olar. Suyun altında müəyyən müddət nəfəs almadan tab gətirmək, uzaq və ya qısa məsafəyə sürətlə qaçmağa dözmək dözümlülüğü inkişaf etdirir. Dözümlülük iki cürdür: ümumi və xüsusi. Ümumi dözümlülük – uzun müddətə, həm də ardı – arası kəsilmədən şərtlənir (uzun müddət yerləş, qaçış və s.). Xüsusi dözümlülük isə müəyyən bir fəaliyyət üçündür. Bu idmanla daha sıx bağlıdır. Qısa məsafəyə qaçış üçün sürət dözümlülüklə bir – birini tamamlayır. Həmin hərəkətlər icra olunarkən fiziki yükün tədricən artırılması (məsələn, yerləş və qaçış məsafəsinin artırılması), məşğələ üçün vaxtın uzadılması, eləcə də uşaqların xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması da dözümlülüğün inkişafına kömək edir.

Çevik – Orqanizmin üzvlərini istənilən anda istənilən tərəfə yönəltməkdir. Çeviklik dayaq hərəkət aparatının müəyyən bir hissəsinin mühərrik olması ilə xarakterizə olunur. O, hərəkətin müəyyən amplitudada icrasına xidmət edir. Bu isə sürət, cəldlik və i.a. keyfiyyətlə qənaətlə sərf edilməsini və onların fəaliyyətini tam sürətlə təmin edir. Qaçış, hoppanmaların müxtəlif növlərinin icrası vaxtı çeviklik tərbiyə olunur, hərəkəti bacarıq və vərdişlərin müasir təkmil formalarını mənimsəmək mümkün olur. Elastiklik – bədənə istənilən vaxtda istənilən formanı verməkdir. Bədənə yuvarlaq forma vermək, ensiz bir yerdən keçmək, müxtəlif növ akrobatika hərəkətlərini yerinə yetirmə nəticəsində bədənin elastikliyi təmin edilir.

Ədəbiyyat

1. M.Ə.Babayev., A.A.Əliyev., V.H.Quliyev. İdman təbəttəi və gigiyenası. Bakı. 2012.
2. “Gigiyena” əməkdar elm xadimi prof. X.X. Şahbazlı.
3. Azərb.DBTİA-nın “Ümumi və idman fiziologiyası” kafedrasının müdiri, professor R.H.Qayıbov.
4. Gigiyena – Laptov A.P. , Polievskiy S.A. – Moskva. 1990
5. Gigiyena – Babazadə D.Ə. – Bakı. 1997

ИНВАЛИДОВ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ УЧЕБНЫЙ ПЛАН

Рахимова Рамзия Сададдин кызы, Мамедова Амалия Мамедага кызы

Резюме

Укрепление здоровья студентов, обеспечение физического развития. Укрепление здоровья и физического развития учащихся в основном осуществляется на уроках физкультуры, утренней гимнастике перед уроками, физкультурных минутках, длительных переменах, внеклассных мероприятиях, туристических походах.

Физические качества действительно играют важную роль в формировании физических навыков и привычек, они дополняют друг друга. Физические качества очень важны для каждого человека. Развитие физических качеств Для достижения всестороннего развития детей школьного возраста очень важно в первую очередь развивать их двигательные качества. Это особенно важно во многих отношениях.

Выносливость – это способность организма продолжать длительную деятельность. Выносливость может проявляться в динамических условиях и в статической среде, то есть выносливость может проявляться в движении, а также на месте - без движения.

DISABLED IN SECONDARY SCHOOL CURRICULUM***Rakhimova Ramziya Sadaddin, Mamedova Amalia Mamedaga******Summary***

Strengthening the health of students, ensuring physical development. Strengthening the health and physical development of students is mainly carried out in physical education classes, morning exercises before classes, physical education minutes, long breaks, extracurricular activities, and hiking trips.

Physical qualities do play an important role in the formation of physical skills and habits, they complement each other. Physical qualities are very important for every person. Development of physical qualities To achieve the comprehensive development of children of school age, it is very important to develop their motor qualities first of all. This is especially important in many respects.

Endurance is the ability of an organism to continue a long activity. Endurance can manifest itself in dynamic conditions and in a static environment, that is, endurance can manifest itself in movement, as well as in place - without movement.

6. masaj”. Bakı. Mütərcim. 2002

Rəyçi: baş müəllim Rzayeva Mətanət

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 10 oktyabr 2023-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 11 oktyabr 2023-cü il

SÜRƏTLİ İQTİSADI İNKİŞAF

Ələkbərova Nuranə Teymur qızı, Şahmuradlı Məhəmməd Faiq oğlu
mahammad.shahmuradli@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə sürətli iqtisadi inkişafın əsas xarakter və xüsusiyyətlərindən, milli iqtisadiyyatın sosialyönümlü inkişafından, strateji yol xəritələrinin hazırlanmasından, icrasından və iqtisadi inkişaf strategiyasının tədbirlər planından bəhs edilmişdir. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı prosesi təhlil olunaraq, onun milli prioritetləri nəzərdən keçirilmişdir.*

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, rəqabət, islahat, stratejiya, dinamika, prioritet

Keywords: economic development, competition, reform, strategy, dynamics, priority

Ключевые слова: экономическое развитие, конкуренция, реформа, стратегия, динамика, приоритет.

İqtisadi inkişaf dedikdə iqtisadiyyat, istehsal qüvvələri, təhsil, elm və mədəniyyətin, ölkə əhalisinin, insanların həyat səviyyəsinin davamlı olaraq keyfiyyət və struktur cəhətdən müsbət istiqamətdə dəyişməsi başa düşülür. Bu amillər ilə xarakterizə olunan iqtisadi proses iqtisadi inkişaf hesab olunur. İqtisadi inkişaf eyni zamanda ictimai əlaqələrin inkişafını əhatə edir və texnoloji, maddi nemətlərin bölgüsünün müxtəlif sistemlərində bir-birindən fərqlənir.

İqtisadiyyatın inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi insan kapitalı və onun yaratdığı yeniliklər hesab edilir. İnsan kapitalı insanların təhsil, səhiyyə, elm, əmək şəraiti və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə çəkilən xərclər sayılır. Əhalinin həyat səviyyəsi, ölkənin ümumi daxili məhsulu (ÜDM), ümumi milli məhsulu, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti, insan kapitalı və iqtisadi azadlıq indeksi ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri hesab edilir.

Belə ki, konkret hədəflərə əsaslanan stratejiya və baxışlar sistemi iqtisadi sahədə yüksək nəticələrin qazanılması və perspektiv vəzifələrin reallaşdırılması üçün əsas amillərdən hesab olunur. Milli iqtisadiyyatın sosialyönümlü olması, insan amilinin ön planda dayanması xüsusilə diqqəti çəkir. Bunlar sürətli iqtisadi inkişaf üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda aparılan islahatlar hər bir dövrün qlobal çağırışlarına uyğun əsaslanır. Ölkənin gələcək inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti bu səbəbdən irəli gəlir.

İqtisadi artım vətəndaşların həyatına təsir göstərən başlıca amillərdən biridir. İqtisadiyyatı davamlı və yüksək templərlə artırmaqla ölkədə adambaşına düşən milli gəlirin yüksək səviyyəsinə nail olunmalıdır. İqtisadi artım yüksək gəlirli iş yerləri yaratmaqla həyat səviyyəsinin hər il yaxşılaşmasını təmin etməlidir. İqtisadi artımın davamlı olması, iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, milli iqtisadiyyatın şaxələnməsi, mallar üzrə ixrac potensialının tam reallaşdırılması vacib hallardandır.

Məqsəd və hədəflərə nail olmaq üçün birinci növbədə strateji yol xəritələrinin hazırlanması və icrası mühüm xarakterə malikdir. Ölkədə postneft iqtisadiyyatının formalaşdırılması üçün kompleks, sistemli və dinamik iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi iqtisadi ideyaların gerçəkləşməsinə təmin etmək və sürətli inkişafı formalaşdırmaq dövlətin strateji məqsədlərindən sayılır. Hər hansı bir iqtisadi gedişin gələcək vəziyyəti üçün kəmiyyət və keyfiyyətə əsaslandırılmış tədbirlər kompleksi proqnoz hesab edilir. Proqnozlaşdırma prosesində önəmli və əsas məqsəd hər hansı hadisə və ya iqtisadi proses haqqında öncədən düzgün, səlis və obyektiv təsəvvürün yaradılmasıdır. Bu baxımdan Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri”

adlı sənəd iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılması və inkişafın əsas prioritetlərinin müəyyən olması baxımından son dərəcə əhəmiyyətli xarakter daşıyır.

Ölkəmizin iqtisadi qurumları, təcrübəli mütəxəssislərin, yerli və xarici ekspertlərin, müxtəlif, peşəkar şirkətlərin və elmi təşkilatların iştirakı ilə, eyni zamanda ölkədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq şəraitində hazırlanmış strateji yol xəritələri 2020-ci ilədək olan dövr üçün iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planından, 2025-ci ilə qədər olan dövr üçün uzunmüddətli baxışdan və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir. Sənəd qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə edir.

Strateji Yol Xəritəsi geniş və çoxşaxəli hədəfləri özündə birləşdirən konseptual sənəddir. Bu sənəd iqtisadiyyatın hərtərəfli təhlilini və gələcəyə baxış bucaqlarını özündə əks etdirir. Onun əsasında iqtisadi artımla sosial inkişafın və sosial bərabərliyin həmrəyliyinə əsaslanan güclü, şəffaf, açıq iqtisadiyyatın yaradılması və sürətli inkişaf nəzərdə tutulmuşdur. Sənəddə prinsiplər sürətli davamlı inkişafın məqsəd və prinsiplərinə əsaslandırılmışdır.

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə vətəndaşların sərvət və gəlirlərinin, o cümlədən əmək haqlarının artırılaraq yüksək səviyyəsi təmin edilməli, əmək haqqının artımı əmək məhsuldarlığının artımı ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Respublikada artan gəlirlər daha geniş iqtisadi imkanlar yaratmalı, bütün əhali qrupları səmərəli məşğulluğa və əməyə nail olunmalı, xüsusilə qadınların iqtisadi imkanlara çıxışı mümkün qədər yaxşılaşmalıdır. Həmçinin özəl sektorun payının artması üçün zəruri hallar yaradılmalı, muzzla işləyənlərin sayında özəl sektor üzrə işəgötürənlərin payı üstünlük təşkil etməlidir.

İqtisadiyyatın sürətli bərpası və dayanıqlı inkişafı, o cümlədən rəqabətli istehsal, emal sahələrinin fəaliyyəti müasir infrastrukturla təchiz olunur, prioritet sahələrdə sahibkarlara geniş çeşidli imkanlar yaradılır, güzəştli maliyyələşmə alətləri geniş tətbiq edilir, kreditlərin və investisiyaların sığortalanması mexanizmi yaradılır, eyni zamanda iqtisadiyyatın bütün sahələrinin sürətli inkişafı üçün mühüm addımlar atılır.

Ekoloji təmiz və iqtisadi cəhətdən səmərəli bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə genişləndirilməklə "Yaşıl enerji zonası" konsepsiyasının tətbiqi mühüm xarakterə malikdir. Bunun nəticəsində, ümumi məhsul buraxılışında, ixracda və məşğulluqda işğaldan azad edilmiş ərazilərin payı davamlı olaraq artır.

NƏTİCƏ

Sonda belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, aparılacaq iqtisadi islahatlar ümumi inkişafdan hər bir vətəndaşın layiqli şəkildə bəhrələnməsinə, yüksək və ədalətli sosial təminat sisteminin, inklüziv cəmiyyətin sürətli yaradılmasına, paytaxt və regionların tarazlı inkişafına xidmət etməlidir. Yüksək iqtisadi səviyyənin inkişafı üçün cəmiyyət üzvlərinin sosial rifahının, gəlirlərinin, o cümlədən əməkhaqlarının artırılması, səmərəli məşğulluğun təmini, məşğulluqda özəl sektorun payının yüksəldilməsi, qeyri-formal məşğulluğun qarşısının alınması, gəlirlərin leqallaşdırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində işlərin görülməsi nəzərdə tutulur.

Ölkənin makroiqtisadi dayanıqlığı irihəcmli strateji ehtiyatların mövcudluğu milli iqtisadiyyatımızın xarici mühitdəki dəyişikliklərə dayanıqlı olmasını daima gücləndirir. Makroiqtisadi sabitliyin və maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi nəticəsində iqtisadi artımın davamlılığı sürətli şəkildə inkişaf edir.

Azərbaycanın tarixi qələbəsinin nəticələrinin möhkəmləndirilməsi və əbədiləşdirilməsi üçün işğaldan azad olunmuş bölgələrdə əhalinin dayanıqlı məskunlaşması təmin edilir. Məhz bu məqsədlə həmin ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevrilir, dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir prinsiplərə əsaslanan mükəmməl komfortlu yaşayış mühiti yaradılır. Bütün bunların nəticəsində iqtisadiyyat sürətli şəkildə inkişaf etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/50013>
2. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/mart/161508.html>
3. Nick Godfrey, “Why is Competition Important for Growth and Poverty Reduction”, Global forum on international investment, 2008.
4. Porter, M. E. “Location, clusters and the ‘new’ microeconomics of competition”, Journal of Business Economics.
5. Nuriyev C.Q. Milli iqtisadiyyatın formalaşması.
6. Strateji Yol Xəritəsi “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”, 2016.

RAPID ECONOMIC DEVELOPMENT

Alakparova Nurana Teymur, Shahmuradli Mahammad Faig

Summary

The article deals with the main character and features of rapid economic development, social development of the national economy, preparation and implementation of strategic road maps, and the action plan of the economic development strategy. The process of rapid development of the economy was analyzed and its national priorities were reviewed.

БЫСТРОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Алекперова Нурана Теймуровна, Шахмурадлы Магомед Фаиг оглы

Резюме

В статье рассмотрены основной характер и особенности опережающего экономического развития, социально ориентированного развития национальной экономики, подготовки и реализации стратегических дорожных карт и плана действий стратегии экономического развития. Проанализирован процесс стремительного развития экономики и рассмотрены ее национальные приоритеты.

Çapa verildiği tarix 26.09.2023

Çap vərəqi: 20,8 ç.v. Tiraj :300 ədəd

Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı

Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429

E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88